

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Алишер Навоий номидаги давлат адабиёт музейи

Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари **1 – ЖИЛД**

(Энг қадимги даврдан XIV асргача)

Тузувчилар – филология фанлари доктори,
профессор Насимхон Раҳмонов,
филология фанлари доктори,
профессор Ҳамидулла Болтабоев

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти
Тошкент 2003

**Масъул муҳаррирлар – филология фанлари доктори,
профессор Бегалл Қосимов,
филология фанлари доктори,
профессор Сайдбек Ҳасанов**

Тақризчилар:

**Боқижон Тўхлиев – филология фанлари доктори,
профессор, Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика
университетининг кафедра мудири**

**Баҳодир Саримсоқов – филология фанлари доктори,
профессор, Ўзбекистон Республикаси ФА Алишер Навоий
номидаги Тил ва адабиёт институтининг бўлим мудири**

**Эргаш Умаров – филология фанлари доктори, Ўзбекистон
Республикаси ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт
институтининг етажи илмий ходими**

4603000000 – 3 – 733
Ў —————
M 355 (04) – 2003

**© Ўзбекистон Республикаси Фанлар
академияси «Фан» нашриёти, 2003 йил**

ISBN 5 – 648 – 02959 – 4

Сўз боши

Ўзбекистон Республикасида “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” қабул қилингандан сўнг (1997 йил 6 октябрь) университет таълими тизимиға қатор ўзгаришлар киритилди. Шундан келиб чиқиб, университет бакалавриат босқичида тайёрланадиган филолог мутахассисларга қўйиладиган талабларни ҳам кескин ўзгартириш тақозо қилинади. Умумтаълим тизимида янгиликларни ҳисобга олган ҳолда университет таълими тизимида ўқитиладиган режа ва дастурларга ҳам ўзгартиришлар киритиш, уларни халқаро миқёсда шакллантириш ҳам шу кунда профессор–ўқитувчилар зиммасидаги масъулиятли вазифалардан биридир.

“Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи” курсини ўқитишда профессор–ўқитувчилар жамоаси олдига қатор талаблар қўйиш зарурати ҳам туғилмоқдаки, бизнингча, буларни куйидаги йўналишларда акс эттириш мумкин:

—ўзбек мумтоз адабиёти намуналарини ўрганишда биринчи навбатда бадиий матн ва бирламчи манбалар билан иш юритиш;

— Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгунга қадар эълон қилинган бадиий матн нашрларига танқидий ёндашиш, уларни бирламчи манбалар асосида тўлатиш;

— ўзбек мумтоз адабиёти намояндаларининг асарларини ўрганишда адабиёт намуналарига сўз санъатининг боқий талбларидан келиб чиқсан ҳолда муносабатда бўлиш;

— мумтоз адабиёт вакилларининг ижодини ўрганишда уларнинг асарларида акс этган диний қадриятлар таъсирига ҳурматда бўлиш;

— айrim бадиий асарлар таҳлилида улар тасаввufий талқинлар билан йўғрилганлигини ҳисобга олиш, ўша асарларда акс этган тасаввufий тимсол ва рамзлар маъносини англашга ҳаракат қилиш.

Мазкур мажмуа ўзбек мумтоз адабиёти тарихини айни шу нуқтаи назардан ёритиш ва ўргатишини ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Ўзбек мумтоз адабиётини маълум бир сунъий маҳдудлик доирасидан олиб чиқиб, бу адабиётнинг имкониятларини рўй–рост, бор бўйи билан кўрсатиш — фақат фаҳрланиш ҳисси учун эмас, балки ўзбек адабиётининг узлуксиз равища камол топганини илмий асосда кўрсатиш учун ҳам зарурдир. ”Қадимги даврнинг адабий–тарихий жараёни — адабиётнинг адабиёт сифатида шаклланиши жараёнидир. Лекин адабиёт ўзи учун эмас, балки жамият учун мавжуддир. Адабиёт — ижтимоий ҳаётнинг ва мамлакат тарихининг зарур таркибий қисмидир”.¹ Академик Д.С.Лихачевнинг бу гапини ўзбек адабиётининг илк даври учун bemalol татбиқ қилиш мумкин. Айниқса, қадимги турк ва ундан олдинги даврлардаги адабиёт ҳам, қандай шаклда бўлмасин, ижтимоий–тарихий жараённинг маҳсули сифатида майдонга келди. Бу

¹ Д.С.Лихачев. Исследования по древнерусской литературе. — Л.:1986, с.95.

жараён қадимги турк давлатлари ва қавмларининг кўшни шарқ давлатлари билан ўзаро алоқалари, турли муносабатлари натижаси ўлароқ юзага келганини ҳам таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Шубҳасиз, ўзбек адабиёти тарихининг илк даврлари, бир томондан, халқ тарихи билан, иккинчи томондан, Шарқ халқларининг қадимги даври адабиёти билан чамбарчас боғлиқдир. (Биз “қадимги туркий адабиёт” ва “қадимги ўзбек адабиёти” терминини тенг тушунчалар сифатида ишлатдик.)

Адабиётнинг ибтидоси мифлардадир. Бу ҳақиқатни ўзбек адабиётига ҳам татбиқ қилиш мумкин. Бирон халқнинг адабиёти бу жараённи четлаб ўтиши мумкин эмас. Мифлар эса ўз навбатида йирик эпик жанрларнинг, хусусан, афсоналарнинг такомилида катта рол ўйнади.

Миф ва афсоналар нафақат бадиий тафаккурнинг, балки диний оқимларнинг ҳам илк манбалари ҳисобланади. Миф ва афсоналарни ўрта асрлардаги бадиий асарлар таркибидаги афсона ва ривоятлар билан, масалан, “Девону лугати-т-турк”даги афсоналар билан бир қаторга кўйиш мумкин эмас. Қадимги миф ва афсоналар яхлит ҳолда адабиётнинг, умуман, санъатнинг жонли, фаол таркибий қисми бўлиб хизмат қилган эди. Чунки қадимги адабиёт фольклордан ўсиб чиқкан эди.² Айни пайтда диний оқимларнинг адабиётга таъсири тўғрисида галиришдан кўра, адабиётнинг ривожига асос бўлганини, адабий жанрларни юзага келтиргани тўғрисида сўз юритиш ўринлидир. “Кисаси Рабгузий” ва “Нахжу-л-фародис” билан мусулмонлик ақидалари муносабатида ҳам айни шу хусусиятни — диний оқимнинг адабий жанрларни шакллантиришдаги фаоллигини кўрамиз. Бу ўринда шуни эслатиш ўринлики, бизнинг мақсадимиз — исломгача бўлган диний оқимлар тўғрисида маълумот бериш эмас, балки қадимги туркий ва ўрта аср ўзбек адабиётига диний оқимларнинг зарурий манба бўлганини, диний оқимлар ва адабиёт доимо бир-бирини озиқлантирганини кўрсатишдан, диний оқимларнинг адабий жанрларни шакллантиришдаги вазифасини таҳлил қилишдан иборатдир.

“Авесто”, монийлик ва буддавийлик оқимидағи шеърлар, мадҳиялар том маънода мазкур оқимлар маҳсули сифатида юзага келган. Мажмууда келтирилган парчалар буларнинг намунаси сифатида берилган. Лекин бу қоидани ҳамма афсоналарга ҳам бирдай татбиқ қилиш мумкин эмас. Скифлар тўғрисидаги афсоналарда, “Тўмарис”, “Широқ” афсоналари бу жараёндан четда. Бунинг сабаби шуки, мазкур афсоналарда фольклор фаол жараён эмас, балки тарихий тамойиллар устун. Тарихийлик тамойили миф ва афсоналардаги диний

² О.М.Фрейденберг. Миф и литература древности. — М.: 1978, с.12.

оқимларга йўл бермаган. Мазкур мажмуудан ўрин олмаган ва қадимги Хитой йилномаларида, Н.Я. Бичуриннинг асарида³ келтирилган миф ва афсоналарнинг аксариятида ҳам худди “Тўмарис” ва “Широқ” афсоналаридаги хусусият кўзга ташланади. Шу боисдан ўзбек адабиётининг (умуман, қадимти туркий адабиётнинг) илк даври тўғрисида сўз кетганда, милоднинг У асидан бошлаб адабиётда алоҳида бурилиш юз берганини, хусусан, диний оқимлар адабий жанрларни юзага келтирганини кузатиш мумкин. Шунинг учун ўзбек ёзма адабиётини эндиликда X1 асрдан — “Қутадғу билиг”дан бошлаб эмас, балки милоднинг бошларидан ўрганиш тақозо этилади. “Авесто”, “Хуастуанифт”, монийлик шеърлари, “Олтин ёруқ” достони, буддавийлик шеърлари шуни кўрсатадики, “дин инсоннинг табиат ва юкоридаги кучлар олдидаги кўркувидан туғилган деган қарашлар кулгили”⁴, аксинча, умумий маданиятнинг бир бўлаги, адабиётнинг доимий ҳамроҳидир. Айни пайтда бу оқимлар доимо ёнма-ён яшади. Шу боисдан кўпинчча анъанавий тимсолларнинг бир оқимдаги адабиётдан иккинчисига ўтишини кузатамиз. Зотан, зардуштийликнинг маҳсули бўлган монийлик оқими асосида юзага келган шеърлардаги анъанавий тимсоллар — Хурмузд, Кун, Ой тангрilари, Хурмузднинг ёрдамчи худолари монийлик шеърларининг яратилишида асос бўлди.

Буддавийликнинг тўртта босқичи⁵ ва шу тўртала босқични мужассамлантирган махаяна (бу таълимотга кўра, бўдисатвга айланган одам фақат ўзининг нажот топиши тўғрисидагина эмас, бутун сансаранинг, яъни барча босқичларни босиб ўтганларнинг нажот топиши тўғрисида ғамхўрлик қиласи) таълимотини барча буддавийлик шеърларида ва “Олтин ёруқ” достонида кўрамиз.

Шомонлик ҳам қадимги туркий адабиётнинг такомилида муҳим роль ўйнаган оқимлардан бири сифатида диққатга сазовор. Марказий Осиёда шомонликнинг илк илдизларида буддавийликнинг таъсири борлиги тўғрисидаги қарашларни⁶ биз ҳам эътироф этган ҳолда, Ўрхун-енисей ёдгорликлари шу оқим таъсирида шаклланганини айтмоқчимиз. Бу оқим қабилаларни бирлаштириш учун мафкура вазифасини бажарди. Ўрхун ёдгорликларидаги ота-боболар культи, самовий (Тангри) ва заминий (тоғ, ер-сув, ўрмон, дараҳт ва б.) кульлар айни шу вазифани — туркий қабилаларни кудратли Турк хоқонлиги кўл остига бирлаштириш вазифасини бажарди. Айниқса, “Ўғузнома” достонида бу ғоялар янада очикроқ ўз ифодасини топган.

³ Н.Я.Бичурин (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 1, М.:—Л.: 1950.

⁴ О.М . Фрейденберг. Юкоридаги асар. 107-бет.

⁵ Клайв Эррикер. Буддизм. М.: 1998, с.66–106.

⁶ С.А.Токарев. Ранние формы религии. — М.: 1990, с.268–274.

Юқоридагилардан келиб чиқиб ҳамда илк адабиёт фольклор заминида ўсиб чиққанини ҳам эътиборга олган ҳолда, исломгача бўлган туркий адабиётни куйидагича тасниф қилиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир:

Монийлик оқимидағи туркий адабиёт.
Буддавийлик оқимидағи туркий адабиёт.
Шомонлиқ оқимидағи туркий адабиёт.

Исломий руҳдаги адабиёт — кенг қамровли. Қуръони карим ва ҳадиси шарифлардаги ўйтлар билан "Кутадғу билиг", "Ҳибату-ла-хақойик"даги ғояларнинг уйғунлиги ўзбек адабиётининг узлуксиз равишда ягона бир мағкурага — инсониятни эзгуликка, ҳалолликка даъват қилишга хизмат этганини исботлайди. Зотан, адабиётнинг асосий мақсади ҳам шудир. "Кутадғу билиг" ва "Ҳибатул-хақойик", "Девону лугати-т-турк" — ўзбек адабиётида ноёб ҳодиса. Қорахонийлар давлатининг ахлоқий тамойилларини ўзида мужассамлантирган, давлатнинг пойдор бўлишига хизмат қилган асарлар сифатида маънавий камолот сари интилиш асосий тамойил бўлганини ҳам юқорида зикр этилган асарлар тасдиқлаб туради. Бу асарлар қадимги туркий адабиётнинг узлуксизлигини ҳам таъминлаган. Хусусан, "Девону лугати-т-турк" бу жиҳатдан алоҳида ажралиб туради. "Девону лугатит-турк"даги шеърий парчалар фақат X1 асрга оид эмас, балки келтирилган тўртликларнинг аксарияти қадимги турк даврида яратилган. Бу ҳақда Абдурауф Фитрат ўз вақтида "Энг эски турк адабиёти намуналари" мажмуасининг сўз бошисида айтган.⁷ Мазкур мажмуада "Алп Эр Тўнга марсияси" Фитратнинг юқоридаги асарида қандай берилган бўлса, шу ҳолича сақланди. Бинобарин, ҳозиргача ҳам Алп Эр Тўнга шахсияти тўғрисида ҳар хил фикрлар мавжуд, аниқроғи, кўпчилик тарихчи олимлар Алп Эр Тўнга шахсиятига оид тарихий далиллардан тамомила бехабарликларини намоён қилмоқдалар. В.В. Бартольднинг 1926 йили, ҳали у "Девону лугати-т-турк"ка, "Кутадғу билиг"даги Алп Эр Тўнга тўғрисидаги маълумотларга мурожаат этмасдан, Алп Эр Тўнга (Афросиёб) афсонавий шахс бўлса керак, деб таҳминан айтган гапи улар учун "илмий асос" бўлиб хизмат қилиб келмоқда. Агар В.В.Бартольд "Девон"даги ва "Кутадғу билиг"даги Алп Эр Тўнга тўғрисидаги маълумотларни, шунингдек, бошқа манбаларни ҳам ўша вақтда изчил ўрганганда эди, у Алп Эр Тўнга тўғрисида "афсонавий" деган гапни айтмаган бўлар эди. Энди Алп Эр Тўнга тўғрисида асл, ишончли манбаларга таянган ҳолда сўз айтадиган давр келди.

Тарихий асарлар айни пайтда бадиий асарлар ҳамдир. Маълум бир тарихий воқеаларни тасдиқлаш, тарихий далил ёки воқеага

⁷ Абдурауф Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. — Самарқанд-Ташкент, 1927, 5- бет.

аниқлик киритиш мақсадида маълум бир ривоят тарихий асарда муҳим вазифа бажаради. Рашидиддин Фазлуллоҳ Ҳамадонийнинг “Жомеъут–таворих” асари бу жиҳатдан алоҳида аҳамият касб этади. “Жомеъут–таворих”да келтирилган аксаријат ривоятлар қадимги турк давридаги афсоналарнинг маълум ўзгарган шаклидир. Қабилалар тарихи билан боғлиқ ривоятларда бу ҳолат аниқроқ кўзга ташланади.

Мажмуадан ўрин олган ўзбек тасаввуф адабиёти алоҳида йўналиш ва қатламни ҳосил қиласди. Ўзбек тасаввуф адабиётини ўрганиш янги босқичга кўтарилди, тасаввуф адабиётини бутун борлиғи билан, ўз ҳолича талқин қилиш бошланди. Ҳусусан, ўзбек тасаввуф адабиётининг илк намояндаси Аҳмад Яссавий Куръонни таянч манба билгани ҳолда,.. туркий ахлоқ, қадимий туркий дунёқараш ва ишончлардан йироклашмади”.⁸ Жалолиддин Румийнинг “Маснавийи маънавий” сидан парча мазкур мажмууга киритилишига асосий сабаблардан бири ҳам шудир. Румий улуғ сўфий шоир сифатида тасаввуф илмининг доирасини кенгайтирган, тасаввуфни фалсафа ва ҳикмат билан бойитган, тасаввуфда тафаккур йўналишини, бир сўз билан айтганда, “ваҳдату–л–вужуд” оқимини ривожлантирган сўфийлардан бири эди.

“Кисаси Рабгузий” китобхонларга маълум даражада таниш, лекин “Наҳжу–л–фародис” ўзбек мумтоз адабиёти учун янги бир манба сифатида киритилди. Мазкур асарлар фақат Пайғамбар а.с. тарихини баён қилиши билан эмас, балки юксак бадииятга эга бўлган асар сифатида қадрлидир. “Наҳжу–л–фародис”даги Муҳаммад а.с., тўрт имом — Абу Бакр, Умар, Усмон, Али, шунингдек, Фотима, Имом Ҳасан, Имом Ҳусайн ва бошқалар тўғрисидаги ҳикоятлар фақат ривоятлар эмас, балки улуғ шахсиятларнинг таълимотини тўлақонли етказиша восита бўлган омиллардир. Асарда ҳикоя жанри асосий ўрин эгаллайди. Бу асар ўзбек мумтоз адабиётида жанрлар тарихини ўрганиш, жанрларнинг янги бир босқичга ўтганини таҳлил ва тадқиқ этиш учун муҳим манбадир. Бу ҳолат ўрта аср ўзбек насли янги бир тизимга ўта бошлаганини тасдиқлайди.

* * *

Мазкур мажмуани тузишда шу вақтга қадар ўзбек мумтоз адабиёти тарихи бўйича яратилган Фитратнинг “Ўзбек адабиёти намуналари” (1928), Олим Шарафиддиновнинг “Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси” (1940), Ойбек таҳрири остида чиққан “Ўзбек шеърияти анталогияси” (1948), беш жилдлик “Ўзбек адабиёти тарихи материаллари” (1958–61) ва бошқа мажмуаларнинг ижодий тажрибасидан фойдаланилди. Шу билан бирга мазкур мажмуада биринчи марта аввалги мажмуаларга киритилмаган миф ва афсоналар, монийлик ва будда адабиёти намуналари, “Ўғузнома” достонидан ва

⁸ Иброҳим Ҳақкул. Аҳмад Яссавий. Ҳаёти ва изход йўли. — Тошкент, 2001, 10-бет.

айрим тарихий асарлар таркибидаги адабий манбалардан, “Наҳжу-л-фародис“дан парчалар берилди.

Мажмуани тайёрлашда университет таълими учун йиллар давомида анъанавий ҳисобланган усулларга эмас, балки талабаларни матн устида мустақил ишлашга ўргатишга алоҳида аҳамият берилди. Янги ўкув технологияларини жорий этишда бадиий матнни ўрганишнинг замонавий усулларидан фойдаланиш ҳам назарда тутилдики, шу мақсадда матнларнинг ҳозирги ўзбекча шарҳи билан бирга асл матнлар ҳам илова қилинди.

Ҳар бир саҳифада тушунилиши қийин бўлган сўзлар лугати ва “Изоҳлар” қисмида эса адабий манба ва унинг муаллифи ҳақида қисқача маълумот, матнда учраган афсонавий, тарихий, географик номлар ва атамаларга, баъзи илмий манбаларга шарҳлар берилди. Бундай тартиб усули талабаларнинг мажмуадан изчил фойдаланишлари ва тўлақонли билим олишлари учун кулайлик тутдиради.

**Насимхон Раҳмонов
Ҳамидулла Болтабоев**

Исломгача бўлган туркий адабиёт

Қадимги миф ва афсоналар

Қадимги туркий қавмлар яратган миф ва афсоналар оламни билишга интилишнинг маҳсули ўлароқ юзага келган. Мифларнинг аксарияти оламнинг ва инсониятнинг пайдо бўлишига оидdir. Мифлар эса ўз навбатида афсоналарни юзага келтирган.

Қадимги Марказий Осиё, хусусан, туркий қавмлар яратган миф ва афсоналарнинг барчаси учун умумий бўлган культлар бор. Булар — ер, тангри (осмон), дараҳт, сув, самовий жисмлар ва ҳоказо культларидир. Миф ва афсоналарнинг қиммати шундаки, булар ҳақиқатни содда, тушунарли йўсинда бизга етказади. Шу боисдан ҳам мазкур миф ва афсоналар адабий жараённинг ilk кўриниши сифатидагина эмас, балки туркий қавмларнинг фалсафий қарашлари, руҳий олами, ибтидоий илмий қарашлари бу миф ва афсоналарда муҳрланган, деб қараш мақсадга мувофиқдир.

Қадимги туркий қавмлар яратган миф ва афсоналар бевосита турли диний оқимларнинг маҳсули ўлароқ пайдо бўлган. Аксарият миф ва афсоналар шомонлик оқими таъсирида пайдо бўлгани ҳолда, "Билбия"даги оламнинг ва инсониятнинг яратилишига оид воқеалар, буддизм, монийлик оқимлари ҳам туркий қавмларда қатор миф ва афсоналарни юзага келтирган. Лекин мазкур диний оқимлар таъсирида пайдо бўлган миф ва афсоналарда ҳам шомонлик ўз изларини сақлаган. Куйида берилган афсоналар бунинг бир далилидир. Оламнинг яратилишига оид афсонадаги эзгу руҳлар шундан далолат беради.

Қадимги юон тарихчиларининг асарларида сақланиб қолган ривоятлар эса моҳиятан бошқачароқдир. Қадимги туркий қавмларга мансуб культлар — күёш, қанотли мавжудотлар, муқаддаслаштирилган буюмлар бу ривоятларда сақлангани ҳолда, қаҳрамонлик мавзуи етакчилик қиласиди. Айни пайтда юон тарихчилари асарларидағи миф ва афсоналарнинг яна бир қимматли томони шундаки, туркий мифлар, афсоналар, эртаклар ва достонлардаги умумий культлар, айрим лавҳалар билан мазкур тарихчиларнинг асарларида келтирилган миф ва афсоналар ўртасида уйғунлик мавжуд.

Оламнинг яратилиши

Азалда фақат сув бор эди. Ер, осмон, ой ва қуёш йўқ эди. Яна Тангри (худо) билан яна бир “одам” бор эди. Улар қора ғоз шаклига кириб сув устида учиб юрар. Эдилар. Тангри ҳали бирон нарса яратмаган эди. Бирдан “одам” шамол пайдо қилиб, сувни тўлқинлантирди ва Тангрининг юзига сув сачратди. Бу “одам” ўзининг тангридан оғир эканини сезди ва сувга чўкиб, нафаси қайта бошлади. “Тангри, менга ёрдам бер!” деб бақирди. Тангри унга “Юқорига чик!” деб буюрди, ўша “одам” сувдан чиқди. Тангри шундан кейин амр берди: “Қаттиқ бир тош бўлсин.” Сувнинг тубидан бир тош чиқди. Тангри билан “одам” тошнинг устига ўтирилар. Тангри “одам”га “Сувга тушиб, тупроқ чиқар!” деб буюрди. “Одам” сувнинг остидан тупроқ чиқариб, Тангрига берди. Тангри бу тупроқни сувнинг устига отиб юборди ва “Ер бўлсин!” деб амр берди. Шундай қилиб, ер яратилди. Шундан сўнг Тангри яна “одам”га “Сувга тушиб, тупроқ чиқар!” деб буюрди. “Одам” сувга тушди ва “Ўзим учун ҳам тупроқ олайин”, деб ўйлади. Икки қўлига тупроқ олди, бир қўлидаги тупроқни “Ўзимга бошпана кураман” деб ўйлаб оғзига солди. У Тангридан яширинча ер яратмоқчи бўлди. Бир қўлидаги тупроқни Тангрига берди. Тангри бу тупроқни сочиб юборди. Қаттиқ ер пайдо бўлди. “Одам” оғзига солган тупроқ эса катталаша бошлади. Нафаси тикилиб, бўғилиб, ўладиган бўлди. Тангридан қоча бошлади. Қаерга борса, фақат Тангрига дуч келаверди. Бўгилаётган пайтда: “Эй Тангри, ҳақиқий Тангри, менга ёрдам бер!” деб ёлворди. Тангри унга “Нега тупроқни мендан яширдинг? Оғзингда тупроқ сақлайман, деб ўйладингми?” — деб сўради. “Одам” жавоб берди: “Ер яратайин деб бу тупроқни оғзимга солган эдим”. Тангри унга “Ол оғзингдаги тупроқни!” деб буюрди. “Одам” тупроқни отиб юборган эди, бу тупроқдан кичик-кичик тепалар майдонга келди. Кейин Тангри унга шундай деди: “Энди сен гуноҳкор бўлдинг, менга қарши ёвузлик ўйлаб топдинг. Сенга итоат қилган халқнинг фикрлари, ниятлари янада ёмон бўлади. Менга итоат қилган халқнинг нияти тоза, яхши бўлади. Менга итоат қилганлар қуёш кўрадилар, ёруғлик кўрадилар. Мен ҳақиқий Курбистон* номини оламан. Сенинг номинг эса Эрлик* бўлсин. Гуноҳларини мендан яширганлар сенинг халқнинг бўлсин, гуноҳларини сендан яширганлар менинг халқим бўлсин.”

Шоҳсиз, бутоқсиз бир дараҳт ўсган эди. Бу дараҳтни Тангри кўрди ва “Шоҳлари бўлмаган дараҳтга боқмоқ яхши эмас, бунга тўққиз дона шоҳ битсин!” деб амр қилди. Дараҳтда тўққиз дона шоҳ битди. Тангри яна шундай деди: “Тўққиз шоҳнинг кўчатидан тўққиз киши пайдо бўлсин ва булардан тўққиз халқ пайдо бўлсин!”

Шу пайт Эрлик бир тўда оломоннинг шовқинини эшитди ва “Нимага шовқин бўляпти?” деди. Тангри “Сен ҳам бир хоқонсан, мен ҳам бир хоқонман, бу шовқин қилаётган оломон менинг халқимдир”, деб жавоб берди. Эрлик “Бу қавмни менга бер”, деб Тангридан илтимос қилди. Тангри унга “Хўп, майли, бераман, сен ўзинг ҳам қара”, деди. Эрлик “Туриб, қарайин, Тангрининг шу улусини бир кўрайин-чи”, деди ва оломонга қараб тўғри юрди. Бир ерга келди. Бу ерда инсонлар, ёввойи ҳайвонлар, күшлар ва бошқа бир қанча жонли мавжудотларни кўрди. Эрлик “Тангри буларни қандай яратган, булар нима билан озиқланар экан?” деб ўйлади. Бу ердаги одамлар бир дарахтнинг меваси билан овқатланар эдилар. Дарахтнинг бир тарафидаги мевадан еяр эдилар-у бошқа тарафидаги мевадан оғизларига ҳам олмас эдилар. Эрлик бунинг сабабини сўради. Инсонлар унга жавоб бердилар: “Тангри бизга бу тўрт бутоқнинг мевасини емоқни таъқиқлади. Кун чиқиши тарафдаги беш бутоқнинг меваларидан емоқни буюрди. Илон билан ит бу дарахтнинг тўрт бутоғидаги мевадан емоқчи бўлсалар, ижозат берма, деб амр берди. Шундан кейин Тангри кўкка чиқиб кетди. Бешта шохнинг мевалари бизнинг овқатимиз бўлди.”

Эрлик кўрмус¹ бу гапларни эшитгандан кейин Турунгей деган бир одамни учратиб қолди ва унга “Тангри ёлғон сўзлаган, сен бу тўртала шохнинг мевасидан ҳам еявер”, — деди. Қоровул илон уйкуга кетди. Эрлик илоннинг оғзига кирди ва “Дарахтга чиқ!” — деб буюрди. Илон дарахтга чиқди, ман қилинган мевадан еди. Турунгей билан хотини Момо Ҳаво бирга юрар эдилар. Эрлик уларга “Бу мевалардан енглар”, — деди. Турунгей истамади. Лекин хотини еди. Мева жуда ширин эди. Хотини мевадан олиб, эрининг оғзига солди. Ўша зоҳоти ҳар иккисининг туклари тўкила бошлади, уялиб кетдилар. Дарахтларнинг остига яшириндилар. Шу пайт Тангри келди. Бутун халқ Тангридан яширинди. Тангри ҳайқирди: “Турунгей, Турунгей! Момо Ҳаво, Момо Ҳаво! Қаердасизлар?” Улар “Дарахт остидамиз, сенинг олдингга бора олмаймиз”, деб жавоб қилдилар. Илон, ит, Турунгей, Момо Ҳаво айбни бир-бирларига ағдардилар. Тангри илонга деди: “Энди сен Кўрмус бўлдинг. Одамлар сенга душман бўласан, сени урсин, ўлдирсин” Кейин Момо Ҳавога “Таъқиқланган мевани единг, Кўрмуснинг сўзига учдинг, энди сен ҳомиладор бўласан, ўғил туғасан, туғиш азобини чекасан, сўнгра ўласан”, деди. Турунгейга эса шундай деди: “Кўрмуснинг овқатини единг, менга қулоқ солмадинг, Кўрмуснинг сўзига кирдинг. Кўрмуснинг сўзига кирганлар унинг ўлкасида яшайдилар, менинг нуримдан маҳрум бўладилар. Коронгулик дунёсидан жой оладилар. Кўрмус менга душман бўлди, сен ҳам унга душман бўласан. Менга қулоқ солсанг

¹ Кўрмус – шайтон.

Эди, мен каби бўлардинг. Энди сенинг тўққиз ўғлинг, тўққиз қизинг бўлсин. Бундан кейин мен одам яратмайман. Одамларни сен яратасан”. Тангри Эрликка “Инсонларимни нега алдадинг?” деди. Кўрмус деди: “Мен алдадим, сен бермадинг, мен эса ўгринча олмоқقا қарор қилдим. Мен оладиганим: от билан қочса, тушириб олиб қоламан, ароқ ичиб сархуш бўлса, жанг қиласман, сувга тушса, дарахтга чиқса, яна тортиб оласман”. Тангри Кўрмусга шундай деди: “Уч қават ернинг остида, ой ва куёш бўлмайдиган қоронгулик бир дунё бордир. Мен сени ўша жойга отиб юбораман.” Инсонларга шундай деди: “Бундан сўнг сизларга емиш бермайман. Ўз-ўзингиз қийинчилик билан меҳнат қилиб тирикчилик қилинг. Сизлар билан гаплашмайман. Сизларга Майтўрани* жўнатаман”

Майтўра келди, инсонларга бир қанча нарсалар ўргатди. Арава ясади. Овқат тайёрлаб, ўт илдизларини, исингани алангани яратди.

Эрлик Майтўрага ёлворди: “Эй Майтўра, сен мен учун Тангрига ёлвор, ижозат берсин, кейин мен Тангрининг ёнига чиқайин”. Майтўра Эрликни қабул қилиши учун Тангрига олтмиш йил ёлворди.

Тангри Кўрмусга шундай деди: “Менга душман бўлмассан, инсонларга ёвузлик қилмассан, ёнимга кел” Кўрмус кўкка — Тангрининг ёнига чиқди. Тангрига сажда қилиб “Мени муборак қил, ижозат бер, кейин ўзим учун кўклар яратайин”, деди. Тангри ижозат берди. Эрлик кўклар яратди. Эрликнинг шериклари² кўкларга жойлашиб, кўп халқ бўлди. Тангрининг одами Мангдашира* шундай ўйлади: “Бизнинг одамларимиз ер юзида, Эрликнинг одамлари кўкда. Бу кўп ёмон бир ишдир”. Мангдашира Тангрига ғазаб қилиб, Эрликка қарши уруш очди. Эрлик қарши келди, ўқ билан уриб, Мангдаширани қочирди. Мангдашира Тангри ҳузурига келди. Тангри “Қаердан келяпсан?” деб сўради. Мангдашира “Эрликнинг малайлари кўкларда, бизнинг одамларимиз эса ерда жойлашганлар. Бу жуда ёмон бир ишдир. Мен Эрликнинг шерикларини ерга туширмоқ учун жанг қилдим. Фақат кучим етмади, туширолмадим”. Тангри “Мендан бошқа кимса унга қарши келолмайди, Эрликнинг кучи сендан кўпдир. Фақат бир замон келадики, сенга “Бор”³ дейман. Ўша замон сенинг кучинг Эрликнинг кучидан устун бўлади”. Бунга Мангдашира бажонидил рози бўлди, кейин ухлади.

Бир куни Мангдашира шундай ўйлади: “Тангрининг “бор” дегани шу бугунга ўхшайди”.

Тангри Мангдаширага деди: “Эй Мангдашира! Бугун бор, Эрликни кўқдан қувасан, мақсадингга етасан, ундан жуда кучли бўласан. Менинг кучим, кудратим, олқишим сенга етсин” Мангдашира севинди, бир қаҳқаҳа отди, “Милтигим йўқ, ёйим, ўқим

² яъни малайлари.

³ “Кўпайгин” деган маънода.

йўқ, найзам йўқ, ханжарим йўқ...Фақат ёлғиз билагим, кўлим бор. Қандай қилиб мен Эрликка қарши борайин”, деди. Тангри унга найза берди. Мангдашира найзани олиб, Эрликнинг осмонига чиқди. Эрликни енгди, қочирди. Унинг осмонларини қириб, парча-парча қилиб ташлади. Эрликнинг осмони парчалари ерга тўкилди. У замонга қадар ер юзи теп-текис эди. Бу парчалардан тоглар, қоялар пайдо бўлди. Мехрибон Тангрининг чиройли ижоди теп-текис ер бўйлаб эгри-бугри бўлди. Эрликнинг ҳамма шериклари ерга тўкилди, кимдир сувда тушиб, бўғилди, кимдир дараҳтга, кимдир тошга урилиб, ўлди, кимдир ҳайвонларга урилиб, ўлди.

Энди Эрлик тангридан ер истади: “Менинг осмонимни қирдинг. Энди борадиган ерим йўқ”, деди. Тангри уни ернинг остига, коронғулик дунёсига жўнатди. Устига қават-қават қулфлар қўйди. “Юқорингда сўнмас оташ бўлсин, күёш ва ой ёругини кўрмагайсан. Яна айтаман: яхши бўлсанг, ёнимга чакираман, ёмон бўлсанг, яна тубсизликка суриб юбораман. Эрлик “Мен ўлган одамларнинг жонларини оламан”, деди. Тангри “Мен уларни сенга бермайман, ўзинг ярат”, деди. Эрлик қўлига болға, босқон, сандон олди. Бир урди — курбака чиқди, бир урди — илон чиқди, бир урди — айик чиқди, бир урди — тўнғиз чиқди, бир урди — илбир⁴ чиқди, бир урди — сулмус⁵ чиқди, бир урди — тұя чиқди.

Тангри келди. Эрликнинг болға, босқон ва сандонини олиб ўтга ташлади. Босқон — бир хотин, болға — бир эркак бўлди. Тангри бу хотинни ушлаб, юзига тупурди. Хотин бир куш бўлиб учиб кетди. Бу кушнинг гўшти еб бўлмас, туклари пат бўлмаган “курдай” деган куш эди. Тангри эркакни ушлаб, юзига тупурди. У ҳам бир куш бўлди, у “йатбан” деган куш эди.

Ҳамма машаққатлардан кейин Тангри халқقا хитоб қилди:

—Мен сизларга бойлик бердим, овқат бердим, ер юзида яхши, чиройли ва тоза сувлар бердим, сизларга ёрдам бердим. Сизлар яхшилик қилинг. Мен осмонимга жўнаб кетаман, тез келмайман.”

Сўнгра ёрдамчи руҳларига хитоб қилди:

—Шалйима^{*}! Сен ароқ ичиб, ақлини йўқотганларни, ёш болаларни, бўталоқларни, сигирнинг бузоқларини яхши сакла. Яхшилик қилиб, ўлган марҳумларнинг жонларини ёнингга ол. Ўзини ўзи ўлдирғанларни олма. Бойларнинг молига кўз тикканларни, ўгриларни, бошқаларга душманлик қилганларни ҳам олма. Мен учун ва хоқони учун жанг қилиб ҳалок бўлганларни ол, менинг ёнимга чиқар. Инсонлар! Сизларга ёрдам қилдим, сизлардан ёмон руҳларни узоклаштиридим, фано руҳлар инсонларга яқинлашсалар, уларга овқат берсинглар. Шайтонларнинг овқатини еманг, есангиз, улардай бўласиз.

⁴ илбир – афсонавий жонзотлардан бири, шомон вазифасида.

⁵ сулмус – афсонавий жонзотлардан бири, шомон вазифасида.

Менинг отимни айтсангиз, ҳимоямда бўласиз. Энди мен кетаман, лекин яна келаман. Мени унутманглар, мени, келмайди, десангиз, узоқларга кетаман. Қайтиб келганим замон сизларнинг яхшилик ва ёмонликларингизнинг хисобини қиласан. Ҳозирча менинг ўрнимда Япқара, Мангдашира ва Шалйима қоладилар. Улар сизларга ёрдам берадилар.

Япқара*! Сен яхши қара. Эрлик сенинг қўлингдан мархумларнинг жонини ўғирламоқчи бўлса, Мангдаширага айт, у кучли.

Шалйима! Сен яхши қара! Ёмон руҳлар ернинг остидан чиқмасинлар. Агар чиқсалар, дарҳол Майтўрага хабар бер, у кучли. Уларни қувсин. Найза билан ой ва куёшни қўриқласин. Мангдаширага айт: у ерни ва осмонни қўриқласин. Майтўра яхшилардан ёмонларни узоқлаштирсин. Мангдашира, сен ёмон руҳлар билан жанг қил. Сенга қийин бўлса, менинг отимни чақир. Йисонларга яхши нарсаларни, яхши ишларни ўргат. Қармоқ билан балиқ овлашни, жун тўкишни, чорва боқиши хунарларини ўргат.

Шуларни айтгандан кейин Тангри кетди. Мангдашира қармок ясади. Балиқ овлади, милтиқ, ўқ ижод қилди. Жун тўқиди. Тангри буюрганидай, инсонларга бирқанча нарсаларни ўргатди.

Мангдашира бир куни шундай деди: “Бугун мени шамол учиради ва кўтариб кетади”. Шамол келди. Мангдаширани олиб, кўтариб кетди.

Япқара инсонларга шундай деди: “Мангдаширани Тангри ёнига олди. Энди уни учратмайсизлар. Мен Тангрининг элчисиман, мен ҳам кетаман. Тангри қаерда тўргизса, ўша жойда қоламан. Сизлар ўрганганларингизни унутманглар. Тангрининг ҳукми шундайдир” Инсонларни ўз ватанларида қолдириб, у ҳам кетди.

“Одамнинг яратилиши”

Қадим замонда ёмғирдан ҳосил бўлган селлар Қоратоғчи* деган бир тоғдаги горга лойни суриб келтирди ва бу лойларни одам шаклига ўҳшаган ёриқларга тўқди. Сув билан тупроқ бир муддат бу ёриқларда қолди. Куёш саратон буржида эди, иссиқлиги жуда ҳам кучли эди. Куёш, сув ва тупроқ ўша нарсани киздириб пиширди. Бу гор хотиннинг қорни вазифасини бажарди. Сув, тупроқ ва куёшнинг ҳарорати унсурларидан иборат бўлган бу уюмнинг устидан тўққиз ой муттасил шамол эсди. Шундан кейин тўрт унсур бирлашиди. Тўққиз ойдан кейин бу яратилгандан инсон шаклида бир маҳлук чиқди. Бу инсонга турк тилида “Ай Атам” деб исм берилдики, бу “Ой ота” демакдир. Бу “Ой ота” деган киши тоза ҳаволи, ширин сувли ерга тушди. Кучи кундан- кунга ортди, ўша жойда қирқ йил қолди. Сўнгра селлар бир қанча вақт оқди, гордаги ёриқларга яна лой тўлди. Куёш

Сунбула буржида эди. Қуёш бу тупроқни пиширди, бунинг оқибатида тупроқдан яратилған инсон хотин киши бўлди. Бу хотин кишига “Айва” оти берилди. Бу “Ой юзли” демакдир. Ой ота билан Айва турмуш курдилар. Улардан кирқ бола дунёга келди. Ярми эркак, ярми аёл эди. Болалар ҳам бир-бирлари билан турмуш курдилар. Она ва оталари вафот этганларидан кейин уларнинг жасадларини ғорга кўмиб, оғзини олтин эшик билан ёпдилар ва эшикнинг ёнига гуллар кўйдилар.

“Тұфон”

Тұфондан аввал ер юзининг ҳукмдори Денгиз хон бор эди. У замонда Нама исмли машхур бир одам бор эди. Тангри Улген* бу одамга дунё тұғони бўлажагини, инсон болаларини ва ҳайвонларни кутқариш учун синалган сандал дараҳтидан кема ясашни буюрди. Наманинг Сўзунул, Сарул ва Балиқча исмли учта ўғли бор эди. Нама бу ўғилларига, тоғ тепасида кема ясанглар, деб буюрди. Кема Улген ўргаттанидай ва кўрсаттанидай ясалди. Нама Улгенининг буйруғи билан инсонларни ва ҳайвонларни кемага олди. Наманинг кўзлари яхши кўрмас эди. Кемадагилардан сўради: “Бирор нарса кўряпсизларми?” Улар “Ер юзини туман қоплади, мудхиш қоронгулик босди”, — деб жавоб бердилар. Шу пайт ернинг остидан, дарёлардан, дengizлардан қуруқликка сувлар пишқириб чиқа бошлади. Осмондан ёмғир ёға бошлади. Кема суза бошлади. Осмон ва сувдан бошқа бирор нарса кўринмасди. Ниҳоят, сувлар пасая бошлади. Тоғ чўққилари кўрина бошлади. Кема Кўмгудай* ва Тулутти* тоғларидаги қуруқликка ўтирди. Сувнинг чукурлигини билиш учун Нама кузгунни жўнатди. Кузгун қайтиб келмади. Қарғани жўнатди, у ҳам қайтиб келмади. Зағизгонни жўнатди, у ҳам қайтиб келмади. Ниҳоят, каптарни жўнатди. Каптар тумшуғида бир шохни олиб орқага қайтди. Нама каптардан “Кузгун, қарға билан зифизгонни кўрдингми?” — деб сўради. Каптар “Уларни кўрдим, учови ҳам ўлимтикка кўниб, чўқилаб юрибди”, — деди. Нама “Улар қиёматгача ўлимтиклар билан кун кечирсин, сен менинг садоқатли хизматкорим бўлдинг, қиёматгача менинг ҳимоям остида яша”, — деди. Тұфондан кейин Нама Яратувчи ва Ёйик(Тұфон)хон* исми билан тангрилар қаторида яшади. Кейинги насллар унга қурбонлик келтирдилар.

Скифлар тұғрисидаги афсоналар

Хеч ким яшамайдиган бу мамлакатдаги илк инсон Тарғитой деган бир одам бўлган экан. Скифларнинг ҳикоя қилишларича, Тарғитойнинг ота-онаси — Зевс билан Борсифон дарёсининг қизи экан. (Гарчи скифларнинг ўзлари тасдиқласалар ҳам, мен бунга ишонмайман.) Тарғитой ана шундай уруғдан бўлиб, унинг Липақсай,

Арпақсай ва Қулаксай деган учта ўғли бўлган экан. Скифлар юргига улар шоҳлик қилишаётгандан, осмондан ерга олтин буюмлар — омоч, бўйинтуруқ, ойболга ва коса тушган экан.* Бу буюмларни биринчи бўлиб тўнгич ўғил қўрибди. У буюмларни олгани келганда, олтин ловуллаб ёна бошлабди. Шундан кейин у орқасига қайтибди. Ундан кейин ўртанчаси келибди. Яна олтинни аланга қоплаб олибди. Хуллас, ёнаётган олтин искала акани ҳам орқага чекинтирибди. Энг кичик ўғли келган экан, аланга ўчибди ва у олтинларни уйига олиб кетибди. Шунинг учун акалари шоҳликни укасига беришга рози бўлибдилар.

Айтишларича, Липақсайдан скифларнинг авхат қабиласи, ўртанчасидан — қатиар ва траспий қабиласи, энг кичигидан, яъни шоҳдан — паралат қабиласи келиб чиқсан экан. Ҳамма қабилалар биргаликда шоҳлар қабиласи деб юритилади. Эллинлар* эса уларни скифлар деб атайдилар. Скифлар ўзларининг келиб чиқшини ана шундай ҳикоя қиласидилар. Улар “Биринчи шоҳ бобомиз Тарғитайдан бошлаб шоҳ Доро юртимизга бостириб келгунга қадар роппа—роса 1000 йил вақт ўтган”**, деб ҳисоблайдилар. Юқорида айтилган олтин буюмларни скиф шоҳлари сидқидилдан қўриклаганлар ва бу буюмларга топиниб, ҳар йили кўплаб курбонликлар қилганлар. Скифларнинг эътиқодича, агар кимдир байрам кунлари ана шу муқаддас олтин буюмларни ёнига олиб, очиқ жойда ухлаб қолса, бир йил ҳам яшамас экан. (Уша буюмларни сақлаган — тузувчилар) одам отда бир кунда қанча жойни айланиб чиқа олса, скифлар унга шунча жойни берадилар.* Чунки скифларнинг ерлари жуда кўп бўлган эди.

Скифлар ҳикоя қилишларича, Қулақсай ерни уч қисмга бўлиб, учта ўғлини шоҳ қиласан. Энг катта шоҳлик олтин сақланадиган юрт эди. Айтишларича, скифлар юртидан шимолга қараб кетган вилоятларда ҳеч нарсани кўриб бўлмас экан. Учадиган патлар дастидан у ерларга боришнинг имкони йўқ экан. Ҳақиқатан, у ерларда еру осмон патларга тўла, булар эса кўришга ҳалақит беради.*

Геракл Герионнинг чорвасини ҳайдаб, ўша пайтда инсон оёги етмаган юртга бориб қолган экан. (Хозир бу ерларда скифлар яшайдилар.) Герион Понтадан узоқда — Океан оролида, Геракл Устунлари ортидаги Гадирда истиқомат қиласиди (бу оролни эллинлар Эрития деб айтишади).

Эллинлар ҳикоя қилишларича, Кун чиқишдан бошлаб бутун ер шари бўйлаб океан оқар экан. Лекин ўзлари ҳам буни аниқ исботлай олмайдилар. Шундай қилиб, Геракл ҳозирда Скифлар мамлакати деб айтиладиган жойга ўша ёқдан келиб қолган экан. У ерда Геракл бўрон, совукқа дуч келиб қолибди. У отларини ўтлатгани қўйиб юборибди ва ўзи тўнғиз терисига ўраниб, ухлаб қолибди. Бу пайтда унинг отлари сирли равишда гойиб бўлибди.

Геракл уйғониб, отларини излашга тушибди ва бутун мамлакатларни кезиб чикибди. Нидоят, Гилай деган юртга келибди. У ерда бир ғор бор экан. Ғорда у ярми аёл, ярми илон бўлган аллақандай жонзотга дуч келибди. У жонзотинг сағрисидан юқори қисми — аёлга, пастки қисми — илонга ўхшар экан. Геракл уни кўриб, ҳайрои бўлибди. “Отларимни йўқотиб кўйдим, сен кўрмадингми?” деб Геракл ундан сўрабди. Аёл-ilon “Отларинг менда, мен билан ишкй алоқа қилмагуningча, отларингни бермайман”, — дебди. Геракл бундай мукофот эвазига ўша аёл-ilon билан қовушибди. Лекин аёл-ilon Гераклни олдида узоқроқ ушилаб туришни истаб, отларни қайтариб беришни орқага сураверибди. Геракл эса отларини олиб, тезроқ кетишни хоҳлар экан. Охири, аёл отларни Гераклга қайтариб берибди ва шундай дебди: “Бу отлар олдимга келганда сен учун эҳтиётлаб сақладим. Сен отларинг эвазига менга ҳақини тўладинг. Сендан учта ўғил кўраман. Айт-чи, болалар улғайганида, нима қиласай: шу ерда қолдирайми — ахир, бу мамлакатда бир ўзим ҳукмронлик қиласан — ёки сенинг ёнингга юборайми?” Геракл аёлнинг саволига шундай жавоб берибди: “Ўғиллар улғайганини ўзинг билганингдан кейин, яхшиси, шундай қиласай: улардан қайси бири, сенга кўрсатганимдай, камонимни торта олса ва мана бу камарни боғлай олса, ўшанисини шу ерда қолдир. Мен сенга кўрсатганиларни бажара олмаганларини чекка жойларга жўнатиб юбор. Агар шу айтганларимни қиласанг, ҳам ўзинг хурсанд бўласан, ҳам менинг истагимни бажарган бўласан”

Геракл шу сўзларни айтиб, камонидан биттасини (у ҳар доим иккита камон олиб юрар экан) тортиб кўрсатибди. Сўнгра камарни қандай боғлашни ҳам кўрсатиб, камон билан камарни аёлга берибди. (Камарнинг илгагига олтин косача осилган экан.) Сўнг Геракл ўз йўлига кетибди. Болалар улғайгач, онаси уларга исм қўйибди. Тўнгичига — Агафрис, ўртанчасига — Гилон, кенжасига — Скиф деб исм қўйибди. Сўнгра Гераклнинг берган маслаҳатини амалга оширибди. Агафрис билан Гилон шартни бажара олмабдилар. Шунинг учун онаси уларни мамлакатдан чиқариб юборибди. Кичиги Скиф эса шартни бажарибди,* шунинг учун мамлакатда қолдирибди. Ҳамма скиф шоҳлари Гераклнинг ана шу ўғли Скифдан пайдо бўлган экан. Ўша олгин косани эслаб, скифлар ҳозиргача камарларида коса осиб юрадилар. (Онаси косани Скифнинг баҳт-саодати учун қиласан эди.)

* * *

Кўчманчи скиф қабилалари Осиёда истиқомат қиласдилар. Массагетлар скифларни ҳарбий куч билан Осиёдан сиқиб чиқаргандарнида, скифлар Араксни¹ кечиб ўтиб, киммерийлар юртига келдилар. (Хозир скифлар ўрнашган мамлакат, айтишларича, азалдан киммерийларники экан.)* Скифлар яқинлашиб келаётгандарнида,

¹ Аракс – Амударё.

киммерийлар “Душманинг кўшини кўп экан, энди нима қиласиз”. деб маслаҳатга йигилишди. Кенгашда икки хил фикр пайдо бўлди. Гарчи иккала томон ўз фикрида маҳкам туриб олган бўлса-да, шоҳларнинг таклифи устун чиқди. Халқ “Душманинг кўп сонли кўшини билан тўқнашишни кераги йўқ”, деб ўйлаб, чекинишни таклиф қилди. Шоҳлар эса, аксинча, она ватанни босқинчилардан ҳимоя қилишимиз керак, деб ҳисоблардилар. Хуллас, халқ шоҳларнинг гапига қулоқ солмади, шоҳлар эса халқа итоат этишни истамадилар. Халқ юртни тарқ этишга ва босқинчиларга юртни жангсиз топширишга қарор қилдилар. Шоҳлар эса хақ билан бирга қочиб омон қолишдан кўра, бир томчи қонлари қолгунча юртни ҳимоя қилишни афзал кўрдилар. Чунки она юртда нақадар баҳтли-саодатли яшаганинни, она юртдан маҳрум бўлган дарбадарларни қандай кулфатлар кутаётганларини шоҳлар билардилар. Киммерийлар бир қарорга келгандаридан кейин иккига бўлиниб, ўзаро уруш бошладилар. Биродаркушлиқ урушида ҳалок бўлган ҳамма шаҳидларни киммер ҳалқи Тираст* дарёси бўйига дағн қилдилар. (Шоҳларнинг қабрлари ҳозир ҳам ўша ерда бор.) Шундан сўнг киммерийлар ўз юртларини тарқ этдилар. Скифлар эса кимсасиз мамлакатта келиб, бу юртни эгалладилар.

Тўмарис

Энг қадим замонларда Аракс ёқаларида Ўрта Осиё ахолисига мансуб массагетлар яшар эди. Бу даврда уларга мархум подшоҳнинг хотини малика Тўмарис* бошчилик қилар эди. Эрон шоҳи Кир массагетларни ўзига қарам қилиш мақсадида Тўмарисга уйланмоқчи бўлиб, совчилар юборди. Лекин малика шоҳнинг асл ниятини тушуниб, унга рад жавобини берди. Шундан сўнг Кир очиқ тажовузга ўтди ва массагетлар томон кўшин тортди. У дарёдан ўтиш учун кўприклар қурдира бошлади. Бу хатти-ҳаракатлардан боҳабар бўлган Тўмарис Кирга элчи юбориб айтди: “Эй шоҳ, қилаётган ишингни тўхтат! Ҳали сен бошлаган ишинг қандай тугашини билмайсан-ку! Кўй, сен ўз юртингда подшоҳлик қилавер, бизни ҳам ўз ҳолимизга кўй. Лекин сен бунга кўнмайдиган кўринасан. Агар биз билан куч синашмоқчи бўлсанг, у ҳолда кўприклар қуриб овора бўлма, биз дарёдан уч кунлик йўл нарига кетамиз, сен бизнинг еримизга ўт ёки ўз юртингда учрашишни истасанг, уни хабар қил”.

Бу таклифни эшитгач, Кир аъёнларини тўплаб, маслаҳат сўради. Уларнинг кўпчилиги Тўмариснинг чекинишини қувватладилар. Лекин улар ўртасида Крез исмли маслаҳатчиси шоҳга бошқа бир ҳийлани ўргатди.

“Эй, шаҳаншоҳ, — деди у, — мен илгари ҳам сизнинг хонадонингизга хавф соладиган ҳар қандай балою оғатларни даф

қиласан, деб онт ичган эдим. Бошимдан ўтган оғир азоб-уқубатлағ менга сабоқ бўлиб хизмат қилди. Агар сиз ўзингизни жасур лашкар бошида турган довюрак шоҳ деб билсангиз, менинг фикрларим эҳтимол, сизга керак эмасдир. Агар сиз ўзингизни бор-йўги бир инсонман, оддий одамларга йўлбошчиман, деб билсангиз, у ҳолда маслаҳатимга кулок солинг. Ҳамма одамлар ҳам ҳар доим баҳтиёр бўлишлари учун йўл кўймайдиган инсон ишлари ўзгариб туради. мавжуд. Бу борада мен бошқача фикрдаман, менинг фикрларим аъёнларингизнинг фикрларига қарама-каршидир. Агар биз душманни ўз еримизга ўтказсак-да, енгилсак, подшоҳлигиниздан батамом айриласиз. Чунки ғолиб чиққан массагетлар сизнинг мамлакатингиз ичкарисига томон интилади. Агар душман ерига ўтиб, ғалаба қилсангиз, олдинга интиласиз, лекин уларни ҳамма ерда таъқиб қилиш даражасида енга олмайсиз. Мен сизнинг ва уларнинг устунликларини айтмоқчиман: сиз душманни мағлуб қилиб, Тўмариснинг мамлакатига тўғри йўл билан кириб бора оласиз. Лекин Камбиснинг ўғли Кир хотин кишидан енгилсаю хотин киши унинг мамлакатига бостириб кирса, шоҳим хотин кишига итоат этсалар, бундан ёмон шармандалик йўқ. Шунинг учун яхшиси, биз дарёдан ўтайлик-да, кейин мамлакат ичкарисига бостириб кирайлик., уларни енгишга ҳаракат қилайлик. Билишимча, массагетларга эронийларнинг турмуш тарзи тамомила бегона, улар ноз-неъматнинг лаззатини билишмайди. Шунинг учун менимча, биз қароргоҳимизда ўша одамлар учун шаробни аямасдан, моллар сўйиб, катта зиёфат тайёрлайлик-да, яроқсиз аскарлардан бир қисмини қолдириб, орқага қайтайлик. Агар адашмасам, душман бунчалик мўл-кўл таомни кўрганда, ўзларини тамога ташлашади ва биз ўзимизни ғалаба билан шарафлаш имкони туғилади”.

Кир бошқа аъёнларининг маслаҳатини рад қилиб, Крезнин маслаҳатини маъкул кўрди. У “Тўмарисга етказилсин, у чекинсин, мен унинг ерига ўтмоқчиман!” деб одамларига буйруқ берди. Тўмарис олдинги ваъдасига кўра, чекинди. Кир меросхўр ўғли Камбазга Крезни топшириб, агар урушдан қайтмасам, унинг маслаҳати билан шоҳлик қиласан, деб Эронга жўнатди. Ўзи эса кўшини билан массагетлар ютига жўнади.

Кир Араксни кечиб ўтгандан кейин, массагетлар ютида кечаси ғалати туш кўрди. Тушида Гиштаспнинг катта ўғли Аҳмонийлардан бўлган Доронинг икки елкасидан икки қанот ўсиб чиққанмиш ва бири Мағрибни, иккинчиси Машриқни тўсиб турганмиш. Бу вақтларда Доро 20 ёшда бўлиб, ёш ҳисоблангани учун урушга олинмаган эди. Бу тущдан Кирнинг юраги ғаш бўлди. У “Бу туш муҳим аҳамиятга эга”, деган қарорга келди.

Кир Гиштаспни чақириб келишларини буюрди. Гиштаспни чақириб келганларидан кейин, Кир ҳеч қандай гувоҳларсиз унга деди:

“Эй Гиштасп! Ўғлинг менга ва шоҳлигимга қарши фитна қилганликда айби фош бўлди. Буларнинг ҳаммаси менга кундай равшан, буни қаердан билганимни ҳам сенга айтиб қўяй. Худолар мен тўгримда ғамхўрлик қилиб, яқинлашиб келаётган кулфатни аён қиласидар. Ўтган куни тунда тушимда тўнгич ўғлингни кўрдим. Унинг иккала елкасидан қанот ўсиб чиқиб, бир қаноти билан Осиёга, иккинчи қаноти билан Европага соя солиб турган эмиш. Тушимдан шу нарса аниқ бўлдики, ўғлинг менинг ҳаётимга тажовуз қилмоқда. Шунинг учун тезроқ Эронга қайтиб бор, бу мамлакатни итоат эттириб қайтишим биланоқ, уни менинг хузуримга жавоб бериш учун тайёр қилиб тур”

Кир гўё “Доро менга қарши ёвуз ният қиласиди”, деб гапирди. Лекин худолар бу туш орқали бошқа нарсани — шоҳ шу ерда, массагетлар юртида ўлим топиб, шоҳлик Дорога ўтишини аён қилган эдилар. Гиштасп эса Кирга шундай жавоб берди: “Шоҳим! Сизнинг ҳаётингизга қасд қилган шундай эронийнинг туғилмагани яхши эди. Агар ўғлим шундай ният қилган бўлса, ажалидан беш кун бурун ўлиб кетсин. Ахир эронийларни қулликдан сиз озод қилдингиз, бошқаларга ўлпон тўлашдан халос қилиб, ҳамманинг устидан хукмон қилган ҳам сизсиз. Агар ўғлим сизга қарши исён кўтариши тушингизда аён бўлган бўлса, ўғлимни ўзим қўлингизга бераман Унга билганингизни қилинг!” Гиштасп шоҳга шундай жавоб бериб, Араксни кечиб ўтди ва Кирга хушомадгўйлик қилиб, ўғлини ушлаб, қамоқда тутиб туриш учун Эронга қайди.

Кир массагетлар юртига ўтиб, бир кун йўл юргандан кейин, Крез ўргатганидай, зиёфат тайёрлаб, бир оз заиф аскарлардан қолдириб, энг сара аскарлари билан Араксга томон чекинди. Массагетларнинг бир қисм кўшини Тўмариснинг ўғли Спарганис* бошчилигида у ерга келиб, қолдирилган аскарларни енгдилар. Ғалабадан сўнг эронийлар қароргоҳда қолдириб кетган мўл—кўл таомни кўришиб, зиёфатга машғул бўлдилар. Сўнг маст лашкар уйкуга кетди. Шу вақт Кир ҳужумга ўтиб, массагетларнинг кўпини ўлдириб, кўпини асирга олди. Асиirlар орасида шаҳзода Спарганис ҳам бор эди.

Тўмарис лашкарнинг ва ўғлининг тақдиридан хабар топгач, Кирга элчи юбориб айтди: “Эй, қонхўр Кир! Бу ғалабангдан хурсанд бўлма. Узум сувидан сиз, эронийлар ҳам ақлингизни йўқотиб қўясизлар-ку. Май мияингизга урганда, сиз, эронийлар, маст—аласт бўлиб олиб, оғзингиздан номаъкул сўзларни чиқарасизлар. Сен ўғлимни жанг майдонида эмас, ана шу заҳарли ичимлик билан, найранг билан кўлга олдинг. Энди кулоқ сол, сенга яхши бир маслаҳат бераман. Сен массагетлар лашкарининг бир қисмини юзсизлик билан қириб ташлашга муваффақ бўлдинг. Ўғлимни менга топширгин—да, қилган ишинг учун жазоланмасдан яхшиликча юрtingга жўна. Йўқса массагетлар ҳукмдори Куёш тангриси номи билан қасамёд қилиб айтаманки, сен очкўз юҳонинг қонга ташналигингни қондираман”

Кир хабарчининг бу сўзларига парво қилмади. Спарганис эса ўзига келгач, воқеани англаб, Кирдан “Оёқ-кўлларимни кишандан бўшат”, деб илтимос қилди. Шаҳзоданинг қўл-оёқларини бўшатишлари билан, ижолатдан ўзини ўзи ўлдирди.

Тўмарис билдики, Кир унинг маслаҳатини олмабди. Тўмарис кўшинини тўплаб эронийларга қарши жангга отланди. Даҳшатли жанг бўлди. Аввалига бир-бирларига камондан ўқ ёғдиришди. Ўқлари тугагач, кўл жангига ўтдилар, ханжару найзалар ишга тушди. Ҳар иккала томон ҳам узоқ жанг қилди, ҳеч ким чекинишни истамади. Ниҳоят, массагетлар ғолиб келди. Эронийларнинг деярли ҳамма лашкари қирилиб кетди, Кир ҳам ҳалок бўлди. У 29 йил ҳукмдорлик қилган эди. Кирнинг жасадини топғанларидан кейин, Тўмарис унинг бошини мешга тиқиши буюрди. У шундай деди: “Гарчи мен жангда ҳалоллик билан сени енган бўлсанм–да, сен маккорлик билан мени ўғлимдан жудо қилиб қайғуга солдинг. Онтимга амал қилиб, сени қонга тўйдираман”.

Широқ

Доро қўшини билан саклар ўргасида уруш борар эди. Шоҳлар Саксфар, Омарг ва Тўмарис ҳарбий аҳволни муҳокама қилиш учун маслаҳатга йифилдилар. Сак подачиларидан Широқ деган бир одам учала шоҳ ҳузурига келди. У Эрон кўшинини ҳийла билан ҳалок этажагини айтади. “Аммо сизлар менинг болаларимни, набираларимни уй–жой, пул билан таъминлайсизлар”, деб шарт қўйди. Шоҳлар унинг шартларини бажариш учун қасам ичдилар. Широқ уларнинг ваъдасини олгач, у ўша ердаёқ ўзининг қулоқ, бурнини кесди, бошқа аъзоларига ҳам жароҳат етказди, сўнг саклардан Эрон қўшини томонига қочиб ўтган киши сифатида эронийлар турган жойга келди.

Широқ Дорога арз қилиб, ўзини саклардан алам кўрган киши қилиб кўрсаади. Дорога Широқнинг аянчли аҳволи қаттиқ таъсир қилди ва унинг сўзлариги ишонди. Широқ абадий олов ва муқаддас сув номи билан қасос олишга даъват қилиб, деди: Мен ўз душманларимдан эронийлар орқали қасос олишга қарор қилдим. Буни қуидагича қилиш мумкин: саклар кеч кириши билан қароргоҳдан чикишни режалаштирганлар. Биз бошқа қисқа йўлдан бориб, улардан олдинга ўтиб олсак, улар ўтадиган жойда яшириниб ўтирамиз. Уларни худди балиқ овлагандай қилиб татиб оламиз. Чўпон бўлганим учун ўжойларни яхши биламан. Сизларда йўл кўрсатиб боришим мумкин. Сизлар етти кунга етарли озиқ–овқат ва сув олишлариңгиз лозим”

Эрон қўшини бир ҳафталик озиқ–овқат олиб йўлга тушди. Еттинчи куни қўшин Широқ йўлбошлигига яланг, сувсиз, ўт–ўлан битмайдиган саҳрога етиб келдилар. Озиқ–овқат ва суви тамом бўлган эди. Эрон қўшини алданганини сезди. Лашкарбоши Раносбат йўл

бошловчи Широқдан: —Шундай улуг подшоҳни алдаб, катта кўшинни бирор кудук бўлмаган, бирор куш учмайдиган, бирор жонивор кўзга кўринмайдиган, на олға юриш, на ортга қайтиш мумкин бўлмагн саҳроя бошлаб келишдан муродинг нима эди? — деб сўради.

Широқ чапак чалиб, хохолаб кулиб жавоб берди: “Мен ғалаба қилдим, ватандошларим саклардан балони даф қилиш учун эронийларни сувсизликдан, очликдан ҳалок қилдим” Раносбат ўша зоҳоти Широқнинг бошини танидан жудо қилди. Доро баланд тепаликка чиқиб, хукмдорлик нишонларини —ҳассасини, либосларини, тожини ерга кўйди. Қуёш чиқаётган пайтда Аполлондан* “Ҳалокатдан кутулиб қолишимиз учун осмондан ёмғир ёғдир”, деб илтижо қилди. Шу пайтда ҳақиқатан ҳам қаттиқ ёмғир ёға бошлади. Эронийлар чарм мешларини, бошқа идишларини ёмғир сувига тўлдириб, омон қолганлари учун тақдирга шукр қилиб, Бақтра* дарёсига етиб келдилар.

Эргуна кун

...Бошқа қабилалар мўгуллар устидан ғолиб келиб, уларни шунчалик қириб ташладиларки, фақат икки эркак ва аёл тирик қолди, холос. Бу икки оила қочиб, бир жойга бориб қолдилар. Бу жойнинг гир атрофи тоғу ўрмонлардан иборат бўлиб, тор, юриш қийин бўлган сўқмоқлардан бошқа биронта йўл йўқ эди. Бу тоғларнинг ўртаси каттакон яйлов, ҳавоси мусаффо чўл эди. Бу жойнинг номи Эргуна кун эди. *Кун* — тепа, ёнбағир, эргуна — тик деган маънони билдиради, бошқача айтганда, “тик қоя” демакдир. Ўшар одамлардан бирининг исми Нукуз,* иккинчисиники Қиёт* эди. Бу иккала оила бу ерда узоқ вақт қолиб кетдилар ва кўпайдилар.

Уларнинг ҳар бир тармоғи алоҳида ном олди ва маҳсус аймоқ бўлди. *Аймоқ* —маълум уруғ ва суюкка мансубликни билдиради. Бу аймоқлар яна ҳам тармоқ отдилар. Ҳозирги пайтда мўгул қабилаларида шундай қоида ўрнатилган: ўша тармоқлардан келиб чиққанлар аксарият ҳолатларда ўзаро қариндошдирлар, мўгул-дурулганлар* — буларнинг туб асосидир. Мўгул сўзи дастлаб мунгол, яъни “зайф” ва “очиқ кўнгил” маъноларини ифодалаган. Қиён мўгулчада пастдан қуйига оқиб тушаётган “катта оқим”, “жўшқин, шиддатли, кучли” маъносини билдиради. Чунки қиён уруғи жасур, кўркмас бўлган эдилар, бу сўз уларнинг номига асос бўлди. Қиёт — қиённинг кўплигидир. Қадимда бу уруғнинг ибтидосини қиёт деб атаганлар.

Бу тоғ ва ўрмоннинг ўртасида ҳалқ кўпайиб, ер торлик қилиб қолди. Энди улар “Қандай қилиб бу дарадан, тор сўқмоқдан осонликча чиқиб олсак бўлар экан”, деб бир-бирлари билан маслаҳат қилдилар. Ниҳоят, улар илгари темир кони бўлган жойни топдилар. Илгари бу

ерда темир эритилар эди. Ҳаммалари тўпланишиб, ўрмонда ўтин ва кўмир йиғдилар, етмишта ҳўқиз ва отни сўйиб, терисини шилдилар ва темирчиларнинг босқонини ясадилар. Сўнгра ўтин ва кўмирларни қияликнинг остига қўйиб, етмишта босқон билан оловни пуфлаб ёндиридилар. Охири қиялик эриб тушди. Натижада у ердан жуда кўп темир қазиб олдилар ва шу билан бирга ўтиш жойи ҳам очилди. Ҳаммалари биргаликда кўчиб, бу тор жойдан кенг чўлга чиқдилар. Айтишларича, босқон босгандар қабиланинг асосий шохобчаси бўлиб, қиён уруғига мансуб эдилар. Нукуз деган уруғ ва бу ургунинг бир тармоғи бўлган урункут* ҳам қиён уруғи каби босқон босган эдилар.

Бошқа баъзи қабилалар "Босқон босишда биз ҳам иштирок этганимиз", деб даъво қиласидилар. Лекин юқоридаги қабилалар уларни тан олмайдилар. Бир неча тармоқлардан иборат бўлган қўнғирот* қабиласи Эргуна кунда Нукуз ва Қиёндан пайдо бўлган бўлсалар—да, бошқалардан олдин ҳеч қандай маслаҳатсиз, бошқа қабилаларнинг ўчоқларини босиб дарадан чиқиб кетдилар. Юқоридаги қабилаларнинг тасдиқлашларича, қўнғирот қабиласи бошқалар билан маслаҳатлашмай, ҳаммадан олдин дарадан чиқиб, бошқаларнинг олови ва ўчоқларини оёқ ости қилганлари учун оёқ оғриғига дучор бўлганлар. Кўнғирот қабиласини эса (бошқа қабилалар) хафа қилганлар...

“Авесто”

“Авесто” Ўрта Осиё тарихидагина эмас, балки дунё маданияти тарихида муҳим воқеадир. Зардуштнинг таълимоти “Авесто”ни юзага келтирди.

Зардуст шахси тўғрисида турли қараашлар мавжуд. Баъзи овруполик олимларнинг айтишларича, Зардуст ўз даврида таъқибга учраган. Лекин у буюк пайғамбар, инсоният нажоткори деб эътироф этилган. Милоддан олдинги У11–У1 асрлардаги сиёсий вазиятда Зардуштнинг муҳим рол ўйнаган фаолияти уни нажоткор сифатида талқин қилишга сабаб бўлган.

Аҳмонийлар даврига оид матнларда, гарчи Зардуштнинг номи эсланмаса–да, унинг ғоялари, жумладан, Хурмуздни шарафлаш ғояси бош ўрин тутади. Аксарият манбаларда Зардуст милоддан олдинги X11–У11 асрлар оралигига яшаган, деб эътироф этилади.

“Авесто” Зардуст номи билан боғланар экан, бу ноёб асар бир даврнинг маҳсули эмаслигини ҳам таъкидламоқ даркор. “Авесто” бир неча асрлар давомида шаклланиб, яхлит асар ҳолига келган.

“Авесто” тўрт қисмдан иборат: Ясна (“Диний маросимлар”), Яшт(тахминан “Ясна” англатган мъянони билдиради), Виспарад (“Барча илоҳлар ҳақидаги китоб”), Вендидод (“Ёвуз руҳлар — девларга қарши курашиб учун берилган қонунлар мажмуаси”). Ясна таркибиға кирган қўшиқлар “Гат” (диний қасида, муножот демакдир) деб номланади ва гатларни Зардуштнинг ўзи ёзган деб тахмин қилинади. Гатлар — нотиқлик санъатининг ноёб намунасиdir.

Сосонийлар (мил. 111–У11 асрлар) сулоласи даврида “Авесто” янгича кўринишда пайдо бўлди. Зардуштийлик таълимоти дастлаб яратилган пайтда диний эмас, балки ахлоқий қараашларнинг маажмуи сифатида юзага келган.

“Авесто” фақат зардуштийлик оқимининг муқаддас ёдгорлиги бўлибгина қолмай, Ўрта Осиё халқларининг ижодий қобилияти, оғзаки ижоди, эътиқоди ва тасаввурларининг маҳсули ҳамдир.

1-яшт: Хурмузд-яшт (Ахура-Маздага алқов)

Кувонсин Ахура Мазда,* “энг лойик Ҳақ Таолонинг иродас рўёбга чиқиб, Ангра Майийу (Ахриман)* даф бўлсин.

Эзгу ўй, эзгу сўз ва савоб ишлар билан эзгу ўй, эзгу сўз ва саво ишни алқайман. Ўзимни бори эзгу ўйларга, эзгу сўзлар (айтиш)га яхшилик ишлар амалига баҳшида қиласман, барча ёмон ўйлардан, ёмо сўз, ёмон ишлардан юз ўтираман.

Топинчим ва мақтovларим — эзгу фикрим ва сўзим, (савобли ишларим “танамдаги жоним” билан бирга сизларда бўлсин, ўли билмас валилар.

Ҳақиқатни шарафлайман: “Ҳақиқат — олий неъмат. Б неъматдан шул (киши) баҳрамандким, савоб унга бўлғайким, ул Ҳа (йўлида) энг эзгу, савоб ишдан қолмаса”!

Маздага сигинаман, Зардушт ёвлари бўлган девларга ёвмаи (Ахура) Мазда сўзига даъват этаман, деб имон келтираман. Ҳақиқа қўриқчиси тақводор Ҳавонига топинчу ҳамдлар, суюнчу олқишила (бўлсин). Ҳақиқат қўриқчиси тақводор Саванха ва Висйага топинч ҳамдлар, суюнчу олқишилар (бўлсин.)

Ҳақиқат қўриқчиси тақводор Рапитвинага топинчу ҳамдлар суюнчу олқишилар бўлсин: Ҳақиқат қўриқчиси Фрадат-фшавага в: Заитумага топинчу ҳамдлар, суюнчу олқишилар (бўлсин.)

Ҳақиқат қўриқчиси тақводор Узайеринага топинчу ҳамдлар суюнчу олқишилар (бўлсин). Ҳақиқат қўриқчиси Фрадат вирага в: Даҳйумага топинчу ҳамдлар, суюнчу олқишилар (бўлсин).

Порлоқ ва фаровон Ахура Мазданинг севинчига топинч ҳамдлар, суюнчу олқишилар бўлсин.

“Эзгуликлар беразир Эгам сингари”, — дея менга оят бошлағ берар Заотар.* “Ҳақни билишда энг эзгу бошчи каби” деб айтсин (бу дуони) билгувчи (ҳар бир) тақводор.

1. Спитама Заратуштра
Ахура Маздадан сўроқ сўрди:
“Борлиқ ҳаётнинг ҳаллоқи
Эй Рӯҳи Муқаддас,
Айтгил-чи менга
(Сен буюрган) эзгу сўз аро
Қай бири энг кудратли,
Энг ғолиби қай бири
Ҳам савобионки қайси
Охират кун кераги?

2. Не сўз элтар ютуқقا,
Недур ул, дардларга эм,
Не сўз ажиналарнинг
Ёвлигин барбод этар?
Фоний дунёда не сўз
Эзгуликка йўғрилган,
Не сўз ўткинч дунёда
Дамингдан покланиб,
Бўлған озода?”

3. Ахурамазда сўз қотди:

* Бу дуо сўз уч қайта ўқилади, яъни “Авесто”нинг асл матнида уч марта тақорорлаб ёзилган.

“Менинг номим өрүр бу,
О, Спитама, о, Зардушт,
Ҳар нарсадан қодирроқ,
Ҳар нарсадан голиброқ,
Ҳар нарсадан савобнок,
Охиратда эзгу сўз
(Поклагувчи гуноҳдан).

4. Бул сўз ўта музaffer,
Бул сўз ўта ҳозиқdir,
Ул одамлар ва девлар
Ёвлигин барбод этар,
Бу борлиқ ичра шу сўз
Эзгуликка йўғрилган,
Фоний ичра шу сўздир
Дамимдан покланиб
Яралган ул руҳ”.

5. Ва сўнгра сўзлади Заратуштра:
“Айтгил менга бу номни,
О Муқаддас Ахурамазда.
Ул улуғ номни айтгил,
Гўзал эзгу номни айт,
Ва энг ғолиб (номни айт),
Ва энг ҳозиқ (номни айт),
Одамлар ва девларнинг
Ёвлигин тугатгувчи,
Маҳшар куни покловчи
(Ўшал номни айт менга).

6. Шунда мен қақшатарман
Одам ва дев ёвлигин,
Шунда мен қақшатарман,
Жодугарларнинг барин.
Мени маҳв этолмас
На дев ва на одамзод,
На афсунгар ва на жин”.

7. Шунда Хурмузд сўз очди:
“Менинг номим — раҳштия, менинг номим
Ёвликка қирон солмоқ,
Дину афсунгарларни,

О, Содик, Заратуштра,
Бир унвоним — Подабон,
Яна бир номим — Кудрат,
Яна бири — Ҳақиқат,
Бешинчиси — Эзгулик,
Бу чин номим Маздадан,
Олтинчи номим — Хирад,
Еттинчиси — Хирадманд,
Номим Билик — бу саккиз,
Тўққизинчи — Билимдон.

8. Ўнинчи ном — Валилик,
Ўн биринчим — Авлиё,
Ўн иккинчим — Ахура,
Ўн учинчи — Энг кучли,
Ўн тўртинчи — Бегазаб,
Ўн бешинчи — Жўмардлик,
Ўн олтинчи — Ҳисобдор,
Ўн еттинчи — Қарагу,
Ўн саккиз — Табиб Ҳозиқ,
Ўн тўққиз — Холиқ номим,
Йигирманчи — мен Мазда.

9. Менга сигин, о Зардушт,
Тун сигин, Кундуз сигин,
Хайру эҳсонлар қилгин,
Сидку қурбонлар қилгин,
Қилгин неки муносиб,
Шунда мен ҳозир бўлиб
Ёрдамга ошиқарман,
Шунда сенга мададга
Шошар эзгу Сраша.*
Мададкор бўлар сенга
Сувлар ҳамда наботот
Ва художўй фравашлар.*

10. Қачонки аё Зардушт,
Номидир менга тагин Ҳимоят,
Яна бир ном Билгувчиликдир,

Қавн³ мустабидлару
Машъум Қарапанларни,*
Икки оёқ абллаҳлар,
Сохтагар даҳоларни,
Тўртоёқ қашқирларни.

11. Қонли ва кенг яйловни
Баланд кўтарган
Кенг ясоқли кўшинни
Қирғин қилмоқчи бўлсанг,
Номларим икрор айла,
Такрор айла уларни,
Туну кун такрор айла.

12. Мен — холиқ, мен — ҳомий,
Мен — нозир ва мен — аълам,
Номдир менга эзгулик, руҳи олий
Шарафлидир, Ҳозиқ номим ҳам,
Табибларнинг табибиман мен,
Номдир менг беминнат Дастёр,
Энг муқаддас ҳожатбарор
Менга бир ён номдир Ахура,
Бир томондан номимдир Мазда.
Номдир менга Тақводор яна,
Тақводорлик барчадан аъло,
Номдир менга Фарогатбахшик,
Энг Фарогатбахш ҳам ўзим.
Барчани кўргувчи яна бир номим,
Ўта кўргувчиидир ўзим ва кўзим,
Жуда ҳушёр эрур бир номим,
Ўта ҳушёр эрур такрор бу номим.

13. Менга номдир Нозири олий,
Тағин бир номимдир Изқувар, билгил,
Номим Узоқни кўргич —
Мана шулар менинг номимдир.

16. Фано ичра кимки,
О Зардушт,
Тарорлар барча номим,

Воқифликдир яна бир тарзим,
Чўпондир номим менинг,
Чорвадорнинг “муқаддас сўзи”,
Ҳокимият ошиғи, ҳокими мутлақ,
Эзгуликка йўғрилган Ҳоким.

14. Менинг номим Ҳақгўйлик эрур,
Менинг номим Алдовсизликдир,
Менинг номим Асрарувчиидир,
Менинг номим эрур Қақшатқич.
Остин—устин қилгувчи ҳам мен,
Вайроналар этгувчи ҳам мен,
Яратиб бор этгувчи ҳам мен,
Бир ном менга Эзгу фарогат,
Пурфарогат аталсан ҳам рост,
Менга номдир Роҳат баҳшида,

15. Ишлари фойдали бу мен, бовар
қил,
Чиндан ҳам фойданок эрур, у деб
бил,
Номимдир Фавойид,³ буни такрор
қил,
Зоваркиндир⁴ яна бир номим,
Кудратлидир яна бошқаси,
Ҳаққоният яна бир исмим,
Бўйи баланд — яна бошқаси,
Менинг номим—Хукми қаттиқдир—
Энг ҳукмрон, ўта ҳукмрон.
Ва яна номим Оқил,
Ўта ҳушёр эрур такрор бу номим. Энг ақдли номи деб билгил,

Бу дунёнинг етови, Масиҳи
табибини,
Эзгу ният—ла Сраоша,
Ваҳий элтсин ул зотга,
У бўлса менга ҳабиб”

³ қавн – Зардуштга қадар коҳин–шоҳлар. Улар Зардушт таълимотига қарши бўлишган. Шунинг учун “Авесто”да қавнлар мустабидлар деб қораланган.

* Фавойид – 1. Кўрсатма. 2. Манфаат.

⁴ Зоваркин –

Гарорлар кеча—кундуз,

17. Тура айттар уларни,
Ёта айттар уларни,
Белбогин еча айттар,
Уйидан чиқа айттар,
Сафар олдидан айттар,
Юртидан кета айттар,
Юртига қайта айттар.

18. Унга кор этмас асло
На шу кун ва на шу тун.
Газабнок бўлиб келган,
Газабнок куч ила елган.
На болға ва на найза,
На пичоқ ва на санчқи,
На тош уни йиқолмас.

19. Бу номлар йигирмадир —
Ҳимоят ва Қарок,
Цушманлар алдовидан,
Гуноҳда ҳалокатдан,
Қуфр таҳликасидан,
Үлим чорлар ёлғондан,
Ахриманзодалардан
Бу номлар Ҳимоятдир,
Минг паҳлавондан аъло”.

20. “Бизга ким ҳомий Мазда,
Сўзларингга мувофиқ?
Менга ўргат, мен билай,

Кудратни шарафлайман,
Карамни шарафлайман.
Порлоқ Ахурамазданинг,
Тенгсиз Парвардигорнинг.
“Ҳакиқат — энг эзгу неъмат...”

24. “Ўзинг асра Зарутуштрани,
Тоабад бу содик қулингни
Мунофиқ душманлардан.
Унга ҳеч ким зарб бермасин,

21. Хварно* шарафлансин,
У кучли Кавийвордир,*
Шарафлар Эронвежга,*
Мазда берган неъматга!
Данти* сувига шараф,
Ардининг* пок сувига!
Бу ғанимат дунёга
Бўлсин туганмас шараф!
“Энг эзгу Тангри мисол...”
(10 кур).

“Ҳакиқат — энг эзгу неъмат..”
(Ўн кур).

22. Қодир “Ахуна-Варъя”**
Оятин тақрорлаймиз,
Азиз “Аша Вахишта”*
(Дуосини ёдлаймиз).
Боқий валилик ҳақи,
Кудратга сифинамиз,
Қаноатга ва Кучга,
Ғалаба, Ҳокимиятга
Хварнога топинамиз.
Нурафшон Ахурамаздага —
Муқаддасга топинамиз.
“Намозимиз йўллаймиз
Ахурамазда савоб
Деб тан олган ул зотга”.

23. “Эй эзгу Тангри мисол...”
(икки кур)
Шарафни шарафлайман.
Шарафлайман дуосин,

27. “Минглаб чора, минг туман
тадбир (3 кур),
(Бор) Муқаддас тақво учун
Муқаддас имон кучи—ла бузинг,
Кўнгилларда кину гаразни.
Кулоқларин беркитинг унинг,
Панжасидан тутинг беомон,
Оёқларин мажаклаб ташланг —
Адоватни боғланг (берманг унга ён)”

Етказмасин ҳеч захмат,
Мулкин торож этмасин,
Ҳақни билган бандангнинг
Заррадан эҳсонини
Бокий валилар (эҳсонидек),
Буюк қурбонликдек
(Даргоҳингда қабул эт)".

25. Эзгу ният — мен яратганим,
О, Заратуштра,
Ҳақиқат ҳам бунёд этдим
Мен.

Ҳокимият — барчага мақбул,
Менинг ҳукмим ила пайдодир,
Муқаддас тақводорлик —
Менинг иродам.
Бағри бутунлик ва Абадият
Тақводорлар мукофотидир,
У дунёсин обод айлагай,
Бу ҳам менинг ҳилқатим.

26. О, Спитама Зардуст,
Билиб олгин ва идрок этгин,
Садоқатли Заратуштра,
Менинг ақлу билигим бирла
“Энг эзгу дунё қандай пайдодир”,
“Охирати унинг не бўлур?”

28. Тақводор зот, о Мазда,
Ёлғончини енгарми?
Ёлғончини енгиб тақводор,
Ёлғонни ҳам енгарми охир?
Худо сўзин эшитган чоғда
Ахурамазданинг кулоқларига
Таъзим ила намоз элтармиз,
Худо сўзин хотирда тутган
Ахурамазданинг оқиллигига
Таъзим ила намоз элтармиз.
Худо сўзин айтиб тургувчи
Ахурамазданинг тилига (чексиз)
Таъзим ила намоз элтармиз.
Ушида* ва Ушидарна*
Тоғларига таъзим этармиз.
Хайру эҳсон бағишлиб тун кун
(Намозимиз бари ул учун).

29. Сўз бошлади Заратуштра:
“Муқаддас тақвонинг
Икки кўзидан
Кунпаякун бўлсин қабиҳ(лар)”

30. “Минглаб чора, минг туман
тадбир”
Имонли одамнинг шаънига
Сажда қиласиз, фраваши,

Номи — Асмо Хванҳо (ҳақи),*
Тақводор фравашилар (ҳақи),
Мен сидқ ила намоз ўқирман.
Гаокерна дараҳти* ҳақи,
Сидқидилдан намоз ўқийлик,
Ул қурдатли ва кучли
Гаокерна дараҳтини намоз ичра
алқайлик.

31. Ахурмазданинг қулоги (ҳақи),
Худо сўзни тинглаган ўшал
Таъзим ила намоз элтайлик,

Ғолиблик барори чун
Порлоқ Ахурамаздага,
Авлиё обидларга,
Ярқироқ ва бахтиёр
Зуҳал юлдузга сажда.
Ул имондор шаънига,
Муқаддас рӯҳ яратган
Барча хилқат шаънига
(Таъзим адо этайлик).

33. “Ҳақиқат — энг олий
неъмат...”
Ато эт бахту иқбол,
Тансиҳатлик бер унга,

Худо сўзин хотирда тутган
Ахурамазданинг доно ақлига.
Худо сўзин айтиб тургувчи
Ахурамазданинг тилига (чексиз)
Таъзим ила намоз элтармиз,
Ушида ва Ушидарна
Тоғларига таъзим этармиз,
Бағишлайлик тун-кун сидқ ила
Хайру эҳсон (улар ҳақига).
“Ҳақиқат — энг аъло нэймат...
(уч кур)

32, Муқаддас Покликнинг
Яратган хилқатин эъзоз этайлик.
Бу хилқат аро аввалан
Ҳақдан ато бўлган у ўзи,
У ўзидир буюклик буюклиги,
(Кодир) эга ва сардор
Ахриман қатли учун
Қонли ғазаб маҳви учун,
Мозан девлар қаттоли учун,
Барча девлар чун қирғин,
Осий ёлғончиларга ўлим
(Ахурамазда эрур).
Хилқатни шарафлайлик
Савобга дохиллир, савоб унга ёр,
Ажр топгай савоб ҳам унга
Кимнинг кори Ҳаққа хизматdir”.

Бер унга чидам, бардош.
Зафарбардор куч бергил,
Эзгулик бер мўлу кўл,
Авлод бер омад барор,
Умрузоқ қил барқарор.
Бер унга порлоқ имон,
Яхши қут бер, нур- савоб.
“Ҳақиқат — энг олий нэймат”,
Минг чора, минг туман
тадбир” (Уч кур).
“Ҳақиқат — энг олий нэймат”,
Кел, эй Мазда, кўмак бер.
(Уч кур).
Худо ато, олийжаноб
Вараҳран* зафарбардор
Кучлари (ёрдамга кел).
Хуш яйловдор Романинг*
Кудратбардор Вайунинг*
Муқаддас Руҳдан пайдо
Танин ўшал қисмига
Зрувана* мутлақлигин
Чексизлигин тасдиқ қил,
Бил анинг абадлигин,
(Тасдиқ қил, кўмакка кел).
“Ҳақиқат — энг олий нэймат...”

“Хуастуанифт” (Монийларнинг тавбаномаси)

Монийлик адабиёти қадимги туркӣ адабиётдаги алоҳида, ўзиг хос бўлган оқимнинг маҳсулидир. “Хуастуанифт” (“Монийларнинг тавбаномаси”) ва бошقا кўпгина монийлик шеърларинин яратилишига омил монийлик оқими бўлиб, бу оқим ўз даврида катт мавқега эга бўлган эди.

Монийлик оқимининг асосчиси Моний ибн Фатак (216–277)дир “Хуастуанифт” Моний жамоаси аъзоларининг мадхияси сифатид янграган. Айни пайтда жамоа аъзоларининг низоми ҳамдиф “Хуастуанифт”нинг энг дикқатга сазовор томони ўндақи, аса монийлик оқимини тарғиб қилишдангина иборат эмас, балки б оқимнинг туб моҳияти ва келиб чиқишини таҳлил қилиш багишланган. Асар “Авесто”даги образларни ҳамда зардуштийликнин кейинги давридаги мифологик қаҳрамонларни ўз ичига олгани, б образларнинг моҳиятини ўзгартирган ҳолда давом эттиргани била: ҳам дикқатта сазовордир. Шу боисдан “Хуастуанифт” билан “Авесто ўртасидаги гоявий ўхшашлиқни кузатиш мумкин бўлади. Моддий оламда тана севгиси билан яшаш, яъни ҳаётнинг мазмунини танаг лаззат бағишлайдиган ишлардан иборат деб тушуниш, инсонларнин ўз-ғам ташвишларига ўралашиб қолиши руҳий оламдан узоқлаштирувчи сабаблардир. Тана севгиси моддий оламдаги бойликларга ружу қўйишга олиб келади ва руҳий оламдаги бойлик нурдан узоқлашишга сабаб бўлади, худо унутилади. Моддий олам эс Моний жамоаси учун ёвузлик маконидир. Шу боисдан ҳам моддий олам ёвузлик ва зулмат билан уйғунлаштирилади.

Моддий оламдаги бойликларга ружу қўйиш ва руҳий оламдаги бойлик — нурдан узоқлашиш қандай оқибатларга олиб келган тўғрисида “Хуастуанифт”да кўп ўгитлар берилади.

Монийлик оқими қатор шеърларни ҳам юзага келтирди. Б оқимдаги шеърларда Моний шахсияти ва у яратган оқим мадд қилинади. Монийлик оқимидағи қадимги турк шеърияти баъзи шоирларни ҳам юзага чиқарди. Бундай шоирлардан бири Апринчу тигиндир.

Хуастуанифт* **(Ингма матн)**

Биринч (Биринчи)

Хормузта тангри биш тангри бирла қамуғ тангрилар сизинлугун йакка сунгушкали калти, инти айығ қылынчлығ Шмнулугун биш турлуг йакларлугун сонгушди. Тангрили йакли йаруқлы ол одун қатылды. Хормузта тангри оғланы биш тангри, бизнинг узутумуз сүин йаклугун сонгушуп, балығ башлығ болты. Йама қамуғ йаклар улуғлар тотунчсуз овутсуз соқ йак бирла йуз артуқы қирқ туман йак йавлақ билигинга қатыльш, отсуз конгулсуз калти. Канту тұғмыш қылынмыш мангиғу тангри йириң үниту итди. Йаруқ тангриларда атрылти. Антаддада бару тангриим йак қилинчға айығ қылынчлығ Шмну огумузни сақынчымизни азгуртуқын ...билигсиз отсуз болтуқымыз учун қамуғ йаруқ узутларнинг тозинга йилтизингга Арығ йаруқ Азруа тангрикан (ка) йазинтимиз йангылтымвз арсар. Йаруқлы қаралы тангрили йакли този йилтизи тидимиз арсар. Тиргусдар тангри тиргудур олурсар тангри олуур тидимиз арсар. Адгуг айығаг қоп тангри йаратмиш ол тиддимиз арсар. Мангиғу тангрилариг йаратығлы ол тидимиз арсар. Хормузта тангрили Шмнули инили ол тидимиз арсар. Тангриим сүида бару билматин тангрика игдажу мунтағ улут чулву сав созладимиз арсар. Мундағ бу адунчсуз йазуқ йазинтимиз арсар. Тангриим амти ман Раймас тарзинде оғунур ман йазунгда башнану отунур ман. Манастар бирза қутлуг падс...

[Хўрмузд худо бешта худо билан бирга ҳамма худоларнинг поклиги учун иблисларга қарши курашга отланиб, (осмондан) тушди. Қилмиши ёвуз иблис Шмну* билан турли хил бешта иблис билан жангга киришди. Худолар билан иблислар, нур билан зулмат вақти келиб қўшилиб кетди. Хўрмузд худонинг жангчилари — бешта худо ва бизнинг руҳимиз гуноҳкор иблислар билан жанг қилиб, бошидан яраланди. Яна ҳамма иблислар, улуғлар очофат, уятсиз, сук иблис билан бирга бир юз қирқ минг иблиснинг ёвуз таълимотига қўшилиб телба, руҳсиз бўлиб қолди. Ўзини пайдо килган, яратган бокий худонинг ерини унудди, нур худоларидан айрилди. Ундан кейин, эй худойим, ёвуз қиликли Шмну бориб, онгимизни, ниятимизни иблиснинг қилмиши томон бурди. Телба, руҳсиз бўлиб қолганимиз учун, барча ёруғ руҳларнинг ҳаммасига, ӯларнинг илдизига, пок, ёруғ Азруа¹ худога қарши гуноҳ қилдик, хато қилдик. Нур билан зулматнинг, худолар билан иблиснинг туб илдизи (Азруадир) дедик. Кимдир бирорни тирилтирса, Худони тирилтирган бўлади, Кимдир бирорни ўлдирса, худони ўлдирган бўлади, дедик. Яхши ва ёмоғ

¹ Азруа — Зерван.

нарсаларнинг ҳаммасини Худо яратган, дедик. Абадий худоларни у яратған, дедик. Хўрмузд худо билан Шмну — ака-уқадир, деган эдик. Эй Худойим! Гуноҳ билан юриб, (буларни) билмасдан, Худога ёлғон сўзлаб, ёмон, уятли гап гапирган эдик. Кечирилмас гуноҳ қилган эдик. Эй Худойим! Энди мен, Раймаст шоҳ, тавба қиляпман, гуноҳдан озод бўлай деб, илтижо қиляпман. Гуноҳларимни кечиргин! Кутлуғ падс... (мисранинг давоми ўчган)]

Иккити (Иккинчи)

Йама кун ай тангрика ики йаруқ орду ичра олуруғма тангриларка қамуғ бурханларнинг арығ номнинг. Адгу қылышчығ узутларнинг. Йир (суб) йаруқунунг. Този йилтизи тирнагули тангри йирингару барсар онгу қапығы. Кун ай тангри ол. Биз тангриг бошуғалы. Йаруқуғ қарағ атиргалы тағда тали тагзинур торт булунгуг! Йарутири тангрим суида бару билматин кун ай тангрика ики йаруқ орду ичра олуруғма тангриларка нача йазынтымыз арсар. Йама кирту арклиг кучлуг тангри типан. Киртку омадимиз, арсар. Нача окуш йавлақ чулву сав созладимиз арсар. Йама кун ай олур тидимиз арсар. Арксизин тугар батар арки бар арсар туймасин тидимиз арсар. Канту озумузни кунта айда онгумуз тидимиз арсар. Бу иккити билматин йазынмыш йазуқығ бошуну отунур биз. Манастар бирза...

[Кун, ой худоларига, икки нур саройи ичра ўтирган худоларга — ҳамма бурханларни*, пок муқаддас ёзувларни, яхши хулқли хабарчиларни, ер-сув нурини, тупроқни, илдизларни бирга худолар маконига жўнатган эдик. Олдинги дарвоза — Кун, Ой худолариникидир. Бешала худони озод қилгани, нур билан зулматни (бир-биридан) ажратгани (нур) таг-туги билан айланиб, тўрт томонни ёритеяпти. Эй Худойим! (Биз) гуноҳ (ичида) юриб, билмасдан, Кун, Ой худоларига, (икки) нур саройи ичра ўтирган худоларга (нисбатан) неча марта гуноҳ қилдик. Яна: кудратли, ҳақиқий, кучли худолардир, деб (уларга) ишонмадик. Қанчалар кўп ёмон, уятли сўз айтдик. Яна: Кун, Ой (худолари) ҳалок бўляпти, дедик. Заифлиги билан (улар) чиқади ва ботади, кудрати бор бўлса эди, куёш чиқмас эди. Биз ўзимиз Кун, Ой худоларидан юқоримиз, дедик. Иккинчи (марта) билмасдан қилган гуноҳларимиздан ҳалос қилгин, деб илтижо қиляпмиз: Гуноҳларимизни кечиргин!]

Учинч (Учинчи)

Йама биш тангрика Хормузта тангри оғланынға бир тинтура тангри Иккити йил тангри учунч йаруқ тангри тортунч су тангри бишинч оот тангри шуин йаглугун сонгушуб балықдуқын учун қарақа қатылтуғын учун тангри йирингару бару оматин бу йирда арур уз он қат гог асра сагиз қат йир биш тангри учун туур қамағ йир уз агининг куты қывы онги мангз оз уз ути гучи йаруқы тоз йилтиз. Биш тангри ол тангрим шайда бару биш тангриг билматин анығ йавлақ билигин

ачасидимиз биртдимиз арсар. Торт йигирми турлуг баш қылтымыз ресар он йилан башлығ арнгутун иги қырқ тишин тириг озуг аш ичгу ангриг нача ачитдимиз ағрытдымыз арсар қуруғ ол йирга биш турлуг ынлығқа биш турлуг отқа иғачқа нача йаз интимиз арсар амти ангрим йаз уқда башину отунурбиз. Манастар гирз.

[Яна бешта худога — Хўрмузд худо жангчиларига: биринчиси – нгил шабада худоси, иккинчиси— шамол худоси, учинчиси— нур удоси, тўргинчиси –сув худоси, бешинчиси— олов худосидир. Улар уноҳ худолари билан жанг қилиб ярадор бўлганлари ва зулматга ўшилганлари учун, худо олдинга борди, (энди) шу ердадир. Тепада – н қават осмон, остда— саккиз қават ер бешта худо учундир. Бутун ер стидаги нарсалар— баҳт ва тақдир, ранг ва қиёфа, моҳият ва жон, ӯдрат ва нур, асос ва илдиз — бешта худо (учундир). Эй Худойим! Уноҳ ичра юриб, бешта худони танимасдан, ёвуз, ёмон ният қилиб, ларни буздик, булғадик. Ўн тўрт хил тана аъзоларига эга бўлиб, илон бошига ўхшаш ўнта бармоқли, ўттиз иккита тишли, жонли тана билан ғизқланадиган худоларни қанчалар ғазаблантиридик, хафа қилдик, қуруқ ва нам ерга, бешта хар хил жонзотларга, беш хил ўтга, қарахтларга (қарши) қанчалар гуноҳ қилдик. Энди, эй Худойим, гуноҳлардан бизни фориг қилгин, деб илтижо қиляпмиз. Гуноҳларимизни кечиргин!]

Тортунч (Тўргинчи)

Шуғи тангри йалавачы бурханларқа бужанчи боғтачи арығ динтарларқа билматин нача йазинтимиз арсар. Йама гирту тангри йалавачи бурхан тибан адгу қылғынчлығ арығ динтар тиб гиртгунмадимиз арсар тангри номин созласар билигсизин отру уз адимиз арсар. Номи торуг йадтурматин тидтимиз арсар тангрим амти огунурбиз. Йазуқда бошуни отунурбиз. Манастар гирз.

[Худонинг элчиси бурханларга, хабарчи ва лашкарларга, пок руҳонийларга билмасдан қанчалар гуноҳ қилдик. Яна: чинакам худонинг элчиси бурхандир, дедик, яхши хулқли пок руҳонийлардир, дедик. Аммо уларни тан олмадик. Худо муқаддас ёзув оркали сўзлаганда, биз билимсизлик билан қаршилик қилдик. Муқаддас ёзувни, қонунларни эслатмадинг, дедик. Эй Худойим! Энди тавба қиляпмиз, гуноҳлардан фориг қилгин, деб. Гуноҳларимизни кечиргин!]

Бишинч (Бешинчи)

[Биш турлуг тинлиғқа бир йама иги адаклығ гишига игинти торт бутлуг тинлиғқи учунч учуғма тинлиғқа тортунч сув ичрагу тинлиғқа бишинч йиргару бағрын йорығма тинлиғқа. Сўйда бару тангрим бу биш турлуг тинлиғын туралығығ улуғқа гичикка таги нача қорғытдымыз ургитдимиз арсар. Нача уртумуз йонтымыз арсар. Нача ачитдимиз ағрытдымыз арсар. Нача олурдумуз арсар. Мунча тинлиғқа

туралығқа оз отагчи болтумуз. Тангрим амти йазуқта бошуну отуну биз. Манастар фирм.]

[Беш турли жонзорларга: биринчидан, икки оёқли одамларғи иккінчидан, түрт оёқли жониворларга, учинчидан, қанотларға, тұртынчидан, сувда сузуви жонзорларга, бешинчидан ерди бағри билан (сұдраги) юрадиган жониворларға (қарши) гуноқилиб, ўша беш турли жониворларнинг, таналарнинг каттаю кичигин қанчалар құрқитдик, хуркитдик, күп уриб, азоб бердик, нақадар хаф қылдик, жонларини оғритдик, күплаб үлдірдик шунча жониворларни таналарни! Зотан, биз гунохқор эдик. Эй Худойим! Энди гунохимизни кечиргін, деб ёлворяпмиз. Гунохларимизни кечиргін!]

Алтинч (Олтингч)

Тангрим суида бару сағынчын созин қылышын он турлуг шу. Йазуқ қылтимиз арсар, нача игид игдадимиз арсар йама нача игдич анықдымызыз арсар, нача иги гиши тануқы болтумуз арсар йама йа уқшуз кишиғи нача гигсуру созладимиз арсар гонулин билиги артатдимиз арсар нача йилви йилвиладимиз арсар йама нача угушынылығын туралығын олурдумуз арсар, нача тавладимиз гурлагими арсар нача авинг гиши урунчаңын йидимиз арсар күн ай тангрі табламаз ишиг нача ишладимиз арсар йама илги озун бу озун унтунлу урилар оз болуб нача йазинтимиз йангылтымызыз арсар мунча огуштынылығқа нача уз буз қылтымызыз арсар тангрим амти бу он турлу йазуқда бащуну отунур биз. Манастар фирм.

[Эй Худойим! Гунох ичіда юриб, фикримиз билан, сўзими билан ўн хил айб, хато қылдик, қанча гунох қылдик. Яна қанчалағ гунох қилиб, қасам ичдик, қанчалар гунохқор одамга гувоҳ бўлдик, яна қанчалар бегунох одамларни таъқиб қылдик, яна миш–миш тарқатиб одамларни қанчалар бадном қылдик. Фикр–қараашларимиз билан ақлимиз билан ҳалок қылдик, қанчалар васвасага солдик. Яна кўи жониворларни, инсонларни үлдірдик, қанчалар алдадик, йўлданурдик. Қанча ишончли одамлар гаровга берган пулларни еб қўйдик Кун, Ой худоларига маъкул келмаган ишни кўп қылдик. Яна олдингї ҳаётимиз ва ҳозирги ҳаётимизда, биз эркагу аёллар, мавжуд бўлиб қанчалар гунох қылдик, адашдик. Нақадар кўп жониворларга қанчалағов бўлдик. Эй Худойим! Энди бу ўн турли гунохдан халос қилгин, деб ёлворяпмиз. Гунохларимизни кечиргін!]

Йитинч (Еттингч)

Йама суида бару иги ағулуғ йол башиңга таму қабғынгъ азғуруғли йолқа ким тисар бир игид номуғ туруг тутуғма игинти йама йагга ичгүлга тангрі тибан йугунч йугунугма суида бару тангрим гирту тангриг арығ номығ билматин уқматин бурханлар арын динтарлар номлашар гиртгунматин татру йана агдайу тангричима-

юмчиман тигмага артизаб аниң савин алиб нача йангишу багач ючадимиз арсар нача йангишу йогунтамуз арсар нача йангишу бошу йиртимиз арсар йама буйан бөгтәг қылур биз тиб йангишу нача айығ ылынч қылтимиз арсар йама йагга ичгүггә тангри тибан тиңлиғығ уралығығ олтуруб йугунтумуз арсар йама бурхан тибан иги номқа әбинтимиз удунтумуз арсар күт қолу йугунтумуз арсар тангрига ғазиниб йагга табинтимиз арсар тангрим амти огунурбиз йазуқда юшуну отунурбиз. Манастар ғирз.

[Яна гуноҳ ичра юриб, икки огули, йўл бошида — дўзах ҳарвозасида ва оздирадиган йўлга тушганимизда, биринчидан, сохта қонун ва низомларга риоя қилдик, иккинчидан, яна шайтону арвоҳларга, худойим, деб сажда қилиб, гуноҳ қилдик. Эй Худойим! Чинакам худони, пок муқаддас ёзувни билмасдан, тушунмасдан, бурханлар, пок руҳонийлар (Худонинг қонунини) ваъз қилганларида қонунни тан олмай, аксинча, ёлғондакам “Мен худоман, мен руҳонийман”, деганларнинг сўзларига ишондик, қанчалар янглишиб, рўза тутдик. Қанчалар янглишиб, тавба қилдик, қанчалар янглишиб, назр бердик. Яна ҳузур ҳаловатга эриштирамиз, ёрдам берамиз, деб фикр қилдик, лекин қанчалар қабиҳ ишлар қилдик. Яна иблису арвоҳларни худо деб, жониворларни, таналарни уларга қурбон қилиб, таъзим қилдик. Яна: бурхан дея сохта ёвузларга сифиниб, амал қилдик. Бахт сўраб, ўша ёвузларга таъзим қилдик. Иблисга сажда қилиб, худонинг олдида гуноҳ қилдик. Эй Худойим! Энди тавба қиляпмиз, гуноҳдан фориғ бўлайлик, деб ёлворяпмиз. Гуноҳларимизни кечиргич!]

Сагизинч (Саккизинчи)

Кирту тангриг арығ номуғ билтимиз йаруқ йилтиzin тангри йирин тунариг йилтиzin таму йирин билтимиз йир тангри йоғ арган онgra на бар армиш тибан билтимиз. Тангрили йагли нада отру сонгушмиш йаруқли қарали қалти қатилмиш йириг тангриг ким йаратмиш тибан билтимиз. Йама Арқун йир тангри нада отру йоқ болғай йаруқлы қаралы қалты адрилғал антада гишра на болғай тибан билтимиз. Азруа тангрига кун ай тангрига гучтуг тангрига бурханларға инантимиз тайантимиз. Ниғошаг болтумуз торт йаруқ тамға гонгулумузда тамғаладымыз. Бир амранмақ Азруа тангри тамқасы игинти гиртгунмак гун ай тангри тамқасы учунч қорқмак биш тангри тамқасы тортунч билга билиг бурханлар тамқасы тангрим билигимизни гонгулумузни бу торт турлуг тангриларда ағытдымыз арсар урнинта қамшатдымыз арсар тангри тамқасы бузулты арсар. Амти тангрим йазуқта бошуну отунурбиз. Манастар ғирз.

[Чинакам худони, пок муқаддас ёзувни, икки илдизни, Учта уч замоннинг қонунини билдик. Ёруг илдизни, худонинг ерини, қоп-

коронғу илдизни, дүзах ерини билиб олдик. Еру осмон йўқ бўлган замонда қайсинаси бор эди, деб айтдик. Худо билан иблис урушгандан кейин, нур билан қўшилиб кетди. Сўнгра ер билан осмонни ким яратганини билдик. Яна Арқун ери (ёки илк ер) билан осмон нима учун душманлашиб, йўқ бўлади, нур билан зулмат бирбиридан айрилади, бундан кейин нима бўлади — шундай деб гапириб, ҳаммасини билиб олдик. Шундан сўнг Азруа худога, Кун ва Ой худоларига, қудратли худога, бурханларга ишондик (имон келтирдик), жамоат аъзолари бўлдик. Тўрт ёруғ тамғани қалбимизга мухрладик. Биринчиси: севги — Азруа худонинг муҳридир. Иккинчиси: имон, ишонч — Кун ва Ой худосининг тамғасидир. Учинчиси: қўрқув — бешта худонинг тамғасидир. Тўртинчиси: донишмандлик — бурханларнинг тамғасидир. Эй Худойим! Онгимиз, қалбимиз ушбу тўрт турли худолардан узоқлашган эди. Шууримизни, қалбимизни уларнинг масканидан олиб қочган эдик. Худолар тамғаси бузилган эди. Энди эй Худойим, бизни гуноҳлардан озод қилгин, деб ёлворяпмиз. Гуноҳларимизни кечиргин!]

Токузунч (Тўққизинчи)

Он чағшабит тутдуқумузта бару уч ағзын уч гонгулун уч алигин бир қамағ озин тугати тутмақ гаргаг арти. Тангрим билиб билматин атоз савигинча йорыб авлақ иш туш адаш қадаш савин аалиб гонгулун горуб йылғуқа баримқа болуб азу мунгумуз тақымыз тагиб бу он чағшабытығ сидимиз арсар. Нача агсутумуз гаргатимиз арсар. Тангрим амти йазуқда бошуни отунурбиз. Манастар фирз.

[Ўнта назрни адо қилган эдик: учта назр — оғизники, учта назр — юракники, учтаси — қўлники, биттаси — ҳамма жонзотники. Бу назрларни бутунлай адо қилишимиз керак эди. Эй Худойим! Билиб билмасдан, тана севгиси билан юриб, ёмон дўстлар, биродарлар сўзига кириб, (уларнинг) ҳис-туйгуларига берилиб, чорвага, мол-мулкка (ружу кўйиб) ёки ғам-ташвишларимизга ўралашиб, бу ўнта назрни адо этолмадик, назрларни жуда ҳам чегаралаб кўйдик, камайтириб ташладик. Эй Худойим! Энди гуноҳлардан бизни халос қилгин, деб сенга илтижо қиляпмиз. Гуноҳларимизни кечиргин!]

Онунч (Ўнинчи)

Гунга торт алқыш Азруа тангрига гун ай тангрига гучлуг тангрига бурханларқа бир билигин арығ гонгулун алқансық тору бар арти. Йама қорқматын армагуруб адгуги тагати алқанмадимиз арсар. Йама алқанур арган гонгулумузни сақынчымызын тангригару тутмадимиз арсар. Алқышымыз отугумуз тангрига арығын тагмади арсар на йирда тидинти тутунти арсар. Амти тангрим йазуқта бошуни отунур биз. Манастар фирз.

[Кунига тўрт марта мадҳия: Азруа худога, Кун, Ой худоларига, кудратли худога, бурханларга ҳам онг, ҳам соф кўнгил билан (айтиладиган) мадҳия қонуни бор эди. Лекин кўркувни унутиб, яхшилаб, бекаму кўст мадҳ қилмаган эдик. Яна: мақтовли ҳиссиётларимизни, ниятларимизни худога бағишиламадик. Олқишимиз, ибодатларимиз худога чинакам етиб бормади. Қайсиadir жойларда таъқиқланди, ушланиб қолди. Энди, эй Худойим, гуноҳларимизни кечиргин, деб илтижо қиляпмиз. Гуноҳларимизни кечиргин!]

Бир йигирминч (Ўн биринчи)

Йама йити турлуг бошы арығ номқа анчулашиг тору бар арти. Йама биш тангри йаруқын кувратглы бриштилар Ғроштаг Бдуағтар тангри тангригари бардачи бошунтачы биш тангри йаруқын бизингару гарулди арсар. Биз адрук адрук итиб йаратиб номқа гигурсуг тору бар арти. Аз мунг учун аз у бошы биргали ғызганыб йити турлуг бошы арығ номқа тугати биру умадимиз арсар. Тангригари бардачы болунтачы биш тангри йарақын авга барқа балимиз арсар. Айғ қылышчылғи кишига йавлақ тинлугқа туралығқа бирдимиз арсар тогтумуз сачтимиз арсар. Тангри йаруқын йавлақ уиргару идтимиз арсар. Амти тангрим йазуқда бошуни отунурбиз Манастар гирз.

[Яна пок, муқаддас ёзув учун етти хил назр — керакли қонун бор эди. Яна бешта худо нурини йигадиган фаришталар, яъни худолар Ғруштаг* ва Бдуағтаг* осмонга олиб борадиган, (ёвузликдан) халос қиладиган бешта худо нурини бизга олиб келди. Биз ҳар хил қилиб яратган муқаддас ёзувга тақдим қилинган қонунимиз бор эди. Лекин мадоримиз кеттани учунми ёки назр бергани қизганибми, етти хил назрни муқаддас ёзувга тамомила бағишилай олмадик. Осмонга борадиган, (ёвузликдан) халос қиладиган бешта худо нурини уйга, бошпанага боғлаб кўйиб, ёмон хулиқли инсонга, йиртқич жонзорларга, моддий нарсаларга бердик, тўкиб—сошиб ташладик. Осмон нурини ёвуз заминга улоқтиридик. Энди, эй Худойим, гуноҳларимизни кечиргин, деб ёлворяпмиз. Гуноҳларимизни кечиргин!]

Иги йигирминч (Ўн иккинчи)

Бир йылқа алиг кун арығ динтар ча висанти олурсуқ тору бар арти. Арығ бачағ бачаб тангрига анчулашық гаргак арти. Йама авбарқ тутдуқ учун йылқықа барымқа болуб аз у мунгумуз тақымыз тагиб йама тадунчсуз овутсуз соқ йаг учун йама қоркунчсуз гонгулумуз учун ариниб армагуруб арглигин аргсизин бачағ сидимиз арсар. Йама бачағ олуруб адгути номча торуча бачамадимиз арсар. Амти тангрим йазуқта бошуни отунурбиз. Манастар гирз.

[Бир йилда эллик кун, пок руҳонийлар сингари “Вусанти”* ўтирадиган қонунимиз бор эди. Худо йўлида муқаддас рўза тутиш жуда зарур эди. Яна: уй, рўзгоримизни таъминлайлик, деб, чорва, мол—

мулк деб, ёки етишмовчилик бўлиб, яна тийиксиз, уятсиз, очкўз иблисни деб, яна ботир юрагимиз (бор) деб, ялқовланиб, ўзимизга ўзимиз мафтун бўлиб, (гоҳ) ихтиёрий, (гоҳ) ихтиёрсиз рўзани буздик. Рўза тутганимизда ҳам, эзгу, муқаддас ёзувда кўрсатилганидай, қонундагидай рўза тута олмадик. Энди, эй Худойим, гуноҳлардан халос қилгин деб ёлворяпмиз. Гуноҳларимизни кечиргин!]

Уч йигирминч (Ўн учинчи)

Ай тангри гунин сайу тангрига номқа арығ динтарларка суйумуз йазуқымызны бошуйу отунмаг гаргак арти. Йама аргилигин аргсизин ариниб армағуруб ишга годутта тилтаниб йазуқда бошунғалы бармадимиз арсар. Амти тангрим йазуқда башуну отунурбиз. Манастар фирз.

[Кун тангриси ҳар куни турли худоларга, муқаддас ёзувларга, пок руҳонийларга айбларимиздан, гуноҳларимиздан бизни халос қилиш учун ибодат қиласиган бўлди. Лекин (гоҳ) ихтиёрий, (гоҳ) ихтиёрсиз эриниб, (ўзимизга ўзимиз) мафтун бўлиб, меҳнатга, ташвишга ўралашиб, гуноҳдан фориғ бўлгани бормадик. Энди, эй Худойим, гуноҳлардан фориғ қилгин деб ёлворяпмиз. Гуноҳларимизни кечиргин!]

Торт йигирминч (Ўн тўртинчи)

Бир йилقا йити йимги алурсуқ тору бар арти. Бир ай чағшабит тутмақ гаргак арти. Йама чалданта йимги алтуруб бачағ бачаб тангри бурханқа бир билигин гонгулта бару бир йылқы йазуқымызны бошуйу қалмағ гаргак арти. Тангрим йити йимги тугати олуру умадимиз арсар. Бир айқы чағшабытығ адгути арити туту умадимиз арсар. Бир йылқы йазуқымызны бир билигин гонгулта бару бошуйу қалмадымиз арсар. Нача агшут гаргак болти арсар. Амти тангрим йазуқда башуну отунурбиз. Манастар фырз.

[Бир йилда етти марта қурбонлик маросими ўтказилсин, деган қонун бор эди. Бир ой назрни (адо этишимиз) керак эди. Яна қурбонлик маросими пайтида ибодатхонада ўтириб, рўза тутиб, худонинг элчиларига онгли равишда, чин кўнгилда ишониб, ҳар йили гуноҳлардан халос бўлишимиз учун элчилардан сўрашимиз керак эди. Эй Худойим! Еттита қурбонликни асло қилмадик. Ҳар ойги назрни яхшилаб, пок қилиб бағишлай олмадик. Ҳар йили онгли равишда, чин кўнгилдан, гуноҳларимиздан озод қилгин, деб илтижо қилмадик. Қанчалар хатоларга йўл қўйдик. Энди, эй Худойим, гуноҳларимиздан халос қилгин, деб илтижо қиляпмиз. Гуноҳларимизни кечиргин!]

Биш йигирминч (Ўн бешинчи)

Гун сайу нача йавлақ сақынч сақынурбиз нача созламасиг иринчулуг соз созлайур биз нача ишламасиг иринчулуг иш ишлайур биз айғ қылышнча иринчуга ганту озумузни амгатирбиз. Йана гунга

ашадуғымыз биш тангри йаруқы ганту озумуз узутумуз тудунчсуз овутсуз соқ йаг савигинча йорыдуқ учун йавлақ йиргару барир. Аны учун тангрим қоб йазуқта бошуну отунурбиз. Манастар ғырз. Тангрим ағсұлтұг йазуқтұг биз отагчи биримчи биз тудунчсуз овутсуз соқ йаг учун сақынчын созин қылынчын. Йама гозин горуб қулқақын ашидиң тилин созлаб алғин сунуб адакын йорыб урга узугсуз амгатирбиз. Биш тангри йаруқын қуруғ ол йирга биш турлуг тынышығ биш турлуг отуғ иғанчығ йама ағсұлтұг йазуқтығбиз. Он ғашшабитқа йити бошиқа уч тамғақа нигошағ атын тутарбиз. Қылынчын қылу умазбиз. Йама йарук тангриларға арығ номқа тангричи номчи ағығ дінтарларқа нача йазинтимиз йангилтимиз арсар. Йама тангри алмиш отча билигча йуримадимиз арсар. Тангрилар гонгулун битирдимиз арсар. Йама йимги Вусанти алқыш ғашшабыт номча торуча туту умадимиз арсар нача ағшутумуз гаргатимиз арсар. Гүн сайу ай сайу сүй йазуқ қылурбиз. Йаруқ тангриларға ном күтингә арығ дінтарларқа суида йазуқда бошуну отунурбиз. Манастар ғырз. Ботурмыш тархан тугади. Нигошагларның суин йазуқын оғунгу

Ғуастуанwt.

[Кун сайин нақадар ёмон ўй–фікрларға боряпмиз. Беандиша, гуноҳга (ботирадиган) сүзларни гапиляпмиз. Қанчалар ножұя, гуноҳ ишлар қиляпмиз. Ёмон хулқ–авторимиз билан, гунохимиз билан ўз жонимизни қийнаяпмиз. Яна бизни ҳар куни еб бораётган бешта худонинг нури, танамиз ва жонимиз тийиксиз, беҳаё, очкүз иблистегі севги билан юрганимиз учун ёмон ерга* борамиз. Энди эй Худойим, ҳамма гуноҳлардан халос қылғын, деб илтижо қиляпмиз. Гуноҳларимизни кечиргин! Эй Худойим! Биз айбормиз, гуноҳкормиз, биз қарздорлармиз, биз тийиксизлармиз. Уятсиз, очкүз иблистегі ниятимиз билан, сүзимиз билан, ишимиз билан яна күзимиз билан күриб, қулогимиз билан эшитиб, тилимиз билан сүзлаб, құлимишни узатиб, оғимиз билан юриб, азалдан бешта худо нурини доимо сарсон қылғын келдік. Беште худо нурини қурук ва нам ерга ағдаряпмиз. Беш турли танани, беш турли майсани, дараҳтни ташвишга күйдік. Яна айбимиз бор, гуноҳкормиз. Ўнта назр олдида, еттіта қурбонлик олдида, учта муҳр олдида тингловчи номи билан юрибмиз. Лекин ишимиз бу номга яраша эмас. Яна нур худоларига, пок, муқаддас ёзувлар, художүй, қонун воизи бўлган пок руҳонийларга жуда кўп гуноҳ қылдик, адашдик. Яна худо айтган ўгит ва таълимотлар бўйича юрмадик. Худолар туйғуларини мурдор қылдик. Яна жимгуни,*³ “Вусанти”ни,⁴ ибодату назрларни муқаддас ёзув ва қонун бўйича адо қила олмадик. Назрлару дуоларни жуда ҳам

³ жимгу – монийликка зътиқод қилиш тұғрисидаги қоюда.

⁴ Вусанти – монийлик қонулари.

камайтириб, чеклаб күйдик. Кун сайин, ой сайин гуноху айблај қиляпмиз нур худоларига, муқаддас ёзувларга, пок руҳонийларга Энди гуноху айблардан халос қилгин, деб ёлворяпмиз Гуноҳларимизни кечиргин! Бўтирмиш тархон тамомлади Тингловчиларнинг гуноху айбларини кўриб:

[Хуастуанифт]

Монийлик оқимидағи шеърлар

Илаҳи

Танг тангри кэлти
Танг тангри ози кэлти
Танг тангри кэлти
Танг тангри ози кэлти
Турунглар қамуғ бэглар қадашлар
Танг тангриг огалим
Коругма кун тангри
Корунугма ай тангри
Сиз бизни қуртғарынг
Танг тангри
Йидлиг йипарлиг
Йаруқлуг йашуқлуг
Танг тангри
Танг тангри
Йидлиг йипарлиг
Йаруқлуг йашуқлуг
Танг тангри
Танг тангри.

[Тонг тангри]

Тонг тангри келди,
Тонг тангри ўзи келди,
Тонг тангри келди,
Тонг тангри ўзи келди.
Туриңлар, ҳамма беклар, қардошлар,
Тонг тангрисин маңтайлик
Күриңган кун тангри
Сиз бизларни күриқланг.
Күриңган ой тангри
Сиз бизларни кутқаринг.
Тонг тангриси.
Гўзал ҳидли, мушк ҳидли

[Лтираган, нур сочиб турган
'онг тангриси.
'онг тангриси.
ўзал ҳидли, мушк ҳидли.
[Лтираган, нур сочиб турган
'онг тангриси.
'онг тангриси.]

Илахи

'ангри йаруқ кучлуг билгака йалваар биз
Үтунур биз кун ай тангрика
Ҷашин тангри ном куты
Мар Мани пириштиларқа

Қут қолур биз тангрима
Әтузумузни кузатинг
Ұзутумузни бошунг

Қив қолур биз йаруқ тангриларка
Адасизин туралим
Әгрүнчлигин эралим.

[Илохий қўшиқ]

[Тангри — порлок, кучли, донога ёлворармиз,
Үтинармиз кун, ой тангрига.
Яшин тангри, нўм қути
Содик Моний ва пайғамбарларга

Кут баҳш этинг, эй тангрим
Вужудимизни сақланг!
Рұҳимизни озод қилинг!

Кут илтижо этармиз нурли тангрилардан,
Кўркувсиз турайлик,
Севинч-ла яшайлик.]

* *

Бизинг тангришимиз адгуси рэдни тийур,
Бизинг тангришимиз адгуси рэдни тийур
Рэднида йиг мэнинг адгу тангрим алпим бэкрэким
Рэднида йиг мэнинг тэнгрим алпим бэкрэким,

Билагусуз йити вайыр тийур

Билагусуз йити вайыр тийур
Вайырда отви билиглигим тузунум йаруқым
Вайырда отви билиглигим билгам йангам

Кун тангри йаруқын таг кокузлугун билгам
Кун тангри йаруқын таг кокузлугум билгам
Кортла тузун тангрим кулугүм кузунчум
Кортла тузун тангрим бурқаным булунчсузум.

(Апринчур тигин маддияси)

[Бизим тангримизнинг хўблиги жавҳардир, дерлар,
Бизим тангримизнинг хўблиги жавҳардир, дерлар,
Жавҳардан-да устун менинг аъло тангрим, алпим, паҳлавоним.
Жавҳардан-да устун менинг аъло тангрим, алпим, паҳлавоним.
Олмос учи қайралган-чун кескир дерлар,
Олмос учи қайралган-чун кескир дерлар,
Олмосдан ҳам кескир менинг билимдоним аслзодам, нурим,
Олмосдан ҳам кескир менинг билимдоним, донишмандим,
паҳлавоним,
Менинг, қуёш тангри нури каби, фахрим, донишмандим,
Менинг қуёш тангри каби фахрим, ақллигим,
Гўзал, асл тангрим, шуҳратим, нажоткорим,
Гўзал, асл тангрим, бурхоним, ноёбим.]

* *

Тузун билга кишилар тирилалим,
Тангрининг битигин биз ишидалим,
Торт илиг тангриларка тапиналим,
Торт улуг амгакда қуртулалим.

Торт илиг тангриларда танығмалар,
Тангри номин тодағмалар,
Тунариг йэкларка тапунуғмалар,
Туманлиг иринчи қылығмалар.

Тупинта олукма олмаки бар,
Тунариг тамуқа тушмаки бар,
Туманлиг йэклар кэлир тийур,
Туманлиг йэклар айар тийур.

Тунариг тунчула басар тийур,
Тунумлуг тэгир тийур,
Тош оза олуруп тултуур тийур.

‘анмиш узутлар ташықар тийур.

‘ардичтаг атузын қодур тийур,
Гавары тургугу қалыр тийур,
Гэтру сачлығ құртға йэк келир тийур,
Голылығ булут тәг тонқы қашлығ тийур.

Санлығ буқач тәг қарақы тийур,
Кашғуқ тәг қара бой әмкі тийур,
Зұрнинта боз булит онур тийур,
Гамғақынта қара тутун ташықар тийур.

(Ұлым тасвири шеъри)

[Асл, доно инсонлар тұпланайлиқ,
Тангрининг битигин биз әшитайлиқ.
Түрт доно тангрига топинайлиқ,
Түрт улуг азобдан кутулейлиқ.

Түрт доно тангрини инкор этғанлар,
Тангри каломини қадрламаганлар,
Зулмат шайтонларига топинганлар,
Үн мингларча гуноҳ қылғанлар!

Охири инсоннинг үлмоғи ҳам бор,
Қоронғу дүзахга тушмоғи ҳам бор,
Үн мингларча шайтон келади дерлар,
Үн мингларча шайтон иш күрар дерлар.

Қоронғу гун каби, узоқдан тушади дерлар,
Хафалик ҳам босиб келади дерлар,
Күнглиға ўрнашиб, пора қилади дерлар,
Инкорчи руҳлар ҳам чиқади дерлар.

Тардичдай⁶ вужудин тарқ этади дерлар,
Молу мулк орқада қолади дерлар,
Терс, юнгли, қари шайтон келади дерлар,
Дүл булути каби қора қошлидур дерлар.

Қонли тувакдайдыр күзлари дерлар,
Қозиқ каби катта күкраги дерлар,
Бурнидан бўз булут юксалар дерлар,
Кўксидан қора туман чиқади дерлар...]

⁶ тардич – монийлик мифологиясида жон олувчи.

Урхун–енисей ёдгорликлари

Урхун–енисей ёзувлари милоддан олдинги У асрдан бошлаб милоднинг ХУ асригача Марказий Осиёнинг Ўзбекистон, Мўғулистан, Жанубий Сибирь, Қозогистон, Шарқий Туркистон ва бошқа қатор худудлардан топилган. Шимолий Кавказда ХУ асрда ҳам урхун ёзувидан фойдаланилган.

Кул тигин битигтоши 732 иили Турк хоқонлиги(551–745)нинг машхур, чинакам ватанпарвар лашкарбошиси Кул тигин шарафига ўрнатилган. Битигтош Турк хоқонлигининг охирги хукмдорларидан бири, Кул тигиннинг акаси Билга хоқоннинг кўрсатмаси билан ёзилган.

Кул тигин битигтоши икки қисмдан — кичик ва улуғ битигдан иборат. Битигтошнинг муаллифи — Йўллиг тигиндир.

Битигтош туркий халқларнинг ilk ёзма адабиёти намунаси сифатида аҳамиятлиdir. Битигтошда Билга хоқон ва Кул тигин туркий қавмларнинг тадбиркор йўлбошчиси, доимо халқ ташвиши билан яшайдиган раҳнамолар сифатида намоён бўлади. Хоқонликни парчаланиб кетишдан сақлаб қолиш, қабилалар ўртасидаги ёвузликка барҳам бериш ва уларнинг бошини қовуштириб, душманларни бирбирига эл қилиш — Билга хоқон ва Кул тигиннинг бош мақсади эди.

Ватан манфаати йўлида хизмат қилиш, мамлакатнинг мустаҳкам, осойишта бўлиши учун курашни улар ўзларининг бурчи деб биладилар. Бу мақсадни амалга ошириш учун эса улар халқни ўз ортидан эргаштира олишдек мاشақкатли вазифани бажардилар.

Битигтошда Кул тигиннинг жасоратларига алоҳида ургу берилади. У чинакам ватанпарвар раҳнамо сифатида нафақат Турк хоқонлигига, балки қўшни юртларда шухрат таратган эди. Унинг дағн маросимига Табғач, Тибет, Суғд, Турғаш, Қирғиз ва бошқа қатор давлатлардан мартабали одамлар келгани ҳам буни тасдиқлайди.

Кул тигин битигтоши ёзма адабиётнинг ўзига хос намунаси сифатида тарихий–қаҳрамонлик жанрига мансуб. Кичик битиг эса қадимги турк давридаги нотиқлик санъатидан далолат беради. Битигтошда йиги, мадҳ жанрларининг энг яхши намуналарини ҳам кузатиш мумкин.

Енисей битиглари ҳажм жиҳатидан катта бўлмаса–да, қадимги туркий адабиётдаги йиги ва мадҳ жанрлари тўғрисида тасаввур ҳосил қиласди.

Кул тигин

(Кичик битиг)

(1) Тангритаг тангрида болмыш турк Билга қаған бу одка олуртым. Сабымын тукати асидгил, улайу ини йигунум, огланым, бирики оғушым, бодуным, бирийа шад апыт баглар, йырайа тарқат буйруқ баглар. Отуз

[Фалакдай худодан бўлган турк доно хоқони бу тахтга ўтирдим. Сўзимни тугал эшиггин, кейинимдаги ини, жияним, ўғилларим, конқардошим, халқим, ўнгдаги шадапит* беклар, чапдаги тархонлар,* буйруқ беклар,* ўттиз...]

(2) токуз оғуз баглари, бодуны, бу сабымын адгути асид, қатығды тынгла. Илгару кун төгсықа, биргару кун ортусынгару, курығару кун батсықынга, йыргару тун ортусынгару, анта ичраки бодун қоп манга корур, анча бодун

[тўққиз ўғуз беклари,* халқи, бу сўзларимни яхшилаб эшиш, диққат қилиб тингла! Олдинга — кунчиқарга, ўнгга — кун юришга, орқага — кунботарга, чапга — тун ўртаси (шимол)гача бўлган ердаги халқлар ҳаммаси менга қарайди. Шунча халқни]

(3) қоп итдим. Ол амти айығ йоқ турк қаған Отukan йыш олурсар, илта бунг йоқ. Илгару Шантунг йазықа таги суладим, талуйқа кичиг тагмадим, биргару Токуз арсанка таги суладим, Тупутка кичиг тагмадим, қурығару Йинчу оғ(уз)

[йигдим. У энди ёвуз эмас, турк хоқони Ўтукан йишда* турса, элда ташвиш йўқ. Шимолга — Шантунг чўлигача* лашкар тортдим, денгизга бир оз етмадим. Жанубга — тўққиз арсан қабиласигача лашкар тортдим, Тибетга бир оз етмадим. Гарбда Сирдарёни]

(4) кача Тамир қапығқа таги суладим. Йыргару Йир Байырқу йиринга таги суладим, бунча йирка таги йорытдим. Отukan йышда йиг иди йоқ армис, ил тутсық йир Отukan йыш армиш. Бу йирда олурып, табғач бодун бирла

[кечиб ўтиб, Темир дарвозагача* лашкар тортдим, шунча жойгача юриш қилдим. Ўтукан йишда яхши ҳоким йўқ экан. Давлатни тутиб турадиган ер Ўтукан йиш экан. Бу ерда ўрнашиб, табғач халқи* билан]

(5) тузалтим. Алтун, кумуш, исигти, кутай бунгсиз анча бирур табғач бодун сабы сучиг ағысы йымшақ армис, сучиг сабын йымшақ ағын арып, ырақ бодунығ анча йағытур армис, йағру қонукта кисра айығ билиг анта ойур армис.

[муросага келдим. Олтин, кумуш, ичкилик, ипакни шунча ҳисобсиз бераётган табғач халқининг сўзи ширин, ипак кийими нафис экан. Ширин сўзи, ипак кийими билан алдаб, йироқ халқни шу хилда яқинлаштирас экан. Яхши кўшни бўлгандан кейин ёвуз илмни у ерда ўрганар экан.]

(6) Адгу билга кисиг, адгу алп кисиг йорытмаз армис; бир киси йанғылсар, оғушы бодуны, бисукинга таги қыдмаз армис. Сучи сабынга, йымшақ ағысынга артуруп окуш турк бодун, олтиг. Тур бодун уласикинг, биря Чуғай йиш, Тог, Элтан

[Яхши доно кишини, яхши алп кишини йүлатмас экан. Бирор киши адашса, уруги, халқи, уйи, ёпинчиғигача күймас экан. Шириң сўзига нағис ипагига алданиб, кўп турк халқи, ўлдинг. Эй турк халқи айриминг жанубга — Чуғай йишга,* Тўғ, Элтан]

(7) йазы қонайын, тисар турк бодун уласикиг анта айығ киси анча бошғурур армис. Йирак арсар йаблақ ағы бирур, йағуқ арсар, адгу ағь бирур, тип, анча бошғурур армис. Билиг билмаз киси ол сабығ алғы йағру барып, окуш киши олтиг.

[чўлига манзил қиласай десанг, турк халқининг айримини у ерда ёвуз киши шундай пишиқлар экан: йироқ бўлса, ёмон ипак беради, яқин бўлса, яхши ипак беради, деб шу хилда пишиқлар экан. Илмсиз киши у сўзга ишониб, унга яқинлашиб, кўп киши ўлди.]

(8) Ол йыргару барсар, турк бодун, олтасисан. Отукан йыр олурлып арқыш тиркиш ысар, нанг бунгуг йоқ. Отукан йиш олурсар, бангу ил тута олуртачы сан, турк бодун, тоқ арықақсан, ачсық, тосяқ омаз сан, бир тодасар ачсық омазсан. Антагынынг

[Шимолга борсанг, эй турк халқи, ўлажаксан. Ўтукан ерига ўрнашиб, карвон юбориб турсанг, ҳеч қандай ташвиш йўқ. Ўтукан йишни манзил қилсанг, мангу давлатни сақлаб туражаксан. Эй турк халқи, тўқис ишонувчансан, самимий, носамимиийни ажратмайсан, ким қаттиқ гапирса, самимиийни ҳам танимайсан. Ўшандайлигинг]

(9) учун иgidмиш қағанынг сабын алматын, йыр сайу бардығ, қоп анта алқынтығ, арылтығ. Анта қалмыши йир сайу қоп туре олу йорыйур артиг. Тангри йарлықадуқын учун, озим кутым бар учун қаган олуртим. Қаган олурлыпан

[учун тарбият қилган хоқонингнинг сўзини олмайин, ҳар қаёрга кетдинг, у ерларда бутунлай ғойиб бўлдинг, ном-нишонсиз кетдинг. Ўша ерда қолганинг ҳар ерда зўрға ўлиб-тирилиб юрган эдинг. Тангри ёрлақагани учун, истеъдодим, баҳтим бор учун мен сизларга хоқон бўлдим. Хоқон бўлиб]

(10) йоқ чығанй бодунығ қоп қобартдым, чығанй бодунығ бай қылтым, аз бодунығ окуш қылтым. Аза бу сабымда игид барғу? Турк баглар бодун, буни асидинг. Турк бодунығ тирип ал тутсықынгын бунта уртим, йанғылып уласикингин йама

[йўқ қашшоқ халқни яхшилаб оёққа турғаздим. Қашшоқ халқни бой қилдим, оз халқни кўпайтирдим. Ё бу сўзимда ёлғон борми?! Турк беклари, халқи буни эшитинг! Турк халқини тўплаб давлат тутишингизни бу ерда тошга ўйиб ёздим. Адашиб айрилганингни ҳам]

(11) бунта уртим, нангнанг сабым арсар, бангу ташқа уртим. Ангар кору билинг, турк амти бодун баглар, бодка коругма баглар, ку

йангылтасызыз. Ман банду таш... табғач қаганта бадизчи калуртим, бадизтим. Манинг сабымын сымады.

[бу ерда ёздим. Нимаики сүзим бўлса, мангу тошга ўйиб ёздим. Унга қараб билинг, туркниг эндиғи халқи, беклари, уй, дунёгагина қарайдиган, кўзига фақат мол-мулк кўринадиган беклар, сизлар гумроҳсизлар. Мен мангу тошга ҳаммасини ўйиб ёздим. Табғач хоқонидан наққош келтирдим, нақшлатдим. Менинг нутқимни бузмади.]

(12) Табғач қағанынг ичраки бадизчиг ыты. Ангар адынчығ бараж йаратуртим, ичин ташын адынчығ бадиз уртуртим, таш токутдым, конгултаки сабымын... (он оқ оғлынг) а татынга таги, буны кору билинг, банду таш

[Табғач хоқони ўз наққошини юборди. Култигинга зиёратгоҳ яраттирудим. Ичи-тошига маҳсус нақш солдирудим. Тош ўрнаттирудим, кўнгилдаги сўзларимни у тошга ёздим. Ўн ўқ авлодигача,* тоггача* буни кўриб билинг. Мангу тош]

(13) тоқытдым. (Бу ариг) арсар амтықа ариг йирта арсар анча ариг йирта банду таш тоқытдым, битидим. Аны коруп, анча билинг ол таш(ығ тоқыт)дым. Бу битиг битигма ағысы Йолығ тигин.

[ўрнаттирудим. Бу сайргоҳ бўлгач, мақбара сайргоҳ ерда бўлса. Шундай сайргоҳ ерда мангу тош ўрнаттирудим, ёзув битидим. Уни кўриб шундай деб билинг: бу битиг битилгувчининг¹ (яъни Култигиннинг) жияни Йўллиғ тигиндир.]

(Улуғ битиг)

(1) Уза кок тангри асра йағыз йар қылыштуқта акин ара киси оғлы қылышымис. Киси оғлынта уза ачум апам Бомын қаган Истами қаган олурмыс. Олурыйпан турк бодунығ алин торусин тута бирмис, иту бирмис.

[Юқорида кўк осмон, пастда кўнғир ер яратилганда, иккисининг ўртасида инсон болалари пайдо бўлган. Инсон болалари устидан отбобом Бўмин хоқон,* Истами хоқон* хоқон бўлиб ўтирганлар. Улар тахтга ўрнашиб, турк халқининг давлатини, қонун-қоидаларини тутиб турганлар, риоя қилиб турганлар.]

(2) Торт булунг қоп йағы армис, су сулапан, торт булунгдақы бодунығ қоп алмыс, қоп баз қылмыс, башшығы йукунтирмис, тизлигиг сокурмис. Илгару Қадырқан йышқа таги, киру тамир қарығқа таги контурмис. Ақин ара

[Тўрт тараф бутунлай душман экан. Лашкар тортиб, тўрт тарафдаги халқни бутунлай олганлар, бутунлай тобе қилганлар. Боши борнинт бошини эгиб таъзим қилдирганлар, тиззаси борни чўқкалатганлар

¹ яъни Култигиннинг.

Шарққа — Қадирқан йишигасы*, ғарбга — Темир дарвозагача ўрнашындар. Қадирқан билан Темир дарвозанинг орасида]

(3) иди оқсыз кок түрк анча олтурур армис. Билга қаған армис, алп қаған армис, буйруқы йама билга армис аринч, алп армис аринч, баглари йама бодуны йама туз армис. Аны учун илиг анча тутымыс аринч, илиг тутып торуг атмис. Ози анча

[хұйжайинсиз, уруг ҳоқимиятисиз, чекланмаган ерга зәға бўлиб, асл турк шу тарзда яшар экан. Улар доно хоқон экан, баҳодир хоқон экан, вазирлари ҳам доно ва ботир бўлган бўлиши керак, беклари ҳам, ҳалқи ҳам тўғри экан. Шунинг учун давлатни шу хилда тутиб турган эканлар, давлатни тутиб, қонун-қоидаларини яратган, ўзи шу тарзда яшаб]

(4) каргак болмыс. Йоғчы, сыйытчи онгра, кун тоғсықта Бокли чол(л)иг ил, тағач, тупут, апар, пурум, қырқыз, уч курықан, отуз татар, қытанй, татабы — бунча бодун калипан сыйтамыс, йығламыс. Антағ кулуг қаған армис. Анта кисра иниси қаған

[вафот қилғанлар. Азачи, йиғичилар шарқдан — кун чиқардан Бўкли чўлилиқ* ҳалқ, Табғач, Тибет, Авар,* Рум,* Қирғиз,* Уч қуриқан,* ўттиз татар,* Қитани,* Татаби* — шунча ҳалқ келиб, йиғлаган, аза тутган. Шундай машҳур хоқон экан. Шундан кейин укаси хоқон]

(5) болмыс аринч, оғлыта қаған болмыс аринч. Анта кисра иниси ачисинтаг қылымадуқ аринч, оғлы қангынтағ қылымадуқ аринч, билигсиз қаған олурмыс аринч, йаблақ қаған олурмыс аринч, буйруқы йама билигсиз аринч, йаблақ армис аринч.

[бўлган экан. Ўғли ҳам хоқон бўлган экан. Ундан сўнг иниси оғасидай иш тутмаган экан, ўғли отасидай иш тутмаган экан. Тахтга жоҳил хоқон ўтирган экан, бадфеъл хоқон ўтирган экан. Вазири ҳам билимсиз экан, кўрқоқ экан.]

(6) Баглари бодуны тузсиз учун, табғач бодун таблигин курлиг учун, армақчысын учун, инили ачилли кингшуртукин учун, багли бодунлығ йонгшуртықын учун турк бодун илладик илин ычғыну ыдмис.

[Беклари, ҳалқи инсоғсиз бўлгани учун, табғач ҳалқи ҳийлакор бўлгани учун, тоймас бўлгани учун, фирибгар бўлгани учун, оға ва инини бир-бирига қайрагани учун, беги ва ҳалқини бир-бирига чаққани учун турк ҳалқи эллашган давлатини қўлдан чиқарип юборган.]

(7) Қағанладуқ қағанын йитириу ыдмис, табғач бодунқа баглик уры оғлынг қул болты, силик қызы оғлынг кунг болты. Турк баглар турк атын ыты, табғачғы баглар табғач атын тутыпан табғач қағанға

[Хоқонлик қилиб турган хоқонини йўқотиб юборган. Табғач ҳалқига бек бўладиган ўғил боласи билан кул бўлган, сулув қиз боласи билан чўри бўлган. Турк беклари туркча отини ташлаганлар, табғач бекларининг табғачча отини қабул қилиб, Табғач хоқонга]

(8) кормис. Алиг йыл исиг кучиг бирмис. Илгару кун тօғсықда Бокли қағанқа таги сулайу бирмис, қурығару Тамир қапығқа таги сулайу бирмис, табғач қағанқа илин торусин алы бирмис. Турк қара қамуг [қарам бўлғанлар. Эллик йил меҳнатини, кучини сарф қилибдилар. Шарқда — кунчиқарда Бўкли ҳоқонигача лашкар тортиб берибди, ғарбда Темир даврозагача лашкар тортиб берибди. Табғач ҳоқонига туркларнинг давлатини, ҳукуматини олиб берибди...Турк фуқароси, барча]

(9) бодун анча тимис: “Иллиг бодун артим, илим амти қаны? Кимка илиг қазғанурман?” тир армис, “Қағанлығ бодун артим, қағаным қаны, на қағанқа исиг кучиг биурман?” тир армис. Анча тип, табғач қағанқа йағы болмыс.

[халқ шундай дебди: “Давлатли халқ эдим, давлатим энди қани? Кимга давлатни эгаллаб беряпман?” — дер экан. “Ҳоқонли халқ эдим, ҳоқоним қани? Қайси ҳоқонга меҳнатимни, кучимни сарф қиляпман?” — дер экан. Шундай деб Табғач ҳоқонига қарши бўлибди.]

(10) Йағы болып итину йаратуну умадуқ йана ичкимис. Бунча исиг кучиг биртуғгару сақынматы. “Турк бодун олурайнин, уруғсыратайин”, тип армис, йоқаду барыр армис. Уза турк тангриси турк ыдуқ йири [Қарши бўлиб, қувилиб, ўзини тиклашга умид қилиб, яна таслим бўлибди. Шунча меҳнатини, кучини сарф этганини андиша қилмай, Табғач ҳоқони, турк халқини ўлдирайин, уругини қолдирмайин, дер экан, уларни йўқотиб бораётган экан. Аммо юқорида турк осмони, туркнинг муқаддас ери,]

(11) субы анча тимис: турк бодун йоқ болмазун, тийин, бодун болчун, тийин, қанғым Илтарис қағанығ, оғим Илбилга қатуннығ тангри топасинта тутип йогару котурмис аринч. Қанғым қаған йити йигирми арин ташықмыс, ташра

[суви шундай дебди: “Турк халқи йўқ бўлмасин”, деб, “халқ бўлсин”, деб отам Элтариш ҳоқонни,* онам Элбилга хотунни* тангри ўз мартабасида тутиб, юқори кўтарган экан. Отам ҳоқон ўн етти эри билан четга чиқиб кетган. Четда юрибди]

(12) йорыйур тийин, ку асидип, балықдақы тағықмыс, тағдакы инмис, тирилип йатмис, ар болмыс. Тангри куч биртуқ учун қанғым қаған суси бори таг армис, йағысы қонйтаг армис. Илгару қурығару сулап тирмиш, қобартмыш, қамуғы

[деган овозани эшитиб, шаҳардаги тоққа чиқибди, тоғдаги пастга тушибди, йиғилиб етмиш жангчи бўлибди. Тангри куч бергани учун отам ҳоқоннинг лашкари бўридай экан, душмани қўйдай экан. Шарққа, ғарбга лашкар тортиб, одам йиғибди, оёққа турғизибди. Ҳаммаси йиғилиб, етти юз эр бўлибди.]

(13) йати йуз ар болмыс. Йати йуз ар болып илсирамис, қағансырамыс бодунығ, кунгадмис куладмис бодунығ, турк торусин ычғынмыс

**бодунығ ачум апам торусинча йаратмис, бошғурмис, толис тардуу
(бодунығ анта атмиш)**

[Етти юз эр бўлиб, давлатини йўқотган, хоқонини йўқотган халқни чўрига айланган, кулга айланган халқни, турк ҳукмронлигини бої берган халқни ота—боболарим қонун—қоидалари бўйича бошқарибди ташкил қилибди. Тўлис,* тардуш* халқини шу пайтда оёққи турғизибди.]

(14) йабғуғ шадығ анта бармис. Бирия табғач бодун йагы болмыс йырайа Баз қаған токуз оғуз бодун йагы армис, қырқыз, курықан, оту: татар, қытаний, татаби қоп йагы армис. Қангым қаған бунча...

[Ябғуни,* шадни* ўшанда тайинлабди. Жанубда табғач халқи душман экан, шимолда Баз* хоқон, тўққиз ўғуз халқи душман экан, қирғиз куриқан, ўттиз татар, қитаний, татаби бутунлай душман экан. Отам хоқон бунча душманга тенглашиб]

(15) қыргқ артуқ(ы йити) йолы суламис, йагирми сунгусмис тангри йарлықадуқын учун иллигиг илсиратмис, қағанлығын қағансиратмис, йагығ баз қылмыс, тизлигиг сокурмис, башлығын йукунтир(мис қангым қагын) инча илиг

[қирқ етти марта лашкар тортган, йигирма марта жанг қилган. Тангрி ёрлақагани учун давлати борни давлатсизлантирган, хоқони борни хоқонсизлантирган, душманни эл қилган, тиззаси борни чўккалатган боши борни эгиб таъзим қилдирган.]

(16) торуг қазғанып, уча бармис. Қангым қағанға башлайу Баз қағанын балбал тикмис, ол торуда уза ачим қаған олурты. Ачим қаған олурыйпан, турк бодунығ йича итди, игитди, чығаныйғ (бай қылты, азын окус қылты.)

[Шу хилда ҳукмронликни эгаллаб, вафот қилган. Отам хоқоннини қабрига биринчи қилиб Баз хоқонининг балбали тикилди. Ўшга ҳукумат бошига амаким хоқон бўлиб ўтирди. Амаким хоқон халқни яхшилаб тузатди, тарбият қилди. Камбағални бой қилди.]

(17) Ачим қаған олуртуқда, озум тардущ бодун уза шад артим.

Ачим қаған бирла илгару Йашыл оғуз Шантунг йазықа таги суладимиз курығару Тамир қапығқа таги суладимиз. Когман аша қы(рқыз йиринга таги суладимиз).

[Амаким хоқон бўлиб турганда, ўзим тардущ халқи устидан шад эдим Амаким хоқон билан шарққа — Яшил ўгуз*, Шантунг текислигигача лашкар тортдик, ғарбга — Темир дарвозагача лашкар тортдик Кўғманни* ошиб ўтиб, Қирғиз ерига лашкар тортдик.]

(18) Қамуғы биш отуз суладимиз, уч йигирми сунгушдимиз иллигиг илсиратдимиз қағанлығығ қағансиратдимиз, тизлигиг сокуртимиз башлығығ йукунтиритимиз, тургас қаған туркимиз (бодуным арти билмадукин)

[Ҳаммаси бўлиб йигирма беш марта лашкар тортдик, ўн уч марта жани қилдик, давлати борни давлатсизлантиридик, хоқони борни

хоқонсизлантиридик, тиззаси борни чўккалатдик, боши борни таъзим қилдиридик. Турагаш* хоқони туркимиз эди, билмагани]

(19) учун, бизинга йанглуғын учун қағаны олти, буйруқы баглари йама олти, он оқ бодун амгак корти. Ачумиз апамиз тутмыс йир суб идисиз болмазун тийин, аз бодунығ итип йар(атып)...

[учун, бизга нисбатан янглишгани учун, хоқони ўлди, вазири, беклари ҳам ўлди. Ўн ўқ халқи қийинчилик кўрди. Бобомиз, аждодимиз бошқарган ер—сув эгасиз бўлмасин, деб аз* халқини тузатиб, тикладик, (улар учун) жанг қилдик. Аз халқига]

(20) Барс баг арти, қаған ат бунта биз биртимиз, синглим кунчуйығ биртимиз, ози йанғылты, қағаны олти, бодуны кунг кул болты. Когман йир суб идисиз қалмазун, тийин, аз кырқыз бодунығ йарат(ып калтимиз сунгусдимиз илин)

[Барс бек эди. Хоқон унвонини бунда биз бердик. Синглим хоқонзодани бердик. Ўзи адашди, хоқони ўлди, халқи чўри, кул бўлди. Кўгман ер—суви эгасиз қолмасин, деб оз қирғиз халқини тиклаб,]

(21) йана биртимиз. Илгару Қадирқан йышығ аша бодунығ анча қонтуртыймыз, анча итдимиз, қурығару Кангу Тармангача* турк бодунығ анча қонтуртыймыз, анча итдимиз. Ол одка кул қуллығ болмыс арти (кунг кунглиг болмыс арти, иниси ачисин билмаз арти, оғлы қанғын билмаз арти).

[қайтиб бердик. Шарқда Қадирқан йишни ошиб, халқни шу хилда жойлаштиридик, шу тарзда тузатдик. Гарбда Кангу Тармангача* турк халқини шу ҳолда жойлаштиридик, шу хилда тузатдик. У замонда кул кулга эга бўлган эди, чўри чўрига эга бўлган эди.]

(22) Анча қазғанмыс итмис илимиз торумиз арти. Турк оғуз баглари бодун асидинг! Уза тангри басмасар, асра йар талинмасар, турк бодун, илингин торунгинг ким артати? (удачи арти турк бодун)

[Шу хилда қозонилган, барпо этилган давлатимиз, қонун--қоидаларимиз бор эди. Турк ўғуз беклари, эй халқ, эшитинг! Тепадан осмон босмаган бўлса, пастда ер ёримаган бўлса, эй турк халқи, давлатингни, хукуматингни ким бузди?]

(23) Оқун! Коргунинг учун иgidмис билга қаганынга, армис бармис адгу алинга қантан йанғылтығ, йаблақ кигуртиг. Йарақлығ қантан калип йана алтди? Сунгуглуг қантан калипан суро алтди? Йідуқ Отукан йыш (бодун бардығ, илгару барығма)

[Ўкин, пушаймон бўл кўргилигинг, тақдиринг учун тарбият қилган доно хоқонингга, емирилган, қўлдан кетган яхши давлатингга. Ўзинг адашдинг, орага ёмонни киргиздинг. Куролли қайдан келиб тарқатиб юборди, найзали қайдан келиб суриб кетди. Муқаддас Ўтукан йишга бординг, шарққа боролгунча]

(24) бардығ, қурығару барығма бардығ, бардуқ йирда адгуг ол аринч: қанынг субча йугурти, сонгукинг тағча йатды, баглик уры оғлынг кул

болты, силик қыз оғлынг кунг болты! Билмадук учун (Йаблақынгى учун ачим қаған уча барды)

[бординг, гарбга боролгунча бординг. Борган ерда яхшилик шу бүлд қонинг сувдай оқди, сяянгинг тоғдай уюлиб ётди, бек бўладиган ўғи боланг кул бўлди, сулув қиз боланг чўри бўлди. Билмаганинг учун ёмонлигинг учун амаким хоқон ўлиб кетди.]

(25) башлайу қырқыз қағанығ балбал тикдим. Турк бодунығ аты ку йоқ болмазун тийин, қангым қағанығ, оғим қатунығ котурмиш тангр ал баригма тангри, турк бодун аты куси йоқ бол(мазун тийин, озим ол тангри)

[Унга бошлаб Қирғиз хоқонининг балбалини тикдим. Турк халқини номи, донғи йўқ бўлмасин, деб отам хоқонни, онам хотун малика юқори кўтарган Тангри, давлат берадиган Тангри турк халқини номи, донғи йўқ бўлмасин, деб ўзимни у Тангри]

(26) қаған олуртды аринч. Нанг йылсығ бодунқа олурмадим, ич ашсыз, ташра тонсыз йаблақ бодунта уза олуртыйм. Иним Кутигин бирла созлашдимиз, қангымыз ачимиз қаз(ғанмыш бодун ат куси йоқ болмазун)

[хоқон қилиб ўрнатди, шекилли. Мол, йилқилик халққа хоқон бўли ўрнашмадим. Ичи ошсиз, тоши кийимсиз, оч—ялангоч, ёвуз, ёмөн хаузра ўрнашдим. Иним Култигин билан сўзлашдик: отамиз, амаким қозонган халқнинг оти, донғи йўқ бўлмасин,]

(27) тийин, турк бодун учун тун удымадым, кунтуз олурмадым; ини Кул тигин бирла, аки шад бирла олу йиту қазғантым, анча қазғаны бирики бодунығ от суб қылмадым. Ман (озим қаған олуртықима йи сайу)

[деб турк халқи учун тун ухламадим, кундуз ўтиurmадим. Иним Кутигин билан, иккі шад билан ўлиб—тирилиб муваффақият қозонди] Шу хилда қозониб бирлашган халқни бир—бирига ўт—сув қилмади Мен ўзим хоқон бўлиб ўрнашганимга]

(28) бармыш бодун олу йиту йадағын йалангын йана қалти. Бодунъигидайн тийин, йыргару оғуз бодун тапа, илгару қытани татабы бодутапа, биргару табғач тапа улуг су аки йагирми...(сунгушдим, анта)

[ҳар ерга кетган халқ ўлиб—тирилиб, яёв, ялангоч қайтиб келд Халқни тарбият қиласайин деб, шимолга —ўгуз халқи томонга, шарқи — қитаний, татаби халқи томонга, жанубга — табғач томонга катлашкар билан ўн икки марта уришдим. Ундан]

(29) кисра, тангри йарлықазу, қутым бар учун улугим бар учун олтабодунығ тиргиру игиттим, йаланг бодунығ тонлығ, чығаний бодунъ бай қылтыйм, аз бодунығ окуш қылтыйм, ығар аллигда (ығар қағанлығ) йаг қылтыйм, торт булунгдақы)

[кейин, тангри ёрлақасин, баҳтим бор учун, насибам бор учун ўлаётгә халқни тирилтириб тарбият қилдим, ялангоч халқни кийимлик қилди]

самбағал халқни бой қилдим, оз халқни кўп қилдим. Паноҳталаб давлатлида, хоқонликда яхшилик қилдим. Тўрт жиҳатдаги]

[30) бодунығ қоп баз қылтым, йағысыз қылтым, қоп манга корти. Исиғ кучиг бирур бунча торуг қазғанып иним Кул тигин озинча каргак болты. Қангым қаған учдуқда, иним кул тигин йи(ти йашда қалты, он йашда)

[халқни бутунлай эл қилдим, бир-бирига дўст қилдим, (хаммаси) бутунлай менга қаради. Мехнатни, кучни берувчи шундай ҳокимиятни қозониб иним Кул тигин вафот этди. Отам хоқон учганда (ўлганда) иним Кул тигин етти ёшда қолди, ўн ёшда]

[31) Умай таг оғим қатун қутынга иним Кул тигин ар ат булты. Алти йагирми йашынга ачим қаған илин торусин анча қазганты, алты чуб Соғдақ тапа суладимиз, буздимиз. Табғач Онг тутук бис туман су калти, сунгушдимиз).

[Умайдай* онам хотун баҳтига иним Кул тигин йигит деган ном гопди. Ўн олти ёшида амаким хоқон давлатини, ҳокимиятини шу килда қўлга киритди. Олти чўб вилоят сўғдлари томонга лашкар тортдик. (Уларни) тор-мор қилдик. Табғач, Ўнг Тутуқдан* беш туман кўшин келди, жанг қилдик.]

(32) Кул тигин йадақын оплайу тагди. Онг тутук йорчын йарақлығ алигин тутды йарақлығды қағанқа анчулады. Ол суг анта йоққышдымыз. Бир отуз йашынга Чача сонгунка сунгушдимиз, анг илки Тадықын Чурынг боз (атығ бинип тагди, ол ат анта)

[Кул тигин яёв отилиб хужум қилди. Ўнг Тутуқ йўлбошчисининг яроқли кўлини тутди, яроқланган ҳолда хоқонга армуғон қилди. У лашкарни ўшанда йўқ қилдик. Йигирма бир ёшида Чача Сангунга* уруш қилдик. Энг аввал Тадқан Чурнинг* бўз отини миниб хужум қилди. У от ўшанда]

(33) олти. Ақинти Ышбара йамтар боз атығ бинип тагди, ол ат анта олти, учинч Йагин Силиг багинг кадимлиг торығ ат бинип тагди, ол ат анта олти. Йарақынта йалмасынта йуз артук оқун урты йизак башынга бир (тагурмади)

[ўлди. Йиккинчи бор Ишбара Ямтарнинг* бўз отини миниб хужум қилди, у от ўшанда ўлди. Учинчи бор Еган Силиг бекнинг* тўриқ отини миниб хужум қилди. У от ўшанда ўлди. Яробига, ёпинчиғига юздан ортиқ ўқ билан урди. Баданига, бошига битта ҳам тегмади.]

(34)... тагдукин, турк баглар, қоп билирсиз. Ол суг анта йоққышдымыз. Антса кисра йир Байырку улуғ Йркин йағы болты. Ани йангыл Турғи Йарғун колта буздымыз; улуғ Йркин азқынйа арин тазин Култигин (алты отуз)

[...хужум қилганини, турк беклари, яхши биласиз. У лашкарни йўқ қилдик. Ундан кейин Ер байиркулик* Улуғ Эркин душман бўлди. уни пароканда қилиб, Турғи яргун* кўлида тор-мор қилдик. Улуғ Эркин озгина йигити билан қочиб кетди. Кул тигин йигирма олти]

(35) йашынга қыркыз тапа суладимиз; сунгуг батымы қарығ сокипан, Көмман йышығ тога йорып, қыркыз бодунығ уда басдымыз; қағанын бирла Сунга йишида сунгушдимиз; Күл тигин Байырқун(ынг ақ адғырлығ)

[ёшида Қирғиз томонга лашкар тортдик. Найза ботими қорни ёриб, Күгман йишга күтарилиб юриб, Қирғиз халқини уйқуда босдик. Хоқони билан Сунга йишида* жанг қилдик. Күл тигин Байырқунинг оқ отини]

(36) бинип оплайу тагди; бир ариғ окун урты, аки ариғ удышуру санчды; ол тагдуқда Байырқунунг ақ адғырығ удлықын сыйу урты. Қыркыз қағанын олуртимиз, илин алтимиз. Ол йылқа ту(ргис тапа Алтун йышығ)

[миниб отилиб хужум қилди. Бир эрни ўқ билан урди, икки эрни кетма–кет қилиб санчди. Ўша хужумда Байырқунинг оқ айғирини кураги билан синдириб урди. Қирғиз хоқонини ўлдирдик, давлатини олдик. Ўша йили Турғаш томонга Олтгин йишиғ*]

(37) тога Артис угузуг кача йорыдымвз, тургис бодунығ уда басдымыз, тургис қаған суси Болгучуда отча борча калти, сунгушдимиз; Күл тигин Башғу боз ат бинип тагди; Башқу боз...

[күтарилиб, Иртиш дарёсини кечиб юрдик. Турғаш халқини уйқуда босдик. Турғаш хоқон лашкари Бўллучуда* ўтдай, бўрондай келди. Жанг қилдик. Күл тигин Башғу номли бўз отни миниб хужум қилди.]

(38) ...акисин ози алтызы. Анта йана кирип тургис қаған буйруқы, аз тутукуғ алигин тутды. Қағанын анта олуртимиз, илин алтымыз; қара тургас бодун қоп ичиқди; ол бодунуғ (Табарда қондурдымыз, йана йорып)

[Ўшанда жангга кирип Турғаш хоқонининг вазирини, Аз тутуғини ўз қўли билан ушлади. Хоқонини ўшанда ўлдирдик, элини олдик. Қора тургаш халқи бутунлай таслим бўлди. У халқни Табарда* жойлаштирилди. Қайтиб бориб,]

(39) соғдақ бодун итайин тийин, Йинчу огузуг кача Тамир қапығқа таги суладимиз. Анта кисра қара тургис бодун йағы болмыш кангарас тапа барды. Бизинг су аты туруқ, азуқы йоқ арти, йаблақ киси ар...

[суғдақ* халқини тузатайин, деб Сирдарёни кечиб ўтиб, Темир дарвозагача лашкар тортдик. Ундан кейин қора Турғаш халқи душман бўлган Кенгарас* томонга борди. Бизнинг лашкаrimизнинг оти ориқ, озиги йўқ эди.]

(40) алп ар бизинга тагмиш арти. Антаг одка окунип, Күл тигиниг аз арин иртуру ытымыз. Улуг сунгуш сунгушмыш, алп Шалчы ақ атын бинип тагмиш, қара тургас бодунығ анта олурмиш алмыш, йана йорып...

[Алп эр бизга хужум қилган эди. Ўшандай замонда хафа бўлиб, Күл тигинни озгина йигит билан излатиб юбордик. Катта жанг қилибиди

Алп Шалчининг* оқ отини миниб ҳужум қилиди. Қора тургаш халқини ўшанда ўлдирибди, қўлга олибди.]

(41) ...бирла Кушу тутук бирла сунгушмиш, арин қоп олурмис, абин барымын (қалы)сиз қоп калурти. Кул тигин йити отуз йашынга, қарлук бодун арур барур арикли йағы болты. Тамғыдуқ башда сунгусдимиз.

[Қайтиб бориб Кушу тутук* билан жанг қилиди, унинг жангчиларини бутунлай ўлдирибди. Уйини, бор нарсасини битта ҳам қолдирмасдан ҳаммасини келтирди. Кул тигин йигирма етти яшарлигига қарлук* халқи бегоналашиб кетгач, душман бўлди. Биз улар билан Тамғидуқ башда* жанг қилдик.]

(42) (Кул) тигин ол сунгушда отуз йашайур арти; алп Шалчы (ақ а)тын бинип оплайу тагди; аки ариг удушуру санчды. Қарлукъиг олуртимиз, алтимиз; аз бодун йағы болты. Қара колта сунгушдимиз, Кул тигин бир қырқ йашайур арти; алп Шалчы ақын

[Кул тигин шу жангда ўттиз яшар эди. Алп Шалчининг оқ отини миниб, отилиб ҳужум қилди. Душманнинг икки жангчисини бирин-кетин қилиб санчди. Биз қарлукни ҳам қўлга олдик. Аз халқи душман бўлди. Улар билан Қоракўлда* жанг қилдик. Бу пайтда Кул тигин ўттиз бир яшар эди. У Алп Шалчининг оқ отини]

(43) бинип оплайу тагди; аз алтабариг тутды; аз бодун анта йоқ болты. Ачим қаған или қамшаг болтуқынта, бодун илиги каги болтуқынта изгил бодун бирла сунгушдимиз. Кул тигин алп Шалчы ақын бинип миниб, отилиб ҳужум қилди. Аз (қабиласидан) Элтабарни қўлга олди. [Аз халқи ўшанда йўқ қилинди. Амаким хоқоннинг давлати қийин аҳволда қолганда, халқи душман бўлган изгил халқи* билан жанг қилдик. Кул тигин Алп Шалчининг оқ отини миниб,]

(44) опла(йу таг)ди, ол ат анта тус(ди и)згил бодун олти. Тоқуз оғуз бодун канту бодуным арти; тангри йир булғақын учун йағы болты; бир йылқа биш йолы сунгушдимиз; анг илки Тогу балықда сунгушдимиз, [отилиб ҳужум қилди. У от ўшанда ўлди. Изгил халқи ҳам ўлди. Тўққиз ўғуз халқи ўз халқим эди. Еру осмон фитнага тўлгани учун ҳам бизга душман бўлди. Бир йилда беш марта жанг қилдик. Энг аввал Тўгу шаҳрида* жанг қилдик.]

(45) Кул тигин Азман ақығ бинип, оплайу тагди, алти ариг санчды, су тагисинта йитинч ариг қылычлады; ақинти Кушлағақда адиз бирла сунгушдимиз, Кул тигин Ай йағызын бинип оплайу тагип, бир ариг санчды,

[Кул тигин Азманинг оқ отини миниб, отилиб ҳужум қилди. Олти жангчисини ўлдириди. Қўшин ҳужум қилганда, еттинчи жангчини қилич билан чопди. Иккинчи марта Кушлағақда* Адиз билан жанг қилдик. Кул тигин Аз деган йигитнинг кулранг отини миниб, отилиб ҳужум қилди (ва) бир жангчини санчди.]

(46) тоқуз ариг агира тоқыды; адиз бодун анта олти; учинч Бол...нда оғуз бирла сунгушдимиз, Кул тигин Азман ақығ бинип тагди, санчды;

сусин санчдымыз, илин алтимиз; тортинч Чуш башынта сунгушдими: түрк

[Түккіз жангчини атрофика айланиб чопиб урди. Адиз халқи ўша ерд ўлди. Учинчи марта Бу...нда Ўғуз билан жанг қилдик. Кул тиги Азманның оқ отини миниб хужум қилди, санчди. Давлатини құлғ кирилдик, түртінчи марта Чуш бошида* жанг қилдик. Турк]

(47) бодун адақ қамшатды, йаблак болтачы арти; оза калмис сусин Ку тигин ағытып, Тонгра бир оғуш алпағу он ариг, Тонгра тигин йоғынта агирип олуртимиз. Бисинч Азганти Қадазда оғуз бирла сунгусдими: Кул тигин

[халқи оёқдан қолди, ёмон бўладиган эди. Илгари келиб қолга лашкарини Кул тинин қувиб, қаҳрамон ўнта жангчисини Тўнга тигин азасида куршаб олиб ўлдирдик. Бешинчи марта Азганти қадазда ўғу билан жанг қилдик. Кул тигин]

(48) Аз йағызын бинип тагди, аки ариг санчды, балыққа бармады. О су анта олти. Мағы қорған қышлап йазынга оғузғару су ташықдымы: Кул тигин абиг башлайу ақытымыз; оғуз йағы ордуқ басды. Кул тигин [Азниң кулранг отини миниб хужум қилди, икки жангчисин ўлдирди. Шаҳарга қайтиб бормади. Ўгузининг лашкари ўшанда ўлди Мағи қўргонда* қишлаб, баҳорда ўғуз томонга лашкаrimiz била чиқдик. Кул тигин оила аъзоларимизни бошлаб ўртага кетди. Ўгу душман ўрдани босди. Кул тигин]

(49) Оғсиз ақын бинип тоқуз арин санчды, ордуқ бирмади, оғим қату улайу оғларим, акаларим, калингуним, кунчуйларым бунча йам тириги кунг болтачы арти, олуғи йортда йолта қалтачы артигиз.

[Ўгсизнинг* оқ отини миниб, түккіз жангчини ўлдирди. Ўрдан бермади. Онам хотун, кейинги оналарим, опаларим, келинларим хонзодаларим, тиригингиз чўри бўлар эдингиз, ўлигингиз чўл биёбонда, йўлда ётиб қолар эди!]

(50) Кул тигин йоқ арсар, қоп олтачи артигиз! Иним Кул тигин карга болты, озим сақынтым; көрур козум кормаз таг, билир билигим билмг таг болты, озим сақынтым. Од тангри йасар, киси оғлы қоп олигл торумис.

[Кул тигин бўлмаса, бутунлай ўлар эдингиз. Иним Кул тигин ваф этди, вужудим алам чекди. Кўрап кўзим кўрмайтгандай, билар ақли билмаётгандай бўлди, жоним азобда қолди. Дунёни Тангри яратади инсон болалари ҳаммаси ўладиган қилиб яратилган.]

(51) Анча сақынтым; козда йаш калсар, ати да конгулта сыйғыт калсај йантуру сақынтым, қатығды сақынтым: аки шад улайу ини йигуни оғланым багларим бодуным кози қашы йаблақ болтачы тип сақынтым Йоғчы сыйғытчы қытганий, татабы бодун башлайу

[Шунчалик алам тортдимки, кўзга ёш келганды, кўнгилга йиғ келганды, қайта алам чекдим, қайта қайғурдим. Икки шад, кейинг

ини, жияним, ўғилларим, бекларимнинг кўзи, қоши ёмон бўлади, деб қайғурдим. Азачи, йиғичилар, қитаний, татаби халқини бошлаб]

(52) Удар сангун калти; табғач қағанта Исили Ликанг калти, бир туман ағы, алтун, кумуш каргаксиз калурти; Тупут қағанта Болон калти. Курыйа кун батсықдақы Соғд, Барчакар, Буқарак улус бодунта Нанг сангун Оғул тарқан калти.

[Удар сангун келди. Табғач хоқонидан Исили Ликанг келди, бир туман ипак, олтин, кумушни ортиқча келтирди. Тибет хоқонининг аъёнларидан бири келди. Гарбдаги — кунботардаги Сўғд, Барчакар,* Бухоро улуси ва халқларидан Нанг сангун, Ўгул тархон келди.]

(53) Он оқ оғлым тургас қағанта Мақарач тамғачы, Оғуз Билга тамғачы калти; қырқыз қағанта тардущ Ынанчу чур калти; барақ итгучи, бадиз йаратығма битиг таш итгучи табғач қаған чықаны Чанг сангун калти.

Кул тигин қоний йылқа йитти йигирмика учды; тоқузынч ай юати отузқа йоғ артуртимиз. Барақын бадизин битиг таш(ын) бичин йылқа йиттинч ай йити отузка қоп алқадымыз. Кул тигин о(лип) қырқ артуқ(ы)йити йашынг болты таш...буунча бадизиг Тойғун алтабар калу(р)ти. [Ўн ўқ ўғлимдан, тургаш хоқонидан Мақарач тамғачи, Ўғуз билга тамғачи келди. Қирғиз хоқонидан Тардущ Инанчу чур келди. Бинокор, нақш солинган битигтош ясовчи табғач хоқонининг жияни Чанг сангун келди.

Кул тигин кўй йилида, ўн еттинчи куни вафот этди. Тўққизинчи ойнинг йигирма еттисида азасини ўтказдик. Биносини, нақшини, битигтошини маймун йилида, еттинчи ойнинг йигирма еттисида бутунлай тугатдик. Кул тигиннинг қабр тошидаги бунча нақшни Тойғун Элтабар келтирди.]

Билга хоқон

(1) Тангри тағ тангрида йаратмыш турк Билга қаған сабым: қангым турк билга... анта амти ал...тысы ар, тоқуз оғуз йидиникар, кулаг баглари бодуны... турк тангри (алим)

[Фалакдай худо яратган турк Билга хоқон сўзим: отам турк доно хоқони тахтга ўтирганда, тўққиз ўғуз қаҳрамонлари, машхур беклари ва унинг халқи ... турк илоҳий (давлатим)]*

(2) уза қаған олуртим. Олуртуқыма олтачича сақынығма турк баглар, бодун огирип сабинип тоқтамыш кози йугару корти. Бодка озум олурып бунча ағыр торуг торт булунгдақы (бодунқа ит)дим. Уза кок тангри...

[узра хоқон бўлиб ўтиришимга орзуманд турк беклари, халқи атрофимга йигилиб, севиниб, тўхтамиш (яъни ҳаракатсиз) кўзлари юғуриб (яъни ўйнаб) боқди. Тахтга ўзим ўтириб, бунча оғир ҳукуматни тўрт жиҳатдаги халқни эпга келтирдим. Устда (кўк тангри, остда...)]*

(24) йати йигирми йашыма тангут тала суладим. Тангут бодунығ буздым, оғлын йотгузын, йылқысын, барымын анта алтым. Сакиз йигирми йашыма Алти чуб соғдақ

[Ўн етти ёшимда Тангут* тарафга лашкар тортдим. Тангут халқини енгдим, ўглини, бор нарсасини, йилқисини, мол-мулкини олдим. Ўн сакиз ёшимда Олти чуб сўғдақ томонга]

(25) тапа суладим, бодунығ анта буздым. Табғач Онг тутуқ бас туман су калти. Ыдуқ башта сунгуштим. Ол суг анта йоққыштым. Йагирми йашыма басмил ыдықут оғушым бодун арти. Арқыш ыдмаз тайин суладим...ичгартим, қал(ын) ...абру қалуртим. Аки отуз йашыма табғач

[лашкар тортдим, халқини ўшанда тор-мор қилдим. Табғач Ўнг тутуқдан беш туман қўшин келди. Идар бошда* жанг қилдим, у қўшинни ўша ерда йўқ қилдим. Басмил,* идикут* қариндош халқим эди. Карвон юбормайди деб қўшин тортдим, таслим қилдим. Йигирма икки ёшимда табғач]

(26) тапа суладим. Чача сангун сакиз туман бирла сунгушдим, сусин анта улуртим. Алти отуз йашыма чик бодун қырқыз бирла йағы болты. Кам кacha чик тапа суладим. Урпанта сунгушдим, сусин санчдим. Аз бодунығ алтым...ичгиртим. Йаты отуз йашыма қырқыз тапа суладим, сунгуг батымы

[томонга лашкар тортдим. Чача сангуннинг сакиз туманлик қўшини билан урушдим, қўшинини ўлдирдим. Йигирма икки ёшимда чик* халқи қирғиз билан душман бўлди. Кама дарёсини* кечиб ўтиб, Қирғиз томонга лашкар тортдим. Ўрпанда* жанг қилдим, қўшинини тор-мор қилдим. Аз халқини таслим қилдим. Йигирма етти ёшимда яна қирғиз томонга лашкар тортдим. Найза ботими]

(27) қарығ сукшан, Кугман йышығ тоға йорып қырқыз бодунығ уда басдым. Қағанын бирла Сунга йышда сунгуштим. Қағанын улуртим, илин анта алтым. Ол йылқа тургис тапа Алтун йышығ аша Артис угузуг кacha йорыдым. Тургис бодунығ уда басдым, тургис қаған суси утча борча калти.

[қорни ёриб, Кўгман йишга кўтарилиб, қирғиз халқини уйқуда босдим. Хоқони билан Сунга йишда жанг қилдим. Хоқонини ўлдирдим, давлатини ўшанда олдим. Ўша йили Тургаш томонга Олтин йишни ошиб ўтиб, Иргиш дарёсини* кечиб ўтиб, юриш қилдим. Тургаш халқини уйқуда босдим. Тургаш хоқонининг қўшини ўтдай, бўрондай келди.]

(28) Болучуда сунгушдимиз. Қағанын, йабғусын, шадын анта олуртим, илин анта алтым. Отуз йашымга Бас балық тапа суладим, алти йолы сунгусдим...сусин қоп олуртим. Бас балық ичраки на киши атын...тәгдүк йоқ учун киси балықда манга уқғалы калти. Бас балық аны учун озды. Отуз артуқы

[Бўлучуда жанг қилдик. Хоқонини, йабғусини, шадини ўшандада ўлдирдим. Давлатини ўшандада олдим. Ўттиз ёшимда Бешбалиқ* тарафга қўшин тортдим. Олти марта жанг қилдим, кўп қўшинни ўлдирдим. Бешбалиқдаги не—не кишилар...менга тушунмоқ мақсадида келди. Бешбалиқ шунинг учун омон қолди. Ўттиз бир]

(29) бир йашымга қарлуқ будун, бунгсыз арур барур арикли йағы болты. Тамғидуқ башда сунгушдим, қарлуқ будунығ улуртим, анта алтым...йашымга қарлуқ буд қарлуқ будун тир...санчтим, улуртим, тоқуз оғуз мангинг будуным арти. Тангри йар булғақын учун одинг... [ёшимда қарлуқ халқи ниҳоятда узоқлашиб кетиб, душман бўлди. Тамғидуқ башда жанг қилдим. Қарлуқ халқини ўлдирдим, ўшандада кўлга олдим...ёшимда қарлуқ уруғи, қарлуқ халқи деб...санчдим, ўлдирдим. Тўқиз ўғуз халқи менинг халқим эди. Фалак, ер фитнага тўлгани учун, таҳтнинг]

(30) куни тагдук учун, йағы болты. Бир йылқа торт йолы сунгушдим. Анг илки Тоғу балықда сунгушдим. Тоғла угузуг йузти качиб суси...Акинти Антарғуда сунгушдим, сусин санчдим, илин алтым. Чунч Чуш башында сунгушдим, Турк будун адақ қамшатды, йаблақ [куни битгани учун душман бўлди. Бир йилда тўрт марта жанг қилдим, энг аввал Тўғу балиқда жанг қилдим. Тўғла дарёсини кечиб ўтиб лашкарни... иккинчи марта Антарғуда* жанг қилдим, лашкарларини енгдим, давлатини олдим. Учинчи марта Чуш бошида жанг қилдим: Турк халқи чарчади, ёмон]

(31) болтачи арти. Оза йайа калигма сусин ағыттым. Укуш олтачи анта тирилти. Анта Тонгра йылпағуты бир угушуғ Тонга тигин йоғынта агара тоқыдым. Тортич Азганти Қадазда сунгушдим, сусин анта санчтим, йабрытдым... барм... қырқ йашымга. Мағы Курган қышладуқда йут болты. Йазынга

[бўладиган эди. Тўқиз ўғузнинг бизникини пароканда қилиб келадиган лашкарини қайтардим. Кўп ўладигани ўшандада тирик қолди. Ўшандада Тўнграницинг* жангчиси, пахлавони, битта қабиласини Тўнга тигин азасида куршаб олиб урдим. Тўртинчи марта Азганти қадазда* жанг қилдим. Лашкарини ўша ерда тор—мор қилдим, тинкасини куритдим. Қирқ ёшимда Мағи кўргонда қишлиганимизда ют бўлди. Баҳорда]

(32) Оғуз тапа суладим. Илки су ташықмыш арти, акин су абда арти. Уч оғуз суси баса калти, йадагы йабыз болты, тип алғалы калти. Сынгар суси абиг барқығ йулғалы барды, сынгар суси сунгушгали

калти. Биз аз артимиз, йабыз артимиз. Оғуз...йағ... куч биртукучун, анта санчтим,

[үгүз томонга лашкар тортдим. Қүшиннинг олди йўлга чиққан эди. Иккинчи кўшин уйда эди. Уч үгүз лашкари босиб келди. Яёв, ночор бўлди деб қолгани келди. Бир ён лашкар уйни, ҳовлиларни бўшатгани кетди. Бир ён лашкар жанг қилгани келди. Биз оз эдик, ночор эдик. Үгүз томон куч бергани учун ўшанда жанг қилдим],

(33) йайдым. Тангри йарлықадуқ учун, ман қазғантук учун турк бодун қазғанмыш аринч. Ман инилигу бунча башлайу қазғанмасар, турк бодун олтачи арти, йоқ болтачи арти. Турк баглар бодун, анча сақынынг. Анча билинг! Оғуз бодун...ыдмайын тийин суладим,

[пароканда қилдим. Тангри ёрлақагани учун, мен муваффақиятга эришганим учун, Турк халқи ғалаба қозонди Мен томондан давлат бундай бошқарилмаса, турк халқи ўлажак эди, йўқ бўлажак эди... Турк беклари, халқи шундай ўйланг, шундай билинг! Үғуз халқи душман бўлди, уни кўлдан чиқариб юбормай, деб лашкар тортдим.]

(34) абин, барқын буздим. Оғуз бодун, тоқуз татар бирла тирилип калти. Ағуда ики улуғ сунгуш сунгушдим. Сусин буздим, алин анта алтым. Анча қазғанып... тангри йарлықадуқ учун, узим отуз артуқы уч йашыма –ук арти. Одсаг отулаг куч

[уйини, зиёратгоҳини буздим. Үғуз халқи тўққиз татар билан йигилиб келди. Ағуда* икки марта катта жанг қилдим. Лашкарини тор–мор қилдим, давлатини ўшанда олдим. Шунча муваффақиятга эришиб, тангри ёрлақагани учун ўзим ўттиз уч ёшда хоқон бўлдим...]

(35) иgidмиш қаганы йангылты. Уза тангри ыдуқ йар суб асрса қаган куты тапламады аринч, тоқуз оғуз бодун йарин, субин адаип Табғачгару барды. Табғач бодун...йарта калти. Йигидайин, тийин...сақынып бодунығ

[Бўйсунган хоқони янглишди. Юқорида тангри, муқаддас ер–сув, отам хоқон руҳи рози бўлмади. Тўққиз үгүз халқи ерини, сувини ташлаб, табғачға кетди... Табғач халқи.. ерга келди. Бўйсундирайин, деб ўйлаб, халқини]

(36) йазуқлат...бирийа табғачда аты куси йоқ болты. Бу йарда манга кур болты. Ман озум қаган олуртықым учун турк бодунығ...қылмадым илиг торуг йагади қазғантым...ыд...тирилип

[...жанубда Табғачда оти, донги йўқ бўлди. Бу ерда менга юқори мартаба насиб бўлди. Мен ўзим хоқон бўлиб ўрнашганим учун турк халқини пароканда қилмадим. Давлатни, хукуматни яхшилаб эгалладим.]

(37) анта сунгушдим, сусин санчтим. Ичикигима ичкди, бодун болти, улугма улти. Саланга қоды йорыпай қысыдылата абин барқын анта буздим... йышқа ағды. Уйғур алтабар йузча арин илгару тазип барды

[у ерда жанг қилдим, лашкарини йўқ қилдим. Таслим бўладигани таслим бўлди, халқ бўлди, улуғлари ўлди. Селенга* бўйлаб юриб,

уйини, мол–мулкини вайрон қилдим...йишга ошиб ўтди. Уйгур Элтабар* юзтача одами билан шарқقا тизилиб борди.]

(38)...турк бодун ач арти, ол йылқығ алыш игиттим. Отуз артуқы турт йашымга оғуз тазип табғачқа кирти. Укунуп суладим, суқын... оғлын, йотузын анта алтым, аки алтабарлиг бодун...

[...турк халқи оч эди, йилқини олиб, йўқ қилдим. Ўттиз тўрут ёшимда Ўғуз қочиб бориб, Табғачга қўшилди. Хафа бўлиб, лашкар тортдим, боласини, бекасини ўшанда олдим...]

(39) татабы бодун табғач қағанқа курти. Йалабачы, адгу сабы отуги калмаз, тийин йайын суладим. Бодунығ анта буздым. Йылқысын... суси тирилип калти. Қадирқан йышда қон...

[татаби халқи Табғач хоқонига таслим бўлди. Элчиси, яхши сўзи, арзодди келмаётир, деб ёзда лашкар тортдим. Халқини мағлуб қилдим.. Йилқисини... лашкари тизилиб келди. Қадирқан йишда жойлашдик.]

(40) ...ғақынга йарынгару субынгару қонты. Бирийа қарлуқ бодун тапа сула тип тудун йамтарығ ыттым. Барды...илтабар йоқ болмыш, иниси бир қурғ...

[...ерига, сувига жойлашди. Олдинга қарлуқ халқи томонга қўшин тортай, деб Тудун Ямтарни* жўнатдим. Борди... Элтабар йўқ бўлди, укаси бир қўргон...]

(41) ...арқышы калмади, аны айытайдын тип суладим. Қорғу аки уч кисилигин тазип барды. Қара бодун қағаным калти тип оғди... ка ат биртим кичиг атлығ...

[...карвони келмади, уни йўқлатай, деб лашкар тортдим. ..икки–уч кишисини тизиб борди. Қора халқ, хоқоним келди, деб ўйлади... от бердим, кичик отли...]

Шимол томони

(1) Табғач атлығ суси бир туман артуқы йати бинг суг илки кун улуртим. Йадаг сусин акинти кун (қоп олуртим) тирилип барды.

[Табғачнинг отлиқ лашкарини, ўн етти минглик лашкарини биринчи куни ўлдирдим. Яёв лашкарини иккинчи куни бутунлай йўқотдим.]

(2) ...йолы суладим. Отуз артуқы сакиз йашымга қышын қитай тапа суладим, (отуз артуқы тоқуз йашымга йазын татабы тапа суладим)...

[...марта ҳужум қилдим. Ўттиз саккиз ёшимда қишида қитаний томонга ҳужум қилдим (ўттиз тўққиз ёшимда ёзда татаби томонга ҳужум қилдим).]

(3)...ман...улуртим, оғлын, Йотазын (йыл)қысын...барымын...ра қунчу...

[....ўлдирдим, ўглини, мол–мулкини, йилқисини, бор нарсасини (олдим).]

(4) бу ...йотазын йоқ қылдым.

[Бу...хотинини ўлдирдим.]

(5) йор...

[юр(дим).]

(6) сонгушдим...учун...

[жанг қилдим...учун...]

(7) бартим, алп арин улуруп балбал қылу биртим.

[Бордим, баҳодир жангчисини ўлдириб, (уни) балбал (қилиб) тикдим.]

(8) Құғ санғун башаду турт туман су калти. Тунгкар тағда тагин тоқыдым, уч туман суг улуртим, бир туман ...уктим, татабы...

[Күг санғун* бошчилигіда қирқ минг лашкар келди. Тунгкар тоққа* етиб бориб, хужум қилдим, үттіз минг лашкарини ўлдирдім. Ўн мингтасини қочирдім.]

(9) улурти, улуғ оғлым ағрын йоқ болча. Қүг санғуниг балбал тика биртим. Мен тоқуз йигирми йыл шад олуртыйм, тоқуз йигирми йыл қаған олуртим. Ил тутдим, отуз артуқы бир...

[ўлдирди, тұңғиң үғлим касал бўлиб, нобуд бўлди. Қүг санғунни* балбал қилиб тикдим. Мен ўн тўққиз йил шад бўлиб ўтирудим, ўн тўққиз йил хоқон бўлиб ўтирудим. Давлатни тутиб турдим. Үттіз бир ёшимда...]

(10) туркима бодунума йагин анча қазғану биртим. Бунча қазғанып қанғым қаған ыт йил (734) оның ай алти отузқа уча барды. Лағзын йыл бисинч ай йити отузқа йоғ артуртим. Буқағ тутук...

[туркимга, ҳалқимга давлатни шу тарзда эгаллаб бердим. Шу тарзда эгаллаб бериб, отам хоқон ит йилининг ўнинчи ойида йигирма олти ёшида вафот этди.* Тўнғиз йили бешинчи ойнинг йигирма еттисида дағи маросимини ўтказдим.* Буқағ тутук*...]

(11) манга Лисун Тай санғун башаду биз юз аран калти. Қоқылық у... алтун кумис каргаксиз калурти йоғ йыпарығ калурип тика бирти. Чынтан ығач калурип оз йарашиб...

[Менга Лисун Тай санғун* бошчилигіда беш юз одам келди. Олтин, кумушни ҳисобсиз келтирди. Маросим шамларини келтириб, ўрнатиб берди. Сандал ёғочи келтириб...]

(12) бунча ҳалқ сачын, қулқақын йангақын бычды, адгу озлак атын қара кисиг, кок тайиниг сансыз калурип қоп қотты.

[Шунча ҳалқ сочини, кулогини, яноғини кесди. Яхши боқимдаги шахсий отларини, қора кишиларни, олмахонларини ҳисобсиз келтириб, барини қўйиб кетди...]

(13) Тангри таг тангри йаратмыш турк Билга...сабым: қаным турк билга қаған олуртықынта турк амти баглар...касра тардущ баглар Кул чур башлайу, улайу шадапыт баглар, онgra тулас баглар, апа тарқан...

[Фалакдай худодан бўлган турк Билга... нутқим, отам турк доно хоқон (тактга) ўтирганда, туркнинг ҳозирги беклари...кейинги тардущ беклари гарбда Кули чур* бошчилигіда, шарқда тўлис беклари, апа тархонлар* (жойлашдишлар).]

(14) башлайу улайу шадапыт баглар...туман тарқан, Тонйуқук бойла баға тарқан улайу буйруқ...ич буйруқи баг Кул Иркин башлайу улайу буйруқ бунча амты баглар қаным қағанقا артану...

[бошлаб чапдаги шадапит беклар... тумэн тархон,* Түнюкуқ бўйла баға тархон,* чапдаги буйруқ... буйруқ бек Кул Эркин* бошчилигида, чапдаги буйруқ(лар) — шунча бу ердаги беклар отам хоқонга бўйсуниб...]

(15) артангу ати мағ... турк багларин бодунын артангу ати мағ итди. Огди... қаным қаған ...йоғынмыш турк баглар бодуны...йар...ирти. Озима бунча...

[Турк бекларини, халқини орттириб номини мақтади... Одам хоқон(га)... аза тутган турк беклари, халқи ер... Ўзимга шунча (лик)...]

Жануб томони

(9) қаған ачим қаған олуртықынта турт булунгдақы бодунығ бунча итмиши...тангри йарлықадуқ учун узим олуртықыма тўрт булунгдақы бодунығ итдим, йаратдим и... қылтый. Ман тургас қаганка қызымын...артангу улуғ тўрун алы биртим. Тургас қаганынг

[Амаким* хоқон бўлиб турганда... тангри ёрлақагани учун тўрт томондаги халқни тузатдим, тисладим. Мен Тургаш хоқонига қизимни улуғ маросим билан олиб бердим.]

(10) Қызын артангу улуғ турун оғлума алы биртим...артангу улуғ турун алы биртим...артуртум. Тур...баз...башлығығ йукунтуртум, тизлигиг сукуртим. Уза тангри, асра йар йарлықадуқ учун

[Қизини улуғ маросим билан ўғлимга олиб бердим....боши борни бошини эгиб таъзим қилдирдим, тиззаси борни чўқкалатдим. Юқорида осмон, пастда ер ёрлақагани учун]

(11) кузин курмадук, қулқақын асидмадук бодунымын илгару кун тогсықынга...биргару табғачга қурығару...кун батсықынга, йыргару тун... алтунын урунг кумушин, қырғағлығ кутайын акинлиг исигтин, узлак атынг, адырынг, қара кисин

[Кўз билан кўрмаган, қулоқ билан эшифтмаган халқимни шарққа — кун чиқишига...жанубга — табғачга, орқага — кун ботишга, шимолга — тун... олтинини, оқ кумушини, қирғоғида ипаги бор матосини, ичимлигини, зотдор отини, қулунларини, қора одамини]

(12) кук тайинин туркима бодуныма қазғану биртим, ити биртим...бунгсиз қылтый. Уза тангри арклиг...аз бодун...ича туман оғлы...

[кўқ олмахонларини* турк халқимга згаллаб бердим, яратиб бердим... ташвишсиз қилдим. Юқоридаги тангри кучли...оз халқ...ўн минг жангчи...]

(13) йама иғидинг! Амгатманг! Толғатманг! Олуртим. Турк баглар, турк бодуным...биртим...амтықа ташы...қазғанмыш ағымын турк. бодун...бу қаганынгда бу багларигда йарынгда субынгда адырылмасар турк бодун

[ҳам юксалтириңг! Қисманг! Азоб берманг! (Чунки мен хон) бүлдим. Турк беклари, турк халқым...бердим...эгаллаб берган ипагимни турк халқи...Бу хоқонингдан, бу бекларингдан айрилмасанг, турк халқи,]

(14) узунг адгу кортачисан, абинга киртачисан, бунгсыз болтачысан... кисра табғач қағанта бадизчиг қоп калуртим... мангин сабымын сымады...ичраки бадизчиг ыттым, ангар адынчығ ташығ барқығ йаратдым. Ичин ташын адынчығ бадиз уртым...таш тоқыдым, кунгултаки сабымын

[ўзинг эзгулик кўражаксан, беташвиш бўлажаксан...кейин табғач хоқонидан наққош келтирдим. ..Менинг нутқимни тузмади...(Табғач хоқони) саройидаги наққошини юборди, унга тошни, иморатни ясаттиридим. Ичини, тошини алоҳида нақшлатдим. Кўнглимдаги сўзларимни]

(15) он оқ оғлынга, татынга таги буны куру билинг! Бангу таш тоқыттым...йарта...тоқытдым, битидим бу...таш барқын...

[ўн ўқ ўғлига, тотига қадар буни кўриб билинг, мангу тош ўйдириб ёздирдим.]

Билга қаган битигин Йолығ тигин битидим бунча барқығ бадизиг узығ турк билга қаған атыси Йоллығ тигин ман ай артуқы турт кун олурый битидим бадизтим.

[Билга хоқон битигини мен, Йўллуг тигин,* ёздим. Бундай иморатни, нақшни...хоқоннинг жияни Йўллуг тигин, бир ою тўрт кун ўтириб, ёздим, нақшлатдим.]

Сужи битигоши

(1) Уйғур йаринта Яғлақар қан ата калти.

[Уйғур ерига Яғлақар* хон аталиб келди.]

(2) Қырқыз оғлыман, бойла қутлуғ йарған

[Қирғиз ўғлиманин, бойла қутлуғ йарған—]

(3) ман. Кутлуғ баға тарқан оға буйруқы

[ман. Кутлуғ баға тархоннинг *буйругини ижро этувчиман.]

(4) Кум соруғум, кун тоғсуқа, батсықа

[Овозам, шуҳратим кун чиқишига, кун ботишгача]

(5) тагди. Бай бар артим. Ағылым он, йылқым сансыз арти.

[етди. (Менинг) бойлигим бор эди. Кўрам ўнта, йилқим сон—саноқсиз эди.]

(6) Иним йати, орым уч, қызым уч арти, абладим оғлымын

[Еттита укам, учта ўғлим, учта қизим бор эди, уйли қилдим ўғилларимни.]

(7) қызымын қылынгсыз биртим. Марыма йуз ар торуғ биртим.

[Қизимни қалинсиз бердим. Устозимга юзта одам, турар жой бердим.]

(8) Йигинимин атымын кортим, эмти олтим.

[Жиянларимни, набираларимни бердим. Энди вафот этдим.]

- 9) Оғланым, арда марымынча бол, қанқа тап, қатығлан.
Үғлим, шұхратда устозимдай бўл, хонга хизмат қил, мард бўл.]
- 10) Улуг оғлым а... бақды.
Тўнгич үғлим (сизларга) қаради.]
- 11) Кормадим р...м оғул.
Кўрмадим ...ўғил...]

Ирқ битиги

Қадимги туркий адабиётдан бизга — Ирқ битиглари, яъни Фол китоблари етиб келган.

Одамзоднинг табиятга қараши, инсонлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар маълум бир воқеа-ҳодисотга боғлик ҳолда талқин қилинди, улар буюмларга бўлган муносабатларини кундалик ҳаёт тарзи билан боғлади. Кундалик турмушда ўша тасаввурларга таянадиган бўлди, тасаввур-тушунчаларини аниқ бир мақсадга йўналтиргди. Бора-бора одамларнинг тасаввурларини оммалаштирадиган шахслар пайдо бўлиб, улар ўзига хос ёзма адабиётни яратдилар. Бу турдаги ёзма адабиёт Фол китобларидир. Инсонлар Фол китобларига қадимданоқ мурожаат этганлар.

Таъбирнинг кудратли кучи бор. У кундалик турмушдаги шубҳаларни ўртадан кўтаради, ўтмишни хотирга солади, келажакни ойдинлаштириб беради. Таъбир қадимдан инсон дили ва тафаккуридаги аллақандай сирли ҳалқадир. Қадимги Фол китоблари инсоният тафаккурининг маҳсули, одамларга йўл-йўриқ кўрсатувчи омил сифатида юзага келгани шубҳасизdir.

Фолбинлик ва таъбирчиликни фақат диний дунёқараш маҳсули деб баҳолаш бир ёқламадир. Қадимги турк давридаги таъбирчилик билан ислом муҳитидаги таъбирчилик ўртасида шу жиҳатдан анча фарқлар бор. Таъбирчилик аслида ўзига хос фандир.

Фол китобларининг яратилишидан мақсад — инсонларнинг руҳан бойиши, соғлом муҳит яратиш эди. Шу маънода таъбирномаларни фақат фолбин ва таъбирчиларнинг ўйлаб чиқарган ғоялари эмас, балки ҳаётий мазмун касб этган қарашларнинг маҳсули, деб қараш мақсадга мувофиқдир. Таъбирчилар ғояларни халқнинг ўзларидан олганлар. Зотан, одамнинг жамиятда тутган ўрни қай тарзда бўлмоғи керак? Одамлар ўртасидаги муносабатлар қандай асосларга қурилмоғи керак? Одам мартаба, обрў-эътибор, роҳатга эришуви учун нима қилиши даркор? Севинч, шодлик одамга қай пайтда ва қай тарзда келади? Хасталиклардан фориг бўлишнинг йўллари борми? Ана шунга ўхшаш муаммоларга фолбин ва таъбирчилар жавоб излаганлар. Шу каби муаммоларни ҳал қилиш йўл-йўриқлари Фол китобининг туб моҳиятини ташкил қиласди.

Ирқ битиги

1. * Бултунг
Қамағ эл улуслар талығы йүгару калти ускунгда
Тангридам күт буйан утмақ йигэдмак кантунг орнанти одунда.
Күн тангри қайтсысы ачилти йаруды
Йағыз йир йузи йашарды корклади.
Йуринг булут онуп йағмур йағды
Тоз топрақ озин сонды
Онгдун кидин йир оз тапингча
Кунтин тағтын балық улус кенту конглунгча
Асра атынг йигедтинг
Кичиг атынг бадутдунг
Ким болғай санга энгирмадачи.
Бағингсуғунг йолунти
Тамғанғ йарлықынг йорыды.
Уры оғул кусасар бултунг
Эл тавар тиласанг таптынг.
Иг ағрығ китди
Конак йасғач башқарди.
Конглунгин огрунчлуг қылғыл
Йирка тенгрика севинч тутғыл.

[Агар қуёш деган фол чиқса,
Таъбири шундайдир:
Барча эл, улуслар хизмати қўлингизга, хузурингизга келади,
Илоҳий саодат, эзгулик, фойда, юксалиш ўз–ўзича келади,
Қуёшнинг нурлари сочилади, порлайди,
Заминнинг тупроғи яшаради, кўрк очади.
Оқ булут юксалиб, ёмғир сочилади,
Чанг–тўзон ўз–ўзича йўқолади.
Шарку ғарбда эл ўз орзуси ила (яшайди).
Жануб, шимолда шаҳару улуслар ўз кўнглича (хукм суради).
Ҳеч ким билмаган номинг юксалади,
Кичик номинг обрў топади,
Сенга кимлар бўйсунмайди!
(Йўлингдаги) тўсиқлар, тугунлар ечилади,
Сўзинг, амринг тингланади.
Ўғил бола истасанг, топарсан,
Мол–дунё тиласанг, қўлга киритасан.
Хасталик, оғриқлар кетади,
Челак, ёғоч алмашади.
Дилингни фараҳ қилгил,
Еру кўкка севинч бағишлагил.]

2. Бирук бу тушушмақ атлығ ирқ кэлсар
Савин инача айур.
Қадыр қатғы қатығ сав йугару калти ускунгда
Йил оза йил тикилар йилтириди эвингда.
Иг ағрығ оғрынта корсар сан....
..... сайды сини бэртгали
Иг тоға ағирди сіни эмгатгали.
Озунгдин қар ичинта иг кирди
Эмгак бар сақынғулуқ
Конгул ичинта от кирди
Қадғу бар бушунғулуғ.
Бу адатын озгулуг
Йолунг орукунг козумаз
Инчунг мэнгинг болтуқмаз.
Күн тангри кирди йир ичинта йарумақы тыңылты
Кок қалықта учар қүш учу умадын турды.
Баг эр сыйылур иш булмадин
Эрклиг қанннынг йарлықы аркулайу турур эвингда
Аллиг чевишилг кишилар алдайу турур ускунгда.
Күн ай йаруқын тида катығланыр
Адгу кишилар йолын кеса қатығланыр.
Биш йэк талашур
Уч узут оклашур.
Қамағ иш қодғил
Буйан аэгу қылынч қыл.
Ада эртгай
Адгу кэлгай.

[Агар учрашмоқ деган фол келса,
Таъбири шундайдир:
Кийин, күпол, кескин сүз ҳузурингга келади, (ҳали)
олдингда:
Шамол устига шамол қутуриб эсади уйингда.
Хасталик, оғриқлар күрарсан.
..... (бир мисра тушган).
Сени яраламоқ чун (сувга) ғарқ қиласы,
Азоб бермоқ чун атрофингни хасталик ўрайди.
Танангга хасталик киради,
Азоб бор танангда, қайғу келтирап.
Вужудингга бир оташ тушади.
Жонингни сугуриб оладиган қайғу–алам бор.
Бундай таҳликали ахволдан халос бўлажак йўл, имкон сенга
кўринмайди.
Хузур–ҳаловат тополмайсан.

Күёш ер остига киради, нурлари кесилади,
Кўк юзида парвоз қилган кушлар учолмай қолади.
Бек йигитларнинг иши юришмай, сиқилар.
Кудратли хоқоннинг ёрлиғи тесскари туарар уйингда,
Хийлакор инсонлар сени алдайдилар ўнгингда.
Қаттиқ туриб, Күёш ва ой нурига қаршилик қилмоқчи
бўладилар,
Маҳкам туриб, яхши инсонларнинг йўлини тўсмоқчи
бўлади тар.
Бешта шайтон ўзаро ғавғо этар,
Учта руҳ бир-бири-ла тортишар.
Ҳар қандай ишни қўй,
Эзгу ва хайрли ишлар ила машғул бўл.
Кўркув ўтиб кетади,
Эзгулик келар.]

3. Бируқ су сулатмак атлын ирқ калсар
Савни инча айур.
Су суласар йир талинур
Киши созласар сав алқынур.
Йол азасар эв тапмаз
Киши йангылсар иш битмаз.
Оз кэнтунгин бэк тутғыл,
Отуг савқа йорымা.
Огуз эртгали оградинг ишинг бутмаз
Бэк болғалы қылыштынг йарлықынг йорымаз.
Қылмыш ишинг йағылығ
Созламиш савинг тудушлуг.
Йэк ичкак эгирур
Йағы йавлақ алдайур.
Кун тангри колунти черигинг оза
Ай тангри батты кутунг уза.
Оз кэнтунгка инанғил
Канту конглунгин бэк тутғыл.
Этузунгин кузатсар сан
Кэлэн кэйик муйузи тэг
Атынг кунг кортулгай.

[Агар лашкар тортмоқ дегани тушда келса,
Таъбири шундай бўлар:
Жанг бўлса, ер ёрилади,
Одам сўзласа, гапи тугайди.
Йўлдан адашса, йўлини топмас,
Одам адашса, иши битмас.

Ўз-ўзингга ҳоким бўл,
Ўтинч, илтимосга борма.
Дарё кечиши ўйласанг, ишинг битмас,
Бек бўлмоқ чун ҳаракат қилисанг, ёрлиғинг юрмас.
Қилган ишинг душманлик (бўлса),
Айтган гапинг жанжалли (бўлса),
Шайтон, жинлар атрофингни ўрайди,
Ёвуз, ёмон одамлар сени алдайди.
Кун Тангри аскаринг узрада ботади,
Ой Тангри саодатинг узра ботади.
Ўз-ўзингга ишонгил,
Кўнглингни бек тутгил.
Вужудингни муҳофаза этсанг,
Бир кун, кийик мугузи каби,
Номинг, сонинг юксалур.]

4. Бирук бу тағ атлығ ирк кэлсар
Савин инча тир.
Тағ йиринта тағ онди сэнгир болты
Топрақ оза топрақ онди идиз болты.
Йарманайын тисар-сан йасғақ турур
Ашайын тисар-сан идиз турур.
Ишта тушта сэчилдинг.
Тудуш кэришта тэзгил
Турықа турушқа барма.
Игинг ағрығынг очди
Эдинг таварығ йувулды.
Санга утрунтачы кишилар анчулайу болур
Қалты кум оза куду тартып иши кодугу бутмэйук таг.
Йирка тангрика сэвинч тут
Эдгу қылышчылға иш окуш қыл
Йангырды ил олурғай сэн.

[Агар тоғ деган туш келса,
Таъбири шундай бўлар:
Тоғлиқ ердан тоғ юксалар, бўртиқ пайдо бўлур,
Тупроқ устида тупроқ пайдо бўлар, бир тепалик ўртага чиқар.
Тирмашмоқ истарсан, тикдир,
Ошмоқ истарсан, юксакдир.
Тенг-тушинг орасида сараси бўласан,
Ғавғодан, шовқиндан узоқ тур.
Аҳмоқ кимсаларга, жанжалга яқинлашма.
Хасталик, дарддан халос бўласан,
Мол-мулкинг кўпаяди.

Сенга қарши бўлган кимсалар, қум устига қуи тортиб,
Иши битмаган инсонлар каби бўлур.
Еру қўкка севинчингни соч,
Кўп хайрли ишлар қил,
Яна хузур–ҳаловатга етишасан.]

5. Бирук бу қорамақ атлығ ирқ кэлсар
Савин инча тир.
Сув тамыры қурысар йаш йавышғу қурийур
Киши кучи қорасар йат кишика басытур.
Тэгири там ичинда эсрук болтынг
Тэгирилайуки йағынг тэлим болты.
Асығынг айағынг эгсуди
Эдинг таварынг кокти.
Илттин қантынг бусуш бар
Этузунг тэгра ада бар.
Асығлығ болғулуг йолунг козунмаз
Инчгулуг болғулуг бэлгунг бэлгурмаз.
Таш ичинта ики йэк бар
Огунгин конглунгин болғайур
Ил ичинда тэвлиг курлуг буйруқ бар
Ишингин кучунгин артатыр.
Орки кишиларка иchanғыл
Ардамлиг кишилариг айағыл.
Аданг эртгай
Эдгу кэлгай.
Бу ирқ кимка кэлсар
Суда эрсар санчытур
Балықта эрсар қорайур
Буйан эдгу қылынч қилғу ол.

[Агар камаймоқ деган фол келса,
Таъбири шундай бўлар:
Сувнинг йўли қуриса, янги ўт–ўланлар қурийди,
Инсоннинг қуввати озайса, бегоналарнинг хукми остида
қолади.

Атрофи ўралган том ичида сархуш бўлсанг,
Атрофингда душманлар кўпаяди.
Фойда, даромадинг озаяди,
Молу мулкинг камаяди.
Давлатдан, хукмдордан ғам келса,
Тананг атрофида таҳлика пайдо бўлади.
Фойда берадиган кўл сенга кўринмаса,
Роҳатга етишмоқ ишорати ҳам бўлмайди.

Төг ичида икки шайтон бор,
Ақлингни, күнглингни хира қиласи,
Мамлакат ичида хийлакор бир амалдор бор,
Сенинг меҳнатинг, кучингни сўради.
Баланд мартабали инсонлардан узоқ тур,
Олим, фазилатли кишиларга ҳурмат кўрсат.
Ана шунда таҳлика узоқлашар,
Эзгуликлар келар.
Бу фол кимга чиқса,
Жантда бўлса, мағлуб бўлар,
Шаҳарда бўлса, зарар кўрар,
Эзгу, хайрли ишлар бўлмайди.]

6. Бирук бу арқа бирмак атлығ ирқ кэлсар
Савын инча айур.
От куйурди алтунығ
Адыртлағулуг бэлги бар
Ики конгул қарышты
Тудушгулуг эмгак бар.
Улуг иш кодуг йима огранчлуг эрмаз
Кичиг иш кодуглар йима будун эрмаз.
Тил талашур
Чашут йонгаг тикилашир.
Эд тавар сачылур
Йала йангару оклийур.
Ограмыш иш битмаз эдикмаз
Қылмыш қылынч сығмаз йақмаз.
Иг тапа корсар сэн эд онгадмаки алп
Йырақ бармыш киши кэлмаки сарп
Бушуш қадғу бэлгуси энгира туур.
Инчил эдгу қылынчлығ ишларка инанмагынча
Бу инчизистин.....
Айығлы савынгнынг адирты йоқ
Конгулунг когузунг окунмаки окуш
Конгулунг когузунг бутмаки аз.
Ил қан ачығын титмакинг алп
Эдлиг санлығ болуп йормақсынг сарип.
Тэгсар сэн йангы йылнынг ики йигирминч айында
Анчата тимин иш.....

[Агар юз ўгирмоқ деган фол чиқса, таъбири шундай бўлар:
Ўт олтинни куйдирса,
Айрилиқ аломатини кўрсатади.
Икки кўнгил бир-бирига қарши келса,

Жанжаллашиш аломатидан дарак беради.
Катта ишлар енгил кўчмагани каби,
Кичик ишлар ҳам дарров битмас.
Тиллар курашар,
Бўҳтон, ёлғон—яшиқ минғирлаб юрар.
Мол—мулк сочилиб кетар,
Бўҳтон янада кўпаяр.
Ўргангандан иш ҳам битмас, яхши бўлмас,
Қилингандан иш яхшиликка буюрмас, ёқмас.
Хасталикни қаратарсан, вужудинг соғайиши қўйин,
Йироқ кетган кишининг келмоги қийин,
У ғаму кулфат аломатлари ила ўралгандир.
Фақат эзгу ишларга ишонмагунча,
Бу фалокатлардан кутулмоқ йўқдир.
Айтган гапингнинг фарқи йўқ.
Кўнглингда, қалбингда пушаймонлик кўп,
Кўнглингда, қалбингда ишонч кам.
Хукмдорнинг ғазабига қарши турмоқ қийин,
Молу обрў эгаси бўлиб яшамогинг қийин.
Янги йилнинг ўн иккинчи ойига етганингда,
У вақтда дарҳол(ўчиб кетган).]

Бирук бу севинмак атлығ ирқ кэлсар
Авинч инча тир.
Эвинч огранч санга кэлди
Ланга торулуг тору тэгди
Хини қамагун таплады бэг қылғалы.
Іағыз йирда тики онти
Унчудаки к.... қутрулды.
Ангрили йирли тэпрашти
Сунли айли корушти.
Инграки илиглар.....
ОН қат кас ойун йангусы эшидилур йорысар
Ҳамағ байумақ утру кэлир тарқашар.
Ҳамғақ барыр тэг эдинг китти
Кас тынгы тэг эдгунг басты.
Иг тата корсар ссэн тору йавыз
Экуш эд тавар йунглағыл
Окуш тэлим огранч конгул тутғыл
Бусуш конгул қодғыл.

[Агар севинмоқ деган фол келса,
Таъбири шундай бўлар:
Севинчу шодлик сенга келади,

Сенга тантаналар насиб бўлади,
Сени ҳамма бек қилиб кўтармоқ учун мувофиқ деб топади.
Қора ердан бир гулдурос келади,
Номаълум ердаги (кул) озод бўлади.
Ер ва кўк тебранади,
Куёш ва ой бир-бирини кўради.
Ўнгдаги хукмдорлар саодати келади.
Ўн марта гўзал қўшиқ садоси эшитилар, юрарсан,
Ҳар турли бой бўлмоқ имкони қаршингдан чиқар, кетарсан.
Тукли уруг (шайтон араваси) кетгандек, молинг сарф бўлади,
Лекин гўзал қўшиқ садосидай, эзгулигинг атрофни қоплади.
Хасталикка учрасанг, қонун (одат) ёвуз(лик қилади).
Кўп мол-дунё(ингни) тақсимлаб бер,
Чин кўнгилдан севинтирадиган ишлар қил,
Гина-қудратни кўйгин.]

8. Бирук бу тэринг қудуқ атлығ ирқ кэлсар
Савын инча тир.
Йилли сувлы тэпрайу қудуқ ичин бэклади
Ақып кэлир соғық сув афтарылып йантуру йорыты.
Соки қанлар кучи йима тусулмагай
Сонг футси билганинг алы йима эдикмагай.

Унтадачи тил ағыз тапғай.
Бэгка ишика ынанғыл
Эмин йурунтэкин анутғыл.
Эгри йорық кэмишгил
Тэтру сақынч тарқарғыл.
Буйанығ сэвғил
Эдгу қылышинч қылғыл.

[Агар чукур қудуқ деган фол чиқса,
Таъбири шундай бўлур:
Ер ва сув ҳаракатга келиб, қудуқнинг ичини тўлдиради,
Оқиб келган совуқ сув музлаб, орқага қайтади.
Қари оталарнинг куввати ёрдам этмагандай,
Доно устознинг сўнгги чораси ҳам фойда бермайди.
(Шунда мардлар) майдонга келар,
Овоз беражак тил, оғиз топилар.
Бекка, ўргонингга ишонгил,
(Уларнинг) чора-тадбирини (ўзингга) курол қилиб ол.
Эгри ўйриқни ташла,
Терс фикрни ўзингдан узоқлаштирир.
Эзгуликни сев,

Хайрли ишлар ила машғул бўл.]

9. Бирук утру кэлмак атлығ ирқ кэлсар
Савын инча тир.
Утрунгда асығ тусу йитару кэлди
Этузунгда айағ чилтаг орнану бирди.
Конгулунгдаки кусушунг барча қанты
Атынг атайу қут қыв озин кэлти.
Эски атынг тэгшилиб йанғы болтунг
Боғдам атынг тэгшилиб тарығлығ болдунг.
Тэпредук сайу иш котгунг тарғынча
Олуртук сайу орун йурт огунгда
Улуғ эрк кэлти
Горт йунгдак тузулти конгулунгча
Кидирти тэпремиш күшлуг йағы кирди
Энгдурти тэпремиш от йалын очти.
Элуруп корунчлагил инчга йугурук атларынг
Гапынгча алыш ишлатгил йиник эдгу лаларығ.
Гуман сав тугуну синида болды
Лил ай итилу элгингда кирди.
Устунки алтынқы таплады
Сруки қодықы сэвинди.
Зэг тамғасы элгингда
Снағлығ орун алингда.
Йирка тангрика сэвинч тут
Зурқанларқа тапығ қыл.

[Агар қарши келмоқ деган фол келса,
Таъбири шундай бўлар:
Рўпарангда кўп фойда келтирадиган фурсат етди,
Вужудингда фаросат ва хурмат (қилиш) пайдо бўлди.
Дилингдаги орзуларинг ҳаммаси қонади,
Оtingни атаб, баҳт–саодат ўзинг билан келади.
Эски номинг алмашиб, янги бўласан,
Моғорлаган номинг алмашиб, суюкли бўласан.
Ҳаракатинг, меҳнатинг, кучинг, орзуингга кўра,
Ўтирган еринг, юрting, фикрингга мувофиқ,
Буюк эрк келади,
Ҳар тараф орзу қилганингдай тартибга келади.
Орқадан ҳаракат қилган кучли душман кетади,
Олдингдан чиқсан оташу олов сўнади.
Ўтириб нозик, чопқир отларингни кўриқла,
Енгил, яхши хачирларни истаганингча олиб ишлат.
Мингларча сўзнинг тугуни сенда йифилади,

Йил ва ой тартибга тушиб, кўлингга киради.
Юқоридаги, қуёшдагилар сайлаб олади,
Ўнгдаги, чандагилар севинади.
Бек тамғаси кўлингда (бўлади)
Ўтирадиган таҳт остингда (бўлади) .
Еру–кўкни обод қил,
Бурханларга таъзим қил.]

10. Бирук инч кэлмак атлығ ирқ кэлсар
Савын инча тир.
Йыл ийин эшидилур кузки ығач йангкусы
Туман бандирда йангкуарар сузук сув тикиси.
Ики конгул бирикди огрунчи окуш
Ини ичи тузулди тавары тэлим.
Тэпратук сайу кут кэлир
Кызынтуқ сайу иш бутар.
Ырақта сав эшидути эдгу
Йагуқтақы иш бутурди эдгу.
Аданг туданг китди
Айығ сақынгучылар тэзди.
Онгдун кунтун булунгда
Огрунчлуг йыл йилтири.
Кидин тағдын булунгда
Тангри қалығы ачылды.
Козунг ичинда куг йоқ
Конгулунг ичинда қадғу йоқ.
Атынг кунг йадылды йыд йыпар тэг
Ағзамыш савинг эдикди алтун кумуш тэг.
Қоп ишинг тапынгча қоры йоқ

..... санга
Тун оза тун кэдилди санга.
Озунга онг ишин башлағыл
Ашинуқынга онги бу савқа конглама.
Амтықынга турқару ишингин торунг тутғыл
Кунэйинки конгулунггин инчкулуг қылғыл.
Оғлунг кишинг улуглуг ол
Аканг йанганг севинчлиг ол.
Қониши қыз утлылығ
Қоп ишинг йарағлығ.

[Агар хузур–ҳаловат топмоқ деган фол келса,
Таъбири шундай бўлар:
Шамол эсгандан сўнг баҳорий дараҳт саси эшитилар,

Мингларча ердан тоза сув саси келар.
Икки кўнгил бирлашади, кўп севинчлидир,
Катта, кичик қардошлар топишди, бойлиги кўп.
Ҳаракат этгач, саодат келар,
Ҳаракат қилса, иш битар.
Узокдан келган хабар яхши,
Яқиндаги ишнинг охири яхши.
Таҳлика ва фалокатлар сендан арийди,
Сен ҳақингда ёмон ўйлайдиганлар қочади.
Жануб, шарқ томондан
Севинч шамоли эсади.
Шимол–ғарб томондан
Осмон эшиги очиласи.
Кўзингда кадар йўқ
Кўнглингда қайфу йўқ.
Отинг, шуҳратинг ёйилади, мушки анбар каби,
Оғзингдан чиқсан сўз эътибор топади олтин, кумуш каби.
Ҳар бир қилган ишинг орзу қилганингдай заарсиз.
Тўн устига тўн кийдирилади сенга.
Ўзинг учун муҳим бўлган ишни бошла,
Оз–моз бошқачароқ гапга қаттиқ берилма.
Ўша заҳоти ишингни қонун ила тут,
..... ила фикрингни тезгина амалга ошир.
Ўғлинг, хотининг баҳтлидир,
Аканг, янганг курсанддир.
Қўшни қизи (сендан) мамнун,
Ҳар бир қилган ишинг жойида.]

11. Бирук кичиг ичидмак атлығ ирқ кэлсар
Савын инча тир.
Кичиг иgidмак кэлти ак қышынг аз
Киши ара эдгулуг йолунг алп.
Куникаки ишинг тыдығлығ.
Кичиг оғлан.....
Йа куруп оқ атқалыр
Йалынг қылъч тутуп оқ узкалир.
Тыт согут бутықы минг турлугин титрийур
Артуч согут бутықы йуз турлугин иргалир.
Бэрклиг йэк ичқаклар ич тутқалыр
Бусуш қадғу иг ағрығлар орнағ тутқалыр.
Бэгтин ишитинг корсар сэн савқа киркалир сэн,
Илтин қантын корсар сэн алқамаққа тушкалир сэн.
Ирта кун таврақ буйан қыл
Ашнуқан иргуру этизунгун кузат.

[Агар бола тарбияламоқ деган фол чиқса,
Таъбири шундайдир:
Бола тарбияламоқ деган фол келса, оқ совуқ* кўп бўлмайди,
Одамлар орасида (қиладиган) эзгулик йўлинг қийин кечади.
Кундалик ишинг қаршиликсиз (бўлмайди),
Кичик ўғлон
Ёй ясад, ўқ отади,
Яланғоч қилич тутиб, парчаламоқ бўлади.
Писта, қарағай дарахтининг шохлари минг турли тебранади,
Арчанинг шохлари юз турли солланади.
Бақувват шайтон ва жинлар давлатни қўлга киритмоқ бўлар,
Қадар, қайғу, хасталик ва оғриқлар келтирмоқчи (бўлган)
Бекнинг ишидан бирмунча эҳтиёт бўларсан, гапга кирасан,
Хукмдор ва мамлакат учун ғамхўрлик қилсанг, олқишига
кўмиласан.
Эрта тонгдан хайрли ишлар ила машғул бўл,
Янада олдиндан ҳаракат қилиб, ўзингни сақла.]

12. Бирук кун йаруқы атлығ ирқ кэлсар Савын инча тир.

бу кун киру барыр

Сув адасы санга онгдурти утру кэлир.
Кусамиш кусушунг қанмаз кунглунг сақынчлығ
Ограмиш ишинг бутмаз этузунг эмтаклиг.
Тутуш кэриш қодғыл
Йылығ йумушақ болғыл.
Ики конгул конгул тутуп қовы болсар
Илтин қантын ачығ бўлурму?!
Тутуш кэриш қымасар сэн озунгка
қамаг адатын озгай сэн.
Тэвлиг курлуг тапығчы тагдин туруп... тилар
Тангри қаннинг қавуды кунтун туруп йиг тилар.
Бэг эр йимин йэйин (тип) сақынсарс-сэн тишингда тидиглиг
Йирда қазгуқ бэкуру тоқыйын тисар (сэн) йантыру адалығ.
Эвингда қылғыл ашнуқы тузунлар торусун
На ада болгай сини бирла улығ қылышндачы.

[Агар қуёш нури деган фол келса,
Таъбири шундай бўлар:
Куёш ботмоқдадир,
Лашкар таҳликаси ўнг томондан сенга қарши келмоқда.
Истаган орзуларинг амалга ошмас, кўнглинг аламли,
Бошлаган ишинг охирига етмас, тананг азият чекар.

Ғавғо, шовқиндан узоқ тур,
Мехрибон, мулойим бўл.
Икки кўнгилнинг истаги бир—бирига зид бўлса,
Элдан, ҳукмдордан эҳсон келарми?!
Ғавғо, шовқин орттириб олмасанг ўзингга,
Ҳар турли хавф—хатардан узоқ бўласан.
Хийлакор, ёлғончи хизматчи шимолдан туриб (ёмонлик) тилар,
Ҳукмдорнинг шафқати жанубда яхшилик келтирас.
Бир йигитнинг ризқини ейман, деб ўйласанг, ўнгингда монелик беради,
Бирор ерга қозик қоқмоқчи бўлсанг, бу таҳлиқадан дарак беради
Уйингда аввалги қонун—қоидаларни жорий қил,
Сенинг бошингга келадиган хавф—хатар йўқолади.
Жанжалкаш одамларнинг кўнгли эса узоқ (бўлади).]

13. Бирук **киши бирикмак** атлығ ирқ кэлсар
Савын инча тир.
Киши бирикп йаруды
Ай тангри артуқрак йалтырды
Йарумыш йаруқлы қамаглыйг кишика қозунти.
Минг банча ырақ бармыш кишилар бирла корушгай сэн
Ики конгул бирикп алтын итиг илгингда тутғай сэн.
Йат кишилар (конгули) санга йақын
Илтишмиш кишилар конгули тақы тэрин.
Ики киши конгули бир
Алтун итиг този бир.
Кусамиш кусушунг қанты
Сақынмыш сақынчынг бутди.
Иглиг онгэдди
Ағрылыйг қатынды.
Ил қан конгули.....
Қадығ татығнинг эрдиниси болтунг
Нэ бушуш ол тақы илка қанқа инанч болгуга.
Алтун кузач эрсар орнаглиг идиш ол.
Торт улуғ чиуларта бэлгулук идиш ол
Татығлар бутгуга тайагы титир.
Йиг эдлар тэгшилир башығ болты
Йыды йыпары бура турур қатығ болты.
Тип отын қатунсар кузач ташар
Ишин котугин йанғыясар тудуш болур.
Турушта тудушта сақланғу ол
Ад йол тиламакта иchanғу ол.
Кузачиг кузатир симасар аш бирдачи идиш ол
Алам бир адақын сисар ичинтаки татығ токулгуга....

Илтин қантын толу йоқ
Игинга ағрығынға эми йоқ,
Тәпрасар алқынтынг
Тәпрамасар йигэддинг.

[Агар инсонларшынг бирлашуви деган фол келса,
Таъбири шундай бўлар.
Инсонлар тўпланиб, севинарлар,
Ой яна ҳам порлоқ бўлади.
Сочилган нурлари ҳар кимсага кўринади.
Зоқ ерларга кетган инсонлар билан кўришасан,
Икки кўнгил бирлашар, олтин безакларни қўлингга ушлайсан.
Бегона инсонларнинг кўнгли сенга яқин бўлади,
Жанжалкаш одамларнинг кўнгли сендан узоқ бўлади.
Икки инсоннинг кўнгли бир,
Олтин зийнатнинг асли бир.
Орзуларингга етишасан,
Ўйлаган ўйингга етишасан.
Хаста одам тузалади,
Касалмандга кувват киради.
Хукмдорнинг кўнгли юмшайди.
Гайрат жавҳари бўлдинг,
Халқинг, хукмдорингга лойиқ бўлмоғинг учун қандайдир
андиша бор.
Олтин катта бўлса, кўп яхши жойлашган бир идишдир,
Тўртта катта халқасидан таниқли идишдир,
Ўша ширин нарсаларни тайёрламоққа дастақдир.
Шабнам, нарсалар (буюмлар) алмашиб, пишди, пишиқ бўлди,
Ҳиди–ифори атрофга ёйилди.
Алангани кучайтирасан, идишни тешиб кетади,
Ишида адашса, ғавғо келиб чиқади.
Ғавғо, жанжалдан кутулгин,
Шуҳрату иқбол истамоқдан воз кечмагин.
Идишга қараб турилади, идиш синмаса, овқат берадиган идиш
бўлади,
Агар бир чети синса, ичдаги овқат тўкилади.
(Бундай ҳолда) халқдан, хукмдордан марҳамат бўлмайди,
Хасталигингга даво бўлмайди.
Қимирласанг, тугайсан,
Қимирламасанг, соғаясан.]

14 Бирук бу игитмак атлығ ирқ кэлсар
Савын инча тир.
Иgidmakda ichansar etuz erтигай ig aghyrta

Йэк ичкак таринсар онгрэкэн ач.....
Кылмыш ишинг.....лагай сэн
Этузунг.....
.....ка инч қылғыл тэпрама
Эдгу қылынч йаратынмақын эгсума.
Адынг кишилартин тыдығ бар сақланғыл
Йат кишилартин йагы бар иchanғыл.
Күфу күш учти колинга қонмаз
Киши оғлы..... эвинга кәлмаз.
Кишинг бусушлуғ қадғулұғ туур
Йашуруқы иши оза қапығынг унгурсар.....ур.
Адын киши тиши оза этузунг тәгра корсар,
Инч турмақ йавышур.
Иг тапа корсар бағыртын тәпрәмиш иг ол
Итунг тилак булғулукы сарп.
Конгулунг йиг инч тур
Этузунг бил шук тур.

[Агар жазоламоқ деган фол чиқса,
Таъбири шундайдир:
Тарбиядан воз кечсанг хасталигу оғриқлар туфайли вужудинг
тугайди.
Шайтону жинлар жунбушга келиб, яна илгари (гидай касал
бүласан).
(Шайтону жинлардан) эҳтиёт бўл, қимирлама,
Яхшилик учун гайратингни дариф тутма.
Бегона кишилардан (сенга) қаршилик бўлади, эҳтиёт бўл,
Бегона кимсалар орасида (сенга) душман бор, эътибор қил.
Оқкуш (баҳт қуши) учеб кетади, қўлингга қўнмас,
Инсон боласи уйингга қадам босмас.
Хотининг ғам–кадарга ботади,
Сирли иш билан дарвозанг (очилар).
Бошқа бир эркак ёки аёл ёхуд ўзингга келадиган фолга
боқсанг,
Тинчлик яқинлашаётган бўлади.
Хасталикка қарасанг, у жигардан пайдо бўлган хасталикдир,
Чора топмоқ ва орзунгни қондирмоқ қийин бўлади.
Кўнглиниг безовта бўлмасин, тинчлан,
Ўзингни йўқотма, тинч яша.]

Туркий шеърлар ва “Олтин ёруқ” достони

Марказий Осиёга кириб келган буддавийлик қадимги туркий адабиётда алоҳида бир йўналишнинг — туркий будда адабиётининг яратилишига асос бўлди.

Буддизмнинг ватани — Ҳиндистон. Марказий Осиёга бу диннинг кириб келиши узоқ тарихга эга. Айниқса, Кушон империяси даврида буддавийликнинг мавқеи анча баланд бўлди. Милоднинг бошларига оид Халчаёндан топилган будда ҳайкалчалари, ибодатхоналари буни тасдиқлайди.

Будда тарихий шахс сифатида талқин қилинади. Тирик мавжудотларни азоб-уқубатлардан қутқариш Будданинг асосий таълимоти бўлган. Будда дастлаб ер юзига туша олмаган. Будда — ҳақиқат нажоткори демакдир. Унинг асл номи — Сиддхартха Афсонага кўра, Будда 80 ёшида вафот этган. У ўлими олдида одамларга шундай деган экан: “Эй одамлар, ҳамма яратилган нарсалар бузилишига маҳкум қилинган. Кучингиз борича қутқаришга интилинг!”

Умуман, буддавийликнинг асосий мақсади фақат одамзоднинг озор бўлишига йўл-йўриқ кўрсатишдангина иборат бўлмай, балки бутуғонли мавжудотни қутқаришга мўлжалланган. Иродага эга бўла олиш ва иродани бирдан-бир мақсадга бўйсундира олиш буддизмнин идеалидир.

Туркийларга буддавийликнинг ҳамма қонуниятлари ва ақидалари етиб келмаган. Чунки қадимда — 6–8 асрларда туркийларда шаманизм етакчи дин бўлиб, асосий дин сифатида амал қиласар эди. Будда адабиётларининг, хусусан, “Олтин ёруқ” достонининг туркийлағорасида шуҳрат қозонишига сабаб унда нажот топиш, қутқариш (ҳај қандай жонли мавжудотни, ёки ким бўлишидан қатъий назар ҳај қандай одамни) ғоясининг бош ўрин тутгани эди. Бу асарга ҳам нажо Будданинг энг асосий ғояси сифатида сингдирилган.

Туркий будда шеърларининг асосий мазмуни будда ғояларини тарғиб қилишдан иборат бўлса-да, бу шеърларнинг орасида табиатнин гўзал тасвири мадҳ қилинган, табиат билан инсон руҳияти ўртасидаги ботиний боғлиқлик кўрсатилган мисраларни ҳам кўрамиз.

Шундай ерларда

Адқашу турур қат–қат тағта
Амил ағлақ *аранйаданта*,
Артуч согут алтын–инта,
Ақар сувлуқта.

Амранчиғин учдачи қүш қиалар, Севинч–ла учган қүшлар
Тириңлик куврағлиқта,
Адқағсизин менги тегингулук ул
Ани тег ўрунларта.

Ич теринг қат бүк тағта,
Иртеки сўки *аранйаданта*
Идиз тақим қайалиқ басғуқлук
Эрип иди тикисизта.

Имирт чўғурт соғут арасинда
Инчгаки сув қидигинда...

Сакиз турлуг йуллар уза
Тепраматин, серилип анта,
Сера йалнгизинг нўм менгизин
Тегингулут ул ани тег ўрунларта.

Кўкарип турур кўрклуг тағта,
Кўнгул яраси ағлақ ўрунта,
Кўп йифи, талим сўғутлуг эрип,
Кўпирип турур кўлман сувлуқта,

Кўз башлап қачиғларин йифинип,
Кўзунмиш билилмишча (ўрун)ларта, Кўринар, билинар (жой)ларда,
Кусанчсигсизин манги тагингулук ол

Бир–бирига ёндош турган тоғларда,
Сокин, танҳо *аранйаданда*,*
Садр дараҳтлари остида,
Оқар сувлар бўйида.

Тўпланган, бир жойга келган ерда,
Хеч нарсага боғланмаган, ҳузурга
Етишган ана шундай жойларда!
Эгри–бугри бўлиб кетган тоғларда,
Эски, қадим *аранйаданда*,
Баланд қоялар салобати остида
Тамомила сукунат ичида,
Имирт, чўғурт* дараҳтлари орасида
Мавж урган сувлар қиргоқларида.
Саккиз турли ел уза ҳам
Қимиrlамай, у ерда сукунат ичра,
Сабр–ла, танҳо қонун мағзини
Тотиш учун ана шундай ерларда!
Кўкариб турган гўзал тоғларда,
Кўнгил хушлайдиган танҳо ерларда:
Қалин–қалин толзорларда,
Қайнаб кўпираётган кўлларда,
Кўз қочигиларини пайдо қилиб,*
Хеч нарса орзуламасдан ҳузур
тотгани

Ани тег ўрунларта!

Ана шундай жойларда!

“Ойтин ёрук” дўстонидан

“Шаҳзода ва барс”

Ўтган замонда Чамбуди* ўлкасида Мағаради отли давлатман њон бор эди. Мағаради жуда бой, мулки беҳисоб, омборлари дон-дун мол-матога тўла эди. Ўзи эса жуда жасур, ўқ-ёй отишда тенги йўқ кудратли хоқон эди. Тўрт тарафдаги халқни эгаллаб, катта давлат барпо қилган эди. Уни ўз хоқонлигидаги халқлар ҳам, бошқа давлат фуқаролари ҳам хурмат қиласар эдилар. Мағаради адолатли подшо бўлиб, мамлакатни қонун-қоидалар бўйича бошқаарди. Шу боис унинг мамлакатига бошқа юрт фуқаролари ҳам келиб яшар эди. У катта обрў ва кудратга эга бўлганлиги учун душманлик қилишга ҳеч ким ботинолмас эди. Хоқоннинг катта хотинидан туғилган учта ўғли бор эди. Улар жуда кўркам, энг муҳими, жуда ақлли эдилар. Катта ўғлининг оти Мағабали, ўртанчасининг оти Мағадиви, энг кичи ўғлининг оти Мағастви эди. Бир куни њон ва ўғиллари сайдар айлагани йўлга чиқдилар. Улар анча дам олиб, кўнгилларини хушину, этганларидан кейин, отасидан ўтиниб илтимос қилдилар: “Ота, рухса берсангиз, тоғнинг мева-чеваларию гулларидан териб келсак” От рухсат берди. Учала ўғил узоқ юриб, қамишлар ила қопланган ариқкетиб келдилар. Ўша ерда дам олгани ўтиридилар. Дам оли ўтирганларида, тўнгич шаҳзода иккала инисига: “Эй иниларим, мени бугун жуда кўрқяпман, мени ваҳима босяпти. Тағин бу ариқ ичидағ ёвуз ҳайвонлар бизга шикаст етказиб юрмасин”, деди.* Иккинчи шаҳзода деди: “Эй ака, мен эса жонимни асррагим келмайди. Бизг биродарлардан айрилишдек ғам-ташвиш бўлмаса, деб кўрқаман” *

Бу гапни эшлитиб турган энг кичиги — Мағастви иккала акасиг шундай деди: “Мен ҳеч кўрқув сезмаяпман. Жондан айрилишида ташвишим йўқ. Ҳар ҳолда, мени аллақандай шодлик, хурсандли кутаётир. Биз бирор яхши неъмат топсак керак”.*

Учала шаҳзода арз-ҳолларини бир-бирига айтиб бўлгас ўринларидан туриб, ариқ ичи бўйлаб кетдилар. Анча юрганларида кейин, янги болалаган барсни кўрдилар. Барснинг болалаганига етт кун бўлган эди. Еттита боласи унинг атрофини ўраб олган, она бар ҳам, болалари ҳам очлигу ҳолсизликдан қувватдан кетган, ўла ҳолатда ётар эди. Уларни кўриб, Мағабали айтди: “Бечора урғоч барснинг болалаганига етти кун бўлибди, етти боласи ҳам ўла ҳолатда экан. Уларга юмшоқ овқат керак. Она барс очликдан ў боласини емоқчи бўляпти. Бундан ҳам ортиқ азоб бўладими?! ”

Бу сўзни эшлитиб Мағастви акасидан сўради: “Бу барс нима ейди маъкул овқати нима?” Акаси унга жавоб берди: “Барс, ёввойи мушу арслон, бўри, тулкининг овқати иссиқ қон ва гўштдир. Бундан бошк ичимлик ва овқат йўқки, ҳолдан тойган оч йўлбарсга қувват берсин”

Бу гапни эшитиб, Мағастви айтди: “Кучизлиқдан, ҳолдан тойган оч барс ўлай деб ётиби. Биздан бўлак бу жонивор учун жасадни фидо қилиб, овқат, ичимлик топиб бера оладиган, унга ҳаёт бағишлайдиган ким бор?”

Катта шаҳзода бу гапни эшитиб ўртанча укасига айтди: “Мардона улашиладиган мол — мардона иш, нима бўлганда ҳам, иссик жондан кечиб бўлмайди”. Охири Мағастви айтди: “Эй акаларим, биз ҳаммамиз иссиқ жонимизга боғланганмиз. Лекин барсга фойда келтирамиз, деб ёргуғ кўзимиз юмилади, шекилли. Ҳолбуки, баъзан меҳрибон, руҳи, кўнгли пок одамлар қўнимдан ўз жонларини фидо қилиб, жониворларга фойда етказганлар”

Мағастви бу гапларни акаларига айтгач, ўзича ўйлади: “Менинг жасадим юз минг замонлардан бери бекорга, ҳеч кимга фойда келтирмай, неча марталаб чириди, ҳеч нарсага ярамади. Қандай қилиб бугунги кунда жасадим зарур бўлиб турганда, бундай кераксиз жасадни қурбон қилиб, бечора, ноҷор барсга нега паноҳ бўлмайин”

Мағастви бу фикрини акаларига айтмоқчи бўлди. Аммо “Ҳозир мавруди эмас”, — деб ўйлади. Акалари барснинг аҳволига ачиндилар, афсусландилар. Мағастви йўлбарснинг аҳволига ачиниб йиглар эди. Ундан ҳеч кўзини уза олмасдан яна акалари орқасидан кетаверди. Мағастви бўдисатв* кетаётиб яна ўйлади: “Ҳозир менга иссиқ жонимни фидо қиласидиган вақт етди. Нима учун мен бундай алмисоқдан қолган, чирик, сассик қонли, меҳрсиз, жирканч жасадга меҳр кўйиб юрибман. Мен ош-сув, кийим-кечак, оту фил, араваю улов, жавоҳири дур, молу мулкка сажда қилдим. Айнимоқ, бузилмоқ қонуни бор учун одам азалдан бузилди. Бу жасадни асраб айнимаслик иложини қилолмадим. Ўзимни ҳар қанча қаттиқ тарбияласам ҳам, ёвуз душман сингари мен айнидим, барча фазилатлардан бебаҳра бўлдим. Жасад эса бекарор, абадий эмас. Бунинг устига кераксиз жасад ёвуз душман сингари ваҳималидир. Шунинг учун мен бугун жасадимни фидо қилиб, улуг иш-амални бажарайин. Сансар* денгизи ичиди сол топайин. Туғмоқ, ўлмаклик тақдиридан ташқари бўлайин”

Яна Мағастви шундай ўйлади: “Агар жасадимни қурбон қилсан, кейин кўп гуноҳларимни, йирингу қонни, дарду оғриқларни, кўрқинч ва хавфни — барчасини қурбон қилиб, ҳалок бўлурман. Шунинг учун жасадимни қурбон қилиб, бенуқсон олий эзгуликни* тилаш менга ҳам фарзdir. Шунда дилтанглик, паришонхотирлик ҳам тарқайди, туғилиш ва ўлиш қисматидан таъсиранмайман, тугал, пухта бўламан, эзгуликни нуқсонсиз адо этган бўламан, доно илмнинг* тубига етаман. Буларнинг ҳаммаси менга тегишлидир”.

Мағастви ҳаяжон ила ўрнидан турди, ўз ўйидан кўнгли равшан тортди. Акаларига ҳам айтмоқчи бўлди, “улар ҳам менинг аҳволимни тушунар”, — деб ўйлади. Аммо Мағастви: “Акаларим менинг орзулаrimга қаршилик қиласидилар, тилагимни қондиришимга йўл

қўймайдилар”, — деб хавфсиради. Сунгра акаларига: “Сизлар озгина юриб туринглар, мен чарчадим, бир оз дам олайин, кейин бораман”, — деди. Магастви қайтиб, йўлбарснинг олдига келди, кийимларини ечди ва йўлбарсга қараб деди: “Мен энди сансарадаги жониворлар учун бенуқсон, олий, эзгу бурхон талабини бажараман. Иккиланмасдан, кўнгилда меҳрибонлик уйғотиб, ўз жасадимни сенга фидо қиласман. Сенга бурхон сасодатини тилайман, уч навъ дунёнинг* азоб денгизидаги* жониворларни юқорига тортиб, хурсанд қиласин”.

Шу сўзларни айтиб, барс олдига узала тушиб ётди. Аммо барс Магаствини емади. Бўдисатъ* буни кўриб, баланд тоқقا кўтарилиди ва ўзини пастга ташлади. Барс яна уни емади. Магастви “Бу барс заифлиги учун мени ея олмади”, деди ва у ёқ-бу ёқдан қаттиқ қамиш олиб, ўмган томирита санчди ва қон чиқариб, аста-секин барс ёнига борди. Магастви барс олдига борганда, ер олти марта тебранди. Шундай кучли шамол келдик, кўл суви жуда қаттиқ тўлқинланди. Осмондаги қуёш Рағуга* от солгандек нурсизланди, ён-атроф қоронгулашди. Осмондан гуллар ёғилди. Барс ётган сой ичи гулларга тўлди.

Оч барс Бўдисатванинг томоғидан қон оқаётганини кўрди, кейин қонни ялади ва бутун жасадни еб тугатди. Ерда фақат у ер-бу ерда жасад суюклари қолди, холос. Шу пайтда катта шаҳзода ернинг тебранганини кўрди ва укасига деди: “Кўнғир ер дарё ва тоглар билан бирга кучли тебранмоқда. Чор атрофни қоронгулик босди. Осмондаги қуёш ҳам нурсизланди. Осмондан овоз чиқариб илоҳий нилуфар гуллар* ёғилмоқда. Эҳтимол, булар укамизнинг ўз жасадини фидо қилганидан нишона бўлса керак”. Бу гапни эшишиб, ўрганча ўғил деди: “Мен Магаствининг ҳаяжон билан айтган сўзларини эшигтан эдим. Озгин, оч, заиф, очлик азобидан эшилиб кетган, ўз болаларини ейишга мажбур бўлаётган барсни кўрганини у менга айтган эди Шунинг учун ҳам мен кичик укамиздан хавотир оляпман” Иккала шаҳзода хафа бўлиб кетдилар, йигладилар, фарёд қилдилар. Кейин улар йиглаганларича бир зумда орқага қайтиб, йўлбарс ётган жойга бордилар. У ерга келиб, шаҳзода Магаствининг қамишга илиб кўйилган кийимларини, жасади қолдиқларини, суюк ва соchlарини ташладилар, кўркув, ғам-қайғудан ерпарчин бўлдилар. Бир оз ўтгач, ўзларига келиб, кўлларини юқорига кўтариб, баланд овоз билан йиглаб ибодат қилдилар ва шундай дедилар: “Эй укажоним! Сен қандай чиройли, келишган йигит эдинг. Ота-онамизнинг суюкли фарзанди эдинг, жигарим! Сен қандай қилиб яна орқага қайта қолдинг? Биз учовимиз бирга бу ердан чиқсан эдик-ку! Қандай қилиб биз билан бирга кетмасдан, ҳаётингдан воз кечдинг? Ота-онамиз сени сўрасалар,

Икковимиз нима деб жавоб берамиз? Учовимиз бирга ўлсак, яхши эмасмиди? Бу тирик жасадимиз энди нимага керак?”

Иккала шаҳзода ўкириб, фарёд қилиб, ҳаяжонда орқага қайтдилар. Шу вактда шаҳзода Мағаствининг хизматкорлари, воқеадан бехабар “Шаҳзодамиз қочиб кетиби. Қаерга кетди экан, юринглар, уна ахтарамиз”, — деб бошлашиб, тўрт тарафга жўнадилар. Воқеа содир бўлганда, шаҳзоданинг онаси малика шаҳарда, саройнинг баланд кўшкида ухлаб ётган эди. Уйкусида ёмон туш кўрди. Тушида кўкраклари кесилган, озиқ тишлари тушиб кетган эди. Учта капитолий боласига бургут хужум қилди. Бирини бургут ангаллади, иккитаси зўрга қочиб кутулди.

Малика ер қимиirlашидан кўрқиб, уйғониб кетди. Кейин ўтириб, кўркув ва хавотир ичидаги ўйлади: “Бунинг оқибати нима билан тугаркин? Кўнғир ер шунақаям тебранадими? Дарё ва кўллар қирғогини бузиб, тошиб кетди. Ўсимликлар, дарахтлар ҳам қаттиқ тебраняпти. Илоҳий ёруғлик бир нарса билан тўсилгандай нурсиз бўлиб қолди. Кўзларим, кўкрагим пирпирайяпти. Илгари бундай бўлмаган, доимо осойишта эди. Юрагига ўқ теккан одам сингари, мени гам босди. Бутун аъзойи баданим титраб кетяпти. Тинчим йўқолди. Кўрган тушим хатардан дарак беради—ёв. Агар ҳақиқатан ҳам шундай бўлса, аҳвол жуда ёмон бўлади”.

Малика иккала кўкрагини босган эди, тизиллаб қон чиқди. Бу холни кўрди—ю, у яна караҳт бўлиб, эсанкираб қолди. Ўша пайтда маликанинг чўриси кўчада эди. Кўчадан ўтаётган одамларнинг “Шаҳзодани қидирдик, лекин топа олмадик” деган гапларини эшилди. Бу гапларни эшилди—ю чўрини ваҳима босди, баданида титроқ турди. Кейин саройга кириб, эшилганларини маликага сўзлаб берди: “Маликам гапларимни эшитишни лозим кўрсалар эди. Кўчада одамлар, шаҳзодани қидирдик, лекин топа олмадик, деяптилар. Бу нима дегани?” — деб сўради.

Ғаму кулфатга тўлиб турган малика чўрининг гапларига жавоб бермай, хоқоннинг олдига йўл олди. Кўзида ёш, ўзини кўярга жой топа олмасди. “Эй буюк ҳукмдорим! Мен шундай—шундай гап эшилдим. Бу нима дегани? Ё болаларимизнинг энг кичиги, ҳаммамиз учун суюкли Мағаствидан ажралиб қолдикми—а?” — деб сўради малика. Хоқон ҳам бу гапларни эшитиб, саросимага тушди ва йиғлаб юборди: “Оҳ, азоб, азоб! Бугунги кун мен учун суюкли фарзандимдан айрилиб қолган кун бўлмаса эди, деб кўрқаман”, — деди. Йиғидан тўхтаб, хотинини юпатишга уринди: “Эй садоқатли рафиқам! Сен ҳеч хавотир олма, ғам чекма. Мен ҳозир ҳар қандай йўллар билан суюкли фарзандларимизни қидиришга жўнайман. Ҳаммасини билиб келаман”, — деди. Хотинига шундай деб, дарҳол барча одамларини олиб шаҳар ташқарисига жўнаб кетди. Улар тарқалишиб, болаларни қидиришга тушдилар.

Эндиғина қидириш бошланган ҳам әдіки, хоқоннинг бир буйруқчиси шошилиб келди—да, унга яқинлашиб: “Эй буюк хоқоним, бир қошиқ қонимдан кечинг! Икки шаҳзода қайтиб келишяпти, энг кичиги Мағастви тигин ҳали топилганича йўқ. Уни қидиряптилар, албагта, топадилар”, — деб хабар берди. Хоқон бу гапларни эшитиб: “Оҳ, азоб, азоб! Энг суюкли, мен учун жондан азиз ўғлимни йўқотаманми—я! Шу ўғлим энди туғилганда, мен кўп ҳам хурсанд бўлмаган эдим. Уни йўқотганимда эса ғаму қайғунинг чегараси йўқ. Қани энди ўғлим тирик бўлсаю, ёнимда юрса, агар ўзим ўлсам эди, шунчалик азобга тушмаган бўлар эдим”, — деб худди яралangan одамдай инграб гапирди. Хотини ҳам хоқоннинг гапини эшитди. Унинг ҳам қайғуси чексиз эди, фақат нола қиласди: “Учала ўғлим ҳам хизматкорлари билан бирга ўйнаб келамиз, деб дарё бўйига йўл олган эдилар. Жонимдан ҳам азиз, кичик ўғлим қайтмади. Демак, қандайдир оғир айрилик бизни кутяпти”. Малика шу гапларни айтиб турган ҳам әдіки, иккинчи буйруқчи келиб хоқоннинг қаршисида тўхтади ва туриб қолди. Хоқон ўз буйруқисидан сўради: “Эй буйруқчи, суюкли фарзандим қани?” Буйруқчи хоқоннинг гапини эшитган бўлса ҳам, жавоб бермади. Кўзларидан шашқатор ёш қуюлар эди. Йиглайвериб оғзи қуриб кетди, тиллари тошдай қотиб қолди, бирор гап айтишга мажоли қолмади. Буйруқчи ҳамон жим эди. Хоқон ва малика уни қистаб гапиришга ундар эдилар: “Тезроқ гапир, эй буйруқчи, кичик ўғлим қаерда? Хаёлимда ёмон ўйлар, вужудим титраб, алангадай ёниб кетяпти. Ақлу ҳушимдан айрилиб, тентак одам сингари, ҳеч нарсани англай олмаяпман. Жигар—бағримни қон қилма, тезроқ гапир”

Шундан кейин иккинчи буйруқчи шаҳзода Бўдисатвнинг қандай курбон бўлганини бир бошдан гапириб берди.

Буйруқчининг гапларини эшитиб қаттиқ ҳаяжонланган хоқон ва малика бирор нарса қилишга ожиз эдилар. Ўғиллари курбон бўлган жойни кўриш истагида ўша томонга от солдирдилар. Қамиш билан қопланган дарё бўйига, Бўдисатв ўзини курбон қилган жойга етиб келдилар ва ўғилларининг ҳар томонга сочилиб кетган суюкларини кўрдилар. Хоқон ва малика ерга юз тубан йиқилдилар. Улар эс-хушидан айрилган ҳолатда эдилар. Худди даҳшатли шамол чайқалтирган ўт—ўланлару дараҳтлар каби титраб эдилар. Ақл—хушдан айрилиб, нима қилаётгандарини билмас эдилар. Уларнинг ёнида турган буйруқчилар ва амалдорлари хоқон ва маликага сув пуркаб, елпидилар. Бир оз ўтгач, ҳушларига келдилар. Сўнгра қўлларини юқорига кўтариб, йиглаб—сиктаб, ушбу марсияни айтдилар:

Кандай офат, бу жонгинам,
Кўрклигим, эй, паҳлавоним.
Ўлмоқ – азоб, на қилас мен,
Аввал сени йўқотдим мен.
Сендан аввал ўлсам эди,
Бу кунларни кўрмай эди,

Кўп азобу кулфатларни.

Шундан кейин малика бир оз ўзига келиб, сочларини ёйди, кўллари билан кўкрагига муштлаб, худди сувдан чиқариб ташланган балиқ сингари иссиқ кумга ағнаб, йиғлашга тушди:

Ким эди у жонгинамнинг қотили,
Сочилиб ётар ҳар томонда
Қолган–кутган суюклари.
Айрилибман хазинамдан,
Суюкли меҳрибонимдан!
Ғаму кулфатга ботирди,
Ғамсиз яшаб бўлмасми?
Ким эди у жонгинамнинг қотили?
Етаклаб азоб–уқубатга,
Юракларим урмайди, гўё музлаган.
Яшамоқ энди менга не керак?!
Тушимда аён бўлган эди бу аломат:
Кесилган эди кўкракларим,
Тўкилган эди тишларим,
Кўриб турибман энди оғирроқ азобни!
Лочин ҳужум қилган эди уч кантарга,
Олиб кетган эди бирини чангалида.
Йўқотдим мен ҳам энг кичигини, суюклисини,
Ёмон тушнинг нишонаси эди бу!

Малика шундай деб узоқ йиғлади. Кейин хоқон йиғлаб–сиқтаб иккала ўғли ва амалдорлари билан Бўдисатв ўғлининг қолган–кутган суюкларини тўплади. Саройга қайтдилар. Ўғлининг ҳурматини бажо келтириб, ҳамма маросимини ўтказдилар. Маросимлар тугагандан кейин, хоқон ўғлининг суюклари кўмилган жойга мақбара курдирди.

Ку тай афсонаси

Қадим замонда Инчийу номли шаҳарда Чанг тоифасидан Ку Тай отлиғ бир бек бор эди. Инчийу ўша шаҳарнинг беги бўлиб, жуда улутчи¹ бўлган эди, кейин бир маросимда — тўй бўлганда, хўқиз, қўй, тўнғиз, ғоз, ўрдак, товуқни, бошқа кўп ёввойи ҳайвонларни курбон қилиб мўл овқат ва ичимлик қилди. Тўй тугаб, орадан уч кун ўтгандан кейин у бек балингдак² бўлиб, оғир касалга чалинди. Касаллик туфайли фикр, сўздан маҳрум бўлиб, имо-ишора билан тушунтириди, ниҳоят ўлди. Ўлиб бутун вужуди совиди, ёлғиз юрагининг ташқарисидаги бир парчаси бутунлай музламади. Уни кўриб уйидаги одамлар катта йиғи–сиги қилдилар. Ўликни кўмгани элтмай, уч кун ўтказдилар, тўртингчи куни тонгда эрталаб, марҳумнинг сезгилари кўзғалаётганини кўрдилар. У бек тирилиб келиб юқорига ўтиреди, овқат, ичимлик сўради. Уни кўриб, ҳамма қариндош–уруглари бу

¹ улутчи – жаллод.

² балингдак – шол.

маросимга тўпланди, аммо у кишиларнинг ҳаммаси қўрқиб, қалтириб қоча бошладилар, узоклашдилар. Уларнинг қочганини кўриб, Ку Тай бек уларни чакирди ва шундай деди: “Бу ёқса келинглар, эй яхшилар. Мен тирилганимга сизлар нега қочасизлар, қўрқманглар, мен энди сизларга тирилиш им сабабини сўзлаб бераман. Бурханлар нуминин³ улуг тафсилотларини ҳам эшитинглар”, — деди. Кейин шундай сўзлади: “Мен касал бўлганимда менга тўрт рух* яқин келди. Бири катта қамчи тутган, иккинчиси ўроқ тутган, учинчиси омбур тутган, тўртингчиси кўк кийимли бек* экан. Бир вақт бу тўрт рух мени бир уй эшигига олиб келди, кейин у кўк бек отдан қуи тушиб, мени чақирди. Мен бекка яқинлашганимда, у қўйидан бир қоғоз олиб, менга ўқиб берди. Ўқигач, мен билдимки, битиг ўша кунги бизнинг тўйда сўйилган ҳўқиз, қўй, тўнғиз каби марҳумларнинг сўзи экан. У сўз шундай эди: “Биз ҳамма йилқилар, одамзоднинг ёвуз қилмишлари туфайли бу замонда яна ҳайвонот дунёсида яшаётган эдик. Қарз ва тўловларни тўлагулик йил, ой, замонларни тугатиб, ҳозирги вужудимизни йўқотиб, одамзод дунёсида тугилмагимиз мумкин эди. Шундай қилиб, бизнинг ҳайвонот дунёсидаги озодлик замонимиз, кунимиз яна тугамади.

Инчай шахридан Чанг тоифасидан Ку Тай отли бек бизни ўлдирди. Шунинг учун биз ҳаммамиз иккинчи марта яна ҳайвонот дунёсида бурчимизни бажаришга мажбурмиз. Шундай азобга дучор бўлган замонда бизнинг оҳимизни, азобимизни тушунадиган одам йўқ, сўзлагани кучимиз, кувватимиз йўқ. Учинчи марта ҳимоя қиласидиган, қарши турадиган кучимиз бўлгайми?! Бу оҳимизга энди виждон Тангриси етсин, деб ёлвордилар, бошлиғимиз сени тутиб келтиришни буюрди”. Бу шундай сўз эди.

Битигдаги бу сўзларни мен тугал ўқиб битирдим. Кейин кўк кийимли бек: “Тутиб, яқинроқ олиб келинглар!” — деб қичқирган эди, учта рух менга яқин келиб, бири арқон билан бўйнимни боғлади, бири азоб бериб нафасини бўғди. Бири қўлимни орқамга боғлаб, пастга ётқизиб, катта қамчи билан урди. Кейин руҳлар шундай дедилар: “Эй одам, биз сени олиб келгани борганимизда, улар аввало тақдир китобига* қарадилар. Тақдир китобида шундай битилган: “Сенинг ҳаётинг муддати ҳали тугамаган, сен қанча-қанча жонли мавжудотларни ўлдиргансан, сенинг ҳаётингни ўша ўлганлар олгани келгандар. Буни сен билишинг керак”, — дедилар.

Бу сўзни эшитиб, мен уларга дедим: “Эй яхшиларим, тангриларим кимки, у вақтда заифларнинг оламида вужуди кўзим билан кўриб-билиб ёвуз иш қилган бўлсан. Яна шундан кейин қанча-қанча кишиларнинг сон-саноқсиз вужудлари ўлдирганини кўрдим. Ҳеч бир кишининг жазо олганини кўрганим йўқ эди. Менинг устозим

³ нум – конун.

шундай қарор қилди, мен азоб-укубатга дучор бўлдим. Нима қилсам, қайтадан тирилган бўлар эдим? Ўзим ҳам билмайман, адашган ёвуз қилмишимга қандай тавба қиласин?” —дедим.

Буни айтганимдан сўнг у руҳлар менга шундай дедилар:

— Эй одам, ўттиста жонли мавжудотлар қабиласидан Исти қабиласи бошлиғи билан бирга сени Эрклиг хоннинг саройида кутади. Қачон у ерга борсанг, Эрклиг хоннинг кучли, қаҳрли қонуни олдида бундай оғир азоблардан кутула олмайсан”, — дедилар. Бу сўзларни эшишиб, менда кўрқинч, азоб кучайди, ҳар тарафга қочдим. Мен пастга тушсан, олдинга тортади, кейинга итаради, уради, яна қочаман, яна қувадилар. Кейин мен уларга ёлворган эдим, яна шундай дедилар:

— Эй яхшиларим, мен ўзим айтай, бу азобларимдан кутулмоқ йўқдир. Энди мен сизларга ўтинаман, ёлвораман, мен ўлдирғанлардан яшириниб Эрклиг хон олдига борганда, нима қиласин, шуни менга айтинглар, десам, улар менга шундай дедилар: “Эй сен, агар ўлган барча мавжудотлар учун қайгуриб, руҳингни тоза қилсанг, оламнинг умид ва ишончларини ўзингга вაъда қилиб олсанг, доно Тангри Тангриси (будда) айтган олтин ёруқлик билан нур сочиб турган китобни* тугал битиришга истак билдирсанг, бу азоблардан озод бўлиб, кутулгай эдинг”, — дедилар.

Бу сўзни эшишиб мен аввало руҳимни тоза қилиб, у жониворларни ўлдирған ёвуз ўлутчидан пушаймон бўлдим. Кейин олтин ёруқлик билан нур сочиб турган, ҳамма нарсадан устун турган нумни тоза руҳимга келтириб тўлик, тугал битишига ваъда бердим. Яна бу нум ҳазинани битишига кучли истак туфайли, яхши ишларим куч-кудрати туфайли ҳайвонот оламидаги мавжудотлар аччиқ, ва қийин азоблардан кутқарилдилар. Шундан сўнг тоза руҳ билан баҳт сўраб, баланд овоз билан қичқирдим: “Ҳамма нарсадан устун турган нум ҳазинани тугал битиб, тангрили дунёда хизматкор бўлгайман, ёвуз ўлитчиларимнинг ёмон ниятлари йўқолсин”, — деб овозимни жуда кўтариб гапирдим.

Шундай югуриб бир шаҳар дарвозасини кўрдим. Мени у шаҳар дарвозасига олиб келиб бир қоронгулик ичига киритдилар ва тог томонга юзлантиридилар. Тоғнинг юқорисига қарасам, олдинда Эрклиг хон ўтирибди. Бориб кўрдим. Чўл жойда сон-саноқсиз одамларнинг бўйинлари бўғилган, қўл-оёқлари боғланган, ўз сўзларини айтиб, гуноҳларини бўлишиб турар эдилар. У чўлнинг ичи яна кучли ёлвориш, тавба, мунгли овозлар билан тўла эди. Руҳлар Эрклиг хонга, Ку Тай отли одамни келтирдик, деб айтдилар. Отимни эшитиши биланоқ у “Эй хизматкорлар, у одамнинг ёвуз қилмишлари жуда кўп, унинг гуноҳи оғир. Нега уни жуда кеч олиб келдингизлар?! Энди унинг ҳомийларини олиб келинглар. Уларнинг сўзларини эшитайлик”, — деди. Эрклиг хоннинг бу ёрлигини эшишиб, мени олгани келган хизматкорлар ташқарига чиқдилар, чақирдилар,

қичқирдилар, тілаб истаб топмаганларидан кейин, қайтиб келиб, топмадик, дедилар. Кейин Эрклиг хон яна хизматкор руҳларни менинг ҳомийларимни бағ⁴ мавжудотлари орасидан исташга жұнатди. Кейин у хизматкор руҳлар келиб, истаб, ҳаммадан сүраб, яна топмадилар. Эрклиг хон олдига келиб топмадик, дедилар. Эрклиг хон учинчи марта бешта йўлга руҳ жўнатди. Руҳ бешинчи йўлдан қайтиб келди. У руҳнинг хизматкори Эрклиг хонга битиг келтириб берди. Эрклиг хон уни очиб ўқиди, бу битигда шундай-шундай ёзилган эди:“Фалон куни одамзод оламидаги Чанг тоифасидан Ку Тай отлиқ одам жонли мавжудотларни ўлдиргани учун пушаймон бўлиб, олтин рангли ёруғ, ялтироқ, ҳаммадан юқори турадиган нум китобни бутунлай ёзиб тутатишга истак туғдириб, бахт сўради. Шунинг кучи сабабли Ку Тай отлиғ жаллод одамнинг жонли мавжудотлари аввал ҳайвонот оламида бўлдилар. Кейин ҳайвонот оламидан ўтиб, одамлар оламида туғилдилар”.

Эрклиг хон бу тавбаномани ўқиб, хурсандлик билан менга деди: “Эй Ку Тай, сен гарчи тирикларни ўлдирган бўлсанг ҳам, яна уларни кутқаришга, омон қолдиришга амр эттинг. Сен шундайсанки, энг кучли, қаттиқ ваъда, ҳароратли кўнгил билан Шоҳқитоб* номли бу қимматли китобни битиб, бу замонда хизматкор бўлишга истак билдиридинг. Бахти руҳнинг кучи билан ўзинг ўлдирган мавжудотлар ҳайвонот дунёси азобларидан кутулсинлар, деб бахт тиладинг. Шу сабабдан кўп мавжудотлар ҳайвонот дунёсидаги азоблардан қутулиб, одамзод дунёсида туғилдилар.* Энди эй тириклар, ўлма, олам бахтсаодатлари билан ҳам ўзингни асоратта солма, ёмон ишлар қилма, яхши ишнинг кема, кўпригини қилгин, яратгин, деб мени озод қилдилар. Мен озодлик варақасини олиб, у шаҳардан келдим.

Бу худди ўйиндай эди. Мен туш кўрдим ва уйғондим, менинг тирилишим шундайдир”, — деди Ку Тай.

Бу сўзларни эшитиб у даврада йиғилган барча кишилар ҳайрон бўлдилар, ажабландилар. Мукаммал, доно Тангри Тангриси Бурхон нумининг улуг кучига ортикроқ тоза, ҳароратли кўнгил боғлаб, юздан ортиқ киши бу нум хазинани титишга киришмоқчи бўлдилар. Аммо шаҳар халқи бу нумни истаб топмадилар. Ниҳоят, Инчай шаҳаридағи Сувасдиқ Су отли санграмдан⁵ топишиб, кўчиришга олдилар. Ку Тай бекнинг оиласи, яқинлари уйдаги каттаю-кичиклар бу дунёда “ўзлик”* сўзини бутунлай ташлаб, бу нум хазинани ўргандилар, ижро этдилар, битдилар, кўчириб ёздирдилар, ўқитдилар.

⁴ бағ – туркий қабилалардан бирининг номи.
⁵ санграм – ибодатхона.

Ўғуз хоқон ҳақидаги достон

“Ўғузнома” достони туркий халқларнинг китобий эпосларидан биридир. Туркий халқлар тарихида иккита китобий достон бор: “Дада Кўркут китоби” ва “Ўғузнома”. “Ўғузнома” достони эски уйғур–турк ёзувида битилган, асл матни ҳозирда Париж миллий кутубхонасида сақланади. “Ўғузнома” тўғрисида сўз кетганда, шубҳасиз, Ўғуз шахси тўғрисида, туркий қавмларнинг этник жараёни тўғрисида сўз кетади.

“Ўғузнома” достонининг умумий тузилишидан аён бўлишича, достонга уруғчилик жамиятидаги миф ва афсоналар асос бўлган. Тузилиш жиҳатидан “Ўғузнома” Кул тигин ёдгорлигига ўхшайди. Достондаги мифологик қатлам, Ўғузнинг аниқ бир географик мухитдаги фаолияти шундан далолат беради. Кул тигин ёдгорлиги бошланмасида мифик жараён (Тангри — ота, ер — она) етакчилик қилганидай, “Ўғузнома”нинг бошланмасида ҳам шундай хусусият бор. Шунингдек, уруғларнинг пайдо бўлишига оид афсоналар билан туркий уруғлардан Ашин уруғининг пайдо бўлишига оид афсона ўртасидаги ўйғунлик, қадимги турк давридаги культлар — дарахт, бўри, осмон культларининг қадимги туркий ёдномаларда ва “Ўғузнома”да умумийлиги ҳам мазкур достоннинг тараққиёт йўлини белгилайди.

“Ўғузнома”ни икки қисмга бўлиш мумкин. Биринчи қисм мифологик қатламдан иборат. Бу қатламга Ўғузнинг ғайритабии туғилиши ва ғайритабии улғайиши, ёвуз шунқорга қарши курашиши ва уни ўлдириши лавҳалари киради. Иккинчи қисми эса тарихий достонларга хос воқеалардан иборат. Бу қисмга Ўғузнинг уйланиши, фарзандларининг туғилиши, жанг лавҳалари ва турли мамлакатларни босиб олиши, ўғилларига ўз қўл остидаги юртларни бўлиб бериши лавҳалари киради.

“Ўғузнома” дар

Шундай бўлсин дедилар. Унинг қиёфаси шундайдир.* Шундан сўнг севиндилар. Кунлардан бир кун Ой хоқоннинг кўзи ёриб болалади, ўғил туғди. Ўша ўғилнинг юзи кўк эди, оғзи оташдай қизил, кўзлари айёrona, сочлари, қошлари қора эди. Яхши фаришталардан ҳам чиройлироқ эди. Ўша ўғил онасининг кўксидан сут эмиб, ундан сўнг бошқа эммади, яхши овқат, ичимлик сўради, тилга кира бошлади. Қирқ кундан сўнг улғайди, юрди, ўйнади. Оёғи ҳўқиз оёғидек, беллари бўрининг белларидек, яғрини бургут яғринидек, кўкраги айик кўкрагидек эди. Бутун бадани қалин тук билан қопланган эди. Йилқиларни кўтара олар эди, отларга мина олар эди, кийик овига ҳам борар эди. Кўп кунлар, кўп тунлардан сўнг йигит бўлди. Бу пайтда ўша ерда катта бир ўрмон бор эди. Кўп денгизлар, кўп дарёлар бор эди. Бу ерга кўп кийиклар келар, кўп кушлар учиб келар эдилар.

Ўша ўрмонда баҳайбат бир йиртқич бор эди, отларни, одамларни еяр эди. Жуда баҳайбат маҳлуқ эди. Бундай катта мاشақкат ҳалқни эзib келар эди. Ўғуз хоқон ўша йиртқични кўлга туширишга қасд қилди. Кунлардан бир кун овга чиқмоқчи бўлди. Найза, камону ўқларини, қиличу қалқонларини олиб йўлга тушди. Бир буғуни ўзи билан бирга олди. Буғуни толнинг чивифи билан дарахтга боғлади ва ўзи кетди. Тонг отди, Ўғуз хоқон эрта тонгда келди. Қараса, йиртқич ҳайвон буғуни олиб кетибди. Эртасига бир айиқни олиб бориб, олтин камари билан ўша дарахтга боғлади ва ўзи кетди. Тонг отди, Ўғуз хоқон эрта тонгда келди. Қараса, йиртқич ҳайвон айиқни ҳам олиб кетибди. Кейин Ўғузнинг ўзи ўша дарахтнинг остига турди. Йиртқич келиб боши билан Ўғузнинг қалқонига урилди. Ўғуз найзаси билан йиртқичнинг бошига уриб, уни ўлдирди. Қиличи билан йиртқичнинг бошини кесиб олди ва кетди. Кейин келиб қараса, бир шунқор йиртқичнинг ичак–чавогини еб турган экан. Ўғуз хоқон камон ва ўқи билан шунқорни ўлдирди, бошини кесди. Ундан сўнг айтдики, шунқорнинг қиёфаси шундайдир*. “Буғуни еди, айиқни еди. Менинг ёйим ўлдирди уни, (ёйим темир бўлгани учун). Йиртқични шунқор еди. Ёйим шунқорни ҳам ўлдирди, худди шамол каби”, деди.

Сўнг Ўғуз хоқон кетди. Йиртқичнинг қиёфаси шундайдир.* Кунлардан бир кун Ўғуз хоқон бир ерда тангрига ёлвораётган эди. Коронғу тушгандা, кўқдан бир кўк нур тушди. Куёшдан ёруғ, ойдан ёрқинроқ эди. Ўғуз хоқон у томонга юрди. Кўрсаки, ўша ёруғликнинг орасида бир қиз бор бўлиб, ёлғиз ўтирган экан. Яхши, чиройли бир қиз эди. Бошида оташга ўхшаш ёруғ бир холи бор эди. Худди олтин қозик юлдузига ўхшар эди. У қиз шундай чиройли эдики, кулса, кўм–кўк осмон куларди, йигласа, кўм–кўк осмон йигларди. Ўғуз хоқон уни кўриб ўзидан кетди, уни севиб қолиб, олди. У билан ётди, тилагини қондирди. Ҳомиладор бўлди. Кунлар ўтиб, тунлар ўтиб, кўзи ёриди ва уч ўғил туғди. Биринчисига Кун деб от кўйдилар, иккинчисига Ой деб

от кўйдилар, учинчисига Юлдуз отин кўйдилар. Кунлардан бир кун Ўғуз хоқон овга кетди. Бир кўлнинг ўртасида, ўз каршисида бир дараҳт кўрди. Бу дараҳтнинг остида бир қиз бор эди, ёлиғиз ўтирас эди. Чиройли бир қиз эди. Унинг кўзлари кўм-кўк эди, ушинг тиши инжу каби эди. Шундай чиройли эдикни, уни ерда яшовчи одамзод кўрганда, “эй-эй, ох- ох, ўламан”, деб сутни қимизга айлантиради. Ўғуз хоқон уни кўрибоқ ўзидан кетди, юрагига оташ тушди, уни севиб қолди, уйланиб, у билан қовушди, висолга етди. Қиз ҳомиладор бўлди, кунлар ўтиб, тунлар ўтиб, кўзи ёриди. Учта ўғил тугди. Биринчисига Кўк отини кўйдилар, иккинчисига Тоғ отини кўйдилар, учинчисига Денгиз отини кўйдилар. Ундан сўнг Ўғуз хоқон катта тўй берди. Эл кунга¹ ёрлик жўнатди, эл кун келди. Қирқ чорпоя, қирқ курси ясашга буюрди, турли ошлар, турли гўштли таомлар едилар, қимизлар ичдилар. Тўйдан сўнг Ўғуз хоқон бекларга, эл кунларга ёрлик берди. Яна айтдики: мен сенларга бўлдим хоқон, олайлик ёю қалқон, тамға бизга бўлсин буйан,² кўк бўри бўлсин уран,³ темир ёйлар билан бул ўрмонда, ов ерда юрсин кулан, яна талуй⁴, яна муран,⁵ кун түғ бўлсин кўк қуриқан⁶, деди. Шундан сўнг Ўғуз хоқон тўрт тарафга ёрлик жўнатди. Билдиргулик⁷ битди, элчиларга бериб жўнатди. Ушбу билдургулиқда битилган эдикни, мен уйгурнинг хоқони бўламан, ернинг тўрт тарафининг хоқони булсам керак, сенлардан бўйсунишни истаб қоламан. Кимки менинг оғзимга қараб турса, совға келтирса, дўст тутарман, деди. Кимки менинг фармойишимга қулоқ солмаса, хавф солиб, кўшин тортиб, душман ҳисоблайман, ўша заҳоти босиб, остириб, йўқ бўлсин деб буйруқ қилурман, деди. Бу пайтда ўнг томонда Олтин хоқон деган бир хоқон бор эди. Ўша Олтин хоқон Ўғуз хоқонга элчи жўнатди. Кўп миқдорда олтин, кумуш тортиб, кўп миқдорда камёб ёқут тошлар олиб, кўп миқдорда хазиналар юбориб, юмшаб, Ўғуз хоқонга ихлос кўйди, фармойишига қулоқ тутди. Яхши беги билан дўст тутинди. У билан муросада бўлди. Чап тарафда Урум деган бир хоқон бор эди. Ўша хоқоннинг кўшини жуда кўп эди. Ўша Урум хоқон Ўғуз хоқоннинг ёрлигини эътироф этмас эди, кўшилишга бормас эди. Унинг сўзини сўз демасман, деб ёрликқа эътибор бермади. Ўғуз хоқон хавф солиб, унга қарши отланмоқчи бўлди. Кўшин-ла отланиб, туғларини кўтариб, жўнади. Қирқ кундан кейин Муз тогининг адогига етди. Лашкарларини туширди, чарчаб, тўхтади. Эрталаб бўлганда, Ўғуз хоқоннинг қароргоҳига кундай нур кирди. У нурдан кўк ёлли, кўк тукли катта бир эркак бўри чикди. Ўша бўри

¹ эл-кун – халқ.

² буйан – фармонлик..

³ уран – парол.

⁴ талуй – дентиз.

⁵ муран – дарё.

⁶ қуриқан – қароргоҳ;

⁷ билдургулик – эълон.

Ўғуз хоқонга шундай хабар берди: “Эй, эй, Ўғуз, Урум устига сен бостириб бормоқчи бўляпсан. Эй, эй, Ўғуз, хизматингга мен ҳам бораман”, — деди. Шундан кейин Ўғуз хоқон қароргоҳни сафлантирди, жўнади. Кўрдики, кўшиннинг хизматида кўк тукли, кўк ёлли катта бир эркак бўри юриб бормоқда. У бўрининг ортидан бутун кўшин тизилишиб борар эди. Бир неча кунлардан сўнг кўк тукли, кўк ёлли бу катта эркак бўри тўхтади. Ўғуз ҳам кўшини билан тўхтади. Бу ерда Итил дарёси оқиб ўтар эди. Итил дарёсининг қирғоғида бир қора тоғ ёнида жангга киришдилар. Ўқ билан ҳам, ёй билан ҳам, килич билан ҳам урушдилар. Кўшинларнинг орасида кўп жанглар бўлиб ўтди. Одамларнинг юрагида кўп қайгулар тошди. Олишувлар, жанглар шундай ёмон бўлдики, Итил дарёсининг суви қип-қизил қон сингари бўлди. Ўғуз хоқон енгди, Урум хоқон қочди. Ўғуз хоқоннинг ўрдасига кўп, катта ўлик, кўп тирик мол-мулк келиб тушди. Урум хоқоннинг бир иниси бор эди. Урус бек деган эди. У Урус бекни тоғ бошидаги Таранг дарёси ўртасидаги яхши, берк шаҳарга жўнатди. Яна айтдики, шаҳарни ҳимоя қилиш керак. Сен яна жангдан кейин шаҳарни менга сақлаб бериб, ўзинг қайтиб келгин, деди. Ўғуз хоқон ўша шаҳарга отланди. Урус бекнинг ўғли унга кўп олтин, кумуш юборди. Яна айтдики, эй Ўғуз, сен менинг хоқонимсан. Менга отам бу шаҳарни берди. Яна айтдики, шаҳарни ҳимоя қилиш керак. Сен яна жангдан кейин шаҳарни менга сақлаб, ўзинг қайтиб келгин, деди. Отам ғазабланса, менинг эрким бўладими?! Сендан ёрлик, бойлик, ҳукмронлик топаман. Бизнинг баҳтимиз сенинг баҳтинг экан, бизнинг ургимиз сенинг дараҳтингнинг урги бўлган экан. Тангри сенга катта ер бериб, хоқон бўлсин, деб буюрган. Мен сенга бошимни, баҳтимни бераман. Солик бериб, дўстликдан чекинмайман, деди. Ўғуз хоқон йигитнинг сўзини яхши кўрди, севинди, кулди, яна айтдики, менга кўп олтин жўнатибсан, шаҳарни яхши сақлабсан, деди. Шунинг учун унга Сақлаб⁸ дея от берди, дўст тутинди. Кейин кўшини билан Ўғуз хоқон Итил дарёсига келди. Итил катта бир дарёдир. Ўғуз хоқон уни кўрди, яна айтдики, Итилнинг оқимидан қандай кечиб ўтамиш, деди. Кўшинда бир яхши бек бор эди. Унинг оти Улуғ Ўрду бек эди. Мулоҳазали, укувли бир йигит эди. Кўрдики, дарё қирғоғида кўп толлар, кўп дараҳтлар бор эди. Бек ўша дараҳтларни кесди. Ёғочларни ётқизиб, кечиб ўтди. Ўғуз хоқон хурсанд бўлиб кетди, кулди. Яна айтдики, эй Улуғ Ўрду, сен бу ерда бек бўлиб қоласан. Қипчоқ бек деган бек бўл, деди. Яна илгари кетди...Шундан сўнг Ўғуз хоқон кўк тукли кўк ёлли эркак бўрини кўрди. Ўша кўк бўри Ўғуз хоқонга айтди: энди кўшиннинг билан бу ердан жўна, Ўғуз. Отланиб, халқни, бекларни олиб кет, мен сенга йўл кўрсатаман, деди. Тонг отганда Ўғуз хоқон кўрди:

⁸ сақлаб – славян.

эркак бўри қўшиннинг олдида юриб боряпти. Ўғуз хоқон севинди, олдинга кетди. Ўғуз хоқон бир чубир отга минаётган эди. Ўша айгир отни жуда севар эди. Йўлда ўша айгир от кўздан йўқолиб қочиб кетди. Бу ерда катта бир тоф бор эди. Ўша тоғнинг устида музлик бор эди. Тоғнинг боши совуқдан оппоқ эди. Шунинг учун бу тоғнинг оти Муз тоғи эди. Ўғуз хоқоннинг оти Муз тоғи ичига қочиб кетди. Ўғуз хоқон бундан кўп вақт ғам чекиб юрди. Кўшинда бир жасур, мард бек бор эди. Ҳеч нарсадан кўрқмас эди. Жангда ҳам, совуқда ҳам ҳеч нарсадан кўрқмайдиган мард эди. Ўша бек тоф ичига кирди, узоқ юрди. Тўқиз кундан сўнг Ўғуз хоқонга айғир отни келтирди. Муз тоғида кўп совуқ еганлигидан у бекнинг усти қор билан қопланган эди, оппоқ эди. Ўғуз хоқон хурсандлик билан кулди, айтдики: Эй йигит, бундан кейин сен бекларга бўлгин бошлиқ, абадий сенга ном бўлсин Корлик”, — деди. Кўп совгалар берди, олдинга кетди. Кейин йўлда катта бир уй курди. Бу уйнинг томи олтиндан эди. Ойналари кумушдан, эшиклари темирдан эди. Берк эди. Калити йўқ эди. Кўшинда бир яхши ажойиб одам бор эди, унинг оти Тимурду кагул эди. Унга буюрдики, сен бу ерда қол, (эшикни) оч. Эшикни очгандан сўнг кел ўрдага, деди. Бундан кейин унга Қалач (деб) от кўйди, (ўзи) илгари кетди. Кейин бир куни кўк тукли, кўк ёлли эркак бўри, юрмасдан туриб қолди. Ўғуз хоқон (ҳам) тўхтади, кўшинни ҳам туширди. Атроф чўлу биёбон, теп-текис ер эди. Бу жойни Журжит деб атардилар. Кудратли бир давлат эди, кўп халқи бор эди. Йилқидари кўп, хўқиз, бузоқлари кўп, олтин-кумушлари кўп, қимматбаҳо буюмлари кўп эди. Бу ерда Журжит хоқоннинг халқи Ўғуз хоқонга қарши турдилар. Уруш бошланди: ўқлар билан, қиличлар билан урушдилар. Ўғуз хоқон ғалаба қилди. Журжит хоқонни тор-мор қилди, ўлдирди, бошини олди. Журжит элини ўзига бўйсундирди. Жангдан сўнг Ўғуз хоқоннинг кўшинига, навкарларигаю халқига шундай катта ўлжа келдики, уларни юклашга, олиб кетишга от, хачир, хўқиз камлик қилди. Ўғуз хоқоннинг кўшинида чаққон, гавдали бир яхши одам бор эди. Унинг оти Бармаклик Жусун Биллиг эди. Бу чаққон одам бир қанға чопти. Қанға устига мол-мулкларни юклиди, қанға бошига тирик бойликларни юклиди, жўнаб кетдилар. Навкарларнинг, халқнинг ҳаммаси буни кўрдилар, шошдилар. Қанғаларни яна чопдилар. Қанғалар юриб бораётib “қанға, қанға” деб сўз айтиб борар здилар. Шунинг учун уларга қанға деб от кўйдилар. Ўғуз хоқон қанғаларни кўрди, кулди. Яна айтдики, қанға, қанға билан бойликни эзгулик тортиб борсин. Қанғалик сенга от бўлғанлигини “қанға” сўзи билдирсин, деб ўз йўлига кетди. Шундан кейин ўша кўк тукли, кўк ёлли эркак бўри билан Ҳинд, яна Тибет, яна Шағам тарафларига жўнаб кетди. Кўп жанглардан, кўп олишувлардан кейин у мамлакатларни кўлга киритди. Ўз юргита бирлаштириди, енгди, босиб олди. Кейин ташқари қолмасин, маълум бўлсинки, кун юриш (жануб) тарафда Барака деган бир ер

бордир. Катта, бойлиги кўп юртдир, кўп иссиқ бир жойдир. Бу ерда кўп кийиклар, кўп кушлар бордир. Олтини кўп, кумуши кўп, қимматбаҳо буюмлари кўп, халқининг юзи, кўзи қоп-қорадир. Ўша ернинг хоқони Масар деган бир хоқон эди. Ўгуз хоқон унинг устига отланди. Жуда ёмон жанг бўлди. Ўгуз хоқон енгди, Масар хоқон қочди. Ўгуз хоқон босиб олди, юртини олди, кетди. Унинг дўстлари кўп хурсанд эдилар, унинг душманлари кўп қайғуга ботдилар. Ўгуз хоқон сон-саноқсиз бойликлар, йилқилар олди. Ватанига жўнади. Аммо ёддан кўтарилмасинки, маълум бўлсинки, Ўгуз хоқоннинг ёнида оқ соқоллиғ, оқ сочлик, узун бўйли, эпчил бир кекса киши бор эди, укуъли, доно бир одам эди, афсунгар эди. Унинг оти Улуғ Турк* эди. Кунлардан бир кун Улуғ Турк уйкусидаги олтин ёй кўрди, яна уч кумуш ўқ кўрди. Бу олтин ёй кун чиқишдан кун ботишгача тортилган эди, яна бу уч кумуш ўқ қоронғулук тарафга кетар эди. Уйқудан сўнг Улуғ Турк тушида кўрганини Ўгуз хоқонга билдириди. Яна айтдики, эй хоқоним, сенга узоқ умр ато қиласин. Эй хоқоним, сенга давлатинг буюрсин, абадий, кўк тангри берди менга тушимда аён, эзгулик келтирисин, қўлга киритилган ерларни уругига бўлиб берсин, деди. Ўгуз хоқон Улуғ Туркнинг сўзини маъкул кўрди, маслаҳат қилмоқчи бўлди, маслаҳатга киришди. Ундан сўнг эрталаб каттаю кичик ўғилларини чорлаб келтирди, яна айтдики, эй менинг ўғилларим, кўнглим ов қилмоқни истайди, кексайганим учун шухратим йўқдир. Кун, Ой, Юлдуз, Тонг сарига сизлар боринглар. Кўк, Тоғ, Денгиз, Тун сарига сизлар боринглар, деди. Шундан кейин учови Тонг сарига кетдилар, яна учови Тун сарига кетдилар. Кун, Ой, Юлдуз кўп кийиклар, кўп кушлар овлаганларидан сўнг, йўлда бир олтин ёйни топдилар, олдилар, отасига бердилар. Ўгуз хоқон севинди, кулди, яна уни учга бўлди. Яна айтдики: “Эй инилар, ёй бўлсин сизларники, ёйдек ўқларни кўкка отинглар”, — деди. Шундан кейин Кўк, Тоғ, Денгиз кўп кийиклар, овлаганларидан кейин, йўлда учта кумуш ўқ топдилар. Ўқларни олиб, отасига келтириб бердилар. Ўгуз хоқон севинди, кулиб яна ўқларни учовига бўлиб берди. Яна айтдики, эй инилар, ўқлар бўлсин сизларники. Ёй ўқни отди. Ўқлардай сизлар бўлинг, деди. Шундан кейин Ўгуз хоқон катта қурултой чақирди. Навкарларини, халқини чорлади. Хаммалари келиб, кенгашиб ўтирилар. Ўгуз хоқон катта ўрдада тахтга ўтириб, ўнг ёқда қирқ қулоч ёғочни тикка қилдирди. Ёғочнинг бошига бир олтин товуқни қўйди, остига бир оқ қўйни боғлади. Чап тарафиға ҳам қирқ қулоч ёғочни тикка қилдирди. Ёғочнинг учига бир кумуш товуқни қўйди. Остига бир қора қўйни боғлади. Ўнг тарафида Бузуклар* ўтириди, Чап тарафида Учуқлар* ўтириди. Қирқ кеча, қирқ кундуз еб-ичдилар, хурсандчилик қилдилар. Шундан сўнг Ўгуз хоқон ўғилларига мамлакатни бўлиб берди. Яна айтдики: “Эй ўғилларим, мен кўп яшадим, жангларни кўп кўрдим мен. Ёй билан кўп ўқ отдим, айғирим

йилан кўп юрдим. Душманларни йиғлатдим, дўстларимни хурсанд
чилдим мен. Кўк тангри олдида мен ўз бурчимни ўтадим. Сизларга
жераман юргимни”, — деди...

Исломдан кейинги ўзбек адабиёти

Абу Мансур ас-Саолибий
(961–1038)

Абу Мансур ас—Саолибий Нишопурда туғилган. Дастрлаб шу ерда маълумот олади, араб тили ва адабиётини, Эрон ва Ўрта Осиё халқлари тарихини пухта ўрганади. Кейинчалик турмуш кийинчиликлари туфайли савдогарлик билан ҳам шугулланади. Ас—Саолибий асосан тулки териси билан савдо қилган, ундан турли нарсалар тикиш билан шугулланган. Шунинг учун у “ас—Саолибий” (саълаб – тулки, саолиб – унинг кўплиги) лақабини олди ва шу лакаб билан машхур бўлиб кетди.

Ас—Саолибий савдогарлик муносабати билан кўп шаҳар ва мамлакатларни кезади, у мамлакатларнинг давлат арбоблари, амиру вазирлари, олим ва шоирлари билан учрашади. Ўзининг “Йатимат—ат—даҳр” тазкирасида ёзишича, Саолибий 992–993 йиллари Бухорога келиб, бу шаҳарда бир неча ой турган ва кўп олиму шоирлар сұхбатида бўлган.

Ас—Саолибий “Йатимат—ат—даҳр” (Замонасининг ягона дурдонаси) тазкирасини 994 –1000 йилларда ёзган. Бу асар тўрт қисмдан иборат бўлиб, X аср ҳамда X1 аср бошларигача яшаган арабийнавис шоирлар ижодини ўз ичига олади.

Тазкиранинг 1–111 қисмлари Сурия, Миср, Мағриб, Ироқ, Жабал, Форс, Журжон, Табаристон ва бошқа мамлакат шоирларига бағишлиланган. Тўртинчи қисмида эса X – X1 аср бошларидаги Хуросон, Мовароуннаҳр ва Хоразмда яшаган шоирлар билан бир қаторда, нишопурлик ҳамда бу ерга бошқа мамлакатлардан келган шоирлар ҳақида маълумотлар берилади. Тазкиранинг тўртинчи қисми X асрдаги Ўрта Осиё адабиётини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади. Бу қисмда 124 шоир ҳақида маълумот берилиб, тўрт боби Бухоро ва Хоразмда яшаган шоирларга бағишлиланган. Тазкирага киритилган шеърларнинг кўпчилиги қасида, ҳажв, васфий шеърлар ва бошқа турли хил жанрларда ёзилган шеърий парчалардан иборат (лекин бирорта ҳам шеър тўлиқ берилмаган).

Ас—Саолибийнинг кўрсатишича, китобга киритилган шоирларнинг айримлари, жумладан, Абул Ҳасан ал—Муродий, Абу Тайиб ал—Мусъабий, Абул Фазл ас—Суккарий каби шоирлар ўз шеърларини форс—тожик тилида ҳам ёзганлар.

Ас—Саолибий тарих, тил ва адабиётга оид ўнлаб асарларнинг муаллифидир. Унинг “Шоҳномаи Саолибий” китобини форс тилига таржима қилган Эрон олими Маҳмуд Ҳидоят ас—Саолибийнинг 34 асари борлигини айтади.

“Йатимат ат-даҳр”дан

Бухоронинг арабийнавис шоирлари

Абу Аҳмад ибн Абу Бакр ал-Котиб ижодидан

Барча инсон истаса умри жовид,
Айларам ўлмоқлигимни мен умид.
Бул ўлимдан минг фазилат топилур,
Лаззатин билган топар андин сурур.

Кўп онт ичиб айтаманки, эшиг, эй Ибн Жайхон!*
Эссиз–эссиж бу давлат, сенга бу тахти равон.
Эшишиб сўзим, майли, соchlaring бўлсин тикка.
Муҳтоҷ эмас эди халқ сендай маҳлуқ бошлиққа.
Адолат ҳукм юритса, этилмас эдинг тайин,
Шаҳар супуришга ҳам ярамассан, бетайин.

Хирож ёзган девонбеклар доимо “бўлсин омон”,
Шилиб ҳамёнларимизни этибдур рангимиз сомон.
Никоҳ ҳаққин тўлолмасдан ожиз қолган бу танг онда,
Талаб қилгай яна биздан падар лаънат боқимонда.

Доимо ахтар ўзингга дилкаш, дўст–ёр,
Йўқса ёринг, айлагил китоб ихтиёр.
Яхши дўстлик қайтарур ёмон ишдан,
Яхши иш бўлур яхши эшдин.¹
Бир дўстинг сўзласа илму ҳайъатдин,
Бошқаси хушнуд этар ширин суҳбатдин.

Ҳамсуҳбат топмасанг, адаб боғин топ,
Баҳри дилинг очади ширин сўз китоб.
Шеър билан дўст бўлсанг, фикринг уйғонар,
Маъно гулобидин май – қадаҳ тутар.
Шунда татийсан дўстлик шарбатин,
Билурсан қаҳқаҳа, шодлик хислатин.

Жиддийлик боғида кайфинг чоғ бўлур,
Фароғат суури нур, чироғ бўлур,
Йигитлик умрининг сози ва нақши,
Одоблик, шод–хуррам бирладир яхши,

¹ эш – дўст, шерик.

**Китобга дўст бўлсанг, илм–одоб келур,
Дўстликдан фароғат, лаззату сурур.**

**Абу Тайиб Мұхаммад ибн Ҳотим ал–Мусъабий
ижодидан**

Ўз вақтида халос қил баҳтинг тақдир қўлидан,
Айшингни тез суриб қол, ўтган кунинг ғанимат.
Сендан бўлсин мурувват яхши билан ёмонга,
Қайтиб келур не қиласанг, шудир асли ҳақиқат.

Кетиб ёшлиқ — йигитлик, бўлиб қолдим дуогўй,
Паноҳ берсин худойим, дедим бўлдим художўй.
Зиёратчи бу ёшлиқ бизни зиёрат этмиш,
Лим тўлдириб гуноҳга, сўнг биздан хижрат этмиш.

Тирикманни ё касал, кетсам мен дом–дараксиз,
Олмас хабар ёронлар, демак, мен ҳеч кераксиз.
Чинакам дўст бўлганда қилардинг дўст ишини,
Ёмон кунда йўқлагай дўсти ҳар бир кишини.

Дунё, сен фиску фасод ва қаллоблик дўконисан,
Адолатсиз, вафосизсан, беомонлик имконисан.
Қўринишда мисоли ой, эшитмакка қуёш янглиғ,
Ўғирлик бобида бургуту шунқорнинг ёмонисан.
Таъмда сен заҳар янглиғ, эшитмақда ажойиб куй,
Елиб қолсанг шамолдай, чун тифнинг олмос симонисан.
Қиморнинг* хуш сабурисан, Тибетнинг* мушкисан
дилкаш,
Насимда мисли анбарсан — ҳижозийсан, яманийсан.
Сиртдан хушрўй, гўзал чехра, берилган бир ажиб зийнат,
Ичдан боқса мегажинсан, палидликнинг қобонисан.²
Бировга яхши боққайсан, бировга бир қабоқ–қошинг,
Бировга жаннат, ўзгага жаҳаннамнинг хумдонисан.
Сен ўзингсан Эрам боғи нози неъмат тўлиб–тошган,
Бировларни раво кўрмай, бировларни жон–жонисан.
Мусибатсан чуони оғир, фужурлар ҳам тўлиб–тошган.
Турган–битганларинг ёлгон, каззобликларнинг конисан.
Сен туфайли–ку шатранжда шоҳу мотлар, кетиб дона,
Вазифасин бажармай йўқ қилиб келган жаҳонийсан.
Закийлар камбағал недин, нечун бой аблаций одам?!
Товус, дарроҷ³ яшар қисқа, калхат–илон замонисан.

² қобон – эркак тўнгиз, ёввойи тўнгиз.

Нечунким ғалча бир одам умр кўргай ошиқ юздин,
Ўшал бир мард арабга олтмиш уч берган нодонсан.*

Абу Мұҳаммад ас-Суламий ижодидан

На одам турқидек ҳусну туси йўқ,*
Нутқини эшитган айтар: эси йўқ.
Айласа бир киши ҳурматидин салом,
Аликка келади буйруқ, вассалом.
Не учун мен сени айладим ҳурмат?!
Қани сендаги у вазирлик, хислат?!

Ҳосил берарди кўп-кўп эгасига бу ерлар,
Эни эса бу меҳнат, қон тўкиш—ла баробар.
Чиқимларга бўлиб гарқ, йигилди барча фалла,
Гурбатдадур эгаси, роҳатдан йўқдир хабар.
Нажот топар захматкаш, азобга берса бардош,
Йўқса сочин юларлар, тукидин қолмас асар.

Абул Қосим Абдуллоҳ ибн Абдураҳмон ал-Динаварий ижодидан

Меҳржонда* сахар чоги юбордим меваю гуллар,
Ани атрини исқаб ошиқ ўлсин, яйрасин диллар.
Муаттар, кўқ ипак парда ичида сақламиш курра,
Алар келганда қошингга ёрилгай шул замон тиллар.
Балогат боғидин чиқмиш ечиб ул эски кўйлакни,
Очиб зарпардан шоҳин гўзал кўкси—ла бир хиллар.*
Раъно юзли, сариқ ҳолли,* ичи гавҳарга лиқ тўлган,*
Аламлар боғидан чиқмас ани кўрса асал—боллар,
Қарамлик қўли бирла мушк анбар тўлдириб андок,
Куёш тутмиш қадаҳларни сочиб атрофга бўй еллар.
Қабул эт тортиғим дарҳол, кўп ўрнида кўр оз бўлса,
Аларни лаззатин тотгач, тушар ёдингга манзиллар.
Май ич, кайфингни чоғ эттил, муганийлар томон шошгили.
Кувват йиғ, то қиёмат кун давом этсин умр—йиллар.

Азизим, айладинг маҳрум мени жонона дилдордин,
Йўқолди шодлигим бирдан аюргин нолайи зордин.
Ажойиб қиссалар айтиб оларди қайғу, ҳасратни,
Муҳибимни кўролмасдан ўлиб бўлдим—ку хуммордин.
Бирор чоғ гар Абу Ҳотим, Язидий* ҳам Курайб ўғлин,

¹ дарроҷ дуррож — қирғовул.

**Агар аҳволидин сўрсам, тақаллум айлар афкордин.
Шикоят айламиш ҳар гал сенинг бедод дастингдин,
“Қачон етгай ҳалос вақти?” — садо чиққай у noctordin.
Туну кун менга ҳамдарду овингочим эди дилкаш,
Худо хайрингни берсин ким, юбор тезда бирор ёрдин.**

Абул Фазл ас-Суккарый ал-Марвазий ижодидан

Кимки қүёшни жаҳл билан бекитмоқчи бўлса, хато қилади,
Күёшни чойшаб билан ёпиб бўлмайди.

Кечанинг энг яхши сифати шуки,
“Кеча ҳомиладор, аммо нима туғишини билмайди” *

“Кийим бўёқчи қўлида гаровдир”

Туя ҳашаротларни ёқтирумайди, аммо туя тирик экан, улар
бари бир туюнинг бурнида яшайверади.

Эшак балчиққа юмалаб (истаган) нарсасига эришди ва
мехнатдан ҳалос бўлди.

Биз қадимги шартлашган шартларда турамиз:
“Йиртилган саноч⁴ ҳам, йиқилган карвон ҳам бўлмайди”

Эчки фақат овқат билан семиради,
“Эчки мулойим гал билан семирмайди”

“Денгиз суви тошиб ётганини кўриб турса ҳам, ит ундан
тили билан ичади” *

Менинг насиҳатларимга шубҳаланма, сенга ”мушукни
қопга солиб сотаётганим йўқ”

Кимнинг уйида таоми бўлмаса, унинг одамлар орасида
курмати бўлмайди.

Айтишларича, “кимки таклиф қилинмай дастурхонга келса,
у ўзини камситган бўлади”

⁴ саноч – чарм ҳалта; тулум, меш.

Абу Райхон Беруний (973–1048)

Абу Райхон Мұҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний буюк мунажжим, географ ва геолог, тарихчи ва этнограф, файласуф, шоир сифатида шұхрат қозонған. Хоразмда афригийлар сулоласи хукмронлиги даврида пойтахт шаҳар Қиётда туғилған. Афригийлар салтанати инқизозга учраб, Хоразмда Урганч амирларининг хукмронлиги ўрнатылғандан сүнг, Беруний Хоразмдан чиқиб кетади. Журжонга бориб, хукмдор Қобус ибн Вашмғир хизматига киради. Ана шу пайтда “Осор ул-боқия” (“Ўтмиш асрлардан қолған ёдгорликлар”) асарини ёзіб тугатади. Беруний бу улкан асарини ёзіб тугатғанда, 27 ёшда эди. Беруний бу асарида юонлар, римліклар, форслар, сұғдлар, ҳоразмийлар, насроний ва яхудийлар, исломгача ва исломдан кейинги арабларнинг динлари, байрамлари, йил ҳисобини илмий асосда баён қилиб беради.

Беруний Қобус саройидан кетғандан сүнг маълум вақт Рай вилоятида яшайды, кейин яна Журжонга келади. Нихоят, 1010 йилда ватани Хоразмга қайтиб келади. Ўша пайтдаги хукмдор Маъмун ибн Маъмун Берунийни пойтахт Урганчга таклиф қиласы. Саройдаги “Урганч академияси”ни ташкил қилишда Беруний кўп хизмат қиласы, шоҳ Маъмуннинг энг яқин маслаҳатчисига айланди. Ўрта Осиёнинг турли ўлкаларидан истебдодли олимларни бу академияга жалб қиласы. Абу Али ибн Сино ҳам шу академияга таклиф қилинади.

1017 йили Маҳмуд Газнавий Хоразмни эгаллагандан кейин Берунийни Газнага олиб кетади. 1017–1048 йиллар Берунийнинг энг сермаҳсул даври бўлди. 1025 йили “Таҳдид ниҳоят ал-амакин ли-тасхих масофат ал-масокин” (Аҳоли масканлари оралиқ масофаларини текшириш учун жойларнинг охирги чегараларини аниқлаш) номли жуғрофий рисоласини, 1030 йили машҳур “Хиндистон” асарини ёзди. Ўрта асрларда бу китоб сингари тарихий-этнографик асар ёзилған эмас.

Беруний шу йиллари “Қонуни Масъудий” асарини ҳам ёзди. Берунийнинг адабиётта оид кўшган ҳиссаси ҳам ғоятда буюқдир. У аксарият асарларида ўз даври ёки ўзидан олдинги шоирларнинг шеърларидан, ўзининг шеърларидан келтиради, турли ривоятларни, воқеаларни илмий асарга шунчалик маҳорат билан сингдирадики, натижада унинг илмий асарлари бадиий асарлар каби ўқиласы. Айниқса, “Минералогия” асарида буни яққол кузатиш мумкин.

“Ўтмиш асрлардан қолган ёдгорликлар” асаридан

Ал-Маъмун Али ибн Мусо ар-Ридга* Наврӯз тўғрисида айтиб беришни сўраган эди, у шундай жавоб берди: “Бу кун — фаришталар қадрлайдиган кундир, чунки шу куни фаришталар яратилган. Бу кунни пайғамбарлар ҳам қадрлайдилар, чунки шу куни Қуёш яратилган. Бу кунни шоҳлар ҳам қадрлайдилар, чунки бу кун йилнинг биринчи кунидир”.

Абдуссамад ибн Али бобоси Абдуллоҳ Аббосдан эшитган ривоятда айтишича, Наврӯз куни пайғамбарга қумуш пиёла ҳадя қилибдилар. Пиёланинг ичидаги ҳолва бор экан. “Бу нима?” — деб сўрабдилар Пайғамбар. “Наврӯз муносабати билан”, — деб жавоб бершибди. “Наврӯз нима дегани?” — деб сўраб-суриштира бошлабдилар пайғамбар. “Форсларнинг катта байрами”, — деб жавоб бершибди. “Эҳ-ҳа, — дебдилар пайғамбар, — бу кун — Оллоҳ чексиз тўдага жон ато қилган кун экан-да”. “Чексиз тўда нима дегани?” — деб сўрашибди ундан. Пайғамбар айтибдилар: “Чексиз тўда — ўз еридан чиқиб, ўлимдан кўрқсанлар, улар лак-лак бўлган эдилар. Оллоҳ уларга “Ўлинглар!” — деб амр берди, кейин ўша куни уларга жон ато этиб, жонларини ўзларига қайтарди. Оллоҳ осмонга амр берган эди, осмон уларнинг устига ёғмур ёғдирди, шунинг учун одамлар шу куни сув қуишини одат қилганлар” Шундай қилиб, Пайғамбар ҳолвани еб бўлиб, пиёлани синдирибдилар ва ёнидагиларга пиёла парчаларини бўлиб бериб, шундай деб хитоб қилибдилар: “Қанийди бизда ҳам ҳар куни Наврӯз бўлса!”

Айтишларича, Довуд ўғли Сулаймон узугини йўқотиб қўйгандан кейин, подшоҳлиқдан маҳрум бўлди. Орадан кирқ кун ўтгач, унга узукни қайтариб бердилар ва унинг шоҳлиги шукухи яна тикланди. Унинг ҳузурига ер юзи шоҳлари йигилишиб келдилар, унинг тепасида қушлар ҳам тўпландилар. Шунда форслар “Навруз омад”, яъни “Янги кун келди”, деб айтдилар. Ўшандан бўён бу кун Наврӯз деб аталадиган бўлган.

Сулаймон шамолга “Мени осмонга олиб чиқ”, — деб амр берибди. Осмонда унга қалдирғоч дуч келиб, айтибди: “Эй шоҳ! Мен инимга тухум қўйганман, тухумимни ўраб бир четга олиб қўй, босиб олмагин” Сулаймон қалдирғочнинг тухумини ўраб, бир четга олиб қўйибди. Ерга қайтиб тушгандан кейин қалдирғоч тумшуғида сув олиб келиб, Сулаймоннинг олдида пуркабди. Қалдирғоч унга яна чигиртканинг оёғини ҳадя қилибди. Шу сабабдан Наврӯз куни ерга сув сепадилар ва ҳадялар улашадилар.

Форс олимларининг айтишларича, Наврӯз куни руҳлар махлуқотларни яратиш учун Феруза гумбазини ҳаракатга келтирадиган

вақт бор. Форс олимлари шундай дейдилар: “Наврўз куни энг баҳтили соат — Куёш соатидир. Шу куни тонгда шафақ ер юзига жуда яқин жойлашган бўлар экан, унга қараган одам, баҳтили—саодатли бўлар экан”.

Бу кун — танланган кундир, чунки бу кун Хурмуз деб айтилади. Хурмуз буюк, шуҳратли худонинг исмидир, у оламнинг ва оламда истиқомат қилувчиларнинг яратувчиси, ижодкори, ҳомийсидир. Унинг муруввати ва шафқати шу қадар буюкки, буни қаламга олганлар ҳатто унинг бир қисмини ҳам тасвирлаб бера олмайдилар.

Сайд ибн Фадл ҳикоя қиласи: Форсдаги Дум тоғида ҳар Наврўз тунида яшин кўриниб туради. Ҳаво қандай бўлишидан қатъий назар — ҳаво очик кунда ҳам, булутли кунда ҳам яшин чақнаб, жилваланиб туради. Яна Калваз олови* ҳам ҳайратда қолдиради, гарчи буни кўзинг билан кўрмагунингча, кўнглинг хотиржам бўлиши ва буларнинг борлигиги ишонишинг мумкин бўлмаса ҳам...

Наврўзнинг байрам деб эълон қилиниши тўғрисида шундай деб ҳикоя қиласидилар: Жамшид ўзига бир арава ясади. Бу аравага биринчи марта ўтирганда, жинлар ва иблислар бир кунда уни ҳавога олиб чиқиб, Дунбаванд тоғидан Бобилга олиб борган эканлар. Одамлар мўъжиза кўрганлари учун, бу кунни байрам деб эълон қилибдилар. Одамлар Жамшидга тақлид қилиб, аргимчоқ учадиган бўлган эканлар.

Баъзиларнинг айтишича, Жамшид саёҳат қилишни яхши кўрар экан. Озарбайжонга боришини хоҳлаб қолганда, у ўзининг олтин тахтига ўтирган экан ва одамлар елкаларидан таҳтни кўтариб борган эканлар. Куёш нурлари Жамшидинг юзига тушганда, одамлар буни кўриб ғоятда завқланибдилар ва хурсанд бўлибдилар, бу кунни байрам деб эълон қилибдилар. Форсларда Наврўз куни бир—бирларига қанд ҳадя қилиш расм бўлган экан. Бағдодлик Одорбоднинг айтишича, бунинг сабаби шуки, шакарқамиш Жамшид даврида пайдо бўлган эмиш, ўша пайтгача шакар қамишни у ерда билишмас экан. Жамшид ширин суюқлик томиб турган шакарқамиш поясини кўрибди. У суюқликдан татиб кўрибди ва ширин эканлигини билиб, суюқликни ажратиб олиб қанд тайёрлашни буорибди. Қанд бешинчи куни тайёр бўлибди, одамлар эса бир—бирларига яхшиликка қанд ҳадя қилишибди. Мехржон куни шу тариқа расм бўлган экан.

“Минералогия” китобидан

Мурувват одамга ўзи учун, яқинлари ва мол—мулки учун мажбурият юклайди. Футувват эса ундан юқори бўлиб, бошқаларга ҳам татбиқ қилинади. Мурувватли эр ўзи ва мол—мулкидан бошқа ҳеч нарсага эгалик қилмайди, унга тегишли нарсани ҳеч ким талашмайди.

Лекин мурувватли эр бошқа одамларнинг бурчини ҳам ўз зиммасига олгач, уларнинг роҳат—фароғати йўлида машаққатларга дуч

келади. Оллоҳ унга берган ва бошқаларни маҳрум қилган нарсаларни қизганмасдан беради. Ундай одам футувватлидир*, одам бу ишга лаёқати туфайли шухратга эришади, бу ишга лаёқати борлиги туфайли шухрат топади, илтифотлилiği, шафқатлилiği, қатъийлигі, сабрлилiği, айни пайтда раҳмдиллик фазилатлари билан машхур бўлади. Гарчи келиб чиқишига кўра юқори мартабали зотлардан бўлмаса—да, ишлари билан шундай мартабага кўтарилади. Аждодларининг қадимийлигига кўра эмас, балки хизматларига кўра обўйи ошади.

Жаҳз ал—Бармоқий* шундай ҳикоя қиласди.

Басрада бир одам яшар экан. Ҳар куни чиройли либосларини кийиб, одамларнинг эҳтиёжлари тўғрисида ғамхўрлик қилиш учун отига миниб чиқиб кетар экан. Бу тўғрида ундан сўраганларида, ўша одам шундай жавоб берибди: “Ҳаётимда энг яхши даврларда мен хушовоз қўшиқчиларнинг торлари садолари остида кўздан тоза майни ичиб лаззатланардим. Қўшиқчиларнинг овози дараҳтлар тепасида сайрайдиган күшларнинг бекиёс оҳангига ўхшарди. Лекин мен одамларга мурувват кўрсатганимда, улар биродарлари олдида миннатдорчилик билдирганларида шундай шод бўлардимки, олдинги шодликларим бунинг олдида ҳеч нарса эди”.

Шунинг учун футувват ёқимли шодлик, олийҳимматлилік инъоми, машхур саховат, зўравонликка барҳам бериш деб таърифланган. Аслзода хонадоннинг авлодларидан бири ота—боболари номидан ёрдам сўраб Исмоил ибн Аҳмад ас—Сомонийга* мурожаат қилибди. Исмоил ўша одамнинг мактубига шундай жавоб ёзибди: “Сен ота—ота боболарингнинг аслзодалардан эканлигини гапирма, ўзинг шараф қозонгандардан (*исамийан*) бўл” Исмоил шоирнинг қуидаги сўзларини назарда тутган эди:

Исомнинг қалби юксалтириди Исомни*,

Қалби ўргатди мардана ҳужум қилишни.

Қодир Оллоҳнинг каломи ҳам шунга оид: “(Эй инсонлар), сизлар то қабрларни зиёрат қилгунларингизча (яъни ўлиб, қабрга киргунларингизча) сизларни (мол—дунё) тўплаб кўпайтириш (Оллоҳга тоат—ибодат қилишдан) машғул қилди”.*

Бир юонон айтган экан: “Кимки қариндошлари туфайли алоқа боғлаш йўлларини қидирса ва марҳум ота—боболари билан фаҳрланиб қолса, унинг ўзи ўлик, ота—боболари тириқдир”. Шоир бу тўғрида шундай деган:

Агар эр ўзини ўзи юксакликка кўтармас,

Чириган суяклар мақтаниш учун буюм эмас.

* * *

...Ар—Рашиднинг* канизакларидан бири гўзалликда бошқаларидан ажralиб турар экан. Ар—Рашид канизакларига бирор нарса ҳадя қилганда, ўша канизак ўз улушини доимо қайтариб берар

экан. Ар-Рашид бундан қаттиқ ғазабланар экан. Бир куни шундай воқеа юз берибди.

Ар-Рашид канизаклари олдига қимматбаҳо тошларни сочибди, канизаклар тошларни териб ола бошлибди. Лекин ўша канизак тошларга қўлини ҳам текизмабди. Сўнг ар-Рашид бошқа қимматбаҳо тошларни олиб келишни буюрибди. Тошларни олиб келишгач, ар-Рашид канизакларига “Танлаб олаверинглар”, — дебди. Канизаклар тошлардан танлаб олишибди. Ар-Рашид гўзал канизагига “Нимага сен ҳам дугоналарингга ўхшаб териб олмаяпсан?” — деб сўрабди. Канизак жавоб берибди: “Бўлти, нимани танлаб олсам, менини бўлади, шундай қилганим бўлсин”. У ар-Рашидинг олдига келиб, қўлидан ушлабди-да, шундай дебди: “Мана, менинг дунёдаги энг қимматбаҳо тошлар орасидан танлаб олганим”. Ар-Рашид бу ҳолатдан ғоят завқланибди ва канизакка “Холиса” (Софдил) деб исм берибди. Шундай қилиб, у бошқа канизакларга қараганда ар-Рашидинг марҳаматига кўпроқ сазовор бўлиб, мукофот ва ҳадяларни кўпроқ олибди.

Бир куни Абу Нувосга ар-Рашидинг ҳадяси кечикибди. Абу Нувос шундай шеър ёзиб жўнатибди:

Шеърларим йўқолди эшигингизда,
Холисага берилган ёкут йўқолганидай.

Бу шеър Холисанинг қулогига етиб келибди. Холиса ар-Рашидга Абу Нувос устидан шикоят қилибди. Халифа ар-Рашид шоирни чақиртириб, ундан сўрабди: “Эй бебош, бундай деб айтишга сени нима мажбур қилди?” Шоир жавоб берибди: Шеърни олиб келувчи хато қилибди, “айн”нинг ўрнига “хамза”ни қўйибди”.* Ар-Рашид бу ёлғонга гўё ўзини ишонгандай қилиб кўрсатибди ва олийҳимматлик билан шоирнинг илтимосини қондирибди. Акс ҳолда Хорун ар-Рашиддай шеъриятнинг буюк билимдони воқеани бошқача ҳал қилиши мумкин эди.

Умар ибн Хаттоб тўғрисида ҳикоя қиладилар. Бундай пайтларда у ҳам ўзини билмасликка солиб қўя қоларкан. У шоир Хутайани* Зибриқанга* қаратса ёзган ҳажвияси учун таъқибдан ҳимоя қилган. Умар Хутайанинг тилини ҳадялар билан “кесиб”, шу йўл билан иккаласини яраштириб қўйишни таклиф қилган. Лекин Хассон ибн Собит* Умарнинг ниятини ўзгартирибди. Умар ва бошқа ақли катталар, довюраклар пайғамбарнинг йўлидан боришини тўхтатмаганлар. Пайғамбар бу шоирнинг тилини хайр-саховат тифи билан “кесиш”ни таклиф қилган. Бошқалар ўзларига асло алоқаси бўлмаган “водий”да адашиб, ўзларини бемаъниларча тутганларида, Пайғамбар а.с. ва халифа Умар шоирга мурувват кўрсатган эдилар.

Ал-Мұтадиддинг* вазири Убайдуллоҳнинг* икки ўғлидан бири вафот этганда, шу муносабат билан Али ибн Бассом* шеър айтганда,

Убайдуллоҳ ибн Бассомнинг сўзларига мурувват қилганини наҳотки кўрмайтган бўлсанг?!

Айт изироб чекаётган Абул Қосимга:

Дуч келибсан ғаройиб тақдирга.

Ҳаётинг безаги бўлган ўғлинг ўлибди,

Хаста, нуқсони бор ўғлинг қолибди.

Бу ҳаётда ўғлинг ўлган бўлса ҳам,

Сен кутулмабсан кулфатдан”.

Убайдуллоҳ бу ҳақда билгандан кейин, Ибн Бассомни ҳузурига чақириб: “Эй Али, бундай деб айтишга қандай журъат қилдинг?” — дебди. Ибн Бассом ғазабга учрашидан қўрқиб, тўсатдан шундай жавоб берибди:

Мен айтдимки:

Айт изтироб чекаётган Абул Қосимга,

Ғолибнинг кўли ўлимни асло даф қила олмас.

Қандай ҳукмдор бўлса ҳам у,

бошдан кечираётган йўқотиш —

Кулфатларнинг энг огири.

Ўлим сени қувиб ўтди,

Бахтсизликнинг оғирлигини сен билан бирга

кўтариб борадиганини сендан тортиб олди.

Ибн Бассом бу сўзлари билан Ибн ал-Мұтазнинг* шеърига тақлид қилган эди. Ибн ал-Мұтаз Убайдуллоҳга тасалли бериш мақсадида шу шеърни ёзган эди:

Вазирга айт: “Тақдир шудир, бевафодир,

Инсоннинг борар вақти тайин этилар.

Улуш бўлинаётганда қисмат уни насибасиз қилди,

Абул Ҳусайнни унга қолдирди, бунда эса у ютди.

Мард Абу Мұхаммад унинг улушки бўлди,

Ахир, эрнинг ўнг кўли — икки кўлидан энг яхшиси-ку”

Али ибн Бассом Убайдуллоҳнинг ҳузуридан чиққач, унинг бадфеъллиги тутиб, яна куйидаги шеърни айтди:

Мендан вазирга етказинглар,

Ҳайқиринглар: “Эй икки карра баҳтиқаро!

Сахийлик насли ҳалок бўлмоқда, орсизлар насли—

Абул Ҳусайн тирик қолмоқда.

Сен тошюраксан, ғамдан кўзлари ёнаётгансан,

Бу ҳаёт — унинг ўлимидир,

Кўлларинг билан бошининг муштла”.

Бу шеър одамлар орасига ёйилиб, маталга айланиб кетган. Турли вазиятда шу шеърни келтирадилар, шунингдек, шахмат ўйинида одатда, асло бегараз айтаверадилар.

Ибн Ҳамдун ан-Надим* ҳикоя қиласи. Бир куни у ал-Мұтадид билан шахмат ўйнаб ўтирган экан, Убайдуллоҳ кириб келиб,

қандайдир ишни бажариш учун ал-Мұтадиддан изиң сұрабди. Бу иш юзасидан топшириқ олғач, Убайдуллох чиқиб кетибди. Убайдуллох чиқиб кетгандан кейин, Мұтадид қироат билан “Бу ҳаёт — унинг үлими” дегенде айта бошлабди. Шеърни такрор-такрор үқиб, шахматта берилебди. Шу пайтда ал-Қосим бошқа иш билан яна Мұтадиддинг хузурига кирибди. Ўйинга берилген Мұтадид унинг кирганини сезмасдан шеърни такрорлайверибди. Ибн Ҳамдун ал-Қосимнинг кирганини Мұтадидга билдириш учун йўлини топибди. Шунда ал-Мұтадид бошини кўтариб, шунчалик хижолат тортибди, юзлари худди бўёқ суртгандай қизарип кетибди. Сўнг ал-Мұтадид айтибди: “Эй Абул Ҳусайн, — деб куня* бўйича мурожаат қилибди, чунки хижолатпазлик шунга мажбур қилибди, — нега анови ҳәёсизнинг тилини қиркиб, ёмонликни ўзингдан даф қилмайсан?” Ал-Қосим дарров чиқиб, Ибн Бассомдан ўч олиш учун келган қулай вазиятдан дарров фойдаланмоқчи бўлибди. Ибн Бассом билан ҳисоб-китоб қилмоқчи бўлиб “Дарров уни қидиинглар!” — деб буйруқ берилебди. Ибн Ҳамдун бу ахволдан шунчалик донг қотиб қолибди, Ибн Бассомга раҳми келиб, “Унинг бошига бирор фалокат келмасайди”, деб хавотирланиб, кўллари қалтираб, шахматни ёмон ўйнай бошлабди. Ал-Мұтадид “Сенга нима бўлди?” — деб ундан сұрабди. “Эй адолатли ҳукмдорим! — дебди ибн Ҳамдун. — Абул Қосим шунчалик нафрат ўти билан ёняптики, менимча, ҳеч бўлмаганда, ибн Бассомнинг тилини кесиб олади. Ибн Бассом — ноёб шоир, унинг бошига тушган кўргуликда адолатли ҳукмдоримни айблайдилар”. Ал-Мұтадид Абу Қосимни чақиришибди ва “Ибн Бассомга қандай жазо бердинг?” — деб сұрабди. “Мунисга*, бор, ибн Бассомнини чақириб кел, унинг тилини кесаман, деб айтдим”, — деб жавоб берилебди Абу Қосим. Халифа ал-Мұтадид эътиroz билдирибди: “Ахир, сенга айтдим-ку унга яхшилик қилгин, уни иззатлаб, мукофот бергин, деб. Бу билан унинг масхаралашидан қутуласан, кейин у сени мақтаб юради”. “Эй адолатли ҳукмдорим, — дебди Абу Қосим, — агар сиз уни яхшироқ, керакли даражада билганингизда, унинг сўзларини эшитганингизда эди, тилини кесиб олиш жоиз экан, деб айттардингиз”. Ал-Мұтадид кинояни тушунишибди ва кулиб жавоб берилебди: “Шунинг учун ҳам биз кўлни йўқ қилишга фармон берган эдик-да. Буйруқ бер, ўша шоирни олиб келишсин, унга уч юз динор бер. Бошқача қилганимиздан кўра, бизга шуниси афзал” Абу Қосим шундай қилиді: ибн Бассомга мукофот берилб, Саймара* чопарига (почта) бошлиқ қилиб жўнатиб юборибди. Ибн Бассом у ерда ал-Мұтадид ҳукмронлигининг охиригача қолибди.

Ал-Қосимнинг кинояси шу эдикни, Мұтадид бир кўл барпо қилиб, атрофини боғ қилишга фармон берган эди. Кўл қурилишига олтмиш минг динор харажат бўлган эди. Ал-Мұтадид у ерда ўз канизаклари билан ёлғиз турарди. Канизакларнинг орасида Зурайра

деган биттаси ал-Муътадидга жуда ёқар эди. Ибн Бассом шундай ёзган эди:

Одамлар тарк этди кўлни,
У қўмсади у ерда ёлғизликни.
Ўтириб олиб ураг дўмбирани,
Зурайрани.

Бу гап ал-Муътадиднинг кулоғига стиб келгач, эшитганларини ҳеч кимга билдирамади. Аксинча, ўша ерда қурдирган иншоотларни бузишга фармон берди...

Абу Али ибн Сино (980–1037)

Абу Али ибн Сино Бухоро вилоятининг Афшона қишлоғида туғилган. Исми – Ҳусайн, отасининг исми – Абдуллоҳ эди. Ҳусайннинг ёшлиги ва йигитлик даври сомонийлар ҳукмронлигининг сўнгги даврига, хусусан, Нуҳ 11 ибн Мансур Сомоний ҳукмронлиги даври (976–997)га тўғри келади. Абу Абдуллоҳ Нотилийдан фалсафани, Ҳасан ибн Нуҳ ал-Қумрийдан табииёт илмини ўрганди. Айни пайтда қадимги юон табиий–ilmий ва фалсафий меросини, хусусан, Арасту, Эвклид, Птоломей, Гален, Гиппоқрат, Пифагор, Порфирий кабиларнинг асарларини ҳам кунт билан ўрганди. 16–17 ёшларида ибн Сино машхур табиб бўлиб танилди. Бухорони Қорахонийлар забт этгач, 1000 йилда у Бухородан чиқиб Хоразмга борди ва Хоразм ҳокими Али ибн Маъмун саройидаги ўз даврининг академиясига қабул қилинди. Лекин Маҳмуд Газнавийнинг таъқибидан қочиб, Эрондаги турли шаҳарларда яшади. Журжонга келгач, ибн Сино ҳоким Қобус ибн Вашмгири саройида табиб сифатида шуҳрат қозонади. 1019–21 йилларда Ҳамадонда вазир лавозимида хизмат қилди. Баъзи сабабларга кўра, бу ердан кетиб, Исфаҳонга боради ва бутун умрини илм–файға бағишлади.

Ибн Сино асарларининг ҳаммаси 280 дан ошиқ. Шулардан 40 дан ортиғи — тиббиётга, 30 га яқини — турли табиий фанларга, 3 рисола — мусиқага, 185 рисола — фалсафа, мантиқ, руҳшунослик, геология, ахлоқ ва ижтимоий–сиёсий масалаларга бағишиланган. Лекин унинг ҳамма асарлари ҳам етиб келган эмас.

Абу Али ибн Сино буюк табобат олими, файласуф, тильтунос бўлиш билан бирга, забардаст адаб ҳам эди. Унинг “Тайр”, “Соломон ва Ибсол”, “Ҳайй ибн Якзон”, “Юсуф” каби насрарни асарлари X–XII асрларда Марказий Осиёдаги бадиий насрнинг юксак намуналариридир. Ибн Сино бу асарларида тасаввуф таълимотини ҳамда ижтимоий–сиёсий масалаларни илгари сурди.

“Тайр” қиссаси

Дилимдаги қайғуларимнинг бир озини эшигадиган биродар топилармиカン?! У меҳрибонлик қилиб, ҳасратимни тингласа, оғиримни енгиллаштирган, дардимга малғам топган бўларди...

Агар дўстлик савдо-сотикка ўхшаб, эҳтиёжга қараб ахтарилса, зарурат туғилмаган чоғда дўстни назарга шимай, ташлаб кетилса, бу қандай дўстлик бўлди энди!

Дўстинг бошингга мушкул тушгандагина ҳолингдан хабар олгани келиб, бошқа вактда бегонадай юрса, зарурат туғилгандагина эслаб, бошқа маҳалда сира эсламаса, ўйлаб кўр, шу ҳам дўстлик бўладими, ахир!

Ахир, худонинг ўзи яқинлаштирган меҳр-шафқатли дўстлар ҳам бор-ку! Улар ҳақиқатга мулоҳаза билан қарайдилар; дилларида шакшубҳа ғубори бўлмайди. Уларнинг ҳаммаси бир-бирига холисанлилоҳ дўст, аҳил, уларни шундай олийжаноб дўстлик бирлаштирган.

Эй, биродарлар! Ҳақиқатни очинглар, тўғри йўлдан юринглар. Бир-бирингиздан билим ўрганиб, камол топишингиз учун дил пардасини очиб ташланглар.

Эй, биродарлар! Кирпилар бошини ичига тортгани каби, сиз ҳам бошингизни ичингизга тортинг. Ботинингизни юзага чиқаринг, зоҳирингизни эса, ичингизга олинг. Худо ҳақиқи, ботинингиз равшан кўриниб турибди-ю, лекин зоҳирингиз яширин.

Эй, биродарлар! Илонга ўхшаб пўст ташлаб, қуртлар сингари судралиб юринглар. Куроли думида бўлган чаёндек, хушёр бўлиб туринглар, чунки, шайтон одамни орқадан келиб алдай олмаса, ҳеч бир алдай олмайди.

Ажал заҳрини ютинглар, яшаяжаксиз, ўлимни севинглар, тирик бўлажаксиз.* Кўнадиган уя тутмай учиб юринглар, чунки қушларнинг овланадиган жойлари уялардир. Агар қанот йўқлиги учишингизга монелик қисса, қанот ўғирланглар, мақсадга етасиз. Энг катта фазилат учишга моҳир бўлишдир.

Қизитилган тошларни ютадиган туюқуш бўлинглар, катта-кичик суюкларни ютиб юборадиган илондек, олов ичида дадил юрадиган самандардек, кундузи ёруғликка чиқмайдиган кўршапалакдек бўлинглар. Паррандаларнинг энг яхшиси кўршапалаклардир.

Эй, биродарлар! Одамларнинг ботири мушкулотдан қўрқмайди. Камолот ҳосил қилишдан бош тортган киши одамларнинг энг қўрқоғидир.

Биродарлар! Фаришта ёмонлик билан машгул бўлса ёки ҳайвонлар хунук иш қилса, бунга ажабланиш керак эмас. Балки инсон вужуди ақл билан мунаввар була туриб, шаҳватга берилса-ю, инсонлигини йўқотиб, виждандан кечса, бунга ажабланиш керак бўлади. Қасамёд қилиб айтаманки, одамнинг фариштаси шаҳватни даф қилишда шак-шубҳасиз событ қадамдир. Унинг оёқлари жимога юрмайди. Агар кишидаги инсонийлик, ёмонлик оҳанрабоси бўлмиш шаҳватни қайтаришга ожизлик қилса, ундан одам ҳайвондан ҳам паст туради.

* * *

Энди сўз бошига қайтаман. (Буни) мен (Ибн Сино) айтяпман:

Бир гуруҳ овчилар тузоқлар кўйиб, тўрлар ёйдилар. Кейин дон сепиб, ўзлари кўкатлар орасига яшириндилар. Бу вақтда мен паррандалар галаси орасида эдим. Шунда овчилар бизни кўриб, кушларга ўхшаб сайраб чакирдилар. Бундай қарасак, у ерда жуда кўп дон ва ўзимизга ўхшаш кушлар бор экан. Буни кўргандан кўнглимизда ҳеч қандай шубҳа туғилмади.

Апил-тапил шу кушлар томонга боришга шошилдик ва боришимиз билан ҳаммамиз тузоқقا илиндиқ. Шу пайтда бўйнимизни ҳалқа бўғди, қанотларимизни тўрлар ўради, оёқларимизга эса, тузоқ тушди. Кутулишга қанча уринмайлик, ҳаракатимиз зое кетди, қайтага тўрга баттарроқ ўралиб, ҳалок бўлишимизга кўзимиз етди.

Ҳаммамиз ўзимиз билан ўзимиз овора бўлиб, биродарларимизга мадад беришгина эмас, уларга қайрилиб қарашни ҳам унтибмиз. Кейин ҳаммамиз кутулиш чорасини топиш ҳақида бош қотирдик. Шу қадар йўга чўмиб кетибмизки, ҳатто тузоқقا илинганимиз ҳам ёдимиздан кўтарилибди. Шу алфозда бир оз кўнишиб, тўрқафас ичида қолиб кетдик.

Бир маҳал қарасам, бир гала қушлар кўринди. Улар бошу қанотларини тўрдан ҳалос қилиб, учиб келишар, аммо оёқларида эса ҳамон тузоқ осилиб турар эди. Бу тузоқ учиб қочишга ҳалал бермас, шунга қарамай, учиб кутулиш осон ҳам эмасди, осуда ҳаёт кецириш ҳам мушкул эди. Ана шу ҳол унуган нарсамни ёдимга туширди. Шу билан бирга, кўнишиб қолган нарсанинг ёмонлигини ҳам кўз олдимда намоён қилдим. Тузоқдан бўшайман, деб уринавериб, тавбамга таяндим, ҳатто ҳасрат-надоматдан куйиб ўлаёздим.

Кейин, зора, ўша қушлар менга яқинроқ келиб, бу фалокатдан ҳалос бўлиш йўлини кўрсатсалар, деган умидда тўрқафас ичида туриб, уларни чакирдим.

Улар овчиларнинг ҳийлаларини билишиб, яқин келишга ботинмай қочдилар. Кейин мен уларга қадимги дўстлигимиз ва ҳаммамиз бир гурухданлигимизни айтиб ёлвордим, бир маҳалги аҳду паймонимизни эслатдим. Шундан кейингина улар менинг олдимга келишди.

Улардан ҳол-аҳвол сўрадим. Улар ҳам мен дучор бўлган фалокатга гирифтор бўлганликларини, кейин қутулишдан умид узиб, шу азоб-уқубатга қўнишиб қолганликларини гапириб беришди. Кейин улар менга ёрдам кўрсатдилар, бўйнимдан тузоқ, қанотларимдан тўр олиниб, қафас эшиги ланг очилди.

Шунда улар менга:

— Қани, қочиб қол, — дейишиди.

Мен бошу қанотимни кутқариб, сўнг улардан оёқларимдан тузоқни олиб ташлашларини илтимос қилдим. Улар: "Агар биз шундай ишга қодир бўлганимизда, аввал, ўз оёғимиздаги тузоқни олиб ташлаган бўлардик, касал табиб касални даволай олармиди!" — дейишиди.

Мен оёғимдаги тузоқ билан учмоқчи бўлдим. Улар менга шунда дейишиди:

— Олдингда жу кўп буқъалар¹ бор. Агар биз улардан тез-тез учеб үтмасак, балойи азимдан қутуломаймиз. Бизнинг кетимиздан уч, сени кутқарамиз ва сенга тўғри йўлни кўрсатиб юборамиз.

Серўт, серҳосил водий, йўғ-е, аксинча, курсоқ, хароб водийдаги юксак тоғ оралиғидан учдик. Водий орқамиизда қолиб, ҳалиги тоғ чўққисига етдик. Бирдан олдинга қарасак, яна саккизта баланд тоғ намоён бўлди, уларнинг чўққилари кўз илғамас эди...

Шунда орамиздагилардан бири: "Бу тоғлардан жадал ўтиб олмасак балога гирифтор бўламиз", — деди.

Шундан кейин биз тез учеб, олти чўққидан ўтиб, еттинчисига етдик. Бу тоғ чегарасидан ўткач, баъзи қушлар: "Эвоҳ, ҳеч тоқат қилиб бўлмаяпти, дам оласизларми, йўқми?! Учавериб тинка-мадоримиз қуриди. Душман олисда қолиб кетди: бир оз дам олсак, яхши бўларди. Ахир, тўхтовсиз учгандан кўра дам олиб учсак, тезроқ најжот топамизку", — дейишиди.

Шундай қилиб, ўша тоғ чўққисига бориб қўндиқ. Бундай қарасак, кўз олдимизда ям-яшил мевазор, сувга сероб, обод боғлар турибди. Кулоқларимизга ашула, мунгли нағмалар эшитилди; мушку анбардан кўра хушбўйроқ ислар димогимизга урилди.

Биз боғнинг меваларидан едик, сувларидан ичдик ва то дармонга киргунимизча шу ерда қолдик. Шунда бир күш деди: "Жадаллаб қолайлик, чунки хотиржамлик ғафлатда қолдирса, эҳтиёткорлик халос этади. Ундан сўнг, мен сизларга айтсан, шубҳадек мустаҳкам қўрғон йўқ. Ғафлат босиб, бу жойда узоқ туриб қолдик.

Душманимиз орқамииздан ахтариб келяпти. Гарчи бу жойда туриш биз учун қулай бўлса-да, лекин саломат қолишимиз мушкул. Шунинг учун, келинглар, бу буқъани ташлаб, тезроқ кетайлик"

¹ буқъа – жой, бино; хонақоҳ; сарой.

Шундай қилиб, ҳаммамиз учишга чоғландик. У ердан учеб, саккизинчى тоқقا етиб бордик. Бундай қарасам, чүқкиси осмон бағрини ёриб кирган баланд тоғ, унинг теварагида күшлар учеб юрибди. Мен умримда бундай хушнаво, гүзәл, дилкаш қүшларни учратмаган эдим.

Уларнинг ёнига қўнганимиздан кейин, биз илгари ҳеч қаерда кўрмаган ва ҳатто эшиитмаган лутф-эҳсон ва меҳрибончиликни кўрдик, улар бизга самимий ёрдам кўрсатишди. Биз умр бўйи уринсак ҳам, борингки, умримизга неча бор қўшиб берилгач тақдирда ҳам, улар бизга қылган ёрдамининг кичик бир улушкини эплай олмасдик. Улар билан танишгач, бошимизга тушган фалокатларни сўзлаб берардик. Улардан бири деди:

— Мана шу тогнинг орқасида бир шаҳар бор. Ўша ерда буюк подшо истиқомат қиласди. Ҳар бир зулмдийда унга сифинса, муножот қиласа, унинг қудрат ва мадади билан мушкули осон бўлади, дарду фалокатлардан кутулади.

Биз буюк подшо шахрига йўл олдик. Ниҳоят, қаср олдига етиб, ижозатига мунтазир бўлиб турдик. Киришга рухсат берилди. Бизни саройга олиб кирдилар.

Биз кирган саройнинг кенглигию гўзаллигини тавсифлаб бериш қийин. У саройдан ўтканимиздан кейин, кенг ва яраклаган бир сарой дарвозаси очилди. Бунга кўзимиз тушганида, олдинги кўрган саройимиз анча тор, кичкина туюлди. Ниҳоят, подшо хузурига етдик. Парда кўтарилиб, подшо жамолини кўриб, ҳаммамиз бежуш бўлиб қолдик. Ҳайтовур, унинг ўзи дардимииздан огоҳ бўлиб, ўз лутфи билан хушимизга келтирди. Ниҳоят, у билан гаплашишга журъат этдик, ўз саргузаштимизни гапириб бердик. Саргузаштимизни тинглагач, у деди:

— Оёқларингиздаги тузоқни қўйган кишидан бўлак ҳеч ким еча олмайди. Мен унга бир элчи юбораман. Элчи сизларни тузоқдан кутқаришни овчидан илтимос қиласди. Гап тамом, хотиржам бўлиб қайтаверинглар.

Ана шундан сўнг, биз элчи билан бирга йўлга тушдик. Биродарларимиз подшонинг ҳусну жамоли ва унинг даргоҳи ҳақида ҳикоя қилиб беришимни талаб қилдилар. Мен унинг жамолини қисқача таърифлаб бераман: у шундай бир подшоки, қачон сен кўнглингга заволсиз жамолни, нуқсонсиз камолни келтирсанг, унинг жамолу камолини кўрган бўласан. Ҳақиқатан ҳам, ҳар бир камолат унда зоҳир, ҳар бир нуқсон, ҳатто мажозий маънода бўлса ҳам, ундан йироқ. Кимки унга хизмат қиласа, у энг олий баҳтга эга бўлади. Кимки ундан узоқлашса, дунё ва охиратда зиён кўради.

Ҳикоямни эшитиб биродарларим менга шундай дедилар:

— Сен ақлдан озиб қолибсан. Худо ҳаққи, сен эмас, балки ақлинг ҳам учган экан, сен овланмаган, ақлу ҳушиңг овланган экан.

Кишилар қачон учгану қүш қачон гапирган! Ҳудди мижозингда сафро ғалаба қилганга ўхшайды. Энди девпечакни қайнатиб ич, тез-тез сучук сувли ҳаммомга тушиб тур, нибуфар ёгини ҳидла. Кейин лазиз таомлар егин, жинсий алоқа ҳамда уйкусизликдан сақлан, камрок фикр корит. Илгари оқиллигингни кўрганмиз, акл-идрок ва заковатингга қойил бўлганмиз. Энди бу аҳволингни кўриб, биз сендан ранжидик. Сенинг аҳволингта нуқсон еттанини кўриб, кўнглимиз паришон бўлди.

Уларнинг гаплари қанча кўп бўлса, фойдаси шунча оз эди. Сўзнинг энг ёмони амалга ошмай, зое кетганидир. Тангридан мадад, одамлардан узр сўрайман. Золимлар келгусида қандай жазога учрапшари маълум.

“САЛОМОН ВА ИБСОЛ”

Қадим замонда бир ака-ука бўлиб, каттасиники Саломон, кичигиники Ибсол эди. Саломон укасини ўз фарзандидай тарбиялади. Боланинг хатти-ҳаракати унга маъкул тушиб, барча фанлардан таълим берди. Бола балоғатга етгач, шайтон Саломоннинг хотинини Ибсолга хуштор қилиб қўйди; ишқ ўтида ўртанган янга тоқат қила олмади. Ниҳоят, Саломонга деди:

— Уканг Ибсол жуда олижаноб бола, у сенга фарзандингдек яқин. Фоятда хушфеъл, одобли бола бўлиб етишди. Уни болаларимизга кўшиб қўйсан, уларга одоб ва яхши хулқ ўргатса...

Саломонга хотинининг гали маъкул тушди:

— Хўп, сен айтгандек бўлсин, – деди у. Кейин Ибсолни чақириб:

— Ҳар пайшанба ва жума кунлари қасримизга келиб тур, – деб тайинлади.

Ибсол бунда бирор шумлик бўлса керак деб, чўчири ва акасига шундай деди:

— Эй, ака, мен қаёқда-ю, бола тарбиялаш қаёқда? Мен бу иши эплай олмайман. Болаларингга ўзинг бош бўлиб, тарбиясини назорат қилиб турсанг, яхшироқ бўларди. Жуда зарур бўлганда, уларнинг ҳолидан хабар олиб турсам бошқа гап.

Саломон укасининг бу галини эшитиб, унга:

— Гапларинг дурусткую-я, лекин янганг сени кўрса хурсанд бўлади, – деди, – очиқ чехра билан қасрга кириб юрсанг, кўлидан келганча яхшилик қиласди: сенга кийим-кечак, яхши-яхши совғалар беради. Ўзинг ҳам ўлгудай тортинчоқ, бағритош бола экансан-да. Ахир, янганг меҳр қўйиб, сени ўз бағрида катта қилди, ёшлигингдан ўз боласидай тарбиялади. Сени ҳам энди кўлингдан келадиган ёрдамингни аямай, уни хурсанд қилгин-да.

Ибсол қасрга киришга мажбур бўлди. Янгаси унинг бошидан тилла сочиб кутиб олди ва навозишлар кўрсатиб, Ибсолга гавҳар ва

дурлар қадалган, қават-қават ипакли либослар кийдириди. Шундан сўнг шайтон хотиннинг болага муҳаббатини янада аланглатиб юборди.

Хотин ўзини Ибсолга яхши кўрсатиб, самимийлигига уни ишонтироқчи бўлди, хирсини ошириди, зўрма-зўраки бўлса ҳам, ўзини вазмин тутишга уринди. У кўнглида шубҳа уйғонмасин, уйимда bemolol юрсин, деган мақсадда шундай қилди.

Хотин Ибсолни бир неча марта синааб кўрди, кўнгли бир оз таскин топгач, унга:

— Эй, Ибсол! — деди, — Тангрининг тақдир қилгани бўлди, мен сени севишим тақдиди азалдан маълум. Тақдирдан қочиб кутуладиган одам ёки қочадиган жой борми ўзи?

Ибсол бу гапларни эшитиб, ҳайрон бўлиб бош чайқади. Нима қилишин билмай, хоҳишм нимага жазм қиласкин, деб бошини куйи солиб турди, қўлинни Тангри чиройли қилиб яратган ва шундай ташвишга тушишига сабаб бўлган юзига кўйиб, хаёл сурди.

Кейин деди: "Агар бунинг талабига бўйсунмасам, хотинлар мендан бурунги ростгўйларга макр қилгандек, бу хотин ҳам менга макр қилиши мумкин, борди-ю, тангirim ва акам рапийига қарши иш қилиб, бу хотиннинг айтганига кўнсан ва унга ширин сўзлар десам, одамлик қиёфам қолармикан? Эй, тангirim, ўзинг йўл кўрсат, ишимга ўзинг кушойиш бер!"

Ноиложликдан Ибсол янгаси ҳузурига киришга рози бўлди. "Тақдир шу экан, энди пешанамга нима ёзилган бўлса, шу бўлади, — деди ўзича Ибсол. — Зора Тангirim, тасалли берса, ёки дардимга кўмаклашса, эй Тангirim, сен хотинларнинг устимдан хукмронлик қилишга йўл қўйма!" — деб илтижо қилди.

Ибсолнинг кириб-чиқиб юришга рози бўлиши хотин макрининг тугунини янада маҳкамроқ боғлади. Жимгина турган янга севинчдан ёшлиланган кўзларини ундан олди. Хотиннинг бу ҳолати Ибсолга таъсир қилди. Лекин у буни ҳеч кимга айтмай, ичига ютди. Шундан кейин Ибсол хотин ҳузурига бир неча марта кириб юрди. Лекин хотин анча вақтгача сабр қилди, сабр косаси тўлса ҳам дами ичида юрди. Бу билан хотин гўё тасалли топгандай бўлар, Ибсол бўлса, унинг индамай юрганига шукур қиласкин.

Кўп ўтмай хотиннинг қалби ўртаниб, Ибсолга тушган ишқи бутун вужудини қамраб олди. Кейин хотин пайт пойлаб, Ибсолнинг бўйнига кўл ташлади. Ибсол эса хотинни жеркиб, тескари қараб олди. Йигитнинг бу қилиғидан чўчиган хотин, ўзини оқламоқчи бўлиб, қасам ича бошлади:

— Мақсадим сени синаш эди, йигитликда ўзингни қандай тутишингни билмоқчи эдим. Жуда ҳам ориятли эканингга ишондим. Тангirim номига қасам ичиб, айтаманки, бундан кейин сени сира хафа қилмайман, мендан можӯя гап эшитмайсан.

Хотин шундай дерди-ю, лекин у ўз қасамини бузишни ва алдамоқчи эканини яширади.

Кейин хотин Саломон олдига бориб:

— Мен укангни яхшилаб синаб кўрдим, — деди. — Унинг орномусли эканига амин бўлсам, синглимни бериб, куёв қилмоқчи, жуда кўп сеп ҳам бермоқчи эдим. Уни синаб, маъкул топдим, энди хўп десанг, синглимни унга никоҳлаб берсам, зора, бу ишим тангримга ҳам хуш келса!..

Хотин синглиси ёнига бориб, у билан кенгашди:

— Ибсол сени яхши кўриб қолса, гоҳо ундан баҳраманд бўлиб туришимга рухсат берасанми? Мен буни айтмайман, ўзи ҳам мени сезмайди. Ростини айтсан, уни яхши кўраман, шунинг учун сени унга бериб, муродимга етмоқчиман. Агар хоҳласанг, шунга рози бўлсанг, хоҳламасанг, ёпиқлигича қолаверади.

Саломоннинг хотини синглиси билан маслаҳатни пиширди ва унинг ёнидан оғзи қулогига этиб чиқди-да, қайниси Ибсол олдига бориб:

— Синглим жуда уятчан, эркак нималигини билмайди, — деди, — шунинг учун тун қоронғусида унинг ёнига киришинг керак. Силбасийлаб кўнглини овла, то кўнишиб кетмагунча, яъни бир ойгача гапга солма, жавоб ҳам кутма, чунки у бегонасирайди, гапиришга шармҳаёси йўл бермайди.

Хотин Ибсолга шундай деди-ю, (тўйдан сўнг) ўзи синглиси ётоғига бориб ётди.

Ибсол янгасининг гапига ҳайрон қолди. Кўнглида шубҳа туғилди ва дарҳол қаллиғи ёнига кирди. "Қаллиғи" ўзини тўхтата олмай уни бағрига босди.

Ибсол ҳангуманг бўлиб:

— Ҳой! — деб бақирди, кейин оҳиста гап қотди: — Ҳаёли бўлсанг мендан бурун ҳаракатга тушмасдинг, сен бегона хотин бўлсанг керак.

Шу маҳал осмонни қора булут қоплаган эди. Бирдан кетма-кет чақмоқ чақилди, Ибсол хотиннинг юзини кўрди. Қараса, кучоқлаган қаллиғи эмас, янгаси экан; у дарҳол уйдан қочиб, чиқиб кетди.

* * *

Ибсол довюрак йигит эди. У ҳеч кимнинг ақли етмайдиган илмлардан хабардор эди. Душман қўшинига ҳужум қилгудек бўлса, уни ер билан яксон қилмай қўймасди.

Ибсол, янгам зора мени унутса, деган хаёлда бу даргоҳни ташлаб кетмоқчи бўлиб, акасига маслаҳат солди.

— Мағрибдан машриққача бўлган барча ўлкаларни сенга фатҳ этиб берсам, Тангри динини у ердаги ҳалқларга ёйсам деган ниятдаман, шунга нима дейсан? Оллоҳ ёр бўлиб, зора ишим ўнгидан келса... — деди.

Ибсолнинг гапи акасига маъқул тушиб, унга лашкар тўплаб берди ва жангга рухсат этди.

Ибсол қутб томондаги ўлкаларга юриш қилди. Кейин шарқ томондаги ўлкаларни босиб олмоқчи бўлди. У энг кучли халклар устидан ҳукмронлик ўрнатмоқчи эди. Сўнгра Қай* ўлкасига, кейин Синнинг* нариги томонидаги ва Хиндистонга ёндош ўлкаларга юриш қилди. Шуларни фатҳ этиб, ниҳоят, акасининг юрти чегарасига етиб келди, у то Рофидайнингача забт этди. Ниҳоят, жўнаган жойи йўлга чиққанида отининг туёғидан пайдо бўлган чуқурчага қайтиб келди. У ўзича: "Эҳтимол, янгам мени унугаётгандир..." – деб ўйлади.

Шундай қилиб, Ҳофиқайн* ҳукмронларидан бўлмиш Зийқарнайнинг энг аввалгиси шу Ибсол бўлди ва ниҳоят, акасининг олдига қайтди ва Саломонга:

— Эй, ака, фатҳ қилган ўлкаларим сеники, уларнинг менга кераги йўқ, – деди, – бу ўлкаларни мендан олдин забт қилганларни ҳам биламан; улар ҳам дунёдаги нарсаларни назар-писанд қилмасдилар.

Янгаси Ибсолнинг сафардан қайтиб келганини эшилди ва уни қучоқлаш ниятида қулоч ёзиб, унга пешвоз чиқди. Хотин бу макри билан қайнисига бўлган ишқини яширмоқчи эди; назарида Ибсол бунинг фарқига бормайдигандек эди. Ибсол янгасига:

— Ассалому алайкум, илойим домонинг пок бўлсин, менга яқинлашма! Мен ўша билганинг Ибсолман, – деди.

* * *

Бобил мамлакатидан душман чиқиб, Саломон аскарларини тору мор этди. Шунда Саломон душманинг жазосини бериш учун Ибсолни юборишига қарор қилиб, унга аскар тўплаб берди.

Шундан кейин янгаси Ибсолдан бутунлай умидини узди ва уни макр тузогига илинтира олмаслигига кўзи етгач, Саломоннинг лашкарбошиларига мол-дунё бериб, уларни кўлга олди. Улар Ибсолни жангда мушкул ахволда қолдириб кетмоқчи ва душман кўлида ҳалок қилмоқчи бўлишиди. Лашкарбошилар Саломоннинг хотини буюрганича иш қилдилар. Ҳайрият, худо бир асрраб қолди. Бўлмаса, Ибсол душман қиличи остида қўймаланган бўларди. Разил лашкарбошилар Ибсолни жанг майдонига ташлаб қочишиди. Лекин улар гафлатда қолишиди; шу қилганларига не-не балоларни кўришмади.

Бехуш ётган Ибсолнинг олдига ёввойи ҳайвонларнинг энг ғамхўри, оқ қийик келиб қолди. Ибсолга унинг меҳри тушиб, жароҳатини ялади, оғзига эмчак солиб эмизди.

* * *

Ибсолнинг акаси Саломон душмаш курсовида қолган эди. Унинг ҳокимияти заифлашган, ўзи эса, укаси Ибсолни ўйлайвериб, қайғу-ҳасратда ранги сомон бўлган эди. Ибсол ўзига келгач, ҳар бир

одамдан юз берган воқеани, уруш майдонида ўзини ташлаб қочтган аскарбошиларини суриштирди. Ахволни билиб, уларга қаттиқ ачинди.

Шундан кейин у, акаси юртига йўл олди, ниҳоят, унга етиб ҳам борди. Ўлка харобага айланәёзган бир пайтда қўққисдан Ибсол келиб қолди. У акаси ёнига кириб деди:

— Мен уканг Ибсол бўламан. Тангirim мени сени фалокатдан кутқариш ва ҳар қандай бало-қазоларни даф қилиш учун, сенга кўмак бергани юборди.

Саломон пароканда бўлган аскарларини йиғди, уларни қурол-яроғ, озиқ-овқат, кийим-кечаклар билан таъминлади. Ибсол акаси шаҳар чеккасига тўплаган аскарлари олдига чиқиб хитоб қилди:

— Мана мен, хизматингизга тайёр, ўша Ибсол бўламан, худойим асраб, омон қолдим.

Одамлар Ибсолни кўриб дадиллашдилар, душман билан жанг қилишга тўплана бошладилар ва душманни янчидан ташладилар...

Ибсол жангга қаттиқ киришиб, энг катта ва хавфли душман тўдаларининг улуғ подшосини асири туширди. Кейин Бобилга юриш қилди. Ибсол Бобилни осонгина забт этди. Унинг барча хазиналарини ўлжа олди. Ибсолнинг овозаси оламни тутди.

Ниҳоят, Ибсол акаси қошига қайтиб келди. Келса, янгаси ҳали ҳам макру ҳийласи билан машғул экан. У энди Ибсолни рўйирост алдаш пайига тушди. Қўлидан ҳеч нарса келмагач, ошпаз билан дастёрини чакириб, уларга "Энди ҳинд сунбули дорисидан ёки кўқимтири асалдан бир амаллаб Ибсолга ичирасиз", – деб буюрди. Ошпаз билан дастёр унинг буйругини бажо келтирдилар. Улар Ибсолга заҳарли дорини ҳатто керагидан ортиқроқ ичириб юбориши.

Бу иш сабр булоғидан қонган кишиларни ҳам мусибатга туширди. Бундан ерлар титради, ундаги ҳар бир жон эгаси Ибсолнинг ҳалок бўлишига ачиниб, хотинга ғазаби келди. Ҳатто Ибсолнинг қиличи билан эгалланган юртлардаги одамлар ҳам ҳасрат чекиб, хотиндан нафратландилар. Ростдан ҳам Ибсол ҳар бир инсон назарида яхши насабли, асилзода, илму маърифатли зот эди.

Шундан сўнг, акаси бутун қулларини озод қилди. Уларни худди ўз қариндош-уруглариdek ҳисоблади...

* * *

Шундай қилиб, тангри Саломонга бир иш билан хотин макрини ошкор қилди: хотин, ошпаз, дастёр қилган кирдикорлар маълум бўлиб қолди. Улар учалови зулм қилган кишига нисбатан қандай азобу укубатлар борлигини билмас эканлар.

Улар укасига нима ичиришган бўлса, Саломон ҳам уларга шуни ичирди. Хотин, ошпаз, дастёр учалови ўша заҳотиёқ тил тортмай ўлдилар.

Маҳмуд Кошғарий (Х1 аср)

Тўлиқ исми — Маҳмуд ибн Ҳусайн ибн Муҳаммад ал-Кошғарийдир. Унинг бобоси Кошғарда туғилган, лекин ҳаёти Болосоғунда ўтган.

Кошғарийнинг туғилган йили аниқ эмас. У “Девону лугати-т-турк” асарини 1068 йили ёзib тутатган. Кошғарий “Девон” устида узоқ йиллар ишлаган. Дастреб юртма-юрт кезиб материал тўплари, юқори Чиндан тортиб бутун Мовароуннахр, Хоразм, Фарғона, Бухорога қадар чўзилган кенг ҳудудни кезиб чиқди. Бу ҳудудда яшаган уруғлар, қабилаларнинг турмуш тарзини, касб-корларини, турар жойларини аниқлади, тилларини синчилаб ўрганди. Маҳмуд Кошғарий “Девону лугати-т-турк”ни яратиш билан илк бор туркийшунослик фанига асос солди.

“Девону лугати-т-турк” X1 асрда Марказий Осиёда истиқомат қилган қабилалар тарихи тўғрисидаги манба ҳамдир. Ҳар бир қабиланинг ўша даврдаги мавқеи, тарихи тўғрисида ҳам етарли маълумотлар беради. Жумладан, ўғузлар, қарлуқлар каби йирик қабилалар тўғрисида ўрни-ўрни билан айтилган маълумотлар бунга далиллар.

“Девону лугати-т-турк” адабий манба сифатида ҳам қимматли ёдгорликдир. Асаддаги шеърий парчалар X1 асрдагача бўлган адабий ҳаёт тўғрисида тўлақонли сўз юритишига имкон беради. Бу шеърий парчалар маълум бир сўзнинг изоҳи учун келтирилган бўлса-да, бу парчалар қадимги туркий адабиётда, хусусан, лирик ва эпик жанрнинг ривож топганидан далолат беради. Кошғарий келтирган мазкур шеърий парчалар турли мавзуда: меҳнат, ёрнинг таърифу тавсифи, турк баҳодирларининг қаҳрамонликлари, эзгуликка даъват, ватанпарварлик ва ҳоказо. Шеърий парчаларни Маҳмуд Кошғарий халқ оғзидан ёзib олган. Айни пайтда “Девон”даги баъзи шеърий парчалар маълум бир ижодкор қаламига мансуб эканлиғини Маҳмуд Кошғарийнинг ишорасидан билиш мумкин. Кошғарий кўп ўринларда “шоир айтади” иборасини ишлатади ва бир тўртлик келтиради. Улар халқ орасида машхур бўлганлари учун ҳам, Кошғарий уларнинг исмини айтиб ўтмаган. Баъзи шоирларнинг номларини (масалан, Чўчу деган шоир) айтиб ўтади.

“Девону лугати-т-турк”дан Бисмиллоҳир раҳмонирраҳим

Тўлиқ фазл ва санъат эгаси бўлган тангрига ҳамдлар бўлсин. У тўғрилик, янглишиликни очиқ ва равшан баён қилган Куръонни Жабраил орқали Муҳаммадга юборди. Замоннинг энг соғлари касал ва энг бурролари соқов бўлган бир вақтда Муҳаммадга юқори минбар берди. Хужжатларини юқори тутди. Муҳаммадга ва барчага пешво бўлган хонадонларга салот¹ ва салом бўлсин.

Энди ҳамду салотдан² сўнг бу камина, Муҳаммад ўғли Хусайннинг фарзанди Маҳмуд сўзларини тинглангиз.

Худо давлат қуёшини турклар буржидা яратди. Фалакни ҳам шулар мулкига мослаб айлантириди. Уларни турк деб атади, мулкка эга килди, уларни замонамизнинг хоқонлари қилиб кўтарди. Замон аҳлининг ихтиёр жиловини шулар кўлига топшириди, ҳалқقا бош килди, буларни тўғри йўлга юришга қодир қилди. Буларга қарашли кишиларни ғолиб қилди. Уларга қарашли кишилар мақсадларига етиб, бебошлар ҳалокатидан кутулди. Уларнинг (туркларнинг) ўқларидан сақланмоқ учун уларнинг хатти-ҳаракатларини маҳкам тутмоқ ҳар бир ақлли кишига лойиқ ва муносибdir. Буларга яқин бўлиш учун энг асосий йўл — уларнинг тилларида сўзлашишdir, чунки улар бу тилда сўзлашувчиларга яхши қулоқ соладилар, ўзларини яқин тутадилар, уларга зарар бермайдилар. Ҳатто улар ўз паноҳида турган бошқаларнинг гуноҳини ҳам кечиб юборадилар.

Ишончли бир бухоролик олимдан ва нисобурлик бошқа бир ишончли одамдан шундай эшитган эдим, улар бу сўзни Пайғамбарга нисбат бериб айтган эдилар: пайғамбар қиёматнинг белгилари, охир замон фитналари ва ўғуз туркларнинг хуружи ҳақида гапирганда, шундай деган эди: турк тилини ўрганинг, чунки уларнинг ҳукмронлиги узоқ давом этади.

Ҳадиснинг тўғри ёки тўғри эмаслигининг жавобгарлиги айтган кишининг гарданига. Агар тўғри бўлса, турк тилини ўрганиш вожиб(зарур)дир: ҳадис тўғри бўлмаган тақдирда ҳам уни ўрганиш зарурлигини ақл тақозо қиласди.

Мен турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирғизларнинг шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кўп йиллар

¹ салот – мақтov (Пайғамбарларга мақтov).

² ҳамду салот – Худо ва Пайғамбарларга мақтov.

кезиб чиқдим, луғатларини түпладим, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқлаб чиқдим. Мен бу ишларни тил билмаганлигим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир кичик фарқларни ҳам аниқлаш учун қилдим. Бўлмаса, мен тилда уларнинг энг етукларидан, энг катта мутахассисларидан, хушфаҳмларидан, эски қабилаларидан, жанг ишларида уста найзадорларидан эдим. Уларга шунча дикқат қилдимки, турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар ва қирғиз қабилаларининг тиллари бутунлай дилимга жо бўлди. Уларни ҳар томонлама пухта бир асосда тартибга солдим.

Бу асар абадий ёдгорлик бўлсин деб, худога сигиниб, бу китобни туздим. Китоб “Девону луғоти-т-турк” деб аталди.

Буни улуг Пайғамбар мартабасидаги ҳошимийлар сулоласидан, аббосийлар авлодидан бўлган саййидимиз ва улугимиз Абулқосим Абдуллоҳ бинни Муҳаммад Муқтадо биамриллоҳга армуғон қилдим. Тангри унга узоқ умр, абадий хурмат, баҳту саодатли ҳаёт ато қилсин. Унинг салтанатининг асосларига ҳеч завол етмасин. Унинг фармон доиралари кенгайсин ва юксалсин. Одам ўғиллари унинг мўл карами билан юлдузлар сингари юксак мартабага эришсинлар. Қаҳр залолатига тўлган душманга уни ғолиб қилсин. Унинг соясини, кўркини, кудратини, фазлини, улуғлигини мусулмонлар устидан холи қилмасин.

Мен бу китобни маҳсус алифбо (Ажам ҳарфлари) тартибида* ҳикматли сўзлар, сажълар,* мақоллар, кўшиқлар, ражаз* ва наср деб аталган адабий парчалар* билан безадим. Қаттиқ жойларини юмшатдим, қийин ва қоронги жойларини ёритдим. Бу иш устида сўзларни ўз жойига кўйиш, керакли сўзларни осонлик билан топиш учун бир неча йиллар машақват тортдим. Ниҳоят, керакли сўзларни ўз жойида кўзлайдиган, қийинчиликсиз топа оладиган бир ҳолга келтирдим.

Китобни саккиз асосий бўлимда чекладим:

1. Ҳамзалик (сўзлар) бўлими.*
2. Солим бўлими.*
3. Музоаф бўлими.*
4. Мисол бўлими.*
5. Уч ҳарфли сўзлар бўлими.*
6. Тўрт ҳарфли сўзлар бўлими.*
7. Гунналилар бўлими.*
8. Икки ундош қатор келган сўзлар бўлими.*

Ҳар бир бўлимни отлар (исмлар) ва феъллар тарзида икки қисмга ажратиб бердим. Отларни олдин, феълларни эса отлардан кейин ўз сирасига қараб, бобларга ажратиб, ўз ўрнида олдинма-кейин кўрсатдим. Тушунилиши осон бўлсин учун асарда арабча истилоҳ (термин)лар кўлладим. Китобни тузиш олдида Ҳалил ибни Аҳмаднинг* “Китобу-л-айн” асарида тутган тартибини кўллаш,

истеъмолдан чиқдан сўзларни ҳар бера бориши фикри менда туғилган эди. Бу тартиб араб тили билан иккى улоқчи от сингари тенг пойга қилиб ўзиб бораётган турк тилини тўлиқроқ ёритиш жиҳатдан ҳам яхши эди. Лекин мен ўкувчиларнинг фойдаланиш масаласига асосландим. Мен истеъмолдаги сўзларнигина бердим, истеъмолдан чиққанларини ташладим. Мен тутган тартиб тўғрироқдир.

Туркий тилларда кўлланилаётган сўзлар билан истеъмолдан чиққанларини танитиш учун қўйидаги намуналарни кўрсатаман:

<i>apik</i> — анҳор	кўлланилади.
<i>akur</i> — отхона	кўлланилади.
<i>kar</i> — қор	кўлланилади.
<i>kara</i> — қора	кўлланилади.
<i>raқa</i>	ноаниқ.
<i>raқ</i> (чағишириш қўшимчаси)	— кўлланилади.
<i>azuk</i> — озиқ-овқат	кўлланилади.
<i>akuz</i>	ноаниқ.
<i>kozi</i> — кўзи	кўлланилади.
<i>kiз</i> — қиз	кўлланилади.
<i>ziқi</i>	ноаниқ.
<i>ziқ</i>	ноаниқ.

Турмушда кўлланиладиган ва кўлланилмайдиган сўзлар шу билан чекланмайди, уч ҳарфли, тўрг ҳарфли ва бошқа сўзларда ҳам улар кўпдир. Биз бу ерда “қадам изи бирор юрганлигини билдиради” дейилгани каби, улардан баъзи намуналарнигина кўрсатиб, бошқаларини шунга қиёс қилишни ўкувчиларнинг ўзларига ҳавола қилдик.

* * *

ога — тажрибали, ақли, кўп яшаган одам. Суқалардан³ бўлиб, тегин⁴ мансабидан бир даража қуий мансаб. Бунинг асоси бор. Бу шундайки, Зулқарнайн Чинга келиб етганда, турклар хони урушиш учун ёш йигитлардан иборат бир гурӯҳ аскарни йўллади. Вазир шоҳга айтди: “Сиз бутунлай ёшларни чақирдингиз, аслида катта ёшли, уруш ишларида тажрибаси бор, одамларни юбориш керак эди, — деганда ука сўзини тажрибали, катта ёшли маъносида кўллади. Шунда шоҳ тўғри дейди ва катта ёшли кишиларни йўллайди. Улар кечаси Зулқарнайнинг олдинги аскарларига хужум қилдилар ва енгдилар. Турк аскарларидан бири Зулқарнайн аскаридан бирини қилич билан уриб, киндигигача ажратиб юборди. Ўлган аскарнинг белбоғида олтин ҳамён бор эди. Ҳамёнга қилич тегиб кесилди. Ундан қонга бўялган

³ суқа — оддий халқ.

⁴ тегин — 1. Кул. 2. Хоқон фарзандлари.

олтинлар ерга сочилди. Эртаси эрталаб турк аскарлари қонга бўялган олтинларни кўриб, бир-бирларига “бу нима?” дейишар ва “Алтун қан” (Қонли олтин) деб айтишар эди. Бу жойдаги катта тоғ шу исм билан аталди. Уйгурлар яқинидаги бу тоғ атрофида кўпгина саҳрои турклар яшар эдилар. Шундан сўнг Зулқарнайн турк шоҳи билан сулҳ тузди. (1, 131–132)

барс — туркча ўн икки мучал йилларидан бирининг номи. Турклар ўн икки хил ҳайвон исмини ўн икки йилга от қўйганлар. Туғилиш, жанг тарихлари ва бошқаларни ана шу йиллар айланишидан ҳисоблайдилар. Бунинг келиб чиқиши шундай: турк хоқонларидан бири ўзидан бир неча йил олдин бўлиб ўтган урушни ўрганмоқчи бўлган, шунда у уруш бўлиб ўтган йилни аниқлашда янглишган. Бу масала юзасидан хоқон қавми билан кенгаши ва айтди: “Биз бу тарихни аниқлашда қанчалик янглишган бўлсақ, биздан кейин ҳам шунчалик янглишадилар. Шундай бўлгач, биз энди ўн икки ой ва осмондаги ўн икки буржга асосланиб, ўн икки йилга от қўйишимиз керак, токи биздан кейин йил ҳисоби шу йилларнинг айланишига қараб олинсин ва бу нарса абадий бир ёдгорлик бўлиб қолсин.” Улар “айтганингиздек бўлсин”, дейиши.

Хоқон овга чиқди ва одамларга ваҳший ҳайвонларни Или дарёси томон қувишини буюрди, бу жуда катта сув. Одамлар ов қилиб, ҳайвонларни сув томонга ҳайдай бошладилар, шунда ўн икки ҳайвон сувдан ўтди. Ўн икки йилни ана шу ўн икки ҳайвон исми билан атадилар. Энг олдин сувдан ўтган ҳайвон сичқон бўлди. Шунинг учун йил бошини унинг номи билан аталди, шу сўзга йил кўшиб сичқон *Йили* деб атадилар. Ундан кейин ўтганлари қўйидаги тартибда бўлди ва уларнинг ҳар бири бир йил учун исм бўлиб қолди: *Сигир Йили, барс Йили, қўён Йили, тимсоҳ Йили, илон Йили, от Йили, кўй Йили, маймун Йили, товуқ Йили, ит Йили, тўнғиз Йили*.

Тўнғизга етгандан кейин, ҳисоб яна сичқондан бошланади... Турклар бу йилларнинг ҳар қайсисида бирор ҳикмат бор деб тахминлайдилар. Масалан, уларча сигир Йили бўлса, уруш кўп бўлади, чунки сигир бир-бири билан сузишадиган ҳайвон. Товуқ Йили кирса, озиқ-овқат кўпаяди, лекин одамларда ташвиш ортади. Чунки товуқнинг овқати дон бўлиб, уни топиб ейиш учун нарсаларни титиб юради. Тимсоҳ Йили кирса, ёғингарчилик ва ҳосил кўп бўлади, чунки у сувда яшайди. Тўнғиз Йили кирса, совуқ қор ва фитна кўп бўлади. Шунга ўхшащ, ҳар йилга бирор тахмин юритадилар. Туркларда ҳафтадаги етти куннинг исми йўқ, чунки ҳафта исломдан кейин шухратланди. Шунга ўхшащ ой исмлари ҳам шаҳарларда арабча юритилади. Кўчманчи ва мусулмон бўлмаган турклар ойларни тўрт фасл билан атайдилар. Ҳар уч ойни бир исм билан юритадилар. Йил ўтишини шундан биладилар. Масалан: наврўз (янги кун)дан кейинги

аввал баҳорга оғлақ ай, сўнгра улут оғлақ ай дерлар. Чунки ой бу вақтда катта бўлиб қолади. Бундан кейингисига улут ай дейилади. Чунки бу ой ёзнинг ўртасида бўлиб, бу вақтда сут ва ер неъматлари мўл-кўл бўлади. Бу исмлар кам қўллангани учун ҳаммасини айтишни муносиб кўрмадим. Ўзинг тушун. (1, 331–332)

эркузи — эrima сув; **эркуз сув** — ilk кўкламда қор ва музларнинг эришидан ҳосил бўлган сув.

Йай барубан эркузи,
Ақти акин мундузи.
Тугди йаруг йулдузи,
Тингла созум кулгусуз. (1, 121)

[Баҳор келиб, музлар суви эриб, селдай оқа бошлади. Ёргу юлдуз тугди. Сўзимни кулмай тингла.]...

ивриқ — кўзача. Май ичиладиган жўмракли идиш. Бу сўз талаффузда ҳам, маънода ҳам арабчага мос келади, фақат бе ҳарфи туркча қоф ҳарфига алмашади.

Ивриқ бashi қазлайу,
Саграқ толу козлайу,
Сақинч қози кэзлайу,
Тун-кун била сэвналим. (1, 126)

[Ибриқ (май идиши)нинг боши гоздайдир, туби кўз (косаси) каби тўлган. Қайгуни қуий кўмайлиг–у, кеча–кундуз шодланайлик.]...

эзгу — яхши, чиройли нарса.

Қошли– қонум ағишқа
Қилғил анга ағирлик,
Артут алиб ануңғил,
Эзгу тавар оғурлуқ.
(1, 137)

[Қўни–қўшниларингга яхшилик қил, уларни ҳурматла. (Улардан) бирор совға олсанг, (ундан) яхшироқ мукофот ҳозирла.]...

учмаҳ — жаннат.

Турлук чәчак йарилди,
Барчин йазим кэрилди.
Учмаҳ йэри корулди,

Тумлуг йана кэлгусуз (1, 141)

[Хар турли чечаклар очилди. Худди (сернақш) ипак гиламлар ёзилгандай. Жаннат ери кўрилди. Совуқ ҳеч қайтиб келмас даражада ҳаво исиди.]

эмди — ҳозир, энди; эмди келдим — “ҳозир келдим” ёки “энди келдим”. Ўгузлар алиғни касра қилиб, имди деб талаффуз қиласидилар. Бу сўз куйидаги байтда келган:

Опкам кэлиб оградим,
Арсланлайу кокрадим.
Алпар бошин тоғрадим,
Эмди мэни ким тутар. (1, 146)

[Аччиғим келиб, (душманга қарши) хезландим, арслон каби бўкирдим, ботирларнинг бошларини кесдим, (қани) энди мени ким тута олади?!]

иқилач — шўх, учкур от. Мақолда куйидагича келган: алл эриг йавритма, иқилач арқасин йагритма — ботирларни ранжитма ва ҳолсизлантирма, учкур от орқасини яғир қилма. Бу сўзлар билан бекларга насиҳат қилинади. Шеърда шундай келган:

Иқилачим эрик болди,
Эрик болғу йэри корди.
Булит оруб кок ортулди,
Туман туриб толи йағди. (1, 157)

[Ўйноқи отим кишинаб, пишқириб шўхлик қила бошлади. Кўкни булут қоплаб жала кўйди, баҳор ҳавоси унда шўхлик ҳавасини уйғотди.]

оттuz: оттиз йармақ — ўттиз танга. Бошқа нарсаларга ҳам қўлланади. Учни оттиз сўзи билан ҳам юритадилар. Мен буни Конгутда яғмолардан эшитдим. Улар оттuz ичалим деб учтадан ичганларини ўз кўзим билан кўрдим. Шеърда ҳам шундай келган:

Оттуз ичиб қикралим,
Йоқар кубуб сэкралим,
Арсланлайу кокралим,
Қачти сақинч сэвналим. (1, 160)

[Уч қайтадан ичиб қайтарайлик, парвоз қилиб сакрайлик, арслон каби наъра тортайлик, қайғу кўтарилид, севинайлик.]. . .

эвди — шошди. *Эр эвди* — одам шошди. Шеърда шундай келган:

Узу бариб окуш эвдим,
Талим йуриб кучи кэвдим.
Атим бирла тэгу эвдим,
Мени коруб йэси ағди. (1, 179)

[Уни излаб кетидан кўп юрдим, кўп қувлаб ҳолдан тойдирдим. Отим билан теграсида айланиб турган эдим, мени кўриб эси оғди.] ...

утти — ютди. Ол *ани утти* — у ўйинда уни ютди. Бошқа ўринларда ҳам бу сўз кўлланади (*утар, утмак*). Шеърда шундай келган:

Қишийай била тоқушти,
Қингир козин бақишишти.
Тутушқали йақишишти,
Утғалимат оғраптур (1, 182).

[Қиши ёз билан уришди, бир—бирларига ёмон кўз билан бокишиди, тутишишга яқинлашди. Улар бир—бирини енгишга интилишар эди.] ...

урушди — уришди, жанг қилди. *Анинг бирла урушди* — бир—бирлари билан уришди. Амир ва бошқалар бир—бирлари билан уришганда ҳам шу сўз кўлланади (*урушур, урушмақ*). Куйидаги мақолда ҳам келган: *Алплар бирла урушма, бэглар бирла турушма* — ботирлар билан уришма, амирлар билан хусуматлашма, тиклашма. Шеърда шундай келган:

Эран алпи оқуштилар,
Қингир козин бақишитилар.
Қамуг тулмун туқуштилар,
Қилич қинқа кучун сиғди (1, 192).

[Ботир эрлар (бир—бирларини) чақиришди, бир—бирларига қингир кўзлари билан қарашди. Ҳамма жанг қуроллари билан уришдилар. Қилич (юзлари қон билан қалинлашиб), қинга куч билан (зўрга) сиғди.]

алиқти — пастлашди. *Эр алиқти* — одам пастлашди. *Баш алиқти* — яра қаварди ва фасодланди. Шунингдек, ой кўрган ёки янги туқкан ёхуд жунубнинг қарашидан бузилган ҳар бир нарсага ҳам шу сўз кўлланилади (*алиқар, алиқмақ*). Шеърда шундай келган:

Баши анинг алиқти,
Қани йузуб туроқти.
Балиғ болиб тағиқти,
Эмди ани ким йэтар. (1, 200)

[Унинг яраси қавариб, фасодланди; тоқقا чиқди: яра қонга беланган, ахвол оғирлашган эди. Энди унга ким етиша олади.]...

орулди — ўрилди, йигиб олинди. *Тариг орулди* — экин, дон ўриб олинди. Шеърда шундай келган:

Курви чувач курулди,
Тугум тикиб урулди.
Суси отун орулди,
Қанчук қачар, ул тутар (1, 203).

[Хоннинг куббали чодири курилди, туғ-байроқлар тикилиб, довуллар чалинди. Душман аскари ўтдек ўрилди. Қаёққа қочса (ҳам), у тутади.]...

узунди: анинг кути узунди — унинг бахти ўчди. Шеърда шундай келган:

Эмди узин узунди,
Кэдин тэлим окунди.
Эл булғали иканди,
Андағ эриг ким утар (1, 209).

[Душман энди уйқусидан уйғонди, кейин келишув вақтида бош тортганидан күп ўқинди. Ундай одамни мендан бошқа ким енгади.]

илинди: тикан тонқа илинди — тикон түнга илинди (илинур, илинмақ). Шеърда шундай келган:

Табду⁵ мэнга илинди,
Эмгак кэрү улинди.
Қылмишингга иланди,
Тутгун болуб ол қатар (1, 212).

[Табду манга асир бўлди, қийналиб азобланди, қилган ишига пушаймои бўлди. Асир бўлиб сикилмоқда.]...

⁵ Табду – қрабала бозланганганг жисми.

артурди — орттирди. *Он йармақ уза бир артурди* — ўн танга устига бир танга орттирди. *Эр артурди* — одам ҳаддидан ошди (артуур, арттирмақ). Шеърда шундай келган:

Кэлди бэрү артуур,
Бэрди элин артуур,
Мунда қалиб олтуур,
Бугри болиб ун бутар. (1, 225)

[Бизга тизилган одам (аскар)лари билан келди. Бизга мамлакатни топширди. Ўзи бу ерда ўлтириб қолди. Энгашиб қолгач, товуши чиқмас эди.]...

алқишиди — яхшилашди, алқишиди. *Ол мэнинг бирла алқиши* алқишиди — у менинг билан мақташди, алқишлиашди, яхшилашди. Алқишда ёрдамлашишга ҳам бу сўз қўлланади (*алқишуру*, *алқишимак*). Кўйидаги парчада келган:

Алплар ариғ алқишуру,
Куч бир қилиб арқашур.
Бир–бир уза алқашур,
Эзкармазиб оқ атар. (1, 240)

[Ботирлар роса уришдилар, (бир–бирларига) ёрдам учун кучларини бириктирдилар. (Улар) бир–бирларини мақташар эдилар, (уларнинг ҳар бири) ўлимдан қўрқмай ўқ отадилар.]

оғрулди: сонгук оғрулди — суюклар айрилди ва бўлак–бўлак бўлиб қолди. Шеърда шундай келган:

Балчиқ, балиқ йуғрулур,
Чигай, йавуз йигрилур.
Эрингаклари оғрилур,
Озғуч била эвришур. (1, 249)

[*(Кишида)* лой, балчиқлар уйилади, камбағал, қашпоқлар эзилади. (*Совуқда қотган*) бармоқларини ҳуҳлаб иситадилар.]...

ирғатти — силкитди. *Ол йигач иргатти* — у дараҳт силкитди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. Шеърда шундай келган:

Йигитлариг ишлату,
Йигач йэмиш иргату,
Кулан, кэйик авлату,
Бэзрам қилиб авналим. (1, 262)

[Йигитларни ишлатиб, дарахт меваларини қоқтирайлик, кулон, кийнекларни овлатиб, байрам қылғыб яйрайлик.]...

оғради — қасд қилди, сүради, истади. *Бэг ангар оғради* — бек уни йүқлаб келди (*ograr, ogramak*). Ҳар бир нарсага қасд қилиш ва уни йүқлашга ҳам бу сүз күлланади. Шеърда шундай келган:

Қолса қали оғрайин,
Бәргил тақи азуклук.
Қарғыш құлтур умалар,
Йүнчіг коруб қонуқлук. (1, 272)

[Күнок сенга сұраниб келса, озиқ-овқат бериб кут, агар мәхмөндүстлик ёмон бўлса, мәхмон қарғайди.]

атланди – отга минди. *Ол ат атланди* — у отга минди (атланур, атланмак). Шеърда шундай келган:

Йилқи йазин атланур,
Отлаб аниң этланур.
Бэглар сэмиз атланур,
Сэвнуб огур исришур. (1, 282)

[Хайвонлар ахволи баҳорда яхшиланади, эт олиб семирадилар. Амирлар, беклар семиз от минишлари мумкин бўлади. Йилқилар шодланиб, бир-бирларини ташлашади.]

огурлади — ўз вақтида қилди, ўғирлади. Эр ишин **огурлади** — одам ишини қилишга умид қилди, ишонди ва ўз вақтида қилди (*огурлар, огурламак*). Яна: **эр тавар огурлади** — одам мол ўғирлади, чунки у фурсат пойлаб турган эди. Бундай маънода келишига яна бошқа бир сабаб бор, у ҳам бўлса ўғри и сўзининг ўғирловчи маъносида бўлишидир, юқоридаги феъл шу сўздан ясалган, бироқ енгил бўлсин учун й ҳарфи ташланган. Бу нарса менга жуда маъқул, иккаласи ҳам чиройлидир. Шеърда шундай келган:

Бэгим озин огурлади,
Йараг билиб огурлади.
Улуг Тэнгри агиrlади,
Анинг күт күв тори түгди. (1, 294)

[Бегим (ўзини) душмандан яширди, (бекиниш ҳийласини) мувофиқ топди. Улуг Тангри унга марҳамат қилди, шунинг учун баҳти очилди.]

эликлади — устидан кулди, масхара қилди. *Ол ани эликлади* — у уни масхара қилди, мазах қилди (*эликлар, эликламак*). Шеърда шундай келган:

Тангут сусин ушуклади,
Киши ишин эликлади.
Эрин атин бэликлади,
Болун болиб баши тигди. (1, 299)

[*(Душман) тангут аскарларини совуқ еб турганда босди. Кишилар ишини масхара қилди. У эр ва отларини тортиқ қилди. Туткун бўлиб бошини эгди.*]

уриласди — кибрланди, такаббурлик қилди. *Эр уриласди* — одам ўзини мақтади, мақташда ўзини ошириб лоборди, кибрланди (*урилас, урилмак*). Шеърда шундай келган:

Озин окниб уриласди,
Йиграқ йэриг қариласди,
Атиғ кэмшиб уриласди,
Уфут болиб тубу ағди. (1, 301)

[*Ўзини баланд қўтариб мақтаниб ҳовлиқди. (Кексайиб) ерларни ўлчади. От билан бостириб ҳамла қилди, (бироқ) шарманда бўлиб тепага чекинди.*]

йаш — феруза тош. Шеърда шундай келган:

Йаратти йашил йаш,
Савурди орунг қаш,
Тизилди қара қуш,
Тун кун уза йурканур. (1, 318)

[*(Тангри осмонни) яшил феруза рангли қилиб яратди, (унинг устига) оқ қош (узук кўзи)ни сочди. Қора қуш⁶ тизилди. Тун кун устига қопланди.*]

кэтишди — олар бир икиндицин кэтишди — улар (икки дўст) бир-биридан айрилишди (*кэтишур, кэтишмак*). Шеърда шундай келган:

Йарағ бўлуб йагушди,
Артуқлукун сокушди,
Кулун қапуб кэтишди,

⁶ Қора қуш — мезон юлдузи

Сурди менинг кўйими (11, 95).

[Вақт топиб душманлик қилди. Ўртоқ бўлатуриб сўкишди. Қулунларни ўғирлаб, (мендан) айрилди. Кўйларимни ҳайдаб кетди.]...

қаришти — қамашди. *Бори тиши қаришти* — (чия) бўрининг тиши қамашди. Бу унинг овқат емайдиган (рўза) кунларида тишларининг гириҳ⁷ бўлишидир. Чунки бўри ойда бир ҳафта овқат емайди. Бу кунларда у шамолдан фойдаланиб кун кечиради. *Тун кун бирла қаришти* — тун кун билан қаршилашди. Шеърда шундай келган:

Йай қиши билан қаришти,
Эрдам йасин куришти.
Чэриг тутуп корушти,
Оқтағали отрушур (11, 104).

[Ёз билан қиши қаршилашди, ҳар бири ҳунар, санъат ёйини куришди (ўз ҳунарини кўрсатишга киришди). Лашкар тортиб, рўбарў келишди, ўқ отишда (бир–биридан) ўтказишди.]...

тоқушти — уришди. *Бэглар тоқушти* — беглар уришди. Бошқаси ҳам шундай (*тоқишуру*, *тоқишишмақ*). Шеърда шундай келган:

Кучи тэнги тоқишти,
Оғуш қонум окушти.
Чэриг таба йақишишти,
Бирга кэлиб оч отар (11, 114).

[Кучига лойиқ уришди, қабилаларини, уруг–аймоқларини чақириб, аскарларга яқинлаштириди. Бирга тўпланишиб келиб, ўч олмоқ истар.]

қолушти — сўрашди. *Олар икки қиз қолушти* — улар иккенинг бир–биридан (болалари учун) қиз сўрашди (Қарши куда бўлишмоқчи бўлди). Икки киши ўзаро бир–биридан бирор нарса сўраши учун ҳам бу сўз қўлланади. Шеърда шундай келган:

Тунгур қазин булушти,
Қирқин таки қолушти.
Эмди тишим қамашти,
Алти Туруттайимни. (11, 123)

[У мен билан кудалашпишга ваъдалашди. У менинг қизимни айттирди. Мен унинг қизини сўратдим. Сўнг ваъдани бузди. Туруттой отлик–қулимни олиб кетди, шунинг учун тишимнинг дами қирқилди.]...

⁷ гириҳ – 1. Тутуп. 2. Қийин, чигал.

чулукти — эр иши чулукти — одам қиёфаси бузилди, чалкаш бўлди (*чулукар, чулукмак*). Шеърда шундай келган:

Тини йэма учукти,
Эри, ати ичикти.
Иши тақи чулукти,
Созин анинг ким тутар (11, 134).

[У киши асир қилингач, нафаси ўчди, одамларини, отларини (бизга) топширди. Қиёфаси бузилди. (Энди бу воқеадан сўнг) унинг сўзига (ялинишига) ким қулоқ тутади.]...

турлунди — тўпланди. *Турлунди нэнг* — нарса тўпланди. Шеърда шундай келган:

Изимни окарман,
Биликни йугарман,
Конгулни тугарман,
Эрдам уза турлунур (11, 283).

[Шоир айтади: Эгамни (худони) мақтайман, унинг ёрдами билан илмни тўплайман, кўнгилни шунга боғлайман. Илму ҳунар тўплашга кўнглим берилгандир (*турлунур, турлунмак*).]...

туругти — яратди, пайдо қилди. *Тэнгри йалингук турутти* — Худо оламни яратди. Бошқа махгуқлар ҳакида ҳам бу сўз кўлланади (*турутур, турутмак*). Шеърда шундай келган:

Тэнгри ажун турутти,
Чигри из тэзгинур.
Йулдузлари йуркашиб,
Тун кун уза бурканур (11, 350).

[Худо оламни яратди, фалак доимо айланиб туради. Юлдузлар саф тортиб тизилгандир, кеча кун устига қопланади.]...

йагутти — яқинлаштириди. *Ол атиғ мэнга йагутти* – у менга отни яқинлаштириди. Бошқаси ҳам шундай (*йагутур, йагутмак*). Шеърда шундай келган:

Кэлса ума тушургил,
Тинсин анинг аруқлук,
Арпа, саман йагутғил,
Булсин ати йаруқлук (11, 366).

[Сеникига меҳмон келса, уни кўндири, у жордиқ чиқариб, дам олсин, отига арпа, сомон сол, оти ёргулик роҳатидан баҳра олсин.]...

йараши — келишди. *Олар икки йараши* — улар иккенин бир ишда бир-бири билан келишди (*йарашурур*, *йарашмақ*). Куйидаги байт келишилгандан сўнг вафосизлик қилган киши ҳақида айтилган:

Ортақ болиб билишди,
Мэнинг тавар сатишди.
Биста билан йараши,
Кизлаб тутар тайими (111, 79).

[У мен билан танишиб ўртоқ бўлди. Товарларимни сотишга ёрдам берди, сўнг Биста⁸ (саройбон) билан келишиб, мендан тойимни яшириб кўйди.]...

йувулди* — думалатилди. *Топик йувулди* — тўп (коиток) думалатилди. Бошқаси ҳам шундай (*йувулур*, *йувулмақ*).

Айдим ангар савулма,
Кулбақ⁹ узу йувулма.
Йувга сувин савулма,
Қапти мэнинг қайими (111, 88).

[унга, Кулбаққа яқинлик кўрсатма, унинг атрофида ўралишма, таги йўқ сувга ҳавасланма, у менинг қай қабиласи(дан келтирилган кулимни) олиб қочди.]...

йагилади — сув *йагилади* — сув шариллади. Бу сўзни *жагилади* ва *шагилади* шаклларида талаффуз қилиш ҳам бор (*шагилар*, *шагиламақ*). Шеърда шундай келган:

Қатунсини¹⁰ чоғилади,
Тангут бэгин *йагилади*.
Қани ақип жагилади,
Бўйун сувин қизил сағди (111, 338).

[Қатунсини халқи бақириб, тангут беги билан душманлашди. Қонлари сув шариллагандек, шариллаб оқди. Бўйинлар қизил сув билан, яъни қон билан соғилди.]

сатигсади — сотмоқ истади. *Эр атин сатигсади* — одам отини сотмоқ истади. Шеърда шундай келган:

Эвин барқин *сатигсади*,
Йулуг бэрип *йаригсади*.
Тириг эрса *туруғсади*,

⁸ Биста — киши исми.

⁹ Кулбақ — киши исми.

¹⁰ Қатунсини — Тангут билан Чин орасидаги шаҳар.

Ангар сақинч куни туғди (111, 346).

[Душман унинг) уйини, жойини сотмоқ истади. У тирик қолмоқ истади. Лекин қайтули кунлар туқсан эди (*сатигсар, сатигсамак*).]...

қонуклади — меҳмон қилди. Бэг мэнни қонуклади — бек мени меҳмон қилди. Бошқаси ҳам шундай (қонуклар, қонукламақ). Ўғузлардан бошқа қабилалар тилида бу сўз уй эгаси ёқтиргмагани ҳолда, бирор уйидаги маъносидадир. Шеърда шундай келган:

Йаги бегдин узуклади,
Коруп суни азиқлади.
Олум ани қонуклади,
Ағиз ичра ағу сағди (111, 351).

[Душман бекни (бир ўзини) кўрганда (писанд қилмай), уни мудроқ босган бўлса ҳам, бирдан қўшинни кўриб, ҳайратга чўмди (бу кутилмаган ҳодисадан шоҳди). Уни ўлим меҳмон қилди. Оғзига тўкилган заҳардан ҳалок бўлди.]...

Алп Эр Тўнга марсияси*

Алп Эр Тонга олдиму,
Эсиз ажун қалдиму,
Озлак очин алдиму,
Эмди йурек йиртилур. (1, 77)

Улишиб эран борлайу,
Йиртин йақа урлайу,
Сикриб уни йорлайу,
Сигтаб кози ортулур. (1, 197)

Озлак йарағ кузатти,
Оғри тузак узатти.
Бэглар бэгин азитти,
Қачса қали қуртулур. (11, 272)

Огрулуғи мундағ ўқ,
Мундан азин тэндағ ўқ.
Атса ажун оғраб оқ,
Тағлар баси кәртилур (1, 174).

Бэглар атин арғуруб,
Қазғу ани турғуруб,
Менгзи йузи сарғариб,
Коркум ангар тортулур (1, 449).

[Алп Эр Тўнга ўлдими,
Ярамас дунё қолдими.
Замон ўчин олдими,
Энди юрак йиртилур.]

[Одамлар бўридай улидилар,
Йиртиб ёқа, бақирдилар.
Чолғу товуши каби бақирдилар,
Йиглаб, кўзлари беркилди.]

[Замона фурсат кўзлади,
Ўгри тузоқ созлади.
Бекларбегин* йўлдан урди,
Қандай қочиб кутулар.]

[Замонанинг одати шундок,
Бошқа баҳона ҳам кўп.
Отса замона пойлаб ўқ,
Тоғлар боши парчаланур.]

[Беклар отини чарчатди,
Ғам бекларни оздирди.
Юзлари сарғайди,
Заъфарон сурилгандай бўлди.]

Йаги отин очурган,
Тойдин ани кочурган,
Ишлар узуб кэчурган,
Тэгди оки олдируур (1, 476).

Атса оқин кэз кэриб,
Ким тур ани йиғдачи.
Тағиғ атил օғраса,
Ози қуий ийртилур (111, 116).

Конглум ичун ортади,
Йэтмиш йашығ қартади.
Кэчмиш узук иртади,
Тун–кун кэчиб ирталур (1, 247).

Озлак ариғ кэвради,
Йүнчиг յавуз тэвради.
Эрдам йама сэвради,
Ажун бэги чэртилур (111, 48).

Озлак куни тэвратур,
Йалингүк кучин кэвратур.
Эрдин ажун савритур,
Качса тақи артилур (11, 387).

Билга боку йунчиди,
Ажун ати йанчиди.
Эрдам эти тинчиди,
Йэргэ тэгиб суртулур (111, 318).

Озлак қамуғ қувради,
Эрдам ариғ савради.
Йүнчиг յавуз тувради,
Эрдам бэги йартилур (1, 128).

[Душман ўтин ўчирган,
(уларни) ҳайдаб чиқарган,
Кийин ишларни бажарган,
Тегди ўлдирувчи ўқ.]

[Отса ўқин замона,
У агар тогни нишонга олса,
Тоғнинг яланг ери, қоқ бели
Парча–парча бўлиб ийртилур.]

[Мусибат кўнглимни ўртади,
Биттан ярамни тилди.
Кечмиш хотирга келди,
Тун–кун уни излатди.]

[Замон (йўлидан) озди,
Олчок, ёвуз кучайди.
Фазилатлар тугади
Дунё беги кетиши билан.]

[Дунё кунни кучли қилаётир,
Инсон кучин пасайтираётир.
Эрдин дунёни четлатаётир,
Қочганини ҳам у излаб топади.]

[Билимдонлар хароб бўлди,
Дунё (уларни) отиб азоб берди.
Фазилат этлари бузилди,
Ерга тегиб судралур.]

[Замон тамоман заифлашди,
Фазилат, поклик совурилди.
Тубан, ёмонлар кўпайди,
Фазилат эгалари йўқолаётир.]

”Девону лугати–т–турк”даги мақоллар ва ҳикматлардан

Тилку оз иннiga урса узуз болур — Тулки ўз уясига қараб хурса, қўтирилди . (1, 88–20)

Эрмагуга ашик арт бўлур — Ялқовга эшик остонаси ҳам тоғ тепасидек кўринади. (1, 78–1)

Эрник эрни йағлығ, эрмагу баши қанлиғ — Тиришқоқнинг лаб ёғлик, эринчоқнинг боши қонлик. (1, 100–23)

Эрмагуга булит йук болур — Ялқовга булут сояси ҳам юк бўлади. (1, 156–18)

Эмгак экинда қалмас — Меҳнат бўш кетмайди. (1, 134–7)

Эрдамсиздан кут чэртинур — Хунари ва одоб-фазилати бўлмаган кишидан баҳт ва давлат кетади. (11, 266–11)

Тэва силкинса, эшакка йук чиқар — Туя силкинса, ундан бир эшакнинг юки чиқади. (11, 286–11)

Тикмагинча унмас, тиламаганича болмас — Экилмагунча ҳосил унмайди, тиламагунча бўлмайди. (11, 28–17)

Куш қанатин, эр атин — Куш қаноти билан, эр оти билан. (1, 70–20)

Тутушмагинча тузулмас, тубирмагинча ачилмас — Урушмагунча яраш бўлмас, шамол қўзғалмагунча ҳаво очлимас. (1, 74–22)

Арпасиз ат ашумас, арқасиз алп чэрик сийумас — Арпасиз от қир ошолмас, ёрдамчисиз йигит жангда енга олмайди. (1, 145–20)

Атаси ачиғ алмила йэса, оғлининг тиши қамар — Отаси аччиқ олма еса, ўғлининг тиши қамашар. (11, 360–12)

Билмиш йэк билмазук кишида(н) йиг — Нотаниш кишидан таниш шайтон яхши. (111, 175–9)

Эндиқ ума эвликни ағирлар — Бефаҳам меҳмон уй эгасини хурматлайди. (1, 130–22)

Алп чэрикда, билга тирикда — Ботир жанг алангасида синалади, доно мажлисда синалади. (1, 369–15)

Қайнар укуз кечиксиз болмас — Тез оқар катта сув кечиксиз (кўприксиз) бўлмайди. (1, 371–13)

Бош нанга изи болмас — Бўш нарсага эга йўқ. (1, 318–12)

Килну билса, қизил кизар, йарану билса йашил кизар — Хотинлар эри билан сұхбат истаганда, қизил ипакли кияди, ялиниш ва хушомадгўйлик вақтида яшил кийим кияди. (1, 375–6)

Қарға қарисин ким билир, киши аласин ким тапар — Қарғанинг қарисини ким била олади, кишининг оласини ким топа олади. (1, 401–9)

Эвак синак сутка тушур — Шашқолоқ пашша сутга тушади. (11, 21–6)

Итқа увут атса, улдан емас — Итга уят келса, орият қилса, почта ташласанг ҳам емайди. (1, 138–26)

Оғлақ иликсиз, оғлан биликсиз — Эчки боласида илик йўқ, ёш болада ақл йўқ. (1, 141–26)

Эзгулукни сув азакинда кэмиси башинда тила — Халққа яхшилик қил, уни сув тагига ташласанг-да, уни сув устида кўрасан. (11, 128–1)

Алим кеч қалса, азакланур — Олинадиган нарса қарздорда узоқ вақт қолса, оёқ чиқаради. (1, 288–23)

Тириг эсан болса, тан укуш корур — Одам эсон бўлса, қизик нарсаларни кўп кўради. (1, 93–14)

Юсуф Хос Ҳожиб (Х1 аср)

Х1 асрда яратилган “Кутадғу билиг” туркий халқларнинг илк иирик достони, айни пайтда Қорахонийлар давлатининг мустаҳкам қарор топишига хизмат қылган низомномадир. Достон 1073 йилда ёзиг тутатилган.

Юсуф Хос Ҳожиб бу асарида барча баҳсни таълим–тарбия атрофида олиб борар экан, у баркамол инсон сифатида ўз даврининг ижтимоий ва сиёсий, моддий ва маънавий ҳәётидан, ўша даврнинг турли табақалари турмушидан, расм–одатларидан, хунар ва касб–корларидан, ҳар бир табақанинг жамиятдаги мавқеидан, давлат тизимининг қандай асосга курилгани ва қурилмоғи кераклигидан маълумот беради. Ички ва ташки сиёсат, мамлакатнинг маъмурий бўлиниши ҳам унинг эътиборидан четда қолмаган.

Баркамол инсон, бенуқсон жамият, давлат қандай шакланиши керак, баркамол инсоннинг фазилатлари қандай бўлиши керак ва бу фазилатларга эришиш йўллари қандай, мансаб соҳибларининг шахсий ҳәёти, уларнинг жамият ва давлат манфаатларига муносабати қай тарзда бўлиши шарт, ҳукмдорлар билан раиятнинг муносабатлари қай тарзда бўлмоғи керак — ана шундай муҳим масалаларнинг фалсафий тизими “Кутадғу билиг”нинг асосий моҳиятини ташкил қиласди.

Юсуф дунё ишларининг барчасидан огоҳ бўлишга, бунинг учун билим ва заковат эгаси бўлишга чақиради. Билим ва заковат тенги йўқ улуғ ва қадрли нарса эканини, киши шулар туфайли гафлатдан уйғонишини, билим туфайли инсон барча орзу–тилакларига, улуғликка эришишини уқтиради.

Барча табакалар учун энг муҳим фазилат, Юсуфнинг эътирофича, эзгулик, эзгу хулқлиликдир. Эзгу хулқлилик авом бошчиси учун ҳам, халқ учун ҳам муҳим эканлигини алоҳида таъкидлайди.

Юсуф барча ижтимоий–сиёсий, фалсафий қараашларини тўртта тимсол орқали илгари суради: Булар Кунтуғди (адолат), Ойтўлди (баҳт ва давлат), Ўгдулмиш (ақл), Ўзгурмиш (қаноат) дир.

**“Кутадғу билиг”дан
Бәгларка тапунақ бу турур
(Бегларга хизмат құлмоқ булардан иборатдир)**

- 3938 Эки турлуг ул бу тапуғчы киши,
Тапуғ қылса этлур кунинга иши.
[Хизматкор киши иккى турлидир,
Хизмат қылса, кунига иш(лари) ривож топади.]
- 3939 Бири оғлан эркан тапуғқа кируг,
Тақы бир бәдүг болса отру қылур.
[Бири ёшлигіда хизматта киради,
Тағин бири улғайса, сүнг (хизмат) қилади.]
- 3940 Экіда талу эр кор экки бу—ул,
Кичигда тапту қылса сынса конгул.
[Иккисидан (ҳам) сара киши шу иккиси(нинг ўзи)дир, күр,
Агар кичиқликдан хизмат қылса, күнгіл синса (яни одатланиб
майл пайдо қылса.)]
- 3941 Нэса ма бу кун соз сэнга айса оз,
Кичигларка башлаб айайын бу соз.
[Бу кун мен сенге қанчайки сүз айтсам,
Бу сўзларни кичиклардан бошлаб айтайин.]
- 3942 Созуг орта тутса сонги эг болур,
Бутунлук била тутшы эр бэкланур.
[Сўзни ўртача тутилса, охири баҳайр бўлади,
Ишонч билан киши доим қарор топади.]
- 3943 Тапуғқа ачайын тэса эр қапуғ,
Кичиг оғлан эркан қылынғу тапуғ.
[Одам хизматта эшик очайин деса,
Кичик бола экан(лигидан) хизмат қилиши керак.]
- 3944 Тор ҳам току билса бэрса йорық,
Кири ҳам чықу билса қылса қылық.
[Расм—қоида ва низомларни билса, йўл—йўриқлар берса,
Кириш ҳам чиқишни билса, (яхши) хулқ(лар) кўрсатса.]
- 3945 Тапуғқа ириг болса эрта турууб,
Конгул тил тутса қылқын болуб.
[Эрта туриб хизматта чаққон бўлса,
(Яхши) хулқли бўлиб кўнгил—тилни кичик тутса.]
- 3946 Тапуғқа ириг болса йугру туру,
Кулақ коз кони тутса асрү кору.
[Югуриб, елиб хизматта чаққон бўлса,
Эшишида, кўришида қулоқ—кўзни соқ тутса.]
- 3947 Озунгда улугқа тапуғ қылса оз
Тилин бэкласа кад қатығ тутса соз.
[Ўзидан улуг(лар)га хизмат қылса ўзи,

- Тилини жуда маҳкамласа, сўзини қаттиқ тутса (яни тил ва сўзига эҳтиёт бўлса).]
- 3948 Тапуғуғ онгарса бу йанглығ кичиг,
Бэгинга онгарды кэраклик ишиг.
[Бу янглиғ кичик(лар) хизматни бажарса,
Бегига кераклик юмушларни бажаради.]
- 3949 Киру ҳам чықар булға анда нару,
Отунгай отук сав торучча кору.
[Ундан сўнг (бег ҳузурига) кириш ва чиқиш (шарафига)
эришади. Тартиб-қоидаларга риоя қилиб, арз, сўз баён қиласи (яни
арз ва бошқа сўзларни бегга баён қилиш даражасига етади).]
- 3950 Кичиг қур бу йэрка тэга торчиса,
Булур бэг тилакни муунунгда баса.
[Кичик мартаба(ли киши) бу ерга (яни даражага) ета бошлагач,
Бег бундан афзал(роқ) тилагини топади.]
- 3951 Атым арсиг эрса болур оқ یачы,
Кони болса қылқы болур тамғачы.
[Мерган, довюрак бўлса, ўқ-ёйчи бўлади,
Хулқи тўғри бўлса, муҳрдор бўлади.]
- 3952 Қылынчы арыг эрса корклогу йузи,
Идишчи қылур бэг э конгли тузи.
[Феъл-автори пок бўлса, юзи чиройли (бўлса),
Бег соқий қиласи, эй кўнгли тўғри.]
- 3953 Битиг билса сақыш ағычы болур,
Уқуш оғ кад эрса битигчи болур.
[Ёзув (ва) ҳисоб билса, ҳазиначи бўлади,
Заковат, идроки яхши бўлса, (сар)котиб бўлади.]
- 3954 Буларда қайуқа уланса бу оз,
Эди сэвну кад ҳам йанут қылса уз.
[(Киши) ўзи булардан қайси бирига сазовор бўлса,
Жуда бениҳоя севиниб ҳам муносиб жавоб қилса.]
- 3955 Нэку тэр эшитгил тапуғ қылғучы,
Тапуғ йэтруб отру тилак булғучы.
[Хизмат қилувчи нима дейди, эшит,
Хизматни бажариб сўнг тилак топувчи.]
- 3956 Йуз отру туур болса бэгка озунг,
Эди қорқу турғыл кодазгил озунг.
[Ўзинг бегга рўбарў турадиган бўлсанг,
Жуда кўрқиб тургин, ўзингни сақлагин.]
- 3957 Қылынч эт йоруқ туз озунги тутун,
Конгул тил кони тут бышурғыл созунг.
[Хулқни тўғрила, йўриқни тузат, ўзингни тут,
Кўнгил, тилни тўғри тут, сўзингни пишиқ қил.]
- 3958 Қалы бэгка отру турыр эрса сэн,

- Козунг йэрда тутғыл кулак тузда сэн.
 [Агар сен бегга рўбарў турадиган бўлсанг,
 Кўзингни ерда тутгин, қулоқни — атрофда.]
- 3959 Элиг қавшуру тур адақын туз–а,
 Бу сосл ални урғыл онг элгинг уза.
 [Кўл қовуштириб оёқда тўғри тур,
 Сўл қўлингни ўнг кўл устига қўйгин.]
- 3960 Қапуғда киурурда онунг ашну манг,
 Тилни йарлықарда огунг бирла анг.
 [Эшиқдан киришда ўнг (оёғ)ингни олдин ташла,
 Тили билан ёрлиқ бераётганда дикқат билан англа.]
- 3961 Отук отнур эркан кони тут элиг,
 Эки тиз била шук тузун бол силиг.
 [Арз айтаётганингда қўлни тўғри тут,
 Икки тиз билан чўккала, яхши ва ёқимли бўл.]
- 3962 Қыйа бақма анда солун йа онгун,
 Озунг ыйману тур эшиит соз оғун.
 [У ерда сўлга ёки ўнгга қайрилиб боқма,
 Ўзинг ийманиб тур, сўзни дикқат билан эшиит.]
- 3963 Сэнга соз айытса ақуз соз чыны,
 Жаваб бэрса йарлығ тэгургил кони.
 [Сендан сўз сўраса, сўз(нинг) ростини оқиз,
 Ижозат берса, ёрлик(ни) тўғри етказгин.]
- 3964 Сучиг ичма бошлиғ йурыма йава,
 Йарагсыз йавуз эрса қачғыл эва.
 [Ичимлик ичма, бекор, беҳуда юрма,
 Ярамас, ёвуз бўлса, шошилиб қочгин.]
- 3965 Эшиитмиш созунгни эшиитмадук эт,
 Козунг кормиши сэн корунмадук эт.
 [Эшиитган сўзингни эшиитмагандек бўл,
 Кўзинг кўрганини сен кўрмагандек бўл.]
- 3966 Бу йанглығ тапунса йаранса киши,
 Куты кунда артар кор этлур иши.
 [Бу янглиғ хизмат қилса, (ишга) яраса киши,
 Бахти кунига ортади, кўр, иши ривож топади.]
- 3967 Қайусы алур хайл болур хайл башы,
 Қайусы ат адғыр уза эл иши.
 [Баъзиси хайл олади, хайл боши бўлади,
 Баъзиси от, айғир узра (миниб) эл иши(ни) олади.]
- 3968 Қайучы су башы қайусы ҳажиб,
 Қайусы ылымға болур соз ачыб.
 [Баъзиси лашкарбоши, баъзиси ҳожиб,
 Баъзиси сўз (маънисини) очиб саркотиб (бўлади).]
- 3969 Қайусы булур оғ оғалиг булур,

- Қайр кунга йақылыш уза ат алур.
 [Баъзиси дониш топади, донишмандлик олади,
 Баъзиси кундалик яқинлігі баробарида унвон олади.]
- 3970 Қайусы ынанч бәг қайу чағры бәг,
 Қайу кур тәгин бәг қайу жавлы бәг.
 [Баъзиси инонч бег¹, баъзиси чағри бег²,
 Баъзиси ботир тегин³ бег, баъзиси жавли⁴ бег.]
- 3971 Қайуқа тәгир–ул тапуғчы кұлды,
 Мунунгда наруқы ағырлық йолы.
 [Баъзисига хизматкор құллари тегади,
 Булардан бүлак тақдирлаш йүллари (күп).]
- 3972 Бу құрқа тапунса тәгіб эр бирад,
 Улуглуққа тәгнур йатыб арзу йэр.
 [Киши бу мартабалардан бирига эришиб хизмат қылса,
 Улугликка эришади, ётиб орзуларидан баҳраманд бүлади.]
- 3973 Бу құрқа тәгүрсса тапуғчы бу бәг,
 Отали тапуғчы ҳақын оғгу–тәг.
 [Бег хизматчи(си)ни бун(дай) мартабага етказса,
 Хизматчиси ҳақини маңғатрудек килиб үтайди.]
- 3974 Қалы бир урунса отун эр тили,
 Эли–ок улуг иш қылур бу кұлды.
 [Агар пасткаш кишининг тили бир күзғалса,
 Бу қули жуда ҳам катта ишларни содир қилади.]
- 3975 Эли йақшы аймыш укушлуғ bogу,
 Тәгимсуз кишика бу қур бермагу.
 [Заковатли, доно (бу ҳақда) жуда яхши айтибди:
 Нолойиқ кишига бу(ндай) мартабани бериш керак эмас.]
- 3976 Тақы мунда йәгрек айур бу билиг,
 Билигсизка берма аяға бәг алиг.
 [Таълим бундан ҳам яхшироқ айтади:
 Эй бег, билимсизга (зинҳор) күл берма.]
- 3977 Улуглуққа тәгса укушсуз киши,
 Идиси башын йэр эй элчи башы.
 [Заковатсиз киши улугликка эришса,
 Хұжасининг бошини ейди, эй эл бошилар боши.]
- 3978 Кәрак эмди бәглар тапуғчы кұлны,
 Билиги тәннингча бәдүтса улын.
 [(Шундай экан) энди лозимки, беглар қулинин(нг)
 Билими тенгіда хиссесини (жыны мартабасини) орттирса.]
- 3979 Кулуг кад сынағу қылышчу йаны,

¹ Инонч бег – ишоғачы бек.

² Чагри бег – лочия бег.

³ Ботир тегин – күн бег.

⁴ Жавли бег – шукретин бег.

- Укушы тэнингча котургу йаны.
 [Кулни, (унинг) феъл-авторини, одатларини жуда синаш керак,
 Заковати баробарида (уни) улуғлаш керак.]
- 3980 Бағырсақ кәрак қул бэгини ачыр,
 Анынг отру бэглар ачынса тэгир.
 [Кул садоқатли, бегига жонкуяр бўлиши керак,
 Шу туфайлидан беглар марҳамат кўрсатса арзиди.]
- 3981 Нэку тэр эшиттигил тору бэргучи,
 Тору бирла бэглик ишин этгучи.
 [Тартиб-қоида берувчи нима дейди, эшитгин,
 Тартиб-қоида билан беглик ишни бошқарувчи:]
- 3982 Нэча қул бэдуса қул аты қул-ок,
 Бэдутмиш бэгинга тапуғчы ул-ок.
 [Кул қанчалик улуғликка етмасин, қул, оти кулдир,
 У улуғликка етказган бегига хизматкоргинадир.]
- 3983 Нэча бэг кичиг эрса аты бэ-ок,
 Тапуғчы кэдинда бэг аты кад-ок.
 [Бег қанчалик кичик бўлса (ҳам) оти бегдир,
 Хизматкор афзалидан бег оти афзалдир.]
- 3984 Э бэглар ағырлаб бэдуг болмыш эр,
 Бэдуг бил бэгингни бэдуг тут ағыр.
 [Эй, беглар қадрлаб улуг бўлган киши,
 Бегингни буюк (деб) бил, буюк (ва) қадрли тут.]
- 3985 Очашма бу бэглар била сэн болуб,
 Созни созламагил магар кад коруб.
 [Сен беглар билан тенглашиб ўчакишма,
 Сўзларини сўзламагин (яни уларни гапириб юрма), яхши
 кўрибгина (гапир).]
- 3986 Улар қут туурлар қут элги узун,
 Куйар от туурлар куйурган козун.
 [Улар қутдирлар, қут қўли (эса) узундир,
 Куйар ўтдирлар, қўзи билан куйдиради.]
- 3987 Замана туурлар замана била,
 Йарашық кәрак эр сэвунса кула.
 [(Улар) замонадирлар, замона билан
 Созвор бўлиш керак, (агар) киши кулиб севин(моқчи) бўлса.]
- 3988 Эди йақшы аймыш сынааб билмиш эр,
 Тапуғ бирла қопмыш тилак булмыш эр.
 [Синааб билган киши жуда яхши айтибди,
 Хизмат билан кўтарилиган, тилак топган (киши):]
- 3989 Нэ эдгу нэнг-ул билилгар сози,
 Билилгар сози корса барчын жузы.
 [Донолар сўзи қандай эзгу нарса,
 Донолар сўзи, назар солсанг, шоҳи-ипакдир.]

- 3990 Кула бақса бәглар кишика козун,
Сэвунма ангар сэн ынанма узун.
[Беглар күзи билан кишига қулиб боқса,
Унга сен севинма, узоқ ионома.]
- 3991 Тапуғқа инанма котурма конгул
Сэнга тугка бәглар йанғылса тузун.
[Хизматга ионома, күнгилни күттарма (яни магурланма),
Беглар түғрилиқдан янглишса, сенга ғазаб қилади.]
- 3992 Кичик йа улут тут йа жавлұғ кулуг
Тапуғчы тапуғда туур бәлгүлук.
[Хоҳ, кичик, хоҳ улут, хоҳ шұхратли баһодир бўлсин,
Муайянки, хизматкор хизматда бўлади.]
- 3993 Қатығланғу бәглар тапын йазмаса
Тапунмыш йолында онинг азмаса.
[Қаттиқ туриш керак, токи беглар хизматида хато қилмаслик учун,
Хизмат қилиш йўлидан четга оғмаслик учун.]
- 3994 Нэча ма йақын тутса бәглар сэни
Озунгни унтыма йуруғыл кони.
[Беглар сени қанчалик яқин тутса (ҳам),
Ўзингни уннутма, тўғри юргин.]
- 3995 Нэча эдгу тутса озунг қорқа тур
Ишансинмагил сэн қына бақну тур.
[Қанча эзгу тутса (ҳам), ўзинг қўрқиб тур,
Сен ишонқирамагин, жазони (ҳам) кўз олдига келтириб тур.]
- 3996 Ара от болур кор ара сув болур
Ара кулдурур кор ара йығлайур.
[(Улар) гоҳо ўт бўлади, кўр, гоҳо сув бўлади,
Гоҳо кулдиради, кўр, гоҳо йифлатади.]
- 3997 Бу уч нанга болма йақын қошнысы
Куйар от ақар сув бу–ул бәлгуси.
[Бу уч нарсанинг яқин қўшниси бўлма,
Куяр ўт, оқар сув (уларнинг) белгилариридир.]
- 3998 Кур арсланқа охшар бу бәглар ози
Ога тэгса йумшар бу турқу жузы.
[Бу беглар ўзи забардаст арслонга ўжшайди,
Эркалаб яқинлашилса, ипак (каби) юнги юмшайди.]
- 3999 Қалы бушну тэгса бушар баш кэсар
Тамурын йушар кор соруб қан ичар.
[Агар дағаллашиб яқинлашилса, ғазабга келади, бош кесади,
Томирни (тешиб қон) оқизади, кўр, сўриб қон ичади.]
- 4000 Бушар озда барма багинга йағуқ
Қалы бардынг эрса ужузлук ануқ.
[Ғазабланиш пайтида бегингга яқин борма,

- Агар боргудек бўлсанг, таҳқирланиш муқаррардир.]
- 4001 Айтуқта созла оқыдуқта кир
Саламат тирилгил тушы бол ағыр.
[Сўраганда сўзла, чакирганда кир,
Саломат яшагин, доим қадрли бўл.]
- 4002 Нэку тэр эшипту бу озин тутнур эр
Ондида кириб кор отук отнур эр.
[Ўзини тутадиган қиши нима дейди, эшипти,
Пайтида кириб арз баён қилувчи киши, кўр:]
- 4003 Киру тур тэсалар ағырлық окуш
Чықа тур тэса кор йузунга сокуш.
[Кириб тур десалар, қадр-қиммат талайдир,
Чиқиб тур деса(лар), юзингга (қараб) сўкишдир, кўр.]
- 4004 Козунгни кодазгил озунгни тутун
Озинг тутғучы эр эранда кошуш.
[Қўзингни саклагин, ўзингни тутгин,
Ўзини тутувчи киши одамлар орасида азиздир.]
- 4005 Уч ишда йырақ тур қатығлан оса
Бири қылма бэклик соз айдым кэса.
[Уч ишдан узоқ тур, қаттиқ бўл, ўйла,
Бири — қаттиқлик қилма, кесиб сўз айтдим.]
- 4006 Тақы бири йалған бири суклуқ ол
Бу уч иш учагу туби йоқлук-ул.
[Тагин бири — ёлғон, бири — сукликдир,
Бу уч иш(дан) учаласининг ҳам туби йўқликдир.]
- 4007 Озунгни арығ тут қамуғдын сынгар
Арығ-ул бу бэглик арығлық сэвар.
[Ҳамма жиҳатдан ўзингни пок тут,
Бу беглик покликни севади, у (ўзи) покликдир.]
- 4008 Озунг қаршықа кирса қатну йуры
Сени ким ағырлар ағырла аны.
[Ўзинг саройга кирсанг, аралашиб юр,
Сени ким қадрласа, уни қадрла.]
- 4009 Кувазланма алгин сала кирмагил
Алиг алшу тутшу йэма кирмагил.
[Гердайма, қўлингни солинтириб кирмагин,
Кўл олишиб, тутишиб ҳам кирмагин.]
- 4010 Озунг олдрур эрса бу озунг билин
Кишиг сатғамағыл кишилик қылын.
[Ўзинг ўлтирадиган бўлсанг, ўрнингни билгин,
Одамни оёқ ости қилма, одамийлик қилгин.]
- 4011 Қықырма қатығ-сэн унун қатгура
Отунлук болур бу кишилар ара.
[Сен овоз билан хохолаб қаттиқ қийқирма,

- Бу кишилар орасида пасткашлик бўлади.]
- 4012 Йана бағдаш илма йанын йатмагыл
Унун қатгура—сэн қатығ кулмагил.
[Яна чордона куриб ўлтирма, ён бош билан ётмагин,
Сен овоз билан қаҳ—қаҳ отиб қаттиқ кулмагин.]
- 4013 Уйтма озунгни сайу тур тубунг
Унутсанг озунгни илатур қутуг.
[Ўзингни унутма, аслингни эслаб тур,
Ўзингни унутсанг, қутинг юз тубан кетади.]
- 4014 Озунгда улугнунг созин созлама
Созунг йахши танлаб аны кэзлама.
[Ўзингдан улугнинг сўзини сўзлама,
Сўзингни яхши андазалаб, уни яширма.]
- 4015 Кони созла созни қызартға энинг
магар эдгулукка ачылсу тилинг.
[Сўзни тўғри сўзла, юзингни ёруғ қилади,
Тилинг фақат эзгуликка очилсин.]
- 4016 Ичиб қаршиқа кирма озни тутун
Йарағсыз болур—ул ичигли отун.
[Ичиб саройга кирма, ўзингни тутгин,
Ичган пасткаш, ярамас бўлади.]
- 4017 Бу уч нанг турур эр кодазмаса оз
Башын алсықар кад кодазсу бу оз.
[Бу уч нарсаки, киши (ундан) ўзини асрамаса,
Бошини олади, (киши) ниҳоятда ўзини эҳтиёт қиласин.]
- 4018 Бириси бу бэглар созин тутғу бэк
Кодазгу аны оз таны жаны—тэг.
[Бири — беглар сўзини қаттиқ (сир) тутиши керак,
Уни ўз тани—жонидек сақлаши керак.]
- 4019 Экинч йазмаса эл тузука куни
Озин кад кодазса бу болға кони.
[Иккинчиси — кунда элу халққа уни ёймаса,
Ўзини жуда эҳтиёт қиласа, бу тўғри бўлади.]
- 4020 Учунч қарши ичра кови тутса оз
Йырак тутса тэнгсиз йарағсызда коз.
[Учинчиси — сарой ичидаги ўзини тўғри тутса,
Номатлуб, ярамас (нарсалардан) кўзни узоқ тутса.]
- 4021 Бу учда бириси қылғылы киши
Нэча ма бэдуг болса кэслур башы.
[Бу учаласидан бирини қилувчи киши,
Қанчалик буюк бўлса ҳам, боши кесилади.]
- 4022 Адақын турығлы эй қылғы тузун
Ози болмағынча корумас козун.
[Рўй берадиган (иш), эй қилиғи яхши,

- 4023 Үзи рүй бермагунча күзга күринмайды.]
Қалы отрур эрса озунг тор булуб
Киши оғраса кирса турғыл коруб.
[Агар түрдан жой одиб ўтирган бўлсанг,
Киши йўлиқса, кирса, (уни) кўриб (ўрнингдан) тургин.]
- 4024 Қачан соз сорар эрса бэглар сэнга
Узатма созунгни эй эрсиг тонга.
[Беглар сендан қачон сўз сўрайдиган бўлса,
Сўзингни чўзма, эй жавонмард баҳодир.]
- 4025 Эшитса отунгил билиринг созунг
Созунг кэсса қодғыл узатма созунг.
[Тинглайдиган бўлса, билганларингни, сўзингни баён қил,
Сўзингни кесса, тўхтагин, сўзингни чўзма.]
- 4026 Қалы ашқа бэглар оқыса сэни
Адаб бирла аш йэ кад огран муны.
[Агар беглар сени овқатта таклиф қиласа(лар),
Одоб билан ош е, буни яхши ўрган.]
- 4027 Онг алгин била–ок котургил йэгу
Байат аты ашну айыт эй богу.
[Овқатни ўнг кўлинг билангина олгин,
Аввал худо номини айт, эй доно.]
- 4028 Киши отруқы ашқа сунма алиг
Озунг отруқы аш йэгил эй силиг.
[Киши олдидағи овқатга қўл чўзма,
Ўз олдингдаги овқатни егин, эй зариф.]
- 4029 Бичак тартма анда сонгук камдима
Ашығ татмағыл сэн кишиг ундама.
[У ерда пичоқ тортма, сўнгак ғажима,
Ўзинг овқатни тотиб кўрма, бошқаларни ундама.]
- 4030 Тиши–тэг йэмагил йэма таврақын
Силиг болма артуқ тиши–тэг сақын.
Аёллар каби емагин, шунингдек, шошилинч билан (ҳам емагин),
Аёллардек ортиқча сертакаллуф бўлма, ўйла.
- 4031 Нэча ма тоқ эрса йэгуга ашы
Бу бэглар ашы бил ағырлық башы.
[Овқатни емоқлик учун қанчалик тўқ бўлсанг ҳам,
Бу беглар овқатини қадру қимматнинг боши деб бил.]
- 4032 Нэ турлуг бу ишқа тэгир эрса сэн
Бағырсақлықын тэг йаруқ булга–сэн.
[Сен қай турли бир ишга ёндашадиган бўлсанг,
Сидқидиллик билан ёндаш, рўшнолик топасан.]
- 4033 Ади йақшы аймыш билиглик киши
Бу соз тутса асғы сун алтун туши.
[Билимли киши жуда яхши айтибида,

- Бу сүзга амал қилинса, нафи соф олтинга тенг.]
- 4034 Қалы тэгса иш бол сэнга бэлгүүлүк
Билиг бирла ишлат ишиг эй кулуг.
[Агар сенга иш ихтиёри тэгса, режалик бўл,
Ишни билим билан амалга ошири, эй шижаатли.]
- 4035 Апанг тэгса ошбу соз эрки сэнга
Ақы бол удуғ тур эй эрсиг тонга.
[Агар сенга сўз (яъни буйрук) ихтиёри тэгса,
Саховатли бўл, хушёр тур, эй мард баҳодир.]
- 4036 Тэгир эрса хайл йа сэнгар оз отаг
Алиг йазгу малын қылыш тутғу ағ.
. [Сенга қабилалар, водийлар, турар жойлар (ихтиёри) тэгса,
Мол билан қўлни ёзиш, қилиқни кишанлаб туриш керак.]
- 4037 Вазирлық тэгар болса алгин узун
Тору урма эсиз силиг бол тузун.
[Қўлни узун қиласидан вазирлик тегадиган бўлса,
Ярамас сиёсат юритма, яхши ва тузук бўл.]
- 4038 Оғалик тагир эрса оғлангу—ул
Йангылса бэги бу айу бэрса йол.
[Донишмандлилек (яъни маслаҳатгўйлик) тегадиган бўлса,
Фаросатли бўлиш керак,
(Токи) беги янглишса, бу йўл—йўриклар айтиб берса.]
- 4039 Қалы кок айуқлуқ тэгир эрса кор
Озин кад кодазгу қуты бады кур.
[Агар кўк айуқлик⁵ лавозими тегадиган бўлса,
Ўзини жуда эҳтиёт қилиши керак, қути камар боғлайди (яъни
бахт кулиб боқади).]
- 4040 Су башы йа эл башы болса озунг
Кони бол йэти тут қулақынг козунг.
[Ўзинг лашкарбоши ё элбоши бўлсанг,
Тўгри бўл, қулогингни, кўзингни ўткир қил.]
- 4041 Озунг болса ҳажиб урунч алмагу
Чығай тул йэтимлар созинг тынглагу.
[Ўзинг ҳожиб бўлсанг, пора олмаслик лозим,
Камбағал, тул, етимлар сўзини тинглаш керак.]
- 4042 Ағылышқа қылса ағычы сени
Бутун чын болуб сэн йурығыл кони.
[Сени хазинахонага хазиначи қилса,
Сен ишончли, чин бўлиб тўғри юргин.]
- 4043 Битигчи ылымга болунса озунг
Конгул сиррый бэк тут чықарма созунг.
[Ўзинг мактуб ёзувчи, саркотиб бўлсанг,

⁵ Туркмандарда бошлиқларга бериладиган уивон.

- Күнгил сирини қаттиқ тут, сўзингни чиқарма.]
- 4044 Бу-ул атқа тэгмиши тапуғ қылғучы
Мунунгда нарусы ода бәргучи.
[Ном чиқарган хизматчилар мана шулардир,
Булардан бошқалари бурч ўтовчилардир.]
- 4045 Бир анча йэма бар тақы ишчилар
Тошакчи йа қушчы йэма апчылар.
[Яна тағин бир қанча ишчилар бор,
Тұшакчи, ё лочиндор, ёки ошчилар (бор).]
- 4046 Бу йанглығ тапуғда йырак турсаң-а
Әражи бирап-ул кор эмгак минг-а.
[Бу янглиғ хизматлардан йироқ турсаң,
Роҳати бир озгина, күр, машаққати минг-мингдир.]
- 4047 Ағырлық тиласаң озунга тучы
Ағырла кишиг сэн айа қоптачы.
[Доим ўзинг учун қадр-қиммат истасаң,
Сен кишиларни қадрла, эй қад күтариб юрувчи.]
- 4048 Улуғуғ улуғла кодаз ҳурматы
Сэнга кәлга давлат улуғлуқ қуты.
[Улуг(лар)ни улуғла, ҳурматини келтир,
Сенга давлат, улуғлик саодати келади.]
- 4049 Нәку тэр эшитгил авучқа сози
Авучқа сози тутса ачлур кози.
[Қария сўзини эшитгин, (у) нима дейди,
Ким қария сўзига амал қилса, кўзи очилади:]
- 4050 Улуг ҳурмати бар ажунда тору
Улуг кәлса қонғыл адакын ору.
[Жаҳонда улуг ҳурматини қилиш одати бор,
Улуг келса, оёқда тик тургин.]
- 4051 Йарашур улугқа кичиг ҳурмати
Улугма кичигка қылур-оқ кору....
[Улукқа кичик ҳурмати (жуда) ярашади,
Улуг ҳам (уни) кўриб кичкинага (ҳурмат) кўрсатади...]
- 4075 ...Кичигка улуглуқ улугдын тэгир
Улугқа талунса кичиг қут алыр.
[Кичикка улуглик улугдан етади,
Улукқа хизмат қилса, кичик қут олади.]
- 4076 Улуглар созин тут йумуш қыл йугур
Улуг сози тутса тилакка тэгир.
[Улугвор сўзини тут, юмуш қил, югур,
(Ким) улуг сўзини тутса, тилакка етади.]
- 4077 Улуглар қут-ул кор тиласа кутуғ
Талунғыл тапуғқа турур қут қамуғ.
[Улуглар кутдир(лар), күр, қутни тиласаң,

- Хизмат қилғин, ҳамма қут хизмат эвазига келади.]
- 4078 Такы бир сэнга тэнг түш—ул эй қадаш
Йыратса йағы—ул йағутса қадаш.
[Тагин бири сенга тенг—түшлардир, эй қариндош,
Узоқлаштирсанг — ёвдир, яқинлаштирсанг — қариндошдир.]
- 4079 Эшни ҳам тушунг бу қатылғу киши
Йанутқа йанут қыл эшинга туши.
[Бу аралашиш керак бүлгән кишилар жүранг ҳам, тенгинг
ҳамдир.]
- Жүраларингта тенг равища жавобға жавоб қил.]
- 4080 Такы бир сәннингда баса—ул кичиг
Буларныңг била—ул ачығ йа сучиг.
[Тагин бошқа бири сендан кичиклардир,
Аччиқлик ёки чучуклик шулар биландир.]
- 4081 Тапуғ қылса бәр нанг йазуқ қылса ур
Йава ыдма бошлаг ишин айту тур.
[Хизмат қылса, нарса бер, гуноҳ қылса, ур,
Бехуда (ва) бүш күйма, ишини суриштириб тур.]
- 4082 Басытма қатығлан кичигка озунг
Тилинг ойнамағыл тыда тут созунг.
[Оёқ ости қылдирма, ўзинг кичикларга қаттық тур,
Тилинг билан ҳазил қымагин, сўзингни тийиб тур.]
- 4083 Адаш қолдаш эрдаш қалып тут қатыл
Қалып болса қолдаш огар тэкма тил.
[Кўп ёру биродар, оғайни тут, аралаш,
Биродарлар кўп бўлса, ҳар бир тил (ҳам) мақтайди.]
- 4084 Йағы қылма озка кишиғ билмади
Йағылығ кишилар сэвинч булмади.
[Нотаниш кишини ўзингга душман қилма,
Душманли кишилар шодлик топмаган.]
- 4085 Нэча аз йағы эрса йасы тэлим
Йағыда асығ бар тэб аймас тилем.
[Душман қанча оз бўлса (ҳам), зиёни талайдир,
Тилем душмандан фойда бор, деб айтмайди.]
- 4086 Нэку тэр эшиттил э конгли удуғ
Йағы йасы тэгруб тоқымыш йудуғ.
[Эй, эшиттин, кўнгли хушёр нима дейди,
Душман зиён етказиб машаққатларга дуч қилган (киши):]
- 4087 Бир—ок душман эрса минг—ул йаслықы
Мингин доступнг эрса бир—ул азлықы.
[Душман биргина бўлса ҳам, зарари минг—мингдир,
Минглаб дўстинг бўлса ҳам, озлиги бирга тенгдир (яни битта
каби оздир).]
- 4088 Киши душманыдан асығ қылмади

- 4088 Қалы қылды эрса ози узлықы.
 [Киши душманидан фойда қилмаган,
 Агар қылган бўлса, (у) ўзининг абжирлиги туфайлидир.]
- 4089 Нэку-тэг қылынса сэнга қолдашынг
 Сэн андағ қылынғыл сэвунсу эшинг.
 [Сенга биродаринг қандай (муомала) қилса,
 Сен (ҳам) ўшандай қылгин, токи жўранг севинсин.]
- 4090 Озунгга тэнгаши тутынғыл адаш
 Тэнгашлиқ тэнгаши била—ул тудаш.
 [Ўзингга тенгдошларни оғайнин тут,
 Тенгдош тенгдоши билан муносибдир.]
- 4091 Эсиз эш тутунма йырақ тур тэз-а
 Эсиз эш азытур сәни йол уза.
 [Ёмондан ошна тутма, зинҳор йироқ тур,
 Ёмон дўст сени йўлдан оздиради.]
- 4092 Озунг эдгу атлығ болайын тэса
 Эсизка қатылма қатығлан оса.
 [Ўзинг эзгу отли бўлайин десанг,
 Ёмонга кўшилма, қаттиқ бўл, ўйла.]
- 4093 Қамуғ изнгни кордум оз огрун йурӯр
 Киши йылқы қуш қурт оз оғрин билир.
 [Ҳамма нарсани кўрдим, ўз уюри (яъни хили) билан юради,
 Киши, ҳайвон, парранда, қурт ўз уюрини билади.]
- 4094 Нэку тэр эшитгил эй элчи башы
 Сынаб эдгу эсиз кечурмиш йашы.
 [Эй, эшитгин, элчи боши нима дейди,
 Яхши, ёмонни синаб ёшини яшаган (киши):]
- 4095 Сығырчуқны кордум учар қақыра
 Тэнгин бақтый эрса экигун қара.
 [Чуғурлаб учайтган чуғурчуқни кўрдим,
 Жуфтига боқиб қарасам, иккаласи ҳам қорадир.]
- 4096 Күгуқа қатылмас кору тур йугақ
 Қара қуш орунг қуш била кад йырақ.
 [Назар сол, юғоқ⁶ оққушга аралашмайди,
 Қорақуш оққуш билан жуда ҳам йироқдир.]
- 4097 Учар қуш эшин билди тутар огур
 Киши—сэн қатылғу кишингни одур.
 [Учадиган қуш (ўз) эшини билади, уор тузади,
 Одамдирсан, аралашадиган кишингни танла.]
- 4098 Эки турлуг—ул бу йақынлық иши
 Бу экки учун дост тутар—ул киши.
 [Яқинлик боғлашнинг амали икки турлидир,

⁶ Күшинг бир тури, сув қушидир, фикримизча, унинг туси ҳора бўлган.

- Бу икки (амал) учун киши дўст тутади.]
- 4099 Бир эдгу тутар эш кишиг тэнгрилиг
Бу эшлик ичинда йоқ–ул эгрилик.
[Бирор тангрини ўртага кўйиб кишини эзгу дўст тутади,
Бу дўстликда эгрилик бўлмайди.]
- 4100 Тақы бир тутар эш оз асғы учун
Бу эшлик тубукмас болур–ул кучун.
[Тагин бирор ўз манфаати учун дўст тутади,
Бу дўстлик барқарор бўлмайди, у зўраки бўлади.]
- 4101 Қалы тэнгрилик эш тутунса озунг
Йукни йуд ачығ қылма тугма йузун.
[Агар сен тангрини ўртага кўйиб дўст тутунсанг,
Юкини кўтар, аччиқ қилма, қовоғингни солма.]
- 4102 Мунунг асғы мунда тилама сэрин
Бу асғын байат бэрга анда йарын.
[Бу (дўстликнинг) манфаатини бу дунёда истама,
Бу манфаатларингни у дунёда кейин худо беради.]
- 4103 Ананг дунйа асғы учун эрса эш
Бу эшка қатылма қатылса–са шэш.
[Агар дўст дунё манфаатлари учун бўлса,
Бу дўстга аралашма, (у) аралашса, сен (масалани) ҳал қил.]
- 4104 Нэку тэр эшитгил адаш тутмыш эр
Адаш асғы йасы синааб билмиш эр.
[Дўст тутган киши нима дейди, эшитгин,
Дўстнинг фойда, зарарини синааб билган киши:]
- 4105 Адашығ асығ йас ичинда сына
Бу йэрда адақ тэгса бэк тут сэг–а.
[Дўстни фойда, зарар борасида сина,
Оёқ бу ерга етса, сен мустаҳкам тут.]
- 4106 Адаш конгли билмак тиласа озунг
Бушурғыл созунг сэн йэма тут йузунг.
[Ўзинг биродар кўнглини билмоқ истасанг,
Сўз билан газабини келтир ҳам қовоғингни сол.]
- 4107 Сэвар севмасин сэн билайнин тэса
Сэвуграк наангин қул укулгай баса.
[Сен севиши, севмаслигини билайнин десанг,
Севимлироқ нарсасини сўра, дарҳол тушунилади.]
- 4108 Қашын тумаса ул бу экки йэриг
Бу жан бирла туз тутғу ошбу эриг.
[У бу икки нарсага қовоғини солмаса,
Ушбу кишини бу жон билан тенг тутиш керак.]
- 4109 Узунчы кишика қатылма йыра
Узунчы тилинда куйар от кир–а.
[Ғийбатчи кишига аралашма, узоқлаш,

- Гийбатчи тилица ўт ёнади, кўр.]
 4110 Узундын қопар ул ажун булғақы
 Узунчы башын кэс эй эрсиг акы.
 [Дунё фиску фасодлари гийбатдан чиқади,
 Гийбатчининг бошини кес, эй мардонавор сахий.]
- 4111 Йана умдучы бирла болма йагуқ
 Сэзигсиз сэнга бу йагы болгай–оқ.
 [Яна тамагир билан яқин бўлма,
 Шубҳасиз, у сенга душман бўлади.]
- 4112 Қалы умдусы болса бу умдучы
 Атагай сени ул ини йа эчи.
 [Агар (бирор) тамаси бўлса, бу тамагир
 Сени ини ёки ака деб атайди.]
- 4113 Қалы болмаса ул эвургай йузни
 Тугуб кормадук–тэг йыратгай озни.
 [Агар (тамаси) бўлмаса, у юзини ўтиради,
 Туғилиб кўрмагандек ўзини узоклаштиради.]
- 4114 Адаш қолдаш эрдаш тутун умдусуз
 Инанғыл ангар сэн тирил қадғусуз.
 [Тамасиз ёру биродар ва дўст тутин,
 Сен уларга инонгин (ва) қайғусиз яшагин.]
- 4115 Адаш қолдаш эрдаш севинч қадгуда
 Тосулур кишика эсиз эдгука.
 [Ёру биродар, жўралар севинч ва қайғуда,
 Яхшилик (ва) ёмонлик (кунлар)да (кишининг куни)га ярайди.]
- 4116 Сэвугли окушрак тиласа озунг
 Туз этмак йэтургил ачуқ тут йузунг.
 [Ўзинг (сени) севувчилар(нинг) кўпроқ бўлишини истасанг,
 Туз (ва) нон едир, чеҳрангни очиқ тут.]
- 4117 Бу экки қылъыққа исинур киши
 Эсиз эдгуда бу қылур оз иши.
 [Бу икки тадбирга киши(лар) муҳаббати ортади,
 Ёмон (ва) яхши (кунлар)да бу ўз ишини қилади.]
- 4118 Мунгар мэнгзату созламиш соз билиг
 Бу соз ишка тутғыл э қылъы силиг.
 [Таълимда бунга мослаб сўз сўзланиби,
 Бу сўзга амал қилгин, эй хулқи хуш:]
- 4119 Туз этмак йэтургил кишика кула
 Йузунгни йаруқ тут сучиг соз била.
 [Одамларга кулиб боқиб тузу нон едиргин,
 Ширин сўзлилик билан чеҳрангни очиқ тут.]
- 4120 Кишиг кул қылъығлы бу экки қылъинч
 Адын булмадым мэн булунса тила...
 [Одамни кул (яъни мафтун) қилувчи шу икки қилиқдир,

Мен (булардан) бўлагини топмадим, топилса, (сен уни) иста...]

Аҳмад Яссавий (вафоти 1166–67)

Аҳмад Яссавий Туркистондаги бобларнинг энг буюги Арслон бобдан таҳсил олган. Арслон боб тириклигида Аҳмадни Бухорога бориб, таҳсилни давом эттиришга даъват этган. Устозининг вафотидан кейин Яссавий билимини ошириш учун Бухорога борди. У Бухорода диний ва тасаввуфий илм сирларини чукур эгаллади. Бухорода замонасининг пешқадам олими ва сўфийси Шайх Юсуф Ҳамадонийга мурид бўлди. Яссавий қисқа фурсатда шайхнинг эътиборини қозониб, Ҳамадонийнинг учинчи халифалигига эришди.

Яссавий янги бир тариқатга асос солди. Яссавийлик (жаҳрийлик) номи билан донг таратган бу тариқат туркий халқлар дунёсида пайдо бўлган илк тасаввуф тариқати эди.

Аҳмад Яссавий асос солган яссавийлик тариқати тасаввуфдаги бошқа тариқатларга моҳият жиҳатидан уйғун келади. Ўша давр тариқатларида бўлганидек, яссавийлиқда ҳам тавҳид инончи ҳокимдир. Унда исломий тасаввуф гоялари илк маротаба туркий тилда талқин этилди. Айни пайтда қадимий туркий дунёқараш ва ишончлар ҳам Яссавий таълимотида муҳим ўрин тутади.

Яссавий туркий тасаввуф адабиётига асос согани билан диққатга сазовордир. “Девони ҳикмат” сўфийлик асосларини талқин ва тарғиб этиш мақсадида яратилган. “Девони ҳикмат”да илоҳий ишқ гояси ва маърифий мазмун етакчилик қиласди. Шу боисдан ҳам Яссавий ҳикматлари маъно ва моҳият эътибори билан Куръони Карим ва Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларига чукур боғланган.

Яссавий ҳикматларидан олинадиган сабоқ шуки, Худо дилда яшайди, маърифат туфайлигина одамнинг онгида ҳар қандай иллат ва қабоҷатнинг илдизи қуриб битади.

Аҳмад Яссавийнинг “Факрнома” асари ҳам бор. Диний-тасаввуфий адабиётда кўп сўфиylар “Факрнома”лар яратганлар. “Факрнома”лар Муҳаммад алайҳиссаломнинг “фақрлигим фахримдир” деб мискинликни ихтиёр этганига асосланган ҳолда ёзилган.

“Девони ҳикмат”дан

Ҳикмат-3

Ҳар субҳидам нидо келди қулогимга,
Зикр¹ айт, деди, зикрин айтиб юрдум мано.
Ишқизларни кўрдум эрса йўлда қолди,
Ул сабабдин ишқ дўконин курдим мано.

Ўн биримда раҳмат дарё тўлуб тошти,
“Аллоҳ” дедим, шайтон мендин йироқ қочти.
Хою ҳавас, мавуманилик² турмай кўчти,
Ўн иккимда бу сирларни кўрдим мано.

Ўн учимда нафс, ҳавони қўлға олдим,
Нафс бошига юз минг бало қармаб³ солдим,
Такаббурни оёғ остида босиб олдим,
Ўн тўртимда туфроқ сифат бўлдим мано.

Ўн бешимда ҳуру гилмон⁴ қаршу келди,
Бошин уруб, қўл қовуштуруб, таъзим қилди,
Фирдавс⁵ отлиғ жаннатидан мазҳар⁶ келди,
Дийдор учун барчасини кўйдим мано.

Ўн олтимда борча арвоҳ⁷ улуш берди,
Ҳай–ҳай сизга муборак, деб одам келди,
Фарзандим, деб бўйнум қучуб, кўнглум олди,
Ўн еттимда Туркистонда турдим мано.

Ўн саккизда чилтан⁸ била шароб ичтим,
Зикрин айтиб, ҳозир турууб, кўксум тештим,
Рўзи қилди, жаннат кезди, ҳурлар қучтим,
Ҳақ Мустафо жамолларин кўрдим мано.

Ўн тўққузда етмиш мақом зоҳир бўлди,
Зикрин айтиб, ичу тошим тоҳир⁹ бўлди,

¹ зикр – Оллоҳни ёдлаш.

² мавуманилик – манманлик

³ қармамоқ – ўрамоқ, қамрамоқ.

⁴ гилмон – жаннатдаги хизматкор.

⁵ фирдавс – жаннат боги.

⁶ мазҳар – зоҳир бўлиш, кўриниш.

⁷ арвоҳ – руҳлар.

⁸ чилтан – қирқ тан, яъни қирқ одам. Бу қирқ киши авлиёлик қувватига эга бўлиб, дунёвий масалаларни ҳал қилища Худонинг амри билан иш кўрадилар. Ўлганлар ўрни тирик одамлар билан тўлдирилиб турилади

⁹ тоҳир – пок, таҳоратли

Қайда борсам, Хизр бобом ҳозир бўлди,
Ғавс–ул–гиёс¹⁰ май ичурди, тўйдим мано.

Ёшим етти йигирмага, ўтдим мақом,
Биҳамдиллоҳ¹¹, пир хизматин қилдим тамом...
Ул сабабдин Ҳаққа ёвуқ¹² бўлдим мано.

Мўъмин эрмас — ҳикмат эштиб йигламайдур,
Эранларни¹³ айтган сўзин тингламайдур,
Оят, ҳадис, гўё Куръон онгламайдур,
Бул ривоят Арш устида кўрдим мано.

Ривоятни кўруб Ҳақ–ла, сўзлаштим мен,
Юз минг турлук малойикға юзлаштим мен,
Ул сабабдин Ҳақни сўзлаб, излаштим мен,
Жону дилим анга фидо қилдим мано.

Кул Хожа Аҳмад, ёшинг етти йигирма бир,
На қилғайсан, гуноҳларинг тоғдин оғир,
Қиёмат кун ғазаб қиласа, Раббим қодир,
Аё дўстлар, нечук жавоб айтгум мано.

Ҳикмат–8

Бешак билинг бу дунё барча ҳалқдин ўтаро,
Иноммагил молингта, бир кун қўлдин кетаро.

Ота–она қариндош қаён кетти, фикр қил,
Тўрт оёғлиғ чўбин от¹⁴ бир кун сенга етаро.

Дунё учун ғам ема, Ҳақдин ўзгани дема,
Киши молини ема, сирот¹⁵ узра тутаро.

Аҳли аёл қариндош — ҳеч ким бўлмайдур йўлдош,
Мардона бўл, ғариб бош, умринг ёлдек ўтаро.

Кул Хожа Аҳмад, тоат қил, умринг билмам неча йил,
Аслинг билсанг обу гил,¹⁶ яна гилга кетаро.

¹⁰ ғавс–ул–гиёс – ёрдамга келувчи, фарёдга етувчи.

¹¹ Биҳамдиллоҳ – Ҳудога шукр.

¹² ёвуқ – яхин.

¹³ эран – эрлар, мөрдлар..

¹⁴ чўбин от – ёғоч от, яъни тобут.

¹⁵ сирот – кўприк.

¹⁶ обу гил – сув ва тупрок, инсон танаси.

Ҳикмат-14

Кўнгил қўзи ёритмайин тоқат қилса,
Даргоҳига мақбул эмас, билдим мано.
Ҳакиқатда бу сўзларни пок ўрганиб,
Ломаконда¹⁷ Ҳақдин сабақ олдим мано.

Бируборим¹⁸ сабақ берди парда очиб,
Еру кўкда туролмади шайтон қочиб,
Ишрат қилиб, вахдат¹⁹ майдин гўё ичиб,
Ломаконда Ҳақдин сабақ олдим мано.

Кўзларимдин қонлар тўкуб ёд этмадим,
Юз минг турлук меҳнат солдинг, дод этмадим,
Сендин қўрқуб, хаста кўнглум шод этмадим,
Ломаконда Ҳақдин сабақ олдим мано.

Оллоҳ дарди сотқун эрмас, сотиб олсанг,
Пири муғон²⁰хизматида хок бўлмасанг,
Ҳақ йўлига кириб бўлмас пок бўлмасанг,
Ломаконда Ҳақдин сабақ олдим мано.

Ишқ подшоҳ, ошиқ факир, дам уролмас,
Ҳақдин рухсат бўлмагунча сўзлай олмас,
Ҳақ пандини олган дунё излай олмас,
Ломаконда Ҳақдин сабақ олдим мано.

Қул Хожа Аҳмад, етти ёшда сабақ олдим,
Секизимда дунё уқбин талоқ қўйдим,
Тўққузумда Худойимни ҳозир билдим,
Ломаконда Ҳақдин сабақ олдим мано.

Ҳикмат-16

“Фазкуруллоҳ касиран”* деб оят келди,
Зикрин айтиб, зорин қилиб юрдум мано.

Дийдорини ошиқларга вальда қилди,
Ишқ йўлида жоним бериб юрдум мано.

Чин ошиқни Оллоҳ суйуб бандам, деди,

¹⁷ ломакон – макониз, бўшлик.

¹⁸ Бируборим – Оллоҳ.

¹⁹ вахдат – Оллоҳнинг танҳолиги.

²⁰ пири муғон – муридни йўлга солувчи эшон, пир.

Аро йўлда қолмасун деб ғамим еди,
“Ёлғончилар дийдоримни кўрмас”, деди,
Бу ҳадисни фикр айлабон ўлдим мано.

Оқил эрсанг, гўристондин хабар олғил,
Мен ҳам шундоғ бўлурман деб ибрат олғил,
“Муту қабла ан тамуту”га* амал қилғил,
Бу ҳадисни фикр айлабон ўлдим мано.

Хабар берур, “фалязҳаку қалилан”* деб,
Яна айтур, “валабку касиран”* деб,
Бу оятни маъносига амал қил деб,
Бу дунёда ҳеч кулмайин юрдум мано.

Амалсизлар қах–қах кулур, хуррам юрур,
Фармонига бўйун сунган пурғам²¹ юрур.
Кеча–кундуз дийдалари пурнам юрур,
Кўз ёшимни дарё қилиб юрдум мано.

Нафсдин кечиб чин ошиқлар Оллоҳ деди,
Саҳар туруб чорзарб уруб кўзни ўйди,
Раҳм айлабон Оллоҳ ўзи назар солди,
Ондин сўнгра дарё бўлуб тоштим мано.

Золим нафсим ҳеч қўймайин ўтқа солди,
Вужудларим ўз–ўзидин куйуб–ёнди,
Мушриқларни имонини шайтон олди,
Аъзу биллоҳ, бисмиллоҳ деб юрдим мано.

Мунофиқлар дўзах ичра куйуб–ёнғай,
Имон элтган холис бўлуб ёниб чиққай,
Имонсизлар аввал охир куйуб–ёнғай,
Ўғонимдин²² имон тилаб юрдум мано.

Нафсим мени ҳаво қилди, турфа шоштим,
Бошим олиб пири мугон²³ сари қочтим,
Кул Ҳожа Аҳмад, уқбалардин²⁴ елиб оштим,
Учқан күшдек ломаконга ошдим мано.

Ҳикмат–18

²¹ пурғам – жуда ғамли.

²² Ўғон – Худо.

²³ мугон – мажусийлар

²⁴ уқба – нариги дунё, охират.

Умрим охир бўлғанда, на қилгайман, Худоё?
Жон олғувчи келганда, на қилгайман, Худоё?

Жон бермакни ваҳмидин, Азозилни²⁵ заҳмидин,
Шафқат бўлмаса сандин, на қилгайман, Худоё?

Жон бермакни иши душвор, осон қилғил, ё Жаббор,²⁶
Сендин ўзга йўқ ғамхор, на қилғайман, Худоё?

Жоним жудо бўлғанда, таним мунда қолғанда,
Тахта узра олғанда, на қилғайман, Худоё?

Ожиз бўлиб ётқанда, фаришталар кирганда,
“Ман раббик”²⁷ деб сўрганда, на қилғайман, Худоё?

Элтиб гўрга қўйғанда, етти қадам ёнғанда,
Сўргувчилар кирганда, на қилғайман, Худоё?

“Ман раббук” деб турғанда, қаро кундур ўшандар,
Раббинг кимдур, деганда, на қилғайман, Худоё?

Кул Хожа Аҳмад, сан бандар, нафс илгида шарманда,
Маҳшар²⁸ куни бўлғанда, на қилғайман, Худоё?

Хикмат-22

Тинмай ошиқ ху²⁹ дерлар Худойига ёлвориб,
Юрур они ишқида кеча—кундуз саргориб.

Зор йиғлатиб ошиқин ишқ илгида Худойим,
Ишқ йўлида маломат онга кўур муносиб!

Мансур бир кун йиғлади, эранлар раҳм айтади,
Чилтон шарбат ичурди Мансурға³⁰ меҳрин солиб!

Мансур айтур “Аналҳақ”³¹, эронлар иши барҳақ,
Муллолар айтур ноҳақ кўнглига ёмон олиб!

²⁵ Азозил – шайтонинг исми

²⁶ Жаббор – Оллоҳнинг исми.

²⁷ Ман раббик – Раббинг ким? (Мункар Накирнинг гўрдаги саволи)

²⁸ маҳшар – қиёмат кунида одамлар йигиладиган жой.

²⁹ ху – “Оллоҳ” дейиш, зикр айтиш.

³⁰ Мансур – Мансур Ҳаллож.

³¹ Аналҳақ – “Мен ҳақман”, бу ерда Мансур Ҳаллож томонидан айтилган ва ҳатт қилинишига сабаб бўлган сўзга ишора.

Айтмагил “Аналқақ” деб, коғир бўлдинг Мансур деб,
Куръон ичра булдур деб ўлдурдилар қўлашиб.

Билмадилар муллолар “Аналқақ”ни маъносин,
Қон аҳлига ҳол илмин Ҳақ кўрмади муносиб.

Ривоятлар битилди, ҳолин они билмади,
Мансурдек авлиёни қўйдилар дорға осиб...

Афсонадур шариат, фарзонадур ҳақиқат,
Дурдонадур тариқат, ошиқларга муносиб.

Халқи олам йигилди, Мансур деб фарёд қилди,
Мансурни ёронлари қолди онда йиғлашиб.

Тавба қилғил, Хожа Аҳмад, бўлғай ҳақдин иноят,
Юз минг валийлар ўтти сирни сирга улашиб.

Ҳикмат-32

Ишқ йўлида фано бўлғай, Ҳақ-Бирубор,
Ҳарна қилсанг ошиқ қилғил, парвардигор.
Илким очиб дуо қиласай изим жаббор,
Ҳар на қилсанг ошиқ қилғил, парвардигор.

Ишқи тегса куйдургуси жону тани,
Ишқи тегса вайрон қилур мовумани.
Ишқ бўлмаса, толиб бўлмас Мавлом³² сани,
Ҳар на қилсанг ошиқ қилғил, парвардигор.

Ишқ дафтари сиғмас дўстлар даргоҳига,
Жумла ошиқ йигилиб боргай боргоҳига,
Етти дўзах тоқат қилмас бир оҳига,
Ҳар на қилсанг ошиқ қилғил, парвардигор.

Хос ишқингни³³ кўрсат менга, шокир³⁴ бўлай,
Арра³⁵ қўйса, Зикриёдек³⁶ зокир³⁷ бўлай,
Айюб³⁸ сифат балосига собир³⁹ бўлай,

³² Мавло – Хожа, яъни Худо.

³³ хос ишқ – илоҳий ишқ.

³⁴ шокир – шукр қилувчи.

³⁵ арра – дарвешлик сулукидаги кишилар энкор айтаётганларида, томоқларидан арра овозига ўхшаш овоз келади.

³⁶ Зикриё – пайғамбарлардан бирининг номи, Худо томонидан маълум вақт соқов қилиб қўйилган.

³⁷ зокир – зикр қилувчи.

Ҳар на қилсанг, ошиқ қилғил, парвардигор.

Ишқ дардини талаб қилдим, дармони йўқ,
Ишқ йўлида жон берганни армони йўқ,
Бу йўлларда жон бермаса имкони йўқ,
Ҳар на қилсанг ошиқ қилғил, парвардигор.

Қайдин топай ишқинг тушти, қарорим йўқ,
Ишқ саносин туни-куни қўёrim йўқ,
Даргоҳингдин ўзга ерга борорим йўқ,
Ҳар на қилсанг, ошиқ қилғил, парвардигор.

Ишқ бозори улуғ бозор, савдо ҳаром,
Ошиқларга сендин ўзга ғавғо ҳаром,
Ишқ йўлига кирганиларга дунё ҳаром,
Ҳар на қилсанг, ошиқ қилғил, парвардигор.

Ошиқликни даъво қилиб юролмадим,
Нафсдин кечиб, мен амрини қилолмадим,
Нодонликда Ҳақ амрини билолмадим,
Ҳар на қилсанг, ошиқ қилғил, парвардигор.

Кул Ҳожа Аҳмад, ишқдин қаттиқ бало бўлмас,
Марҳам⁴⁰ сўрма, ишқ дардиға даво бўлмас,
Кўз ёшидин ўзга ҳеч ким гувоҳ бўлмас,
Ҳар на қилсанг, ошиқ қилғил, парвардигор.

Ҳикмат–37

Кўзум намлик, дилим ғамлик, жон аламлик,
Нечук илож этаримни билмам, дўстлар.
Бу ҳасратда, надоматда ёшим оқиб,
Қаю тараф кетаримни билмам, дўстлар.

Турлук–турлук аломатлар бўлди пайдо,
Юрагимда жароҳатлар бўлди пайдо,
Бу дунёда лаҳза фориғ бўлмоғ қайдо,
Нечук илож этаримни билмам, дўстлар.

Оллоҳ учун фарзандларим етим қилсам,
Жондин кечиб, молдин кечиб, ғарип бўлсам,

³⁸ Айюб – пайғамбарнинг исми, Худо унинг эътиқодини синаш учун кўп кулфатларга дучор қилган.
³⁹ собир – сабр қилувчи.

⁴⁰ марҳам – ёрдамчи; дардинок.

Биёбонда ёлғиз қоздек⁴¹ нола қылсам,
Нечук илож этаримни билмам, дўстлар.

Хос қуллардек⁴² кечалари қойим⁴³ бўлсам,
Мардонлардек⁴⁴ кундузлари сойим⁴⁵ бўлсам,
Кечалари ором олмай, раббим десам,
Нечук илож этаримни билмам, дўстлар.

Тухми исён⁴⁶ беҳад сочтим, тоатим оз,
Ўтти умрим гафлат билан ҳам қишу ёз,
Ёқин турур жоним қуши қылса парвоз,
Нечук илож этаримни билмам, дўстлар.

Кул Хожа Аҳмад хизматида жон бермаса,
Деҳқон эрмас кетмон чобиб ион бермаса,
Во⁴⁷ бўлмагай, гул гүнчаси нам бўлмаса,
Нечук илож этаримни билмам, дўстлар.

Ҳикмат-52

Ўн саккиз минг оламда ҳайрон бўлған ошиқлар,
Тобмай маъшук ҷароғин сарсон бўлған ошиқлар.

Ҳар дам боши ўргулуб, кўзи ҳалққа телмуруб,
Ху-ху тею чурғулуб,⁴⁸ гирён бўлған ошиқлар.

Куйуб, ёнуб кул бўлған, ишқида булбул бўлған,
Кимни кўрса кул бўлған, мардон бўлған ошиқлар.

Йўл устида хок бўлған, сийналари чок бўлған,
Зикрин айтиб пок бўлған, нолон бўлған ошиқлар.

Ҳиммат қурин (?) боғлаған, юрак-бағрин доғлаған,
Фарёд уруб йиғлаған, гирён бўлған ошиқлар.

Гоҳи юзи сарғайиб, гоҳи йўлида ғарид,
Тасбехлари “Ё ҳабиб”⁴⁹ жавлон бўлған ошиқлар.

⁴¹ қоз –гоз.

⁴² хос қуллар – илоҳий ишқ соҳиблари.

⁴³ қойим – турувчи.

⁴⁴ мардон – кишилар.

⁴⁵ сойим – рўзадор.

⁴⁶ тухми исён – исён уруги.

⁴⁷ во /ваҳ – оҳ, афсус, ташвиш.

⁴⁸ чурғулмоқ – чугурламоқ.

⁴⁹ ё ҳабиб – ё Оллоҳ.

Аҳмад, сан ҳам ошиқ бўл, сидқинг⁵⁰ бирла содик бўл,
Даргоҳига лойиқ бўл, жонон бўлған ошиқлар.

Ҳикмат-78

Маърифатни⁵¹ минбариға минмагунча,
Шариатни⁵² ишларини билса бўлмас.
Шариатни ишларини адо қилмай,
Тариқатни⁵³ майдонига кирса бўлмас.

Тариқатда турлук адаб билмагунча,
Нафси била муҳораба⁵⁴ қилмагунча,
Ишқ йўлига ўзин лойиқ этмагунча,
Ҳақиқатни сирларини билса бўлмас.

Шариатда мурод улдир, йўлға кирмак,
Тариқатда мурод улдир, нафсдин кечмак,
Ҳақиқатда азиз жонни фидо қилмак,
Жондин кечмай ишқ шаробин ичса бўлмас.

Бурё⁵⁵ бўлмай шайхмен дебон даъво қилған,
Ўзи қилмай, халқлар аро ваъзин айтған,
Сўзи ёлғон, дунё учун амал қилған,
Дунё қўймай ҳол⁵⁶ илмини билса бўлмас.

Эранлар ушбу йўлға қадам урди,
Мушоҳада⁵⁷ мунги бирла амал қилди,
Мукошафа⁵⁸ ботин ичра маълум бўлди,
Мундоғ бўлмай, даргоҳига етса бўлмас.

Не амалдур эрман тею даъво қилмоқ,
Сажжодани⁵⁹ халқлар аро тўрга солмоқ,
Ўзи билмай, бу маънога нафсин урмок,
Ғаввас бўлмай дур, гавҳарни олса бўлмас.

⁵⁰ сидқ – тўғрилик.

⁵¹ маърифат – билиш, тамкіш, тасаввуф мақоми(маърифет, шариат, тариқат тўғрисида “Фаҳрнома”да маълумот берилган).

⁵² шариат – исломий қонунчилик.

⁵³ тариқат – тасаввуф мақоми.

⁵⁴ муҳораба – урущ, жамоғ.

⁵⁵ бурё – (бўрийоми? –бўйра)

⁵⁶ ҳол –сўғайилар дарежаси

⁵⁷ мушоҳада – нафсан оғлиш йўнидда курашини.

⁵⁸ мукошафа – қашғ қилиш.

⁵⁹ сажжода – жойнамоз

Ваҳдоният⁶⁰ кемасини сиррин билмай,
Ишқу асрор сўзларидин хабар олмай,
Тажрид,⁶¹ тафрид⁶² ишларини адо қилмай,
Ул тавҳидни⁶³ мевасидин олса бўлмас.

Кул Хожа Аҳмад тажрид, тафрид умид қилғил,
Мустафони сўзларига амал қилғил,
Тавба дебон тунлар қўбиб⁶⁴ зор инграгил,
Зор йигламай дийдорини кўрса бўлмас.

Ҳикмат-84

Тариқатга шариатсиз кирганларни,
Шайтон келиб имонини олур эрмиш.
Ушбу йўлни пирсиз даъво қилганларни,
Сарсон бўлуб, аро йўлда қолур эрмиш.

Тариқатга сиёсатлиғ муршид⁶⁵ керак,
Ул муршидга эътиқодлиғ мурид⁶⁶ керак,
Хизмат қилиб пир ризосин топмоқ керак,
Мундоғ ошиқ Ҳақдин улуш олар эмиш.

Пир ризоси Ҳақ ризоси бўлур, дўстлар,
Ҳақ таоло раҳматидин олур, дўстлар,
Риёзатда⁶⁷ сир сўзидин билур, дўстлар,
Ондоғ қуллар Ҳаққа ёвук бўлур эрмиш.

Ушбу йўлға, эй биродар, пирсиз кирмас,
Ҳақ ёдидан лаҳза ғофил бўлуб юрма,
Мосувога⁶⁸, окил эрсанг, кўнгил берма,
Шайтон лаъин ўз йўлиға солур, дўстлар.

Аё дўстлар, ҳеч билмадим мен йўлумни,
Саодатга боғламадим мен белимни,

⁶⁰ ваҳдоният – бирлик.

⁶¹ тажрид – ортиқча нарсалардан холи бўлиш.

⁶² тафрид – ёлғизланиш.

⁶³ тавҳид – Ҳақда етишиш, иясон руҳининг Олдоҳга кўшилиши.

⁶⁴ қўбмоқ – турмоқ.

⁶⁵ муршид – тўғри йўлга солувчи пир.

⁶⁶ мурид – шайхга эргашувчи, эшояга кўл берувчи.

⁶⁷ риёзат – қийинчлик.

⁶⁸ мосуво – ажralиб қолиш, бошқа, бўлак.

Мосуводин ҳеч йигмадим мен тилимни,
Нодонлигим мени расво қилур эрмиш.

Шариатни, тариқатни билай десанг,
Тариқатни ҳақиқатта улай десанг,
Бу дунёдин дуру гавҳар олай десанг,
Жондин кечган хослари олур эрмиш.

Ошик қуллар кеча–кундуз ҳаргиз тинмас,
Бир соате Ҳақ ёдидин ғофил бўлмас,
Андоғ қулни Субҳон эгам зоёв қўймас,
Дус қилса южобатлиғ бўлур эрмиш.

Воҳ дариғо, кечти умрум ғафлат билан,
Сен кечургил гуноҳларим раҳмат билан,
Қул Ҳожа Аҳмад сенга ёнди ҳасрат билан,
Ўз–ўзича ўзи ёниб куёр эрмиш.

Фақрнома

Бисмиллоҳи–р раҳмони–р раҳийми

Абҳамдулилоҳи раббили оламин ва–л–оқибату лил–муттақин вассалоту вассалому ало расулиҳи Муҳаммадин ва олиҳи ва асҳобиҳи ажмаъин.

Аммо билғилким, қутб ул–ақтоб* ва сарвари машойих, султон ул–авлиё ва бурҳон ал–атқиё,* фарзандхонди Ҳазрати Султон ул–анбиё (Муҳаммад) саллаллоҳу алайҳи вассаллам Ҳазрати Султон Ҳожа Аҳмад Яссавий андоғ айтибтурларким: “Биздин сўнгра охир ул–замон ёқин бўлғонда, андоғ машойихлар пайдо бўлғайким, иблис алайҳиллаяна алардин сабак олғай ва ҳамма ҳалқ аларға муҳиб бўлғай ва муридларини бошқара олмағайлар. Ул шайхларким, муридларидин таъма қилғай ва жонини куфру залолатдин ойирмағай ва аҳли бидъатни яхши кўргай ва аҳли суннатни ёмон кўргай ва илми шариат бирлан амал қилмағай ва номаҳрамларга кўз солғайлар ва ёмонлиғ пеша қилиб, Аллоҳ таълононинг раҳматидин умид тутқай ва машойихлар ишини хор кўргай, муридлари рад бўлғай, ўзлари муртад бўлғай ва яна хорлик–зорлик бирла муридларининг эшигига юругайлар. Ул ҳолда муридлардин ниёз олғайлар. Агар муридлари назру ниёз бермаса, урушқайлар. Айгайлар, мен безормен, Худо безор, дегайлар.

Шайх улдурким, ишёз олса, мустаҳиқларға⁶⁹ гариб, бечораға бергайлар. Агар олиб ўзи еса, мурдор эт ёмишдек бўлғай. Агар тўн қилиб кийса, ул тўн тўзгунча, Ҳақ таъоло намоз, рўзасини қабул

* мустаҳиқ — лойиҳа, ҳақиқи; мухтож.

қилмагай ва агар олган ниёзидин ион қилиб еса, Ҳақ таъоло ани дўзахда турлук азобға гирифтор қилгай. Ва агар андоғ шайхга ҳар киши эътиқод қилса, кофир бўлгай. Андоғ шайхлар маълун турур. Анинг фитнаси Дажкоддин* бадтар, шариатда, тариқатда, ҳақиқатда, маърифатда муртад турур.

Эй толиб, агар Ҳақни талаб қилиб, тобай десанг, андоғ пирга қўл бергилким, шариатда *орифи биллоҳ** бўлса, тариқатда *воқиғи асрор* бўлса, ҳақиқатда *комилу мукаммал* бўлса, маърифатда *дарёйи уммон* бўлса, андоғ пирга қўл бергилким, саодат бўлгай. Агар мурид шариат илмини билмаса, шариат илмини анга ўргатгай. Агар тариқатда *ҳоли воқеъа* пайдо бўлса, тариқат илми бирлан йўлға солғай ва ҳақиқат сиридин муридга йўл кўрсатгай. Маърифатда жазабай⁷⁰ Ҳақ пайдо қилгай.

Шайх Зуннун Мисрий* раҳматуллоҳи алайҳи андоғ айтибурларким, мурид қирқ йил хизмат қилмагунча, шайхлиқ ва факирлик ва дарвиш ўрни анга таъин бўлмас ва хирқа киймоғи ангараво эрмас.

Ҳазрати Султон Ҳожа Аҳмад Яссавий андоғ айтибурларким, ҳар ким пирлик ва шайхлиқ даъвосин қилур бўлса, қирқ йил то пирнинг хизматида юрмағунча, шайх ўрни ангараво эрмас. Агар мурид олса, рад турур. Ҳар ким дарвишлик даъвосин қилса, аввал Ҳақ амрина бўйун сунуб, шариат амри бирла бўлгай. Ва ботил⁷¹ ишлардин ва бидъат ишлардин парҳез қилгай. Кеча қиём бўлмағунча, кундуз хизмат қилмағунча, шайхлиқ даъвосин қилса, ботил турур. Агар тавба қилмай, дунёдин борса, Ҳақ таъоло тамуғда турлук азобға гирифтор қилгай.

Эй дарвиш, агар зоҳид бўлса, риёйи обид бўлса, савдойи сўфи бўлса, гадойи дарвиш бўлса, ҳар жой сўфиликлари мурдор, ишлари фасод, муридлари муртад, сўфиликлари худрўйлик,⁷² дарвишлиқлари тамаълик, ниятлари фитналик, тариқалари ибоҳат,⁷³ суннатлари бидъат, феъллари қабоҳат, натижалари шақоват,⁷⁴ сирлари хиёнат ва гусллари жанобат,⁷⁵ сўфиларда риёзат йўқ, факирларда қаноат йўқ, ганийларда⁷⁶ саховат йўқ, дарвишларда ваҳми қиёмат йўқ. Эй дарвиш, аҳволимиз нечук бўлгай.

Эй дарвиш, билгил ва отоҳ бўлғилким, аввал — *калимаи шариат*, иккинчи — *калимаи тариқат*, учинчи — *калимаи маърифат*, тўртинчи — *калимаи ҳақиқатни* билмак керак. Агар сўфи бўлиб, бу калималарни билмаса, сўфи эрмас.

⁷⁰ жазба — торгиш, қўнгил интилиши.

⁷¹ ботил — бекуда, бузилган.

⁷² худрўйлик — ёввойи.

⁷³ ибоҳат — очиб бериш, ошкора; эркин ҳаракат.

⁷⁴ шақоват — баҳтсизлик, бало.

⁷⁵ жанобат — йироклик, гусл.

⁷⁶ ганий — бой.

Калимаи шариат бу турур: ло илоҳа иллаллоҳу Мұҳаммадун расулуллоҳ.

Калима тариқат бу турур: ло илоҳа иллаллоҳу* саффан саффо,* Мұҳаммадун расулуллоҳ.

Калимаи маърифат бу турур: ло илоҳа иллаллоҳу азаматиҳи, Мұҳаммадун расулуллоҳ ҳилқатуҳу.

Калимаи ҳақиқат бу турур: ло илоҳа иллаллоҳу би қудратуҳу Мұҳаммадун расулуллоҳ би рисолатиҳи.

Эй дарвиш, машойих мотақаддамнинг фақирлигини қабул қилиб, сўзларига пайравлиғ қилиб, аҳкому арконларини билиб, ҳаво ва ҳавасни тарқ қилиб, нафсни мужоҳада⁷⁷ ёйи бирлан синдурууб, ўзига мутеъ қилиб ва қаноатни пеша қилиб, қазосина рози бўлуб, балосига сабр қилиб, неъматига шукр қилиб, айтқан рисолага амал қилиб, Худойи таълононинг амрини бажо келтурса, дарвишик оти анга мусаллам⁷⁸ бўлур. Йўқ эрса, буларни билмай, шайхлик даъвосин қилса, қиёмат куни қаро юзлук бўлуб, шарманда бўлгай. Наъузубиллоҳи мин золика.* Факирлик мартабаси мақоми аъло турур, ҳар кимга мұяссар бўлмас.

Кудрат бирлан Ҳақдин сизга фармон бўлди,
Тубсиз тенгиз ичра ёлғуз туштум, дўстлар.

Ул тенгизга Ўғон изим* фармон қилди,
Биҳамдиллоҳ, соғ–саломат чиқтим, дўстлар.

Ёшим етти, умрим кетти, кўкка учтум,
Багрим тошти, ақлим шошти, ерга туштум.
Нафсу шайтон хайли⁷⁹ бирлан кўб уруштум,
Сабру ризо мақомотин оштум, дўстлар.

Тўққузумда тугал туздум, тўқунмадим,
Ўн ёшимида ўнг ёғимга ўтрулмадим,
Ўн биримда ўз нафсимга зобит бўлдум,
Факру ризо мақомотин кечтим, дўстлар.

Ўн иккимда барча арвоҳ қалом қилди,
Хурлар қаршу келиб, менга салом қилди,
Сир шарбатин соқий бўлуб, манга сунди,
Они олиб адаб бирлан ичтим, дўстлар.

Ўн учумда гаввос бўлуб, дарё чўмдим,
Маърифатни(нг) гавҳарини сирдин тердим,
Шамъин кўруб парвонадек ўзум урдум,

⁷⁷ мужоҳада – таришиш, гайрат қалиш.

⁷⁸ мусаллам – таслим бўлган, бўйсунган.

⁷⁹ хайл – тўда, гурӯҳ.

Беҳуш бўлиб, ақдим кетти, шоштим, дўстлар.

Ўн тўргумда туфроғ сифат хорлиғ торттим,
Ху-ху тею* бошим бирлан тунлар қоттим,
Минг олтунлик қийматини бирга соттим,
Ондин сўнгра қанот тутуб учтим, дўстлар.

Ўн бешимда даргоҳингга ёниб келдим,
Ёзуқ бирлан ҳар иш қилдим, хато қилдим,
Тавба қилиб, Ҳаққа бўйун сунуб келдим,
Тавба қилиб ёзуклардин қочтим, дўстлар.

Жаброил* ваҳий келтурди Ҳақ Расулға,
Оят келди, зикр этгин, деб жузву кулиға,⁸⁰
Хизр бобом* солди мени ушбу йўлға,
Ондин сўнгра дарё бўлуб тоштим, дўстлар.

Шариатнинг бўстонида жавлон қилдим,
Тариқатнинг гулзоринда сайрон қилдим,
Ҳақиқаттин қанот тутуб тайрон қилдим,⁸¹
Маърифатнинг эшигини очтим, дўстлар.

“Аласт” хамрин* пири муғон туё берди,
Ича бердим, миқдоримча куёберди,
Кул Ҳожа Аҳмад, ичим-тошим куёберди,
Толибларга дурру гавҳар сочтим, дўстлар.

Алқисса, бу мақом анбиёлар ва орифлар ва ошиқларнинг мақоми турур. Ҳусусан, ҳазрат Расули акрам саллаллоҳу алайҳи васалламнинг мақоми турур, яъни “Ал-факру фахри”* дедилар ва факирни яхши кўрмак имондин турур, факирни хор тутмоқ куфр турур. Нечукким, ҳазрати Набино саллаллоҳу алайҳи васаллам айдилар: “Хуббу-л-фуқарои мин-ал имон ва бугзу-л-фуқарои мин-ал куфри”.*

Аммо факирлик мартабаси ва ҳурмати етти қат осмондин ва етти қат ердин улуғроқ турур. Нечукким, ҳазрати Расули акрам саллаллоҳу алайҳи васаллам айдилар: “Ҳурмату-л-фуқарои-л-мўминина аъзаму индаллоҳи мин сабъи-с-самовоти ва сабъи-л-арзиниа”.*

Эй дарвиш, ҳар ким ғанийларни икром қиласа дунёси учун, абадул-абад Ҳудойи таълонинг лаънатига гирифтор бўлур ва агар факирни ҳақир кўрса ва иҳонат қиласа, Ҳудойи таълоғо чандон азобға гирифтор қилгай. Бул феъл мўминларда бўлмас, магар мунофиқларда бўлгай.

⁸⁰ жузву кулл – катта-кичиқ, майдо-чубода.

⁸¹ тайрон қилмоқ – учмоқ.

Ҳазрати Али разияллоҳу таъоло анҳу ривоят қилурларким, дарвишлик мақоми 40 туур. Агар билиб амал қиласа, дарвишлиғи *пок* туур ва агар билмаса ва ўрганмаса, дарвишлик мақоми анга ҳаром туур ва жоҳил туур. Ва ул қирқ мақомдин ўн мақом шариатда туур ва ўн мақом тариқатда туур ва ўн мақом маърифатда туур ва ўн мақом ҳақиқатда туур.

Ул ўн мақом *шариатда* туур: аввал — имон келтурмак Ҳақ таъолонинг бирлигига ва борлигига ва сифатига ва зотига. Иккинчи — намоз ўқумак туур. Учунчи — рўза туур. Тўртунчи — закот бермак туур. Бешинчи — ҳаж тавоф қилмоқ туур. Олтинчи — мулойим сўзламак туур. Еттинчи — илм ўрганмак туур. Саккизинчи — ҳазрати Расул саллаллоҳу таъоло алайҳи васалламни суннатларини бажой келтурмак туур. Тўққузунчи — амири маъруфни бажой келтурмак туур. Ўнунчи — наҳи мункар қилмоқ* туур.

Ўн мақом *тариқатда* туур: аввал — тавба туур, иккинчи — пирга қўл бермак туур. Учунчи — хавф ва рижо туур, яъни Ҳақ таъолонинг ғазабиндин кўркуб, раҳматидин умидвор бўлмоқ туур. Тўртунчи — вирд-авродни* бажой келтурмак туур. Бешинчи — лаззат ва шаҳватни тарқ қилмоқ туур. Олтинчи — пирни(нг) хизматида бўлмоқ туур. Еттинчи — пирни(нг) ижозати бирлан сўзламак туур. Саккизинчи — насиҳат эшитмак туур. Тўққузунчи — тажрид⁸² бўлмоқ туур. Ўнунчи — тафрид⁸³ бўлмоқ туур.

Ўн мақом *маърифатда* туур: аввал — фано бўлмоқ туур. Иккинчи — дарвишликни қабул қилмоқ туур. Учунчи — ҳар ишга таҳаммул қилмоқ туур. Тўртунчи — ҳалоли тайийиб⁸⁴ талаб қилмоқ туур. Бешинчи — маърифат қилмоқ туур. Олтинчи — шариатни ва тариқатни барпой тутмоқ туур. Еттинчи — дунёни тарқ қилмоқ туур. Саккизинчи — охиратни иктиёр қилмоқ туур. Тўққузунчи — вужуд мақомини билмоқ туур. Ўнунчи -- ҳақиқат асрорини билмоқ туур.

Ўн мақом ҳақиқатта туур: аввал — хокроҳ бўлмоқ туур. Иккинчи — яхши-ёмонни танимоқ туур ва бурун луқмага кўл солмамақ, балки фазлага⁸⁵ қаноат қилмоқдур. Ўзини(нг) луқмасини сабилу-л-лоҳ⁸⁶ қилмоқ ва кишини озор бермағай ва фақирлиқға мункар бўлмагай ва сайри сулук қилмоқ, ҳар кимдин сирни сақламоқ ва шариат ва тариқат ва ҳақиқат мақомини билмак ва амал қилмоқ.

Шайх Ҳасан Басрий* раҳматуллоҳи алайҳи ривоят қилурлар ҳазрати Расул саллаллоҳу алайҳи васалламдинки, ҳазрати Али разияллоҳу анҳуға айдилар: “Меъроҳ кечаси* Ҳақ таъоло фармони

⁸² тажрид -ажрамоқ.

⁸³ тафрид - ёлгиз бўлиш.

⁸⁴ тайийиб - тоза.

⁸⁵ фазла — чиқингди.

⁸⁶ сабил-у-лоҳ -Худо ҳаки, Худо йули.

бирлан ҳазрати Жаброил алайхиссалом Буроқ* келтурди, етти қот осмондин ошурди. Тангри азза ва жалл* кудрати бирлан ажойибларни күрди. Ҳазрат Рabb ул-оламни салом қилди. Ҳақ таъоло ҳабиби жавоби салом олди. Рabb ул-арбобдин нидо келди.“Ё саййид ал-мурсалин,* юқори назар қил!” Ҳазрати расули акрам саллаллоҳу алайхи вассаллам назар қилди эрса, ажойиб суратларни кўурурларки, анинг шарҳи еру кўкка сифмас. Анда ҳайрон бўлдилар ва бехуш бўлдилар. Яна ҳушлариға келдилар, айдилар: “Ё Rab! Ул на сурат эрдики, кўрдум, ақл-хушимдин кеттим?” Ҳазрати Рabb ул-иззатдин нидо келдики, ул сурат факирлиғ сурати туур. Эй Мұхаммад, агар мени тиласанг, факир бўл. Тажрид ва тафрид бўлғил ва агар дийдор тиласанг, риёзат торғил. То манинг жамолимға мушарраф бўлгайсан ва ҳар ким дийдор тиласа, файри ҳақ анга ҳаром туур.

Факирлиғ сурати кўкда эрди, кўкдин ерга инди. Саҳобалар факирлиғ суратини кўрдилар, аммо машойихлар ул суратни баёнида мухталиф⁸⁷ сўзлаб туурлар.

Ҳазрат Али разияллоҳу анху айдилар: “Ҳазрати Мұхаммад Мустафо саллаллоҳу алайхи васаллам ул кеча Меърождин ёниб келдилар. Муборак юзларида нуре кўрдум, ўн саккиз минг олам ул нурдин менга аён бўлди. Анда айдим: “Ё Расулуллоҳ, бу кун юзунгизда нур кўрдум, кундагидин зиёда”.

Ҳазрат Расул саллаллоҳу алайхи васаллам айдилар: “Бул кеча Меърожда Рabb ул-оламин ҳазратида факирлик суратини кўрдум, ишқ шаробидин бир журъя нўш қилдим”, дедилар.

Ҳазрати Али разияллоҳу анху айдилар: “Бу ҳолда мен ҳам орзу қилдим”. Ҳазрати Расул саллаллоҳу алайхи васаллам ишқ шаробидин бир журъя менга ҳам бердилар. Ичтим, беҳол бўлдум ва бехуш бўлдум, яна ҳушимга келдим. Ҳар на Ҳазратга муояна ва мушоҳада эрди. Менга ҳам шундоғ муояна⁸⁸ ва мушоҳада бўлди.

Ҳазрати Расул акрам саллаллоҳу алайхи васаллам айдилар: “Ё Али, фақрлик ўн мақом бор туур ва ўн нур бор туур ва ўн йўл бор туур ва ўн ўрун бор туур ва бул қирқ мартаба туур:

Ул ўн мақом бор туурким: аввал — мақоми қаноат туур, чунончи ҳазрати Расули акрам саллаллоҳу алайхи васаллам айдилар: “Ал қаноату канзул лояфни”, яъни қаноат ганжикурким, ҳаргиз туганмас ва молнинг фойдаси йўқтур. Ўлум вактида мунқатиъ⁸⁹ бўлур. Иккинчи мақом — балоға таҳаммул қилмоқдур. Учунчи мақом — гирифтторлик туур бандалиғқа. Тўртунчи мақом — азоб туур. Айюб пайғамбардек* бўлмиш туур. Бешинчи мақом — ҳайрат туур. Олтинчи мақом — риёзат туур. Еттинчи мақом — очлик туур.

⁸⁷ мухталиф — хилма-хил, турли.

⁸⁸ муояна — аниқ, равшан.

⁸⁹ мунқатиъ — узилган, ақралган, кесилган.

Саккизинчи мақом — ҳалокат турур. Тўққузунчи мақом — дил хаста бўлмоқдур. Ўнунчи мақом — ҳазрати Рабб ул-иззат лиқоси турур.

Ва ўн нури фақр: аввал — нури сидқ, иккинчи — нури сабр, Ҳазрати Расул саллаллоҳу алайҳи васаллам айдилар: “Ассабру канзул мин кунузи-л-жаннати”, яъни сабр беҳиштнинг ганжларидин турур. Учунчи — нури шукр турур. Тўртунчи — нури фикр турур. Бешинчи — нури зикр турур. Олтингчи — нури намоз турур. Еттинчи — нури рўза турур. Саккизинчи — нури имон турур. Тўққузунчи — нури садақа турур. Ўнунчи — нури жони пок турур.

Ва ўн йўли фақр: аввал — тавба турур. Иккинчи — ёзуқлардин қайтмоқ турур. Учунчи — пушаймонлиғ турур ёмон ишлардин. Тўртунчи — ҳайрат турур. Бешинчи — хорлик ва зорлик турур. Олтингчи — Ҳақ таъолодин ёри тиламак турур. Еттинчи — ёмон йўллардин ёнмоқ турур. Саккизинчи — Худойи таъолонинг зикри бирлан бўлмоқ турур. Тўққузунчи — тафаккур турур. Ўнунчи — фано бўлмоқ турур.

Ва ўн ўрун бор турур: фақр турур, ҳикмат турур, адл кизинчи — Худойи таъолонинг зикри бирлан бўлмоқ турур, эҳсон турур, сатторлиғ турур, амонат турур, таслим турур.

Шайх Шаҳобиддин* кудусуллоҳу сирраҳу айдилар: “Дарвишликға бул қирқ шароитни билмак керак. Андоғ кишини сўфий дегайлар”.

Султон Аҳмад Кубро айдилар: “Етмиш уч йил умр кўрдум, қирқ йил мусофирилик бирла бўлдум, етти йил ҳаж қўлдим, минг марта баҳатми Қуръон қўлдим, етмиш марта баҳати Ҳазрати Расул саллаллоҳу алайҳи васалламни тушумда кўрдум, муборак юзлариға қараб турдим, бул қирқ мақомни менга айдилар. Мен амал қўлмадим, ҳазрат вожиб таъолога етишмадим”.

Ҳазрати шайх Шаҳобиддин раҳматуллоҳи алайҳи айдиларки: “Бул қирқ мақомнинг ўни шариатда турур ва ўни тариқатда турур ва ўни маърифатда турур ва ўни ҳақиқатда турур. Ҳар сўфий, ҳар дарвиш, ҳар фақирким, бул қирқ мақомни билмаса ва амал қўлмаса, сўфийлик, шайхлик ва фақирлик даъвосин қилса, ёлғон турур. Ва агар сўфийға бу дунёнинг неъматини тамом берсалар, кофирларға ишорат қилса керак. Ва агар уқбо неъматини ва жаннатини тамом берсалар, мўъминларға ишорат қилса керак. Мехнат ва ранжи балони ўзига кўрса керак. Сўфий агар хилватда бўлса, Ҳақ таъолонинг зикри бирлан бўлса керак. Ва агар ҳалқ орасида бўлса, шариат амри бирла иш қилса керак. Ва ҳар вақтики дармонда бўлса, анинг даргоҳига сабр қилса керак. Сўфи ҳалол емақдин тавба қилса керак. Илло бақадри зарурат то шубҳага тушмагай. Ва агар сўфий дунё неъматини тиласа, сўфий эрмас. Ва агар дуо ва зор билан бало ва меҳнат қилса, сўфий турур ва шайхлик мақоми муҳоҳада турур. Ва аҳли дунё баландни тилар ва аҳли уқбо пастликни тилар, хор-зорликни тилар. Ва агар сўфийға

байо келса, ох-воҳ демас ва сабр қилур. Ва агар сўфийнинг нафси неъмат орзу қилса, нафсини(нг) орзусини бермагай. Ва агар сўфий оч бўлса ва бараҳна⁹⁰ бўлса, хушнуд бўлгай ва сабрдин ўзгани ихтиёр қилмагай, хуш тавозеълиқ бўлгай. Бул ўн мақом шариатда туур.

Ва ўн мақом тариқатда туур, таслим туур, яни агар бало ва меҳнат бошига келса, ўзини таслимға жону дил бирлан солғай. Яна ичмакдин ва емақдин, киймакдин ҳалқдин тиламасун ва гилам порасини атласдан зиёда кўрсун. Кундузи рўза, кеча намозда бўлсун. Ва тиловати Куръон бирла бўлсун. Назм:

Ўқуб Куръон, тиловат қилмағил тарк,
Десанг охирда бўлсун роҳати марг.

Ва агар таом еса ва либос кийса, нияти ибодат бўлсун. Ва ахли меҳнатдин ўзгани зикр қилмасун. Ва яна ихлос бирла бўлсун. Сўфий ҳар кеча намози таҳажжудни тарк қилмасун, хавфу риҷо ичида бўлсун. Ва агар сўфий тоатини ҳалқға зоҳир қилса, риё учун эллик йиллик тоатни зарра таомга сотқай. Тангри азза ва жаллаға шоиста⁹¹ бўлмагай. Яна сўфий йўлиға ростлиқ бирлан қадам кўйса керак ва рост сўзласа керак. Зероки кўнгил тилга хабар берур.

Яна сўфий нафсини куйдуруб, фано қилса керак, дунёдин сўзламаса керак. Ҳақ таълонинг ёди бирлан хушвағт бўлса керак. Ва яна сўфий паст бўлса, Ҳақ таълони тобқай. Агар ўтқа боқса, Ҳақни кўргай. Ва агар сувға боқса, Ҳақни кўргай. Ва агар юқори боқса, Ҳақни кўргай. Ва агар қуий боқса, Ҳақни кўргай. Ва агар илгари боқса, Ҳақни кўргай. Ва агар ўлтурса, Ҳақни кўргай мушоҳада кўзи бирлан. Ва яна сўфий “илмул-яқин”* ва “айнул-яқин”** мақомини тобқай. Ва агар сир кўзи бирлан юқори боқса, аршни кўргай. Ва агар қуий боқса, етти табақа заминни то тахта-с-саро⁹², пушти гов⁹³ ва моҳин⁹⁴ кўргай ва ҳеч ҳижоб бўлмагай. Ва агар “ҳаққул-яқин”** кўзи бирлан боқса, маҳлукот ва маснуъотдин⁹⁵ кечиб, бечуну бечугуна Ҳақни* кўргай ва маърифатда барча кавнайни⁹⁶ оламини кўргай. Таниқ туур бешак ва бешубҳа.

Яна сўфий дунё ва охиратда аниңг ҳимматига сифмас, барча беҳиштнинг неъматлари кўзига кўрунмас. Яна сўфий деган Худонинг шавқида сувдек бўлуб, эриб оқса керак. Кўнгилни Ҳақни(нг) разосига берса керак. Фарзандига ва молига бермаса керак. Яна сўфий деганни гўрида тобмагайлар ва пулсиротда ҳам тобмагайлар ва жаннатда ҳам тобмагайлар. Ҳазрати вожиб таълонинг қурбидаги тобқайлар.

⁹⁰ бараҳна – алланғоч.

⁹¹ шоиста – муносиб, лойик.

⁹² тахта-с-саро – ер ости.

⁹³ пушти гов – ҳўқиз орқаси.

⁹⁴ моҳи – балиқ.

⁹⁵ маснуъот – ясалган.

⁹⁶ кавнайн – икки дунё, жисмоний ва руҳий олам, бу олам ва охират.

Агар сўфий айтса: “Эй бор Худоё, барча осийларни менга бағишлиғил”, деса, аниг сўзини Ҳақ таъоло рад қилмагай. Ва яна сўфий то ҳазрати Ҳақ таъолодин нидо эшитмаса, жонини бермагай. Мункар ва Накирдан* андиша қилмагай, қиёматни андиша қилмагай. Хуру кусурға боқмагай то Малики⁹⁷ Гаффорни кўрмагунча.

Яна сўфий ул бўлурким, барча ишлардин кўнгли совуқ бўлса, нафси шаҳватдин соф бўлса, ботини оғатдин соф бўлса, юруши соф бўлса, ботини пухта бўлса, кўзи икки дунёдин духта бўлса, сари афрукта бўлса.

Бул айтилган саксон мақом бўлди.

Эй дарвиш, ҳар бир мақом бир пайгамбарнинг мақоми туур. Авал ҳазрати Одам алайҳиссаломнинг ва охири Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи васалламнинг туур.

Султон ул-машойих ҳазрати Ҳожа Аҳмад Яссавий раҳматуллоҳи алайҳи айдиларким: “Етмиш илм билмагунча, етмиш мақом йўлини тай⁹⁸ қилиб кезмагунча, ҳар ким шайхлик мақоми даъвосин қиласа, ул ҳамон бут бўлгай”. Шайх Сирри Сақтий* раҳматуллоҳи алайҳи айдиларким: “Фақр бир тог эрур, барча конларнинг макони туур” Шайхул –машойих куддсуллоҳу таъоло арвоҳаҳум айдилар: “Фақр бир дарё туур, ул дарёни(нг) поёни йўқ. Аниг поёнини киши кўргани йўқ, бажуз⁹⁹ ҳазрати Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи ва олиҳи васаллам. Сайид ут-тоифа ҳазрати Жунайд Бағдодий* айтурлар: “Фақр бир пушта туур”. Сайид Аҳмад Кубаро айтур: “Фақр — нури Худо туур, ҳар кимга ул нурнинг зиёси тегса, аниг зиёсидин камоли ишқ топур”. Шайх Аҳмад айтур: “Фақр бир тожи давлат туур, ҳар ким бошига кийди — икки жаҳонда султони абадий бўлди” Шайх Шақиқ Балхий* раҳматуллоҳи алайҳи айтур: “Фақр бир ўт туур, ҳар кимнинг кўнглига тушти — вужуди олтин бўлди” Шайх Аҳмад Жомий* айтур: “Фақр бир шароб туур, ҳар киши журъа нўш қилди — то қиёматгача масти лиқо¹⁰⁰ бўлди”. Шайх Кутбиддин Ҳайдар* айтур: “Фақр жазабаи Худовандо эрур, ҳар кимга тегса, икки жаҳонда муроди ҳосил бўлди”. Ҳўжа Абдуллоҳ Ҳайдар айтур: “Фақр ҳидояти Раббано туур, ҳар кимга йўл тобти — жовидона султонлигини тобти” Шайх Мансур Ҳаллож* айтур: “Фақр дийдори Ҳақ таъоло туур, ҳар ким кўрди — кўрмади”. Луқмон Сарахсий* айтур: “Фақр шаҳбози¹⁰¹ ҳиммат туур, ҳар кимга кўнди — ул киши Аршға парвоз қилди, то ломаконни сайр қилди”. Ва машойихлар қавли мундоғ эрур: “Фақр Ҳақ таъолонинг боғи васлидин дароҳт туур. Ул дароҳтнинг бутоғи акл туур, решаси¹⁰² ҳидоят туур. Меваси хайру саховат туур. Сояси

⁹⁷ Малик — подшоҳ(Оллоҳнинг исма).

⁹⁸ тай — юриш, ўтиш.

⁹⁹ бажуз — бояқка.

¹⁰⁰ лиқо — яз, куришиш.

¹⁰¹ шаҳбоз — лочик.

¹⁰² решаси — илдиз.

қаноат турур. Анинг бўйи шавқ турур. Анинг барги ҳар кимга тегди — амалы солиҳ ҳосил қилди. Ҳар ким мевасидин еди, ҳаёти жовидона тобти ва агар бўйи ҳар кимга тегса, маству ҳайрон бўлғай. Ва агар соясида ўрун олса, офтоби ҳакиқат анга тушғай”.

Эй дарвиш, фақрнинг олти одоби бор турур. Ул — яхши ёмон сўзга сукут қилмоқ ва пир олдида хомуш бўлмоқ ва беижозати пир сўзламамак ва киши бирлан оччиғсиз бўлмоқ ва хос олимнинг хизматини қилмоқ ва нафсини ўлтурмак ва ҳаво ва ҳавасни тарқ қилмак. Фақрдин покиза нарса бўлмас.

Фақр гурбат турур, оч бўлмоқ турур ва агар оч бўлса, анинг таҳорати ва зикри кўнглидин кетмас. Ва агар тўқ бўлса, фасодлар пайдо бўлур.

Фақр мақоми *саккиз* турур, аввал — тавба турур, ибодат турур, муҳаббат турур, сабр турур, шукур турур, ризо турур, зухд турур, орифлик турур. Аввали ҳазрати Одам алайҳиссаломдин қолди. Обидлик — ҳазрати Идрис алайҳиссаломдин* қолди. Шукур ва муҳаббат — ҳазрати Иброҳим алайҳиссаломдин* қолди. Сабрлик — ҳазрат Айюб алайҳиссаломдин* қолди. Розилик — ҳазрат Мусо алайҳиссаломдин* қолди. Зоҳидлик — ҳазрати Исо алайҳиссаломдин* қолди. Орифлик — ҳазрати Мұҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи вассалламдин қолди.

Фақр мартабаси *етти* турур: жувонмардлик турур, сипоҳийлик турур, хирқа турур, сабр турур, қаноат турур, шукур турур, таваккул турур. Жавонмардлик ҳазрати Алидин қолди. Сипоҳийлик ҳазрати Сулаймон алайҳиссаломдин* қолди. Гурбатлик Яҳё алайҳиссаломдин* қолди. Сабрлик ва ризолик ҳазрати Айюб алайҳиссаломдин қолди. Қаноатлик ҳазрати Мұҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи вассалламдин қолди.

Ҳар дарвишки, бул етти мақом дарвишликни билмаса, ё билиб амал қилмаса, шайхлик ва мурид олмоқ анга ҳаром турур.

Эй дарвиш, бул “Фақрнома”да ҳар васиятки битилди, қаломи раббоний ва ҳадиси набавийдин ва ижмои умматдин битилди. Ҳар толибки, бул васиятларга амал қилиб, истиқомат қилса, дунё ва уқбо анга мұяссар бўлғай ва агар амал қилмаса, охир дамда жойини кўриб пушаймон қилғай ва шармандаи охират бўлғай. Ҳар дарвиш бул қирқ мақомни билмаса ва амал қилмаса, анинг шайхлиғи шайтоний турур.

Аввал — мақоми малакут, иккинчи — мақоми лоҳут, учунчи — мақоми носут, тўргунчи — мақоми жабарут.

Мақоми жабарут — шариат турур.
Мақоми малакут — тариқат турур.
Мақоми лоҳут — маърифат турур.
Мақоми носут — ҳакиқат турур.
Валлоҳу аълам бис-савоб.

Сулаймон Бокирғоний (вафоти 1186)

Хоразм фарзанди Сулаймон Бокирғонийнинг түғилган йили маълум эмас. У туркий тасаввуф шеъриятининг жаҳоншумул вакили Ҳожа Аҳмад Яссавийнинг шогирди. Тариқатда ҳам, шеъриятда ҳам Бокирғоний Аҳмад Яссавий анъаналарининг давомчиси.

Бокирғоний туркий ҳалқлар орасида Ҳаким ота лақаби билан ҳам машхур бўлган. Ўтмишда яратилган баъзи бир асарларда Сулаймон ота ва Ҳаким ота — бошқа-бошқа шахслар сифатида нотўғри талқин қилинган.

Бокирғоний шеърларининг тили содда, ифодаси ҳалқчили. Алишер Навоий Ҳаким отанинг ҳикматлари турклар орасида шуҳрат топганлитини таъкидлайди. Бокирғонийнинг дин ва тасаввуф, ишқ ва ахлоқдан сабоқ берувчи асарлари Туркистонда кенг тарқалиб, севиб ўқилган.

Бокирғоний ҳикматлари ўкувчини, айниқса, нафс ва Рух зиддиятларидан кенгроқ огоҳ қиласди. Китобхонни нафснинг гулғуларига учмасдан, Рухга итоат этиб, илм ва тариқатнинг йўлини эгаллашга даъват қиласди. Унингча, инсоннинг ботиний дунёси илоҳий ишқ дарди билангина ободдир, инсоннинг хорлиги — ғафлатдадир.

Бокирғонийнинг адабий меросида “Охир замон мухаммаси” ва “Биби Марям” қиссаси ҳам алоҳида ўрин эгаллади.

“Боқирғон китоби”дан

Шеърларидан

Ўртанийн хуш тинглангиз, аё дўстлар,
Ўн саккиз минг олам фахри расул учун,
Малакул-мавт^{*} жон олмақга келмиш вакт,
Ниёз ила умматлари ҳақи учун.

Тўққуз кун ариг¹ расул оғриб ётди,
Жаброил фармон бирла Ҳақдин етди,
Фаришталар барчаси мотам тутди,
Дунёдин расул сафар қилмоқ учун.

Қайғуур “умматим” деб расул ётиб,
Фотима^{*} йиглар эрди бошин тутиб,
Азроил келди фармон бирла Ҳақдин етиб,
Шариф тандин азиз жонни олмоқ учун.

Малакаул-мавт ташда туруб қапу² қоқди,
Фотима қапу очиб қарши чиқди,
“Сан ким?” дею расул анга қарши боқди,
Қапудаги ким эдикин билмак учун.

Фотима қарши чиқиб салом қилди,
Азроил ҳайбат бирла алик олди,
Ариг расул иймон бирла машғул бўлди,
Химмат урди охиратга бормоқ учун.

Расул аиди: “Ё Азроил, қўйғил мани,
Уғон Изим жон олмаға изди сани”,
Саҳобалар йиглашурлар кўриб ани,
Ўн саккиз минг олам фахри расул учун.

Расул аиди: “Саҳобалар, бехил³ қолинг,
Охиратқа ундиндилар бойақ⁴ учун,
Ориғ юнуб⁵ масжид тобо⁶ кунда келинг,
Ўзингизни жаҳаннамдан юлмақ учун.

Азроил пайғамбарнинг жонин олди,

¹ ариг – пок, тоза.

² қапу(F) – эшик.

³ бехил – беддан — яхши қолинг.

⁴ бойақ –

⁵ юнуб – юваниб, покланиб.

⁶ тобо – томон.

Ердин–кўқдин фаришталар йиғлаб келди,
Ойша бирла Фотима жазъа⁷ қилди,
Ўн саккиз минг олам фахри расул учун.

Душанба кун Расулулло сафар қилди,
Худонинг буйругина бўйин сунди,
Ибни Аббос^{*} сув қўйди, Али^{*} ювди,
Учмоҳ⁸ ичра хулла⁹ тўнин киймак учун.

Ердин–кўқдин фаришталар йиғлаб келди,
Ориғ расул узрина намоз қилди,
Фотима бобом тею жазаъ қилди,
Пайғамбардин етим бўлиб қолғон учун.

Фаришталар ҳалқа урубон турдилар,
Ариғ расул жинозасин¹⁰ кўтардилар,
Сидратул–мунтаҳоға^{*} текурдилар,
Аршу курси узрина қўймок учун.

Қўймадилар динимизнинг султонини,
Ойша, Фотима охират тархонини,
Асиғ¹¹ қилмас ўқуб Инжил, Куръонини,
Одам ўғли туғдуқимиз ўлмак учун.

Ўқидилар ояти Куръони раббонини,
Жаннатул– маъво¹² турур расул ўрни,
Ҳақиқат дўст эди Вайсул–Қарни,*
Хирқасин изди анга киймак учун.

“Ху–ху” теди, чиқди тоғдан эрнинг эри,
Салом қилди расулнинг чаҳор ёри,*
Оғзин очди, айди: “Кўринг, тишим қани?”
Қамуғ тишим синдурдуқум расул учун.

Кул Сулаймон дуо учун айди муни,
Расул учун фидо қилди азиз жонни,
Куни кунга ортурсан қодир сани,
Охир дамда ариғ иймон олмоқ учун.

⁷ жазаъ – оху фарёд, мотам.

⁸ учмоҳ – жаннат.

⁹ хулла – безакли, нозик ва нафис кийим.

¹⁰ жиноза – тобут.

¹¹ асиғ – фойда.

¹² маъво – бошпанга.

* * *

Учмоҳ, тамуғ ўкушур, ўкушмакда маъни бор,
Тамуғ айтур: “Ман бойман, манда Фиръавн* Ҳомон* бор”.

Учмоҳ айтур: “Йўқ санда, жумла пайғамбар манда,
Санда Фиръавн бор бўлса, манда Юсуф Канъон* бор”

Тамуғ айтур: “Ман бойман, дарвешларга чоғирман,¹³
Бахилларга хожаман, манда золим, авон¹⁴ бор”.

Учмоҳ айтур: “Йўқ санда, жумла пайғамбар манда,
Муҳаммад Мустафо, Умар, Усмон, Али бор”.

Тамуғ айтур: “Тахтимда турса жухуд, муғ¹⁵ манда,
Ҳар золимнинг еринда, тўқсон турлуг чиён бор”.

Учмоҳ айтур: “Санда йўқ, манга келса ўлим йўқ,
Турлук неъматлар онуқ,¹⁶ юз минг ҳазор алвон¹⁷ бор.
Тамуғ мунглаша келди, билдургучи Раҳмон бор”

* * *

Манинг жоним, санинг ишқинг билодир,
Танам ожиз, vale жоним ўлодир.

Бу ишқ гар бўлмаса ман нетгай эрдим,
Қамуғ оҳим маним ишқим қилодир.

Зиҳи ҳолу зиҳи ҳолу зиҳи ҳол,*
Ман ийғларман, ҳама олам кулодир.

Ошиқдин сўрмангиз дунёву уқбо,¹⁸
Ошиқ маъшуқи учун ҳар дам ўлодир.

Ошиқни куйдурур ишқ ўти,
Ошиқлар ишқ ўтига мубталодир.

Манинг сан боқмағил бу суратимга,

¹³ чоғир – шароб.

¹⁴ авон/авон – ситамгар.

¹⁵ муғ – мажусий, оташпараст.

¹⁶ онуқ – тайёр.

¹⁷ алвон – ранглар.

¹⁸ уқбо – нариги дунё.

Юргим қон бўлиб, бағрим сўлодир.

Ойирди ишқ мани элу хешимдин,
Кўзум ёши оқиб менгзим¹⁹ сулодир.

Кўринг на ҳолға тушти Кул Сулаймон,
Қамуғ ишқим манинг ранжим билодир.

* * *

Субҳон Изим ўзикурди, ул Мустафо буюрди,
Бобом Арслон* текурди шайхим Аҳмад Яссавий.

Мустафонинг ҳирқасин кийди, еди луқмасин,
Тутди Каъба ҳалқасин шайхим Аҳмад Яссавий.

Боқса Каъба кўрунгон, босса ерлар турилган,
Ладун илми* верилган шайхим Аҳмад Яссавий.

Асли эрур хонадон, билмас ани кўб нодон,
Билур ани Ҳақ Яздон* шайхим Аҳмад Яссавий.

Исҳоқ бобо ёрини, шайх Иброҳим* қулини,
Машойихлар улуги шайхим Аҳмад Яссавий.

Ясси сувининг ораси, ётур гавҳар пораси,
Машойихлар сараси шайхим Аҳмад Яссавий.

Қарчиғони қишлиғон, шунқор, лочин ушлагон,
Сонсиз мурид бошлиғон шайхим Аҳмад Яссавий.

Шариати* ораста, тариқати* пайваста,
Ҳақиқатда* шойиста²⁰ шайхим Аҳмад Яссавий.

Шариатни сўзлагон, тариқатни излагон,
Ҳақиқатни билдургон шайхим Аҳмад Яссавий.

Кун туғондин ботарға, тарсо,²¹ жуҳуд, тоторға,
Кулиқ қилиб соторға шайхим Аҳмад Яссавий.

Ўн саккиз минг оламда, оти машхур каломда,

¹⁹ менгзим (менгиздан) — юзим, рухсорим.

²⁰ шойиста — мувоғиқ, муносиб, лойиқ, мақбул, маъқул.

²¹ тарсо — насроний.

Ўрни доруссаломда* шайхим Аҳмад Яссавий.

Бобларни боби Хурросон, сонсиз туман Ҳиндистон,
Боболар боши бобо Арслон, шайхим Аҳмад Яссавий.

Отам оти озгуси, йипор бўлуб тўзгуси,
Икки жаҳон кўзгуси шайхим Аҳмад Яссавий.

Хизр бирла сухбатлик, Илёс* бирла улфатлик,
Ҳақ қошинда хурматлик шайхим Аҳмад Яссавий.

Туркистонға боролинг, хизматинда бўлолинг,
Улуш берса ололинг, шайхим Аҳмад Яссавий.

Бобо Мочин ул султон мурид бўлди бегумон,
Ҳаким хожа Сулаймон шайхим Аҳмад Яссавий.

* * *

“Ҳикматлар”идан

Нафсим айтур: “Бу беш кунлик тириклика,
Бу дунёда боғу бўстон этойин”, — дер.
“Ул бўстонларга солну—солну²² кирибон,
Текма²³ ёзда турлук мева тотойин”, — дер.

Рұхим айтур: “Шариатнинг илмин билиб,
Илм бирла тариқатнинг йўлин билиб,
Саҳар вақтинда ўёғлиқни²⁴ одат қилиб,
Ўн беш ёшдин қолмиш намоз ўтойин”, — дер.

Нафсим айтур: “Бу дунёнинг мулкин бўлсан,
Хитой, Қирғиз, Қипчоқ,* Ҳиндистонни олсан.
Оғибон²⁵ Чин, олтун, кумуш танлик қилсан,
Бахт этса, бир ганж тузиб етойин”, — дер.

Рұхим айтур: “Дин ишин яхши қилиб,
Эзгу, ёвуз жумласини Рабдин билиб,
Тунлар бўлса тоат бирла ўро туриб,
Кундуз бўлса, савму²⁶ салот²⁶ ўтойин”, — дер.

²² солну—солну – хиром билан кириб.

²³ текма – ҳар, ҳар бир.

²⁴ ўёғлиқ – уйгоқлик.

²⁵ оғибон – оғиш, юз буриш, ружу кўйиш.

²⁶ савм – рўза.

²⁶ салот – намоз.

Нафсим айтур: “Яхши билинг касбим ишин,
На қилурман емак-ичмак, ёзу қишин.
Текма бир кишиларнинг кўрсам ишин,
Ҳалол-ҳаром емишингни ютойин”, — дер.

Рұхим айтур: “Кошки Ҳақдин тавфиқ бўлсан,
Туни, куни тинмайин ёдин айтсан.
Қисматимдин ортуқ таом емас бўлсан,
Бу дунёни йигиб-териб нетойин”, — дер.

* * *

Молу тавор, ўғил-қизинг қолғуси йўқ,
Ўғил-қизинг, ёзукингта киргуси йўқ.
Бу жумла санинг бирла боргуси йўқ,
Сан тақи ёлғузлиқинг билмасмусен?

Ногаҳон бу дунёдин кечмак керак,
Тақдир қилғон ул шаробдин ичмак керак.
Ажал келса, азиз жондин кечмак керак,
Муни билиб ўзинг ўтдин юлмасмусен?

Туни куни тинмайин тоат қилғил,
Мўмин эрсанг, масжид тобо қадам кўйғил.
Иймоннинг нури санда, шукр қилғил,
Кул бўлиб, Ҳақга қуллик қилмасмусен?

Бу дунёни берди бизга кўрмак учун,
Тамугни Ҳақ яратди қўрқмоқ учун,
Тоатни рўзи қилди учмоҳ учун,
Тоат қилиб учмоҳ мулкин олмасмусен?

Эронлар юрурлар туну кун зор,
Зор бўлғон қулға Ҳақнинг назари бор.
Эронлар талаб* бирла бўлди бедор,
Ул эронлар этогини тутмасмусен?

Қул Сулаймон, эроиларга хизмат қилғил,
Куловузни²⁷ олубон, йўлға киргил.
Ниёзингни бениёзга²⁸ арз қилғил,
Ҳақ яратди, Ҳақга қуллиқ қилмасмусен?

²⁷ қуловуз – Қўлбошчи, раҳбар.

²⁸ бениёз – ўзига тўқ, муҳтоҳ эмас.

“Меърожнома”

Ул Бирубор²⁹ эрклиг, кўрклиг назар қилдиё,
Мустафони узрубон³⁰ бизни уммат қилдиё.
Ато юборди бизга, уммат қили расулга,
Биздек осий қулларға они расул қилдиё.

Расулга бўлғон уммат, аросотда бўлур шод,
Бўлур дўзахдин озод, онда жавлон қилдиё,
Ҳар ким анга етмади, иймонга кирмади,
Куюб дўзах ичинда, жовидона³¹ қолдиё.

Ўз нуридин яратди, ҳабиб теюб от қўйди,
Ҳижоблардин ўтубон “қоба қавсайн”* бордиё.
Расул масжидға кирди, ясиғ намозин қилди,
Абужаҳл* қалуғдин ногоҳ ўтиб бордиё.

“Динимизни озурдинг, халойиқни авурдинг,
Жодулиқни текурдинг ортуқ эксик”³², — тедиё.
Малъун оғзини очди, жоду Мұхаммад теди,
“Сандек жоду жаҳонда бўлмагай”, — ҳеч тедиё.

Абужаҳл қабуғда саксон киши қошинда,
Ногоҳ расулни кўруб, ҳайбат бирла боқдиё.
Расул буни эшитди, кўнгли бисёр оғриди,
Уммаҳонини³³ уйига расул ўтиб бордиё.

Расул сажжода солди, тик(к)а намозин қилди,
Ҳақ қуллиғин қилубон Ҳақға зорин дедиё.
Уч юз ўн уч мурсаллар,³⁴ шафий³⁵ келтурди онлар,
Сирни Ҳақға улабон такя³⁶ қилиб ётдиё.

Расул такя қилди, тани осойиш тобди,
Нафси ғулғул қилубон кўнгли уёг³⁷ эрдиё.
Кўринг Худонинг сунъин,³⁸ меҳмон қилур расулин,
Кўрмакка дийдорини ҳазратига ундадиё.

²⁹ Бирубор – Тангри.

³⁰ узрубон – юбориб.

³¹ жовидона – абадий.

³² эксик – хато, янглиши.

³³ уммаҳо – оналар; бирл. умм – она.

³⁴ мурсал – 1. Юборилган. 2. Пайгамбар.

³⁵ шафий – ҳимоячи.

³⁶ такя – 1. Дарвишнинг туар жойи. 2. Суячик.

³⁷ уёг – уйток.

³⁸ сунъ – ясаш, қилиш, яъни Худонинг қалган иши.

Ҳақдин нидо этилди, Жабраилга* “Бор”, — деди,
“Фармон текур ризвонға, Буроқ олғил”, — тедиё.
“Фармон текур ризвонға, айтсун хуру қусурға,
Йигилсин теб ҳужрага”, — назар вақти бўлдиё.

Ногоҳ Жаброил келди, Ҳақ саломин текурди,
Учмоҳ ичига кириб, Буроқ олиб чиқдиё.
Буроқ эшикда турди, Жаброил ўзи кирди,
Мустафони уйғотиб, олиб они чиқдиё.

Расул чиқибон келди, бокди, Буроқни кўрди,
Ҳақ сунъини кўрибон, тонг ажойиб қолдиё.
Юзин нурдин яратмиш, кўзи гавҳардин эрмиш,
Иринлари³⁹ лаълдин, тиши дурдин эрдиё.

Боши онинг инҷудин,⁴⁰ кулоқлари ақиқдин,
Дудоги онинг забаржад,⁴¹ диши маржон эрдиё.
Учоси⁴² чин ёқутдин, сўнгаклари зумуррад,
Эти онинг заъфарон, ичи анбар⁴³ эрдиё.

Туки онинг йўпордин, ёл–қуйруги райҳондин,
Оёқлари гавҳардин, сим–олтгин эрдиё.
Отдин эрди улуғроқ, тевадан ҳам кичикроқ,
Ҳар бир босмиш қадами бир йиллик йўл эрдиё.

Қизил ёқутдин эгар, юзи кишига бенгзар,
Буроқ расулни кўргач, юкнуб салом қилдиё.
Расул алайкум олди, Буроқ қошига келди,
Буроқ ҳазимат⁴⁴ олиб, тезгин сакраб қочдиё.

Буроқ расулдин қочди, Жабраил ҳайқирди,
“Адабсизлик қилмағил, осий бўлма”, — тедиё.
“Осиyllар иши душвор, онда кўрмагай дийдор,
АЗоб қилғувчи Жаббор,* ўрни тамуғ”, — тедиё.

Буроқ бу сўзни эшитди, бошини ерга қўйди,
Кўздин ёшин оқизди, “Хожатим бор”, — тедиё.
“Юз минг Буроқ учмоҳда, турибдилар хизматда,

³⁹ ирин – ляб.

⁴⁰ инжу – марварид.

⁴¹ забаржад – қилимбатдо инларнг тоз.

⁴² учо/уча – 1. Орица. 2. Банди гўшти.

⁴³ анбар – мусик габи бир ҳал кунгубўй мадда.

⁴⁴ ҳазимат – орқага қайтиши, чекнимиз.

Барча сизинг ҳазратда, орзуликдир”, — тедиё.

Буроқ айди: “Эй Аҳмад, манинг бирла қилғил аҳд, Аросотнинг кунинда манга мингил”, — тедиё.
Расул онда аҳд этди: “Хоса⁴⁵ бўлғил, кел”, — деди,
Бошдин сочини олди, “Чин-чин ионн”, — тедиё.

Оlam фахри Муҳаммад, Буроқ бирла қилди аҳд,
Жабраил қилиб иззат, тизгинини тутдиё.
Жабраил тизгин тутди, Мекоил* узангуда боғди,
Исрофил* кўлтиқлабон расул онда миндиё.

Ўнг ёнинда Жаброил, сўл ёнинда Мекоил,
Олдинда ҳам Исрофил, Азроил сўнг эрдиё.
Ўнг ёниндин ун келди, расул они эшигди,
Майл онга қилмади, ондин ўтиб бордиё.

Етти қадамдин ўтди, сўл ёниндин ун келди,
Илтифотин қилмади, малак таҳсин⁴⁶ қолдиё.
Расул анда сувсади, шарбат инубон келди,
Расул боқибон кўрди, тўрт қадаҳда эрдиё.

Бири онинг хамр⁴⁷ эрди, бири онинг ангубин,⁴⁸
Бири онинг ўринг⁴⁹ сут, шаҳди⁵⁰ шакар эрдиё.
Расул хамр олмади, ангубинга боқмади,
Икки қадаҳни олди, расул ичиб қондиё.

Тўрт тўн келди расула: сориғ, яшил, қизил, ок,
Сориғ, қизилни қўйди, ёшил, окни олдиё.
“Пайғамбарлар тўнидир, яхши қилдинг”, — тедиё,
Расул айди: “Эй амин,⁵¹ ажабдурур бу мушкил,
Соғдин—сўлдин келгон ун на ундурул?” — тедиё.

“Соғ қўлингда дунёди, сани олдайин теди,
Яхши қилдинг боқмадинг, уммат хароб эрдиё.
Сўл ёнингдан келган ун жуҳуд эрди ул малъун,
Илтифотин қилмадинг, маҳрум бўлиб қолдиё”.

⁴⁵ хоса – маҳсус, айрим табакадаги, мўтабар, яқни.

⁴⁶ таҳсин – оғарин айтиш, маъқуллаш, мақташ.

⁴⁷ хамр – май.

⁴⁸ ангубин – асал.

⁴⁹ ўринг – ок.

⁵⁰ шаҳд – асал, бол.

⁵¹ амин – сақловчи, ишончли.

Расул бу сўзни эшилди, мушкуллари ҳал бўлди,
Кўзни юмуб очкунча масжиди Ақсоға* кирдиё.
Ақсо масжидга кирди, пайғамбарларни кўрди,
Барча тутубон иззат, кўпуб салом қилдиё.

Расул алайкум олди, барча бирла кўрушди,
Бори тамом тўлун ой, ёруб ани турдиё.
Уч юз ўн уч мурсаллар, тўрт минг тўрт юз набилар,
“Сафиюлло* сиздурсиз, кечинг имом”, — тедиё.

Одам Мусоға боқди, “Қачон раводур, — теди, —
Мустафонинг қотинда бизга кечмак”, — тедиё.
Расул имомлиқ қилди, пайғамбарлар саф тортди,
Ҳақ қулиғин қилибон, борча омин тедиё.

Орқа меҳробга берди, пайғамбарларға боқди,
Расул дуо қилибон, барча омин тедиё.
Дуо қилибон қўпди, хужра бошиға келди,
Нурдин нарбон урилди, расул ошиб бордиё.

Аввалғи кўкка етди, фаришталарни кўрди,
Гуруҳ-гуруҳ келубон, туруб салом қилдиё.
Иккинчи кўкка етди, фаришталарни кўрди,
Барча қарши келибон, туруб салом қилдиё.

Учинчи кўкка ошти, кўрклу хурусни⁵² кўрди,
Ўшал хурусни кўруб, Жаброилдан сўрдиё.
Амин айди: “Хурусдир, вақтин саклаб турибдир,
Мунда эса бу хурус, онда айтур”, — тедиё.

Тўртунчи кўкка ошти, Исо расулни кўрди,
Исо ўтру⁵³ юрубон, туруб салом қилдиё.
Расул алигин олди, Байтул— маъмурни* кўрди,
Ҳақ қулиғин қилибон, панду насиҳат қилдиё.

Бешинчи кўкка ошти, Мусо расулни кўрди,
Мусо илгари чиқиб, салом қилиб турдиё.
Мусо айтди: “Ё Аҳмад, дархост⁵⁴ қилғайсан уммат,
Соқит қилғил намозни умматингдин”, — тедиё.

Олтинчи кўкка ошти, фаришталарни кўрди,

⁵² хурус – хўроуз.

⁵³ ўтру – қарши, пешвоз.

⁵⁴ дархост – сўраси, талаб.

Танинда бош йўқ эрди, тонг ажойиб қолдиё.
Еттинчи кўкка ошти, фаришталарни кўрди,
Киёсими билмади, замон қарор қилдиё.

Ками онинг қиёмда,⁵⁵ ками онинг рукуъда,⁵⁶
Ками онинг сужудда, раббул аъло тедиё.
Расул юқори бокди, Аршини* ҳавода кўрди,
Етти минг бу дунёча, тонг ажойиб қолдиё.

Расул юқори бокди, кўзи Аршга тушди,
Мустафонинг оғзига бир нимарса төмдиё.
Болдин эрди сучукроқ, қордии эрди савугроқ,
Уч юз олтмиш тамурин ёрубон турдиё.

Ҳақдин нидо айтилди: “Аршга қадам бос”, — теди,
Хабибуллоҳ ўлтурууб “Наълин”⁵⁷ тортай”, — тедиё.
Ёрлиғ юборди Саттор*: “Наълин тортмагил зинҳор,
Наълин бирла бос қадам, гардинг қолсун”, — тедиё.

Расул наълин тортмади, Аршга қадам босди,
Ҳақдин нидо етилди: “Тез юргил!”, — тедиё.
Аршдин ўтубон борди, Сидра* мақомига етди,
Сидра мақомидин ўтуб, Уфқ* мақомига етдиё.

Сидра мақомин ўтди, Уфқ мақомига етди,
Қайтиб онда Жаброил укуш узр қилдиё.
“Маним мақомим Уфқ, мундин ортиқ манзил йўқ,
Аё расул, билгил ўқ, парим куяр”, — тедиё.

Рафраф* энубон келди, расул Рафрафга ошиди,
Сонсиз минг ҳижоб кечди, ломаконга⁵⁸ етдиё.
Кўргил Худонинг сунъин, меҳмон қилур расулин,
Тахиййоту⁵⁹ саломин Мустафога тедиё.

Расул ақлиға келди, тезгин алик олди,
Икки илкин кўтариб, шукр қилиб турдиё.
Ҳақдин нидо айтилди: “На келтурдинг?— деб аиди,
Дўст–дўстига келурда холи келмас”, — тедиё.

⁵⁵ қиём – туриш, намозда тик туриш ҳолати.

⁵⁶ рукуъ – эгилиш, намозда эгилиб туриш.

⁵⁷ наъл – 1. Тақа. 2. Кафш, этник.

⁵⁸ ломакон – 1. Муҳим ери йўқ, мақонсиз. 2. Тангри.

⁵⁹ тахиййот – табриклиш, салом бериш.

Расул айди: “Ё Саттор*, раҳм қилғучи Ғаффор,*
Ман нимарса келтурдим, йўқдир санда, — тедиё.—
Тўрт нимарса келтурдим, йўқтирилсаннинг ганжингда:
Журм,⁶⁰ ҳожат, йўқсизлик, тўртунчи ёзиқ”, — тедиё.

“Ўнг қўлимда ниёзим,⁶¹ сўл қўлимда ҳожатим,
Умматларим гуноҳин кечру бергил”, — тедиё.
Айтур: “Расул, тиласигил, бу дам ҳожат вақтидур,
Не ҳожатким тиласанг, қабул қилай”, — тедиё.

Расул айтур: ”Тиларман, умматларим қўлларман,
Осий уммат ёзуқин авф қилғил, — тедиё. —
Анбиёлар сарвари, авлиёларнинг фахри,
Икки олам чироғи, кел, марҳабо”, — тедиё.

“Жумла дарёларни ман шаҳду шакар яратдим,
Қайдаким сан истасанг, онда борсун, — тедиё.—
Барча дараҳтларни ман гулу маржон яратдим,
Қайдаким сан тиласанг, мева бўлсун, — тедиё. —

Аё дўстум Муҳаммад, неча ойғайсан уммат,
Умматларнинг ёзуқин кечру бердим, — тедиё. —
“Лавлокла ламо халақтул афлок”** тедим ман санга,
Икки олам чироғи ҳабибим сан, — тедиё. —

Бу дунёву ул дунё дўтлугумга яратдим,
Аросатнинг кунинда ризосининг”, — тедиё. —
Раҳмат хильъатин⁶² кийди, мағфират тожин урди,
Расулулло севинди, ҳазратидин ёндиё.

Сўл қўлига урилди, етти тамуғни кўрди,
Ҳар бири гукраб мавж урса, ўти сачраг эрдиё.
Ҳар бир тамуғ ичинда фаришталарни кўрди,
Ўтдин гурзилар олиб, ёндирилар эрдиё.

Қаро эрди юзлари, чогир эрди кўзлари,
Ёрим онинг танлари,-қордин савуқ эрдиё.
Бир гурухни тутубон, ўтдин сандол олубон,
Иринларин кесубон, азоб қилур эрдиё.

Бир гурухни тутубон, ўтдин чангаллар уруб,

⁶⁰ журм – гуноҳ, жиноят.

⁶¹ ниёз –ҳожат, зарурат.

⁶² хильъат – тўн, мукофот тарниғасида бериладиган уст кийим.

Тилларини энгсадин тортатгуур эрдиё.
Бир гурухни тутубон эмчакиндин осибон,
Бир гурухнинг бўйиндан ўтдин гуллар эрдиё.

Ховиянинг (?) ичинда икки кимарса кўрди,
Кенду ото—оноси тонг ажойиб қолдилар.
Ўтдин наълин киубон, қитрондин ҳам тўнлари,
Йиглаб расулни кўруб, кўб зорлиqlар қилдиё.

“Бизни ўтда кўймағил, ҳазратиндин тилагил,
Махрум кўюб кетмагил, аё фарзанд”, — тедиё.
Расул бу сўзни эшилди, кўнгли юлок(?) оғриди,
Ҳақдин нидо келди: “Бирни севгил”, — тедиё.

Расул булардин ўтди, ўнг қўлига урилди,
Саккиз учмох кўринди, шодмонликлар бўлдиё.
Учмох тобо юруду, ҳурлар ҳам қаршу келди,
Мустафонинг бошига дурри маржон сочдиё.

Расул учмохга кирди, кўзи аларни кўрди,
Тўрт ариқни кўрубон, анго боқиб турдиё.
Бири онинг сув эрди, бири онинг ангубин,
Бири онинг ўринг сут шахду шакар эрдиё.

Бири онинг кофурдин,⁶³ кўпичлари (?) зумуррад,
Тахти онинг анбардин, кўшки нурдин эрдиё.
Ҳар бир учмох ичинда алвон—алвон кўшклар,
Ҳар бир кўшк ичинда етмиш минг ҳур эрдиё.

Мульун учун Буроқлар, Фирдавс ўтини ўтлар,
Кавсар суйини сувлар, жавлон қилур эрдиё.
Расул булардин ўтди, мақомига урулди,
Макка шахри ичига инибони⁶⁴ келдиё.

Расул инубон келди, укуш узрлар қулди,
Буроқ тизгинин тутуб, қайтубон кетдиё.
Расул ҳужрага кирди, кенду ўрнига кечди,
Расулнинг ётқон ўрни ҳануз исиг эрдиё.

Субҳ ўлди, тонг отди, расул масжидга кирди,
Расул розини айди, барча балле тедиё.

⁶³ кофур – камфара, хушбўй ва оқ рангли модда.

⁶⁴ шу сўз инуб ёниб бўлса керак.

**Барча балле тедилар, мутеъ бўлиб турдилар,
Бут макон мунофиқлар юзи қаро бўлдиё.**

Абдулло ибн Аббос суол қилди расулдин:
“Кўрдунгузму дийдорин?” Расул “бале” тедиё.
Расул меъроҗин эшит, кенди иймонинг ёрут,
Зоҳир, ботининг орит, нури сафо келдиё.
Кул Сулаймон хуш аиди, расул меъроҗин ёйди,
Расул меъроҗин айтиб, дўстиға ёдгор қўйдиё.

Адаб Аҳмад Юғнакий (XII–XIII асрлар)

Адабиётимиз тарихида Адаб Аҳмад номи билан из қолдирган бу ўзига хос шоирнинг ҳаёти санаалари маълум эмас. Шунинг учун илмда унинг асари тил хусусиятлари ва айрим тарихий номлардан келиб чиқиб, XII–XIII асрларда яшагани ҳақида бир тўхтамга келингани ҳолда, шоирни Йомом Аъзамга замондош сифатида кўрсатувчи талқинлар ҳам мавжуд. Фарғона водийсининг Йўғноқ қишлоғида туғилган, “Ҳибат–ул –ҳақойиқ” (Ҳақиқат совғалари) номли бизгача етиб келган ягона асарини Фарғона ҳукмдори, Қорахонийлар сулоласига мансуб Дод Споҳсолор бек Ҳабашийга бағишилаган.

Адаб Аҳмад Юғнакийга Алишер Навоий катта хурмат билдириб, уни “Насойим–ул–муҳаббат” асарида таърифлаб кўрсатган.* Асарнинг бизгача сақланган араб ва эски уйгур–турк ёзувидаги кўлёзма нусхалари мавжуд бўлиб, XУ асрда кўчирилган, бу нусхалар Истамбулда сақланади. Панд–насиҳат руҳидаги достон номи билан адабиёт тарихига кирган ушбу асар XУ1 бобдан иборат. Бу асар исломий адабиётнинг намунаси ҳисобланиб, унда Қуръони каримдаги оятлар ва Ҳадиси шариф ҳикматларининг бадиий шаклдаги шарҳи берилган. Шу билан бирга илм манфаати, илм ўрганиш тўғрисида Пайғамбаримиз (САВ) айтганлари, тил маданияти каби масалалар акс этган.

“Хибат–ул –ҳақойиқ“

Бисмиллахи–р раҳмани–р раҳийми

1. Илахий укуш ҳамл айур–мэн сэнга,
Сэниг раҳматингтын умар–мэн анга.

[Эй Тангри, сенга кўп ҳамду сано айтаман, энг олдин сенинг раҳматингдан умидворман.]

2. Санаму айугай саза бу тилим,
Унарча айайын йары бэр мэнга.

[Бу гуноҳкор тилим сано айта оладими, юкуниб сўзлайнин, менга кўмак бер.]

3. Сэниг барлығынгфа тануғлуғ бэрур,
Жумат жанвар учқан йутурган нэнга.

[Жонли, жонсиз табиат, учадиган ва югурадиган нарсалар сенинг борлигингга гувоҳлик берур.]

4. Сэниг барлығынгта далил арқаған,
Билур бир нэнг ичра далиллар мынга.

[Бир нарса ичида сенинг борлигингни исботлайдиган далиллар минглаб топилади.]

**Фаъийу қулли йануний лаху айя тадулу аъла
аннаху воҳидун**

[Кенгайиш, қисқариш, ўзгариш ва дунёниг бирлиги ҳақида]

5. Йоқ эрдим йараттынг йана йоқ қылыйб,
Икинч бар қылур–сэн муқыр–мэн мунга.

[Йўқ эдим, яратдинг, яна йўқ қилиб, қайтадан (иккинчи) вужудга келтирасан, бунга иқрорман.]

6. Айа шак йолъида йэлигли узун,
Кэл оттин озун йул олумтин анга.

[Эй, шак–шубҳа йўлида кун кечиравчи, уйғон, ўлимдан олдин ўзингни ўтдан (жаҳолатдан) торт.]

7. Йаратты уганим тунун кундузун,
Отуб бир–бирига йурур онг сонга.

[Тангри тунни, кундузни яратди, у шарқдан гарбга томон ўтиб, бири–бири билан алмашиниб туради.]

8. Тунатур тунунгни кунун кэтариб,
Тунунг кэтариб баз йарутур танга.

[Тунингни кундузга, кундузингни тунга ўзгартириб яна тонг отдира беради.]

Қама қалаллаху таъала йухрижул ҳайа минал
Майти ва йухрижул майта минал ҳайи

[Ўлик ва тирикнинг алмашиниши ҳақида]

9. Олуктин тирик ҳам тириктин олук,
Чықарур корар–сэн муны кэз анга.

[Буни яхши англа, кўрасан, тириқдан ўлик, ўликдан тирик яратади.]

10. Бу қудрат изиси улуг бир байат,

Олукларни тиргумзак асан анга.

[Бу улуг қудрат эгаси ягона (танҳо) Тангридир, ўликларни тирилтирмақ унга осондир.]

Фи наътил наббийи аълайҳиссалам

[Пайғамбарнинг мадҳи ҳақида]

11. Эшит эмди қач байт ҳабиб фазлытын,

Укуш хуш йэтитиб сузумни анга.

[Энди, Ҳабиб (Пайғамбар) фазли ҳақида бир қанча байт эшит, ақлу хушингни йигиб, сўзларингни англа.]

12. Ол ол халқда йиги киши кутлывы,

Туратмишда йоқ бил анга туш тэнга.

[У эл орасида яхши кишиларнинг кутлисиdir, яратилган (пайғамбар)лар ичидаги унга тенг келувчи (киши) йўқdir.]

13. Расуллар орунг йуз ол ол йузра кун,

Йа англар қызыл мэнг бу энга мэнга.

[Расуллар (қизил) порлоқ юзлидиrlар, у юздаги қуёш ёки уларнинг қизил юзи бетта нур берувчи манбадир.]

14. Анынг мадҳи бирла татыр бу тилим,

Анынг йады бирла шакар шаҳд анга.

[Унинг мадҳи билан тилим чучийди, унинг ёди (тилимга) шакар ва асал бағишлади.]

15. Бу кун тэксу(в) мэнтин доруд ол йарын,

Элик туттачымга эгирса мунга.

[Ўша кунга етказса (айлантиrsa), қиёматда шафоат қўлини узатувчимга бу кун (мендан) дурудлар¹ бўлсин.]

Фимадҳис саҳабатил арбаъати ризванул лаҳи

алайҳим ажмаъин

[Тўрт халифанинг мадҳи ҳақида]

16. Йэма торт эшинга этур-мэн салам,

Улартын усанмақ қачан ол мэнга.

[Яна тўрт халифага салом айтаман, улардан ўзимни ҳеч қачон четда тутмасман.]

17. Садик бирла Фаруқ учунч Зайн — нурин,

Али тортиланч ол эриксик тонга.

[Содик* билан Форуқ,* учинчиси Зайн-нуринди.* Али тўртингчисидир, қўрқмас баҳодирдир.]

18. Ким эрса бу торт эшка бад этиқад,

Тутар эрса мынг лаън этур-мэн анга.

¹ дуруд – ҳамд, сано.

[Бу түрт халифага кимнинг зътиқоди ёмон бўлса, унга минг лаънат айтаман.]

19. Илахий кечурған изимсан кэчур,

Нэча ма хаталық қул эрсам сэнга.

[Эй, Тангрим, кўп хатога йўл қўйган кулинг бўлсам ҳам, кечириб келган эгамсан, кечир.]

20. Мэнга болса фазлынг кутулдуд озум,

Агар болса адъынг қатығлық мэнга.

[Фазилатинг, адолатинг менга насиб бўлса, бошимга тушган қийинчиликдан кутулиш учун етарлидир.]

Фи мадхин амирил ажалин Даду Сипаҳсалару Бэк

аълайҳирраҳмати валиғафрану

[Улуғ амир Дод Споҳсолар бек тантри ёрлақагурнинг мадхи*]

21. Айа тил турат мадҳ отунгил қаны,

Мэн аргут қылайын шахымга ани.

[Эй тил, мадҳ қил, қани баён эт, мен уни шоҳимга совға қиласман.]

22. Шахым мадҳы бирла бозадим китаб,

Оқуглы кишининг сэвунисун жаны.

[Ўқимишли кишининг руҳи севинисин, деб шоҳим мадҳи учун китоб безадим (ёздим).]

23. Ога билмас эрга ога огратур,

Анынг биррый жуды бадиъ эҳсаны.

[Йўл-йўриқ билмас кишига билим ўргатади, йўл кўрсатади, унинг вужуди эҳсонга тўла, ҳиммати баланддир.]

24. Ол ол ақл, укуш, хуш хирадқа макан,

Билик маъданы ҳам фазилат қаны.

[У ақл, хуш, яхши хислат маконидир, билим манбаи ҳам фазилат конидир.]

25. Симактин эдизрак тутар ҳиммат ол,

Сахаси мукарим йигка дарманы.

[Симак юлдузидан* баландроқ ҳимматга эга, унинг саховати етук дардга дармондир.]

26. Раъийатқа мушфиқ салимтын ҳалим,

Валэкин бушарда шарра арсланы.

[Раиятга (халққа, дехқонларга) шафқатли, яхши муомалалидир газаб килганда, арслон кабидир.]

27. Салабат ичинда Умар тэк жуван,

Сахават, самақат тутар Усманы.

[Саловат,² қувват соҳасида Умардек ёш (кучлидир), саховат бобид; эса Усмондек юқоридир.]

² саловат – кучли, забвёрдаст.

28. Тэтиклиқда кэндув айастын озук,

Дад инсаф тутар чин Ануширвани.

[Унинг тетиклиги, сезирлiği аёз(фазо)дан юксакдир, инсоф ва додга етишда Нуширвондек* адолатлидир.]

29. Анынг бахшишындын булут оптанур,

Бу созни бутун чин тутар тушмани.

[Унинг саховатидан булутлар уялур, душмани эса унинг бу хислатларига аминдир.]

30. Ая шаҳым эртамларин санағын,

Санурму эзиз қум ушақ таш саны.

[Эй, шоҳим фазилатларининг саноғи қум, тош уюми каби унинг ҳисобига етиб бўладими?!]

31. Сийасат рийасат, кэйасат карам,

Сайдат ула адл эшит уқ, муны.

[Сиёсат, бошқарув ва раҳбарлик ишларида (сен адолат билан) йўл кўрсат, буни эшит, тингла.]

32. Йана мажд муруват, футувват уган,

Ата қылды шаҳымга бу жумланы.

[Яна (ҳар ишга қодир) муруватли, саховатли улуг Тангри бу барча хислатларни шоҳимга ато қилди.]

33. Окуш аз теб аймас бэзизлар тэнгиз,

Булут ҳадия қылса ушақ қатраны.

[Агар булут (бир) заррача томчи сувни ҳадия қылса, денгиз оз демай тўлқинлана беради.]

34. Тэнгизтин каримрак шаҳым мынг қата,

Қабул қылса тан йоқ бу аз ҳадианы.

[Денгиздан минг қайта шоҳим улуғроқ бу озгина (арзимас) ҳадияни қабул қылса ажаб эмас (деб умид қиласман.)]

Мужиби таълифин ҳаза китаби ва муқтази

Бу китобнинг ёзилиш сабаби ва зарурати ҳақида

35. Дад Испаҳсалар бэк учун бу китаб,

Чықартым ачунда аты қалсув тэб.

[Дунёда номи қолсин, деб Споҳсолар бек учун бу китобни ёздим.]

36. Китабымни корган эшитган киши,

Шаҳымға дуъа бирла йад қылсу тэб.

[Китобимни ўқиган, кўрган, эшитган киши шоҳимга дуо ўқиб, уни ёд қолсин, деб (ёздим).]

37. Кэзинги кэлигли кишилар ара,

Анынг зикри тансуқ эзиз қалсу тэб.

[Келгуси авлодлар (кишилар) учун унинг номи мангу эсадалик бўлсин деб (ёздим).]

38. Анынг вудди (вирды) бирла конгуллар толуб,

Анынг йады бирла ачун толсу тэб.

[Унинг муҳаббати билан кўнгиллар тўлиб, ёди билан дунё тўлсин деб (ёздим).]

39. Бэзадим китабы маваиз масал,
Бақығлы, оқуғлы асығ алсу тэб.

[Ўқимишли, саводли (кишилар) ундан фойдалансин, деб қўлланма учун китоб безадим (ёздим).]

40. Бэлак эттим аны шаҳымга мэн-ок,
Хавадарлығымни тугал билсу тэб.

[Мұхаббатимни яхши (тугал) билсин, деб буни шоҳимга тортиқ қилдим.]

**Аннавъул аввалу фиманфаъатил илми ва
мазратил жаҳили**

[Илм манфаати, жаҳолат зарари ҳақида]

41. Биликтин айур-мэн созумга ула,
Биликликка йа дост озунгни ула.

[Билим ҳақида сўзлайман, сўзимга кулоқ сол, эй дўст, илмли кишига ўзингни яқин тут.]

42. Билик бирла билнур саъадат йолы,
Билик бил саъадат йолыны була.

[Билим билан саодат йўли очилади, (шунга кўра) илмли бўл, баҳт йўлини изла.]

43. Баҳалық динар ол биликлик киши,
Бу жаҳил биликсиз баҳасыз биши.

[Билимли киши баҳолиқ динордир, илмсиз жоҳил киши қимматсиз емишдир (мевадир).]

44. Биликлиқ, биликсиз қачан тэнг болур,
Биликлиқ тиши эр жаҳыл эр тиши.

[Илмли киши билан илмсиз одам қачон тенг бўлади, билимли хотин киши — эр кишидир, билимсиз эркак — хотин кишидир.]

45. Сонгакка йилик тэк эранга билик,
Эран корки ақл ол сонгакнинг йилик.

[Сўнгакда илик бўлиши лозим эканлиги каби эр кишига билим керакдир, эр кишининг кўрки ақлдир, сўнгакнинг кўрки эса иликдир.]

46. Биликсиз йиликсиз сонгак тэк халы,
Йиликсиз сонгакка сунулмас элик.

[Илмсиз иликсиз сўнгак каби бўшдир, иликсиз сўнгакка эса кўл урилмайди.]

47. Билик билти болты эран бэлгулук,
Биликсиз тириклла йитук коргулук.

[Илмли кишиларнинг (номи) машхур бўлди, билимсиз (кишилар) эса тириклайн үлди ҳисоб ва бу унга кўргулиқдир.]

48. Биликлиқ эр олти аты олмати,
Биликсиз эсан эркан аты олук.

[Билимли киши ўлса ҳам, унинг номи ўчмайди, илмсиз кишининг ўзи ҳаёт бўлса ҳам, оти ўликдир.]

49. Биликлик биринга биликсиз мынгын,
Тэнакли тэнгади биликниң тэнгин.

[Билимлининг бири билимсизнинг мингига тенг, илмли кишилар илм-маърифатнинг қадрига етади.]

50. Бақа-коргил эмти уқа сыйайу.

Нэ нэнг бар биликтин асығлық онгин.

[Энди ўзинг синаб, уқиб, боқиб кўр, билимдан фойдалироқ қандай нарса бор.]

51. Билик бирла алим йуқар йуқлады,

Биликни биликсиз узун нэ қылур.

[Билим билан олим юқорига кўтарилади, илмсизлик эса кишини тубланлаштиради.]

52. Билик бил усанма бил ол ҳақ расул,

Билик кимда эрса сиз арқан дэди.

Билимли бўл, ҳеч қачон эринма, ҳақ Расул (Пайғамбар), ким илмли бўлса, уни сиз мақтанг (қидиринг), деб айтди.]

Ва залика қавлахи Алайҳиссалам утлубул иълма
валав биссин

[Илм ўрганиш ҳақида алайҳиссаломнинг айтганлари]

53. Биликлик биликни эдраган болур,

Билик татғын эй дост биликлик билур.

[Билимли киши илмни фарқлайди, эй дўст, илм қадрини маърифатли одам билади.]

54. Билик билдуур эрга билик қадрыны,

Биликни биликсиз узун нэ қылур.

[Илмнинг қадрини кишига билим билдиради, маърифатни нодон, тубан киши нима қиласди.]

55. Биликсизга ҳақ соз татықсиз эрур,

Анга панд насиҳат асығсиз эрур.

[Илмсизга тўғри сўз маънисиздир, унга ўгит-насиҳат фойдасиздир.]

56. Нэ турлук арықсиз аръир йув дэса,

Жаҳыл йуб арымас арығсиз эрур.

[Турли ювиқсизларга (ифлос кишиларга) ювин деб буюрилса тоза бўлур, аммо жоҳил қанча ювинасин, пок бўлмайди.]

Қала расулуллаҳи саллаллаҳу аълайҳи васаллама

ма аъзза аллаҳу йужаҳлу қатта садақа расулуллаҳи

[Тангрининг мӯъжизалари, жоҳилликдан тийилиш, худонинг расулига содик бўлиш ҳақида пайғамбар алайҳиссаломнинг айтган сўзлари]

57. Биликлек киши кор билур иш озин,

Билиб этар ишни оқунмас кэндин.

[Билимли киши ўз ишини билиб қилади, билиб қилган ишига кейин ўкинмайди.]

58. Нэ турлуг иш эрса биликсиз оны,
Окунч ол анга йоқ онг анда азын.

[Турли ишлар юз берса, билимсиз наздида ўнг кўринади, (бу) унга ташвиш, бундан бошқа чора (ўнг нарса) йўқ.]

59. Биликлик кэраклик созинг созлайур,
Кэраксиз созини комуб кизлайур.

[Билимли киши керакли сўзни сўзлайди, кераксиз сўзни кўмиб яширади.]

60. Биликсиз нэ эрса айур уқматын,
Анынг оз тили оз башыны йэйур.

[Илмсиз киши нима гапирса, нодонлиги сабабли сўзлайди, шунинг учун унинг тили ўз бошини ейди.]

61. Билик бирла билнур тураткан изи,
Биликсизлик ичра хайир йоқ дэди.

[Яратган Тангри илм билан танилади, илмсизлик яхшилик келтирмайди, деган (гап бор).]

62. Билик билмагандин бир анча бузун,
Оз элгин бут этиб изим бу тэди.

[Кўп кишилар илмсизликдан ўз қўлини бут қилиб, Тангри билди.]

63. Биликлик сози панд-насиҳат адаб,
Биликликни оғди ажам ҳам араб.

[Билимли кишининг сўзи ўйт-насиҳат, одобдир, шунинг учун илмлilarни араб, Ажам* олқишилади.]

64. Таварсызқа билги туганмас тавар,
Ҳисабсызқа билги йарылмас ҳисаб.

[Молсиз факир кишига унинг илми туганмас бойлиқдир, ҳисобсизга унинг билими ечилмас (очилмас) ҳисобдир.]

**Аннавъуссани хифзиллисани ва саъи адабиҳа ва
русумиҳа**

[Тилни тийиш ва одоб-ахлоқ ҳақида]

65. Эшитгил биликлик нэгу тэб айур,
Адаблар башы тил кузазмак туур.

[Илмли киши нималарни сўзлайди, сен унга кулоқ сол, одоблар боши тилдир, уни тиймоқ зарур.]

66. Тилинг бэкта туттых тилинг сымасун,
Қалы чықсабекта тишингни сыйур.

[Тилингни тий, тут, тишинг симасин, агар сўзлаб юборсанг, (тилинг) чиқиб қолса, тишингни синдиради.]

67. Санъаб созлаган эр сози соз сағы,
Окуш йангшаган тил ай алмас йагы.

[Ўйлаб сўзлаган кишининг сўзи тўғридир, ўринсиз кўп вайсаган тил (тингламас) аямайдиган ёвдир.]

68. Созунг бушлуғ эзма (эсма) йыға тут тилинг,
Йётар башқа бир кун бу тил бушлуғы.

[Сўзинг аччиқ, эзма тилингни тийиб тут, аччиқ (эрк берилган) тил бир куни бошингга етади.]

69. Ҳирадлукму (а) болур тили буш киши,
Тэлим башны йэди бу тил соз бушы.

[Тили аччиқ кишининг ақғи етук бўладими? Тил ва сўз заҳари кўп кишиларнинг бошини еди.]

70. Очуктурма эрни тилинг бил бу тил,
Башақ турса бутмас бутар оқ башы.

[Кишини ўчакиштирма, (унинг) тилини бил, бу тил яраласа, тузалмайди, ўқ жароҳати эса битиб кетади.]

Жараҳатус сиҳами лаҳат тийаму ва ла йалсаму ма жараҳиллисани

[Ақлдан озиш, тил жароҳати ва уни тийиш ҳақида]

71. Сафих эр тили оз башы душманы,
Тилиндин токулди тэлим эр қаны.

[Аҳмоқ кишининг тили ўзига душман, кўп кишиларнинг қони тили туфайли тўкилди.]

72. Окуш созлагандан окунган тэлим,
Тилин бэклагандан окунган қаны.

[Кўп сўзлаганлар ичидан ўкинган кўпдир, тилни тийганлар орасида ўкинган борми, қани?]

73. Нэким кэлса эрга тилитин кэлур,
Бу тилтин ким эзгу ким ақыр болур.

[Киши бошига тушган ҳар қандай иш унинг тили туфайли содир бўлади, бу тил сабабли, айримлар яхшилик, баъзилар ҳурмат кўради.]

74. Эшит бут бу созга қамуғ тэнг–да тэнг,
Қозуб тилга йукнуб тазарру қылур.

[Бу сўз (ўғит–насиҳат) барчага тенг, (улар сўзни) тилга жо қилиб юқинадилар, мулойимлик қиласилар.]

75. Кузазгил тил(инг)ни кэл аз қыл созунг,
Кузазилса бу тил кузазлур озунг.

[Тилингни тий, сўзингни қисқа қил, бу тил тийилса, ўзинг ҳам сақланасан.]

76. Расул эрни отқа йузин атқучы,
Тил ол тэди йығ тил йул оттын озунг.

[Расул, кишини ўтга (юзи билан) ташловчи (тилдир), деб айтди, шунинг учун тилингни тий, ўзингни ўтдан торт.]

77. Ики (эки) иянг бирикса би эрда қалы,
Буқанди ол эрга мурувват йолы.

- [Бир кишида икки нарса юз берса, у кишига мурувват йўли ёпилди.]
78. Бир ол йаншар эрса кэраксиз созин,
Икинч йалған эрса ол эрнинг тили.
[Бехуда сўзлар билан бир йўл алжираса, иккинчидан, бу кишининг сўзлари ёлғон бўлса...(ундай)]
79. Тили йалған эртин йырақ тур тэз-а,
Кечур сэн-ма умрунг конилик уза.
[Ёлғончи кишидан тезлиқда ўзингни узоқ тут, сен умрингни тўғрилик билан кечир.]
80. Ағыз тил бэзаги кони соз турур,
Кони созла созни (тилингни) дилингни бэза.
[Оғиз ва тилнинг безаги тўғри сўздир, сўзни тўғри сўзла, (дилингни) тилингни беза.]
81. Кони соз асал тэк бу йалған басал,
Басал йэб ачытма ағыз йэ асал.
[Тўғри сўз асал кабидир, ёлғон (сўз) саримсоқ пиёздир, саримсоқ пиёс еб, оғизни ачитмай, асал егин.]
82. Йа йалған соз йигтэк кони соз шифа,
Бу бир соз озагы урулмыш масал.
[Ёлғон сўз касаллик кабидир, чин сўз шифодир, бу сўз тўғрисида (қадимда) шундай масал тўқилган.]
83. Кони бол кони қыл атынг кони,
Кони тэйу билсун халайық сэни.
[Тўғри бўл, тўғри иш қил, тўғри деб ном чиқар, халойик сени тўғри деб билсин.]
84. Конилик тонынг кэй қойуб эгрилик,
Кэзим тон толусы конилик тони.
[Тўғрилик тўнини кий, эгрилик тўнини еч, киядиган (кийим) тўннинг яхшиси тўғрилик тўнидир.]
85. Қатығ қизла разинг киши билмасун,
Созунгтиң озунга окунч кэлмасун.
[Сирингни маҳкам тут, (уни) киши билмасин, сўзингдан ўзингга ўқинч (пушаймон) келмасин.]
86. Қамуғ йашшу ишинг болуб ашкара,
Бу корган эшиткан сэнга кулмасун.
[Барча яширин ишларинг ошкора бўлиб, кўрган, эшитган (кишилар) сенга кулмасин.]
87. Эшим тэб ынаныб сыр айма сақын,
Нэча ма ынанчлық эш эрса йақын.
[Дўстим деб ишониб, сир айтма, эҳтиёт бўл, гарчи қанчалик яқин, ишончли дўстинг бўлса ҳам.]
88. Сэриб сэнда разынг синиб турмаса,
Сэрурму эшинг-да муны кэз сақын.

[Сиринг (розинг) ўзингда сақланиб, сингиб турмагач, у дўстингда сақланмайди, буни яхши (ўйлаб кўр) сақла.]

Аннавъусалису фи тақаллибид дунйа ва тағайири аҳвалиҳа

[Дунёнинг ўзгариб туриши ҳақида]

89. Бу ачун работ ол тушуб кочгулук,
Работка тушугли тушар кочгулук.

[Бу дунё қўниб, яна кетадиган роботдир, бу роботга тушиб, ўтвучилар қўниб кета беради.]

90. Онг арқыш озады қопуб йол тутуб,
Оны қопмыш арқыш нэча кочгулук.

[Олдинги карvon йўл босиб ўтиб кетди, (шу) олдинги карvon неча манзилдан (босиб) ўтди.]

91. Бу дунйа сонғыда йуғурмак нэча,
Хасис нэнгтиң отру (у) тэб озунг куча.

[Бу дунё (бойлиги) орқасидан қанча (кишилар) югурмоқда, хасис ҳам нарса (бойлик) фойдали деб ўзини қийнайди (Ўзига зўр беради).]

92. Нэлук малға мунча конгул бағламак,
Бу мал кэлса арта барур баз кэча.

[Бунча ҳам молга кўнгил қўймоқ не керак, бу бойлик келса кўпаяди, озаяди ва йўқ бўлади.]

93. Конгултин чықарқыл тавар суқлуқын,
Кэзим бирла тэб тут қарын тоқлуқын.

[Кўнгилдан молга бўлган суқликни чиқар, фақат кийим билан қорин тўқлигини кўзла.]

94. Бу байлық чыгайлық азук йоқлуғы,
Чыгайлық тэб айма азук йоқлуғын.

[Бойлик, камбағаллик емиш — озук (бор) йўқлигидир, (аслида) озиқ (мол-мулк) йўқлигини қашшоқлик деб айтма.]

95. Бу дунйа нэнгингин тэб айма азук йоқлуғын.
Ро артуқ тилама вабал йутгулук.

[Бу дунё бойлигидан егулик, кийгулик бўлса, етарли, ортиқча тилама, унинг ошиқчаси (зиён ва увол) оғирлик келтиради.]

96. Тарықлық тэб айды ачунны расул,
Тарықлықда қатлан тары эзгулук.

[Расул дунё ҳаётининг асоси экинзор (екинзордан пишлиқ, яхшилиқ ургини тер), дехкончилик билан шуғулланган кишиларнинг озуқаси яхшиланади, деб айтди.]

97. Бақасыз эрур бу ачун лаззаты,
Кечар йэл кечар тэк маза муддаты.

[Бу дунё лаззати бевафо, унинг мазали кечган пайти елдек ўтиб кетади.]

98. Йигит қожа болур йаны эскиур,
Қави эрса қамтуқ қачар қуввати.

[Йигит қари бўлади, янги эскиради, (бели) кувватли бўлса, букилади, кучи кетади.]

99. Бу кун бар йарын йоқ бу дунйа нэнги,
Мэнинг дэмишинг нэнг азынлар онги.

[Бу дунё бойлиги бугун бор бўлса, эртаси йўқ бўлади, сен менини деган нарсалар бирорларга қолади (тусини ўзгартиради).]

100. Қамуғ толған эслур тугал эксил(й)ур,
Қамуғ абаданнинг хараб ол сонги.

[Барча тўлган нарсалар озаяди, емирилади, бутун обод ерлар оқибатда хароб бўлади.]

101. Нэча йэр бар эрды сыйышмаз эри,
Эри барды қалды қуруғ тэк йэри.

[Қанча обод ерлар бор эди, халқи сиғишмас эди, халқи йўқ бўлди, жойлари бўш, эгасиз бўлиб қолди.]

102. Нэча дана эрди нэча файласуф,
Қаны бу кун анлар мыигында бири.

[Қанчадан қанча доно, файласуфлар бор эди, энди уларнинг мингдан бири йўқ.]

103. Ачун кулчирап баз алин қаш чэтар,
Бир элкин тутуб шаҳд бири заҳр қатар.

[Дунё (гул тизади) кулдирур, яна қош ва манглайи билан хўмраяди; бир кўли билан бол тутса, иккинчи кўли билан заҳар қўшади.]

104. Асал татруб элкин тамаг татырыб,
Кэзинги қадаҳқа сунуб заҳр қатар.

[Кўли билан асал едириб, (лаззатлантириб) таом бериб, кейинги қадаҳқа эса заҳар қўшиб ичиради.]

105. Сучун татын эрса ачиққа анун,
Бирин кэлса раҳат кэлур ранж онун.

[Ширинлик татисанг, ачиққа йўй, кишига бир йўл роҳат келса, орқасидан ўнлаб қийинчилик келади.]

106. Айа ранж қатығсыз сорур умгучы,
Бу ачун қачан ол умунчқа орун,

[Эй, умидворлар, ранж ва қийинчиликсиз (роҳат) истайсизлар, дунёда умид қачон амалга ошган?!]

107. Йилантэк бу ачун йылан оғлагу,
Йомакқа (йоқамаққа) йумشاқ ичи бор ағу.

[Бу дунё оврайдиган илон кабидир, (уни) ювош, юмшоқ деб йўйсанг, ичи аччик ичимлик каби оғудир.]

108. Йылан йумшақ эркан йавуз фэъл тутар,
Йырақ тургу йумшақ тэб ынанмагу.

[Илон юмшоқ, ювош бўлиб кўринса ҳам, ёмон феъллидир, ювош деб ишонмасдан, ундан узоқ туриш керак.]

109. Бу ачун кор эрга корумлук ташы,
Валэкин ичинда ҳазар нахуши.

[Бу дунё сиртдан кўрувчи кишига жуда кўркамдир, ички томони эса минглаб ёқимсиз нарсалардан иборат.]

110. Бақыб таш бэлакин коруб сэн мунга,
Конгул бағламақ бил хаталар башы.

[Дунёнинг кўрки, ташки гўзаллигини кўриб, унга кўнгил қўймоқ (сенга) хатоликларнинг бошланишидир.]

Калан набиййу саллаллаху алайҳиссалам хуббул
дунйа раъсу кулли ҳатийатин

[Дунёга муҳаббат кўйинш хатоларнинг боши эканлиги ҳақида
саллаллаху алайҳиссаломнинг айтганлари]

111. Ниқаб котур ачун бирар йуз ачар,
Йазар қол кучар тэк йана тэрк қачар.

[Ниқоб кўтарилади, дунё юзини бир оз (баъзан) кўрсатади, гўё
учмоқчилик бўлиб, кўлинин очади ва яна қочади. (У)]

112. Йарынғы булут тэк йа туш тэк халы,
Дэрангиз кечар баҳт ва күш тэк учар.

[Ўткинчи кўклам (эрталабки) булутидек ё тушдек қурукдир, баҳт
тўхтовсиз ўтади ва қушдек учиб юради.]

Аннавъур рабиъу фи биррис сахавати ва мазамматил
бухли

[Саховат ва баҳиллик оқибати ҳақида]

113. Аяда дост биликлиқ йизин излагил,
Халы созласанг соз билиб созлагил.

[Эй, дўст, билимли киши изидан бор, агар сўзласанг, ўйлаб, билиб
сўзлагин.]

114. Ахы эрни оғғил огар эрса сэн,
Бахилга қатығ йа оқун кизлагил.

[Мақтасанг, сахий кишининг мадҳини қил, баҳил кишига қаттиқ ёй
ўқини (яшириб) сақлаб кўйгин.]

115. Қамуғ тил ахы эр санасин айур,
Ахылық қамуғ айб кирини йўйур.

[Ҳамманинг тили сахватли кишининг мадҳини қилади, сахийлик
кишиларнинг барча камчиликларини ювиб кетади.]

116. Ахы бол санга соз сокунч кэлмасин,
Сокунч кэлгу йолны ахылық тийур.

[Сахий бўл, сенга лаънат келмасин, лаънат келтирадиган йўлни
саховат беркитиб кўяди.]

117. Эгилмас конгулни ахы эр эгар,
Тэгилмас мурадқа ахы эр тэгар.

[Юмшамас кўнгилни сахий киши юмшатади, етиб бўлмайдиган
муродга сахий киши эриша олади.]

118. Баҳиллықны қаны огар тил қайу,
Ахылықны ҳам хас тузу ҳақ огар.

[Бахилликни мақтовчи тил топилмас, сахийликни хос кишилар (аъёнлар) ва бутун халқ мақтайди.]

119. Ахы эр билликни йэта билди кор,
Анынг сатти малын сана алды кор.

[Сахий кишилар билимнинг қадрига ета билганини, шунинг учун бутун молини сотиб мақтov, олқиши олганини кўр.]

120. Тирилди уламсуз уламай болуб,
Ачунда ат эзгу козуб барды кор.

[Дунёда кишилар яхши ном қолдириб, шухрат билан унинг оти узоқ яшаб турганини кўр.]

121. Бахил йығды зар сим ҳарамтин окуш,
Вабал котру барды узала сокуш.

[Бахил киши меҳнатсиз харом йўл билан кўп олтин, кумуш йиғди, натижада у дунёга вабол³ орттириб кетди.]

122. Улуш boldы малы кишилар ара,
Бахил алды андын сокунчтин улуш.

[Унинг моли кишиларга тақсим бўлди, бахил эса (ундан) фақат сўкиш, лаънатгагина эга бўлди.]

123. Айа мал изиси ахы эзгу эр,
Байат бўрди эрса сэнга сэн-да бэр.

[Эй, яхши саховатли мол эгаси, сенга тангри берган бўлса, сен ҳам бер.]

124. Йирилган сокулган тэриб бўрмаган,
Алал бўрур эрсанг нэча тэрса тэр.

[Тўлиб-тошган ҳолда бойлик йигиб, инъом бермаганлар, агар сен ҳалол (нарсадан) инъом қилиб турсанг, қанча (мол-дунё) йигсанг йигавер.]

125. Табиъатта йиги ат айибсузы,
Ахылық эрур бил бухул корксузи.

[Дунёда яхши ва нуқсонсиз ном сахийликдир, бахиллик эса кўримсиз от эканлигини бил.]

126. Эликларда кутлуг бәригли элик,
Алиб бўрмаган эя элик қутсызы.

[Кўллар ичида инъом берувчиси бахтли (кўл)дир, ўзи олиб, бошқаларга бермаган (кўл) кўлларнинг кутсизидир.]

127. Бахиллық оталаб онгалмас йишил,
Бәримдин бахил элги кэз бәрклик ол.

[Бахиллик дори билан даволаб бўлмас касалликдир, бахилнинг кўли саховат, ҳадя учун бутунлай ёпиқдир.]

128. Йығыб конгли тоймас кози сук бахил,
Кул ол малға малы ангар эрклик ол.

³ вабол — лаънат ва бадномлик.

[Кўзи оч бахил киши қанча мол тўпласа ҳам, кўнгли тўлмас, у мол-дунёниг қули, давлати унинг устидан ҳукмрондир.]

129. Бу бузун толусы ахыэр туур,
Ахылық шараф жаҳ жамал арттуур.

[Халқнинг етуги сахий кишидир, сахийлик шараф, мартаба ва гўзалликни орттиради.]

130. Сэвулмак тиласонг кишилар ара,
Ахы бол ахылық сэни сэвдуур.

[Кишиларнинг муҳаббатини ўзингга жалб қилмоқчи бўлсанг, сахий бўл, саҳоват сени севикли қиласди.]

131. Бахил накас узун тавар пасбаны,
Йығар йэмас ичмас тутар бэрк аны,

[Бахил, нокас, алчоқ — тубан киши, у ўз молининг посбонидир, бойлик йигиб, уни емай, ичмай сақлайди.]

132. Татурмас ашын—да (эсанинда) туз достына,
Олур қалур ахир йэвур душманы.

[У (ҳаёт пайтида) дўстига ошини, тузини таттирмайди, ўлгач, моли қолади, сўнг унинг моли душманига буюради.]

Аннавъул хамису фил амри биттавазъи физзаҳари
аънат такаббури вад ҳирси афитус сала зилли
садиқул мантиқи

[Тавозелик манфаати, кибрлик ва ҳирсликнинг зарари тўғрисида]

133. Йана бир кәраклик созум бар сангага,
Айайын мэн аны қулақ тут мэнга.

[Яна бир сенга керакли сўзим бор, мен уни айтайн, сўзимга қулоқ сол.]

134. Соз ол дур такаббурны баштын салыб,
Тавазиъни бэрк тут йапуш кэт анга.

[Такаббурликни бошдан ошириб ташла, тавозега (қаттиқ) яширин амал қил, унга ўзингни яқинлаштирир.]

135. Такаббур қамуғ тилда йирлур қылыш,
Қылышқларда эзгу қылыш қой (хой) қылыш.

[Такаббур қилиги барчанинг тилида нафрат қўзғатади, турли хулқлар ичida қўйдек бўлиш яхши одатдир.]

136. Ол эрким улуғсынды мэн—мэн тэди,
Аны нэ халайық сэвар нэ халық.

[Кимда—ким ман—ман деб ўзини юқори қўйса, уни на халқ, на тангри ёқтиради.]

137. Қамуғ қазғанықли ачун малыны,
Иэйумади барды корунг ҳалины.

[Дунё молини тамоман тўплаган киши уни ея олмай, ўлиб кетди, унинг холини кўринг.]

138. Тишиси қалыб бир азын эр била,
Ол анда жатыбан бәрүр саныны.

[Хотини (бу дунёда) бир ёт эркак билан қолиб, айшу ишратда, эри эса (гүрда) ётиб ҳисоб беради.]

139. Такаббур либасын кэйиб аз салын,
Кәриб халқда коксунг азурлаб тилин.

[Кибрлик либосини кийиб, кўксингни халққа кериб, тилинг билан озор беришдан сақлан.]

140. Момынлық нишаны тавазизь эрур,
Агар момин эрсанг тавазизь қылын.

[Мўминликнинг нишони тавозедир, агар мўмин бўлсанг, тавозе қилгин.]

141. Тавазизь қылықны котуур изи,
Такаббур тутар эрни кэмшур қозы.

[Мулойим қилиқни худо ҳам ёқтиради, такаббурлик кишини тубанлаштиради.]

142. Улуғсынма зинҳар улуг бир байат,
Улуғлуқ мэнингсиз алымманг тэди.

[Улуг бир тангри туриб, ўзингни зинхор улуг тутма, у улуғликни менсиз олишга уринманг, деб айтган.]

**Қалан набиййу саллаллаху алайхивассалам мин
тавазъин рафаъхуллаху ва ман такаббура ҳаза лаҳу
аллаҳу**

**[Тавозеликни ошириш ва кибрликни ташлаш тўғрисида
пайғамбарнинг айтганлари]**

143. Тавар бирла эрса улуғсындуғун,
Улуғлуқ табару элик сундуғун.

[Мол–дунё борлиги учун ўзингни улуг тутдинг (кибрландинг), улуғликка қўл чўзишинг (ҳам мол–дунё) сабаблидир.]

144. Тавар асығ нэмиш барурсан йалын,
Қалур бунда киссанг сабат сандуғун.

[Мол–дунёнинг фойдаси нимага арзиди, (ўлганда) ялангоч кетасан, ҳамёнинг, тўрванг, сандифинг қолиб кетади.]

145. Агар кибр изиси асил–мэн дэса,
Айайын мэн анынг жувабын кэса.

[Такаббур асилман деб айтса, мен унга кескин жавоб берайин.]

146. Ата бир ана бир уйалар бу халқ,
Тафавутлари йоқ (уйя уй) ота от тэса.

[Бу халқ наслининг ота–онаси бор, у дунёда зотан ораларида фарқ бўлмайди.]

**Аннасу мин жиҳатит тимсали акфа Абуҳум Адама
валуми ҳавва**

[Одамато ва Момоҳаводан ибрат олиш ҳақида]

147. Йима пандым алғыл озатма амал,
Амал асрасында пусуқлы ажал.

[Яна ўгит-насиҳатимни олгин, узоқлашмай амал (ўйлов)га кириш, амал (ўйлов) замирида яширинча ажал мавжуд.]

148. Амал темишим дост озунг санмақ ол,
Озунг санма сақыш окуш қыл амал.

[Амал (ўйлов) деб айтган нарсам, эй дўст, бу кўп ўйлашдир, сен кўп ўйланиб ўтирма, кўпроқ иш қил (амал қил).]

149. Айурсанг кэзим, тон, шараб иш кэрак,
Тэлим мал, окуш кул, қараваш керак.

[Кийим, тўн, шароб, ош, кўп мол-дунё, хизматкор, кул керак, деб айтасан.]

150. Агар йвғдынг эрса умурлуқ тавар,
Бурун башқа боркин кэйар баш кэрак.

[Агар бир умрга етадиган мол-дунё йикқан бўлсанг, энг аввал бўрк киювчи бош керак.]

151. Ҳарислиқ ма эрга йавуз хислат ол,
Ҳарислық соны ғам окунч ҳасрат ол.

Ҳарислик кишига ёмон хислатдир, ҳарисликнинг сўнги ғам-гусса, ҳасратдан иборат.]

Қала алайҳиссалам алҳарису маҳрумун

[Алайҳиссаломнинг ҳарислик ҳақида айтганлари]

152. Бу байлық чығайлық нэнг қысматы,
Ҳарислық тэк эрса қуруғ заҳмат ол.

[Бу) бойлик, камбағаллик худонинг қисматидир (буйруғидир), ҳарисмандга ўхшаш кишилар учун фақат заҳматдир.]

153. Ҳарис тоймас ачун нэнгини тэриб,
Ҳарислық қарымас изиси қарыб.

[Ҳарис дунё молини йигиб тўймас, ҳарис одам қариса ҳам, унинг ҳарислиги кексаймас.]

154. Ҳарислықны койур ҳарис эр қачан,
Олуб йитса тупрак ичига кириб.

[Ҳарис киши ҳарисликни фақат ўлиб, тупроққа киргач, қўяди.]

155. Ҳарис тэриб эрмас усанмас болур,
Ҳарислық игининг эмин ким билур.

[Ҳарис киши мол йигишда эринмас, тинмас бўлади, ҳарислик касалининг давосини ким билади?]

156. Хабар бар бэрилса агар алами,
Ики қол динарны ол он қол қылур.

[Агар бирор киши томонидан (даромад манбаи ҳақида) хабар берилса, у икки (дона) ҳовуч динорни ўн (дона) ҳовуч қиласди.]

**Ва залика қавлуху алайҳиссалам лавкана ла
ибни Адама ва Адйани мин заҳабин латаманна
салисан**

**[Алайҳиссалом кишиларнинг икки “водий” тўла
“олтини” бўлса ҳам, учинчисини исташи ҳақида
айтганлари]**

157. Айа ҳирс изиси ҳарислық нэрак,
Айу(в) бэр мэнга бу нэгуга кэрак.

[Эй, дунёга ҳирс қўйган кишилар қани? Менга айтиб бер, ҳирслик нимага керак?!]

158. Тар эрса кэнг эрса битилды розын,
Ҳарислық қылувму муни йугурак.

[Пешонангга (кам) тор ёки кенг (улуг) бўлса ҳам, ризқинг ёзилган.
Ҳирслик қилиб уни тубдан яхшироқ қилиб бўладими?!]

**Кама қалаллаҳу таъала би хайри қасамина байтаҳим
муъашийаҳим фил ҳайватиҳид дунйа**
[Тангри “дунё неъматларининг тақсимоти” ҳақида]

159. Коки корклуг эрнинг хуйы корклуг ол,
Бу корклуг қылышқа конгул эрклиг ол.

[Асли тоза кишининг қилиғи кўрклидир, бу ёқимли хулққа кўнгил мойил бўлади.]

160. Бир эртин бир эрга тафавут тэлим,
Валэкин кор эрга тузи борлук ол.

[Бир кишидан иккинчи кишининг тафовути кўпdir. Аммо кўра билмас киши учун тўғри нарсалар бурканган бўлиб кўринади.]

**Аннавъул амри фи макаримил ахлақи ваттаҳрис аълат
таҳлику биҳа**

[Ахлоқнинг каромати, ҳарисликни ташлаш ҳақида]

161. Бутун қылғы фэълин ота иртагил,
Карам кимда болса аны эр тэгил.

[Кишиларнинг) ҳамма феълини тугал кузатгин, ким карамли, шафқатли бўлса, уни эр киши деб ҳисоблагин.]

162. Йэмишсиз йығач тэк карамсиз киши,
Йэмишсиз йығачни кесиб ортагил.

[Карамсиз, шафқатсиз киши мевасиз дарахт кабидир. Мевасиз (ёғочни) дарахтни кесиб ёндиргин.]

163. Мусулманга мушфиқ болуб мэхрубан,
 Сэнга сандуғуигни мусулманга сан.
 [Мусулмонга шафқатли ва меҳрибон бўлиб, (ўзингга ўхшаган
 кишиларга) ўзингдек мусулмонга атаганингни бер.]
- Қала аълайҳиссаламут таъзимул амриллаҳи ваш
 шафқата аъла халқиллаҳи**
**[Тангрининг буйруғи ва шафқатига итоат қилиш ҳақида
 айлайҳиссаломнинг айтганлари]**
164. Жафа қылдачынгга йанут қыл вафа,
 Арымас нэча йувса қан бирла қан.
 [Жафо қилувчига сен вафо билан жавоб қил, қонни қон билан қанча
 ювса ҳам у аримайди.]
165. Йараглығ ашынгны кишига йэдур,
 Йараг болсанг офрағ йалынгны бутур.
 [Яхши (яроқли) ошингни кишига едир, яроқли нарса (кийимлик)
 топсанг, йиртилган кийимингни бута, яланғоч (жойингни) ёп.]
166. Куч эмгак тэгурма кишига қалы,
 Агар тэгса эмгак кишигин котур.
 [Мумкин бўлса кишига зўравонлик ва зулм қилма, агар киши
 қийинчиликка тушса, сен унга кўмак бер.]
167. Эсиз қылған эрга сэн зэзгу қыл-а,
 Карамынг башы бу эрур кэз бил-а.
 [Ёмонлик қилган кишига сен яхшилик қил, бу карам –шафқатнинг
 бошланишидир, буни яхши англа.]
168. Агар кэлса эртин сэнга йэгулук,
 Окуш қыл ол эртин санаасын тила.
 [Агар бирор кишидан яхшилик кўрсанг, у кишини кўп мақта, дуо
 қил.]
169. Йазуғлуг кишининг йазуғын кечур,
 Адават кокини қазыб кэс кочур.
 [Гуноҳкор кишининг ёзиғини кечир, адовар илдизини қазиб ташла,
 кес ва кўчириб от.]
170. Алынгланса тутнуб ғазаб ынад оты,
 Ҳалимлық сувын сач ол отны очур.
 [Ғазаб ўти тутоқиб, аланталаниб, авж олса, мулойимлик билан
 шафқат, марҳамат, ҳақиқат сувини сочиб, уни ўчир.]
- Кама қалаллаҳу таъла вал казимайнал ғайзу вал
 Аъфийна аънин наси валлаҳу йуҳиббул муҳсини
 вакақавлиҳи саллаллаҳу алаиҳи вассаллам ман казами
 ғайзан ва хува йақдиру аъла инфазиҳи малаллаҳу
 қалбаҳу иманан ва амнан садақа расулаллаҳи ва**

балаға ҳабибуллахи

[Ғазабин босиши кишилар (гуноҳини) кечириш, худонинг марҳаматини севиши ҳақида тангрининг сўзлари. Пайғамбар алайҳиссаломнинг ғазабни енгиш, тангрининг ҳар нарсага қодирлиги, имонга эришиши йўллари, унинг Расулига садоқат ва оллоҳнинг муҳаббатига етишиши тўғрисида айтганлари]

171. Карам бир бина тэк ангар хилм бунияд ол,
Йа майдан тэк ол гул карам ал кол ол.

[Карам, шафқат кишига бир бинодек, унга яхши хислат ҳосил бўлади, ё у майдондаги гул каби ё (кенг) кўлдир, ундан карам ол.]

172. Йықықлыққа йырыб кэсуллукка ула,
Бу эндинлик эрга азад оз қул-а.

[Одобли бўлишга ёндошиб (ўзингни) камтар тут, маданиятли (тартибли) кишиларга озод жон қул бўлсин.]

173. Кузазгил аяда дост улуғлар ақын,
Асықсыз жадал ҳам мизаждтын сақын.

[Эй дўст, улуғларни иззат қил, фойдасиз ҳар нарсага аралашиш ва тортишувдан (ёмон одатлардан) сақлан.]

174. Улуғларны бушруб сэнга бу мизаж,
Кичикларни густаҳ қылтур бил йақын.

[Бу ярамас қилиқлар улуғларнинг ғазабини қўзғатиб, кичикларнинг хулқини бузади, буни яхши билиб қўй.]

175. Бала кэлса сабр эт фарраҳқа кутуб,
Кутуб тур фарраҳқа бала-ранж йутуб.

[Бало келса севинчга йўйиб, сабр қил, қийинчиликни ичингда сақлаб, шодлик келишини кутиб тур.]

**Кама қалаллаҳу таъала валлаҳу йуҳиббус сабирина
Файнна маъал уъсир инна маъал уъсра ав кақавлиҳи
алайҳиссалам интизарил фарраҳа биссабри ибадатун
[Тангрига муҳаббатни қаттиқ тутиш, шунингдек,
алайҳиссаломнинг ибодат орқали севинчни кутиш
ҳақида айтганлари]**

176. Очар мөҳнат оти кәчар навбаты,
Қалур сабр изиси савабын тутуб.

[Мөҳнат, мащаққат ўти сўнар, сўнг сабрли кишига савобга эришиш навбати келади.]

177. Улуғлуғқа тэгсанг йангылма озунг,
Қалы кэйсанг атлас унутма бозин.

[Улуғликка етишсанг, янглишма, агар атлас кийсанг, бўз кийганингни унутма.]

178. Улуг болдукунгча тузунрак болуб,
Улугқа кичикка сылық тут созунг.

[Улугликка эришгүнингча яхшироқ бўлиб, улугга, кичикка сўзингни силлик, мулоим қил.]

**Аннавъул ухра фи абйайн мутафариқатин йаштамаилу
аъла маъянин муҳталифатин**

[Охирги бўлим: турлича маъно билдирувчи байтлар ҳақида]

179. Укуб созла созни эва созлама,
Созунг кизла кэзин башынг кизлама.

[Сўзни уқиб сўзла, шошиб (бехуда) гапирма, сўзингни яшир, кейин бошингни яшириб юрма.]

180. Мынг эр достунг эрса окуш кормагил,
Бир эр душман эрса аны азлама.

[Мингта дўстинг бўлса, кўп кўрма, биргина душманинг бўлса, уни оз дема.]

**Ва залика қавлуҳу алайҳиссалам алфу садиқин ва
аъдвун ваҳидун касирун**

[Алайҳиссаломнинг минг дўстдан бир душман кўп дегани]

181. Нэча тэтик эртин бирар саҳв кэлур,
Нэча пор хунарда бирар айб болур.

[Кўп тадбирли тетик кишиларда бирор етишмовчилик учрайди, хунармандлар қанча етук бўлса ҳам, унинг бирор камчилиги бўлади.]

182. Бу бир айбдан от(у)ру башын кэсгучи,
Ачунда тирилгуги кишилиз қалур.

[Бу бир айби учун одамларнинг бошини кесувчи киши, шундай ҳолат дунёни яшайдиган кишиларсиз қолдиради.]

183. Тирил эзгу фэълынг конгуллар алыб,
Эсизликтин озни сэрангу салыб.

[Яхши феълинг билан кишилар кўнглини олиб, ўзингни ёмон қилиқлардан сақлаб яша.]

184. Этар болсанг ишни саныб сагивб эт,
Кәракму кәраксизму кэрту(в) билиб.

[Бирор иш қиласиган бўлсанг, керакли, кераксизми эканлигини тўғри билиб, ўйлаб қил.]

185. Нэ иш отру кэлса сэнга кэз йақын,
Ол ишнинг онғыны соңғыны сақын.

[Кандай иш сенга учраса, у дўстингнинг ўнг, сўнги (ичи ва тоши) қандай бўлишини ўйлагин.]

186. Сэвинч эрса кэзин конгул тут анга,
Окунч эрса андын озарак сақын.

[Севинчли (нарса) бўлса, унга кўнгилни яқин тут, агар қайгули (иш) бўлса, ундан узоқроқ сақлан.]

187. Эран хайры шарры кузаф кэчмас ол,
Эсиз эзгу ишга йанут болмас ол.

[Яхши киши ёмонлик қилмайди, (у) яхши, ёмон ишлар учун жавоб (ўч олиб) қайтариб юрмайди.]

188. Айа эзгу умған эсизлик қилиб,
Тикан эйлаган эр узум бичмас ол.

[Яхшилик қиласман деб ёмонлик қилиб, тикан (айлаган) бостирган киши ҳеч вақт узум узмайди.]

**Иза афтарат амран фааҳзар адаватаҳу ман йазраъуш
шавка ла йаҳсуду биҳи аънбан иза ватирас амран
[Бирор иш қўлдан бой берилганда, унинг зараридан
сақланиш, тикан экилса, унда узум битмаслиги ҳақида]**

189. Эши эзгу болса эр эзгу болур,
Эр эш эзгусиндин окуш хайр кэлур.

[Улфати яхши кишининг ўзи ҳам яхши бўлади, яхши сифатли кишидан кўп яхшилик келади.]

190. Эсизка йавума эсиз сухбати,
Сэни тэркин эсиз қылғығлық қылур.

[Ёмонга яқин юрма, ёмоннинг сухбати тезлик билан сени ярамас қилиқقا ўргатади.]

**Қама қала аълайҳиссалам ман маша маъя залимин
фақад ажрама
(Алайҳиссаломнинг зулм ва жиноят йўлидан сақланиш
ҳақида айтганлари)**

191. Мажаз болды достлук ҳақиқат қаны,
Мынг эр дўстда бири булунмас кони.

[Дўстлик деган нарса бир мажоз бўлиб қолди: ҳақиқат қани, минг дўстдан бир тўғриси топилмас.]

192. Окушрак кишининг ичи ғадр эрур,
Кони доступнг эрса таши бил муны.

[Кўпроқ кишининг ичи қора (ғайир) бўлади, чин дўстинг бўлса, унинг дўстлиги юзаки деб бил.]

193. Бу кун ачунда кишилик азиз,
Қаны қанча барды кишилик эсиз.

[Бу дунёнинг шу кунларида кишилик шу қадар азиз, қани, эссиз, у ҳақиқий инсонлик қаерга йўқ бўлиб кетди?]

194. Вафа коли суглуб қуруб йоллары,
Жафа толды ташты дэнгизтин эзиз.

[Вафо кўллари қакраб йўллари қуриди. Денгиздан ҳам мўл бўлиб жафо тўлиб-тошди.]

195. Қаны аҳд аманат қаны эзгулук,
Кони кэлтугунча хайир кэтгулук.

[Қани аҳдга риоя, қани омонатга вафо, қани яхшилик, тўғрилик (адолат) келгунча яхшилик кетади.]

196. Башы барды хайрнынг сонги барғусы,
Онгы кэлти хайрнынг сонги кэлгулук.

[Боши кетган яхшиликнинг сўнги ҳам кетгуси, олди келган хайрнинг охири ҳам келгуси.]

197. Ачун толды адван жафа жавр била,
Қаны бир вафалық бар эрса тила.

[Дунё душманлик–адоват, жабр, жафо билан тўлди. Қани бирор вафога риоя қилувчи бўлса, уни сўраб топгин.]

198. Сэн артақсан анынг ачун артады,
Нэлук бу ачунга қылурсан кэл–а.

[Сен бузуқсан, дунё шу билан бузилди, бу дунёга келиб нима қиласан.]

199. Ғариди эрды ислам ғариди болды баз,
Ибадат рийа болды абида мажаз.

[Ислом дини ғариди эди, яна бундан ҳам ғариди бўлди, ибодат қилиш юзакиликка айланди, художўй кишилар қаллоб бўлиб қолди.]

200. Харабат орамы болуб абадан,
Хараб болды масжид бузун бэнамаз.

[Хароб кўчалар обод бўлиб қолди, масжид эса хароб ҳолга тушиб, ҳалқ бенамоз бўлди.]

**Ва залика қавлуҳу аълайҳиссалам бадал исламу
ғарифан ва саъуду ғарифан**

**[Исломнинг тушкунлиќка учраши ва саодатнинг қайтиши
ҳақида алайҳиссаломнинг айтганилари]**

201. Амал қойди алим заҳид зухд видаъ,
Ариф ракс чықарды айур хуш самаъ.

[Олим амалини, зоҳид* тоат–ибодатни тарқ этди, ориф* ўйинга берилди, ёқимли ашула айтмоқда.]

202. Бидъатын йықықлы киши қалмады,
Анынг кунда арта турур бу бидаъ.

[Ёмон одатдан тийиб турувчи кишилар қолмади, шунинг учун бу бидъатлар кундан–кунга ортиб бормоқда.]

203. Қаны амры маъруф қаны эзгу эр,
Қаны кэнду эзгу киши турғу йэр.

[Қани амри–маъруфлар, қани яхши одамлар, қани яхши кишиларнинг ўзи турадиган ер?!]

204. Йирап–сэн заманангни ҳалқын қозуб,

Заманангны йирма кишисини йир.

[Халқингни күйиб замонангни айблама, замонангни эмас, балки кишиларни айбла.]

205. Ким ол борчы эрса киши йиг ол,
Кэрак эрса йиглик йоры борчы бол.

[Ким ичкилик ичадиган бўлса, яхши киши дедилар, агар шундай бўлишни истасанг, кел, ичкилик ичавер.]

206. Ким ол йоллуғ эрса анынг йолы йоқ,
Ким ол йолсуз эрса анга кэнгру йол.

[Кимнинг йўли бўлса, яъни қобилиятли, лаёқатли бўлса, унга йўл йўқ, кимнинг йўли бўлмаса, яъни босар йўлини билмаса, унга кенгроқ йўл бор.]

207. Айа артағ ишлик сэвунчун салын,
Сэнинг розгарынг бу конгулча қылын.

[Эй, бузуқ ишлар билан шугулланувчи, гуруурингни ташла, давр (тириклик) сенинг измингда экан, манзур ишлар қил.]

208. Тилакча тирил инч фариг қазғусыз,
Йуругил тилагил озунг хушлуғын.

[Тинч ва фароғатда, қайгусиз истаганингча яша, ўз кўнглинг хушлигингни, ўйнаб юришингни тила.]

209. Убут кэтти индаб булунмас йили,
Алал йигли қаны корунмас бозы.

[Кишилардан уят кетди, уятнинг асарини ҳам истаб топиб бўлмайди, ҳалол кишилар қани, уларнинг қораси ҳам кўринмайди.]

210. Алал кэнду қайда бу кун қаны ким,
Арамны йэйурда ҳалал тэб йэди.

[Бугунги кунда ҳалол ниятли бирор кимсанинг ўзи қани? (Кишилар) ҳаром нарсани ҳалол деб едилар.]

211. Бузун маллық элга уруп йузларин,
Тузу қул қылурлар азад озларин.

[Кўп нуфузли, мол—дунёлик элларга юз буриб, сигиниб, ўз эркларини қулликка соладилар.]

212. Ким ол малсыз эрса ол эрни коруб,
Йуз урууб кечарлар йумуб қозларин.

[Ким мол—дунёсиз фақир бўлса, (кишилар) уни кўргач, ундан юз ўгириб, кўз юмиб ўтадилар.]

213. Айа малға суқ эр йақын бил бу мал,
Бу кун қазғу сақынч йарын йук вабал.

[Эй, мол—дунёга кўзи оч киши, яхши билгин, бу мол бугун қайгуалам, эртага (у дунёда) эса (гуноҳ) юқ ва азоб.]

214. Арам эрса малын азаб ол соны,
Исад ол агар болса малынг ҳалал.

[Молинг ҳаромдан йигилган бўлса, аввалидан охиригача азобдир, агар ҳалоллик билан йигилган бўлса, ҳисоб берилади.]

**Қалан набиййу аълайҳиссаламу ҳалалуҳа ҳисабун
ва ҳарамуҳа аъзабун
[Алайҳиссаломнинг ҳалолга ҳисоб, ҳаромга азоб
бўлиши ҳақида айтганлари]**

215. Нэлук малға мунча сүқ ол бу озунг,
Конгулда ғамынг ол тилингда созунг.
[На қадар ўзинг молга очкўзсан, кўнглингдаги ғаминг, тилингдаги
сўзинг ҳам мол—дунё ҳақидадир.]
216. Барурсан бу малынг йағынга қалур,
Ойатыб йарурлар сарынғу бозунг.
[Сен ўлгач, бу молинг душманингга қолади, сенга эса ўлчаб
ўраладиган бўз кафанингни ўрайдилар.]
217. Сэнинг малынг ол мал ашынг турдуғун,
Сэнга ҳасрат ол бэк тутуб турдуғун.
[Сенинг тўплаган молинг ўзингницидир, уни беркитиб, саклаганинг
еса сенга ҳасратдир.]

**Кама қалаллаҳу таъла ма иъидакум йанфаду
ва ма иъндаллаҳи бақин
[Тангрининг ўзига ва айтган сўзларига содик бўлиш
ҳақида]**

218. Бу кун кэнду(в) сучук бу тэрмак сэнга,
Ачық болға йарын қозуб бардуғин.
[Бугун тўплаган нарсаларинг сенга тотли бўлиб кўринади. Сўнг уни
қолдириб кетганингда (ўлганингда) аччиқ бўлади.]
219. Бу ачун мазасы қатығлық маза,
Азасы окушрак мазасы аз—а.
[Бу дунёнинг мазаси қийинчилик билан вужудга келган роҳатдир,
бунинг ташвиши кўпроқ, роҳати (мазаси) оздир.]
220. Асал қайда болса била эриси,
Эри заҳры татар асалтын оза.
[Асал бор ерда ариси ҳам бирга бўлади, кишига асалдан кўра ари
захри ортиқ татийди.]
221. Унарлыққа ачун вафасызрақ ол,
Хунарсызқа мунда жафа азрақ ол.
[Хунармандларга дунё вафосизроқдир, хунарсизларга бу дунёда
жафо озроқдир.]
222. Унар бирла давлат бирикилмаги (бэргил малы),
Булунмас қамуғ қызда ол қызырақ ол.
[Хунар билан давлат бирикиши — барча нодир нарсалардан ҳам
қимматлироқдир.]

223. Нэ йазды ачунға бу саҳиб унар,
Нэгуга бу аны улашу қынар.

[Бу хунарманд дунёда нима гуноҳ қилди, нега бу дунёда уни тўхтовсиз шунча қийнайдилар.]

224. Хасисларны котруб нафисны чалыб,
Алув қутсуз ачун қарыбму мунар.

[Хасисларни улуғлаб нафсни кўзловчи адоватли ва баҳтсиз дунё хатолар билан ўтиб қарибдими?]

225. Айа ҳукмын ачун таба оғгучи,
Йириб муны бэрар йана оғгучи.

[Эй, дунёга ҳукм қилувчи ва уни бошқарувчи, ҳар нарсанни бериб, ато қилиб, яна қайтариб олувчи (худо)!]

226. Уған укми бирла кэлур кэлган иш,
Анынг амры бирла тэгар тэггучы.

[Тангри ҳукми билан ҳар иш амалга ошади, унинг амри орқали тақдирланган киши ҳар ишга эриша беради.]

227. Ачунға бу сокуш маламат нэлук,
Қазалар йуруткан йаратқан малик.

[Дунёда бу маломат, таҳқир ва ҳақоратлар нега керак, эй, (ўлик, тирик) қазолар юритувчи яратган Тангри!]

228. Қаза бирла санчлур азакқа тикан,
Қаза бирла илнур тузакқа элик.

[Тангрининг тақдиди билан оёққа тикан киради, буйруғи билан кийик тузокқа илинади.]

229. Қамуғ тэндачи нэнг қазадын эрур,
Уқушсыз эр аны сабабтын корур.

[Ҳамма тақдирланувчи нарса худонинг иродаси билан юз беради, нодон киши буни бирор сабабга боғлайди.]

230. Қаза бирла учқан ҳалық қушлариы,
Қарыға қонар ам қафасқа киур.

[Осмонда юрувчи Тангри қушлари худонинг амри билан (кафтга) қўлга қўнади ва қафасга киради.]

231. Қаза кэлса йугрук йугурмас уруб,
Қаза қайтарылмас қатығ йа қуруб.

[Қазо келса югурувчи нарсалар (итлар) ҳуриб югурмайди, қазони кучли ўқ-ёй куриб қайтариб бўлмайди.]

232. Сэнга ранж анга ганж беригли уған,
Жаза қилма йа ранж изиси туруб.

[Сенга ранж, унга ганж берувчи қодир Тангридир. Тангри туриб, сен жазо ва жабр қилма.]

**Фил уъидзир бутамил калами
[Охириги сўз, яъни сўзниң туталланиш сабаблари]**

233. Битидим китаби маваиз масал,
Окуса татыр тил йэмиш тэк асал.
[Кишиларга ибрат, таълим берувчи, одобга чакиравчи бу китобни ёздим, ким ўқиса тили асал, мева егандай чучийди.]
234. Ким эрса бу созга азынлар созин,
Тэнгаса тэнади дурустқа бадал.
[Ким бўлмасин, бу сўзларни бошқалар сўзига алмаштиrsa, у унга дуруст (бошқалар сўзини) сўзни тенгласин.]
235. Адиб Аҳмад атам адаб панд созум,
Созум мунда қалур барур бу озум.
[Отим Адиб Аҳмад, сўзим панд-насиҳат, сўзим бу дунёда қолиб, ўзим у дунёга кетаман.]
236. Кэлур куз кечар йаз барур бу умур.
Тугатти умурны, бу йазым кузум.
[Баҳор ўтиб, куз келади, умр эса ўта беради, бу кетма-кет ўтаётган баҳор ва кузларим умримни тугатди.]
237. Анынг уш чықартым бу туркча китаб,
Кэрак қыл тэб эй дост кэрек қыл итаб.
[Эй дўст, истасанг, қадрли тут, истасанг, таъна билан ташла, деб ушбу туркча китобни ижод қилдим.]
238. Битидим бу тансуқ тураф созларин,
Халы барса озум атам қалсу тэб.
[Агар куним битиб ўлсам, отим қолсин деб, тансиқ, ажойиб сўзларни ёздим.]
239. Анынг уз эрур бу китаб бир созуг,
Толулаб кэтурдум кэмиштим йузуг.
[Бу китоб шунинг учун ҳам нағисдирки, ҳар бир сўзни тўлатиб ёздим, кераксиз юзаки сўзни ташладим.]
240. Навадир созуг аз булур азл окуш,
Жоз атлас булур қыз учузы бозуг.
[Бир кийимлик атлас қиммат, бўз арzon бўлгани каби қимматли сўз оз, ҳазил сўз кўп.]
241. Ая мэнда кэзин кэлигли муны,
Окусанг дубада унутма мэни.
[Эй мендан кейинги келувчи (авлодлар), бу китобни ўқисанг, менинг ҳақимга дуо қилишни унутма.]
242. Сэнга адя қылдым бу тансуқ китаб,
Мэнга адя қилсу дуа тэб сэни.
[Бу нодир тансиқ китобни менинг ҳақимга дуо қилсин, деб сенга ҳадя қилдим.]

**Ла адри қаъилаҳу айзан фи таърифиҳи
аълайҳир раҳмати
[Алайҳи раҳманинг таърифига доир]**

243. Туға кормас эрди адибнынг кози,
Тузаттим бу он торт баб ичра сози.

[Адибнинг қўзи туғма кўр эди, (лекин бунга қарамасдан) асарни ўн тўрт бобдан иборат қилиб тузди (м).]

244. Йаған болса йуклук узасинда зар,
Анынг туши болғай бу сознинг азы.

[Фил устига юкландган зар (қор) бўлса, бу сўзнинг ози (бу озгина сўз) унинг тенги бўлади.]

**Ва мин калами гайри ли ажали таърифиҳи йаъни амир
Сайфиддин аълайҳир раҳмати**

[Алайҳи раҳма амир Сайфиддиннинг таърифи]*

245. Адиблар адиби фазиллар башы,
Гоҳартин соз аймыш азин соз биши.

[Адиблар адиби, фозилилар боши гўҳар каби пухта сўз дурларини териб айтгандир.]

246. Уған раҳмат этсун бу саъат анга,
Йарын қобса болсун йаранлар башы.

[Тангри шу соатда унга ёр бўлсин, тангло қиёматда у ёронларга бош бўлсин.]

Мин мақалати амири кабири саҳибир раъий ваттадбир

**Арслан Хожа Тархан аълайҳи раҳмати вар ризван фи
тааърифи Хожа Арнабу Тағаммад ва талиби сара**

**[Буюк тадбирли амир (мўминлар) соябони Хўжа Арноб
Арслонхўжа тархон алайҳи раҳма таърифлари]***

247. Адибнынг йэри аты Йугнак эрур,
Сафалық ажаб йэр конгуллар йарур.

[Адиб туғилган ернинг оти Югнакдир, у жойнинг ҳавоси соф, унда кўнгиллар яйрайди.]

248. Атасы аты Маҳмудий Йугнакий,
Адиг Аҳмад оғлы йоқ ол ҳич шаки.

[Отасининг оти Маҳмуд Югнакий, Адиг Аҳмад ҳеч шаксиз унинг ўғлидир.]

249. Китабынынг аты эрур ибатул
Ақайиқ ибарат арабтын ошул.

[Китобнинг оти “Ҳибат-ул-ҳақойиқ”дир, бу ибора арабчадир.]

250. Тамамы эрур Кашғарий тил била,
Айытмыш адыб риққати тил била.

[Асарнинг тили бошдан—оёқ кашғарчадир*. Адиг бадиий тил билан айтгандир.]

251. Агар билса Кашғар тилин ар киши,

Билур ол адібнинг ізким аймыши.

[Агар ҳар киши қашғар тишин билса, у киши адібнинг барча айтгандарини англайди.]

252. Киши тилен билса билур маънисын,

Билур—мэн дэса айб ози билмасин.

[Киши тилен билса, унинг маъносига тушунади, тилен билмасдан, биламан, деса айб ўзидадир.]

253. Кон элни кәрар—мэн адіб созини,

Била билмасиндин улар озини.

[Кўп кишилар (эллар) адібнинг сўзини билиб—бilmай айтиб юрганларини учратаман.]

254. Айибқа қойубтур халайиқ ара,

Ғалат маънисын айтмыш яна.

[Яна хато маъно бериб, эл орасида айбга кўйибдир.]

255. Сабаб эрди бу иш битидим китаб,

Кәрак қыл ижабат кәрак қыл итаб.

[Кўп ишлар сабабли шу китобни ёздим, (истасанг) ижобий равиша қабул қил, истамасанг ташла, таҳқирила.]

256. Билиб тутса ҳар ким адібнинг созин,

Халайиқ ара ол гузинлар озин.

[Ҳар ким адібнинг сўзига тушуниб амал қилса, у эл орасида ўзини хурматга сазовор қиласди.]

Таммату ҳазиҳил нусхати фи баладати Самарқанд аваситу жумадул ахири санати самани ва арбаъина ва самани маняиа Мухаррам набуватил Мустафавийятатил, катибул аъбду зайнил фақириул муттакил Бифазлиллаҳи ғаны Зайнул Аъбидин мин Султан бахтул Журжаний.

Тарих сёкиз йуз сёксан дортда тонгуз йылы зулқада айынынг он эттисида шанба куни тамам болды. Кутлуғ болсун давлат кэлсуг мөхнат кэтсун тэб Шайхзода Абдураззақ Бахши Кустантанийада битиди.

[Бу нусха жомод ул—охир ойининг ўрталарида Самарқанд шаҳрида саккиз юз қирқ саккизинчи* иили Тангрининг улуг фазилатига эга, нафосатли котиб ва пайғамбар Мустафонинг йўлига содик Зайнул Обиддин Султон Баҳт Журжоний томонидан (кўчириб ёзиб) тугалланди.

Саккиз юз саксон тўртингчи* Зулқада ойининг ўн еттисида, шанба куни (асар кўчирилиб) тамом бўлди. Шайхзода Абдураззоқ Бахши, қутли бўлсин, давлат келсин, мөхнат машаққат кетсин деб Истанбулда кўчириб ёзди.]

Мавлоно Жалолиддин Румий (1207–1273)

Асли Марказий Осиёдан бўлган шайх Муҳаммад Баҳоваддин Валад хонадонида Балх шаҳрида тугилган. Жалолиддин ёшлик чоғиданоқ отаси билан мўғул истилоси туфайли Кўниёга кетиб қолишга мажбур бўлган. Умрининг охирига қадар шаҳарда мударрислик қилган. Кичик Осиёни ватан тутгани учун Румий тахаллусини олган.

Румийнинг илмий-адабий мероси форс тилида ёзилган бўлиб, унинг шеърий асарлари, асосан, "Девони кабир" ("Улуг девон")га жамланган. Девонда ғазал, рубойй ва маснавий шаклларида ёзилган уч мингдан ортиқ шеърлар бор.

Илмий-фалсафий мероси олти дафтардан иборат "Маснавии маънавий" асаридан ўрин олган, ушбу исломий тасаввуфий мажмуани "Форсий Куръон" деб ҳам аташган. Бу асар қарийб 10 йил давомида ёзилган бўлиб, 27 минг байтдан иборат.

Булардан ташқари, Румийнинг "Мактубот", "Фиҳи мо фиҳи" каби асарлари ҳам сакланган. Унинг асарлари асосан, шогирдлари, ўгли ва бошқа муҳлислари томонидан жамлангани учун уларнинг ҳаммасини Румийга тегишли деб бўлмайди.

Жалолиддин Румий номи билан "Мавлавийя" тариқатига асос солинган бўлиб, унинг ўғли Султон Валад отаси номидан (вафотидан кейин) тариқат эълон қилган.

"Фиҳи мо фиҳи" ("Ичингдаги ичингдадур") тасаввуфий асарини "Муйиниддин Парвона китоби" ҳам дейишади. Чунки унинг номи бир неча марта тилга олиниши билан бирга ушбу китоб, асосан, Мавлононинг муҳиблари Ҳисомиддин Чалабий, Соҳиб Фаҳриддин, Амир Бадриддин Гуҳартош, Отабек Султон Алоиддин, Тожидин Мўътаз Хуросоний ва ўғли Султон Валад билан бўлган сұхбатларида айтилган фикрлардир.

“МАСНАВИЙ МАЬНАВИЙ”дан Дебоча*

Тингла найдин, чун ҳикоят айлагай,
Айрилиқлардин шикоят айлагай.

Мен қамиш эрдим, кесиб келтирдилар,
Нола чексам, эл ҳама оҳ урдилар...

Чок-чок этсин шу кўксимни фироқ,
Сўйлагаймен шарҳи дарди иштиёқ.

Ким йироқ тушса, йўқотса аслини,
Ул яна излар хаёти васлини.

Даврлар кўрдим неча, нолон бўлиб,
Жуфти бадҳолону хушҳолон бўлиб.

Ҳар кишиким бўлди бир дам ёр менга,
Билмади ёрдир нечук-асрор менга.

Сиррим эрмас нола-оҳимдан йироқ,
Гарчи нур кўзу қароғимдан йироқ.

Танга жону жонга тан мастур эмас,
Жон кўринмас кимсага, дастур эмас.

Ўт эрур найнинг навоси, ел эмас,
Кимда ўт йўқдир, йўқолсин, эл эмас.

Найни ёндирган ўшал ишқ оташи,
Майни ёндирган ўшал ишқ оташи.

Ёрдин айрилганга най ёрдир, не бок,
Пардаси пардамни этмиш чок-чок...

Най каби бир заҳру тарёқ қайдা бор?
Най каби дамсозу муштоқ қайдা бор?

Қонли йўллардин ҳикоят айлагай,
Не эмиш савдойи Мажнун, сўйлагай,

Бўйла ҳушдир, маҳрами беҳуш, бас,
Муштари унга қулоқдин бошқамас...

Кунларим тун қаърига жо бўлдилар,
Ўртанишлар менга ҳамроҳ бўлдилар.

Ўтса кунлар, гўрга, майли, бок йўқ,
Сен омон бўл, эйки, сендеқ пок йўқ.

Ким балиқ эрмас, у қонгай сувга, чун,
Кимга кун йўқ, кунлари йилдек узун.

Пухтанинг ҳолини ҳеч билгайму хос?
Мухтасар этгин сўзингни, вассалом.

* * *

Бандни ечгил, бўлгил озод, эй ўғил,
Гарчи бандинг сийму зардир, қўймагил.

Кўзага жо бўлгуси денгиз, бале,
Бир кунинг ул кўзага сифмас вале.

Кимки очкўз, кўзаси нур бўлмагай,
Тўлмагунча то садаф дур бўлмагай.

Ишқ ила кимнинг яқоси чок эрур,
Ҳирсдин озоду айбдин пок эрур.

Эй, омон бўл, ишқ–акиб савдойимиз,
Эй, табиби ҳозиқу донойимиз.

Ҳар давйои зоҳиру ботин ўзинг,
Бизга Жонилус* ва Афлотун* ўзинг.

Ишқ ила тан сойири¹ афлок эмиш,
Рақс этиб тоғлар, кўринг чолок² эмиш.

Ишқ– Тур тоғига жондир, ошиқо,
Тур масти харро Мусо соиқо...*

Лабларига етсам ул дамсозни,
Най каби мен сочгай эрдим розни.

¹ сойир – юрувчи, кезувчи, сайд қилувчи.

² чолок – чаққон.

Кимки бўлгай ҳамзабонидин жудо,
Безабондир, гарчи дилда юз наво.

Чунки гул кетса, гулистон қолмагай,
Сўнгра булбул бирла достон қолмагай.

Жумла маъшуқ эрмиш, ошиқ пардалик,
Зинда маъшуқ эрмишу ошиқ – ўлик.

Кимда йўқдур ишқقا бир парво магар,
Ул қанотсиз куш эрур, беболу пар.

Хуш нечук бўлгай, қарорим бўлмаса,
Қўллагувчи нури ёрим бўлмаса.

Иш истарки, бу сўзни зикр этай,
Ойинам ғамбози йўқ эрса, нетай.

Ойинанг бордир, нечун ғаммоз йўқ?
Анда занг бўлса, руҳи мумтоз йўқ.

Тинглангиз, дўстлар, мен айтай достон,
Филҳакиқат ҳолимиз бўлгай аён.

Подшонинг бир канизакка ошиқ бўлиб, уни сотиб олгани хикояти

Бор эди бир шоҳ кўп йиллар бурун,
Ҳукмида шу мулки дунё, мулки дин.

Бир куни ул от миниб, бўлди савор,³
Кўнгил очмоқ истади, айлаб ширкор.

Бир гўзални кўрди йўл устида шоҳ,
Унга ошиқ бўлди, дилдан чекди оҳ.

Кўксига бир қуш каби талпинди жон,
Мол бераб, олди канизакни ҳамон.

Шоҳ севинди, унга қисмат ёр бўлиб,

³ савор – суворий, отлик.

Қиз йиқилди, ногаҳон бемор бўлиб.

Эшаги бор эрса, жабдуқ йўқ эрди,
Топди жабдуқ, эшагин бўри еди.

Кўза бор эканда сув йўқ эрди, бас,
Сув топилди — кўзага етди шикаст.

Шоҳ табибларни чакирди, қотди сўз:
Илкингизда — бирмас, икки жоним ўз.

Менга жон ўрнида танҳо жон ўшал,
Дардмандирман, фақат дармон ўшал.

Ким агар этса давойи жонимиз,
Унгадир ганжу дуру маржонимиз...

Дедилар ҳозиқ ҳакимлар ҳам шу тоб:
Чораву тадбирни кўргаймиз шитоб.

Ҳар биримиз бир Масиҳомиз магар,
Икки олам ичра танҳомиз магар.

Иншооллоҳ демайин, сўз қотдилар,
Бас, Худо кўрсатди, не ажзи башар⁴.

Тарки истиснони айтишдин мурод,
Ул кўнгил ботиллигидир, бенажот.

Ушбу истиснои⁵ бир зикр айламай,
Жонни истиснога берганлар талай.

Лек неча саъй этдилар айлаб даво,
Бўлди ранж афзуну ҳожат нораво.

Устухон бўлди канизак сарғайиб,
Шоҳ эса ўртанди кўздин ёш қуйиб.

Шарбат ичса, ҳосили сафро эди,

⁴ ажзи башар – инсоннинг ожизлиги.

⁵ истисно – иншооллоҳ, Худо ҳоҳласа.

Ичди бодом ёги, баттар қурғади.⁶

**Не ҳалила⁷ берди жиндак бир самар,
Сув ҳароратни оширди ҳар сафар...**

**Подшо табибларнинг ожизлигини кўриб, Худо даргоҳига
юз бургани ва авлиё билан учрашгани ҳикояти**

Шоҳ чун кўрди — ҳакимлар нотавон,
Турди, масжидга югурди шул замон.

Бордию меҳробга қўйди бошини,
Саждаохга тўқди кўздин ёшини.

Кетди хушдин, бир нафас топди фано,
Хушга келгач, сўзлади мадху сано:

Эй, ўзингсан соҳиби мулки жаҳон,
Сенга маълум ҳар не пайдову ниҳон.

Эй, ҳамиша қўллагувчи қўлимиз,
Сен нажот бер, биз йўқотдик йўлимиз.

Сен ўзинг: гарчи билармен сийратинг,
Сийратингни тилга келтиргил, дединг...

Шунчалар ёлборди, андоқ чекди роз,⁸
Марҳамат баҳрига тўлқин тушди боз.

Йиглар экан, уйқуси этди хуруж,
Уйқусида мўйсафидга келди дуч.

Мужда, эй шоҳ, деди ул, ҳожат раво,
Мушкулингга энди топгайсен даво.

Эртага келгай ҳакими ҳозикинг,⁹
Ҳозикинг, яъни амину содиқинг.

Ҳар иложин сеҳри мутлақ бил ани,

⁶ қурғамоқ – чанқамоқ.

⁷ ҳалила – меъда бузилганда ичиладиган аччиқ дори.

⁸ роз – сир.

⁹ ҳозик – уста, моҳир, тажрибали.

Ҳам мижозин қудрати Ҳақ бил ани.

Келди ул ваъда этилган кун, мана,
Офтоб шарқдин таратди нур яна.

Панжара ортида подшо интизор,
Сирли ул сиймони бир қўрмоққа зор.

Кўрди ул ногоҳ, келарди бир киши,
Чеҳрасида нури офтоб тобиши.

Ул келар эди мисоли бир ҳилол,
Борлигу йўқлик унинг олдида лол.

Ул хаёл эрди, уни кўрган замон,
Шул жаҳонни бир хаёл этгунг гумон.

Сулху жанглар ҳам хаёл эрса, не тонг,
Фахру нанглар¹⁰ ҳам хаёл эрса, не тонг.

Бир хаёлким, унда сехри авлиё,
Акс этарди нури бўстони Худо.

Тушда шоҳ кўрган азиз сайрон¹¹ бўлиб,
Келмиш эрди ул сари меҳмон бўлиб.

Ул ажаб меҳмонга пешвоз чиқди шоҳ,
Бағрига босди, деди: эй марҳабо!..

Икки денгиз бирлашиб, бир бўлдилар,
Икки жон оғушлашиб, бир бўлдилар.

Машуқам сенсан, деди шоҳ, ул эмас,
Иш чиқар ишдан жаҳонда ҳар нафас.

Ай, менга сен Мутафосен, мен–Умар,
Хизматингга эмди боғлармен камар...

¹⁰ нанг –уят.

¹¹ сайрон – сайр қилувчи(?)

Худованди валиюл тавфиқдин ҳамиша тавфиқ ва адаб риояти сўралгани ҳамда беадабликнинг касо- фатию заарлари баёни

Раббанодин барча истармиз адаб,
Беадаб кўрмас жаҳонда лутфи Раб.

Нозу неъмат тўла суфра ҳар маҳал,
Ер сари кўқдин инарди бебадал.

Йўқ, фақат эмас ўзига ул ёмон,
Беадаб ургай жаҳонга ўт ҳамон.

Лек Мусо қавмига молик неча кас
Дедилар: қайда саримогу адас?¹²

Манъ этилди шунда осмон неъмати,
Бизга қолди нон топишлик заҳмати.

Боз Исо этди шафоат, Тангри Ҳақ
Суфра йўллаб, суфрага тизди табак.

Боз густохлар адаб тарк этдилар,
Ҳар не ортганни олиб, беркитдилар.

Ёлвориб Исо дедиким, бу қилиқ
Ер юзидин кетмагай, қолгай аниқ.

Суфрадин нон еб, анга айтмай шукур,
Айblasанг уй соҳибин, бўлгай куфр.

Ул неча йўқсул, гадолар касридин,
Эшиги раҳмат ёпилди қайтадин...

Кўкда кўрмассан булут, бермай закот,
Шум вабо келгай зинодин, бенажот.

Этса сенга зулмату андуҳ зухур,
Боиси – бебоку густоҳлик¹³ эрур.

¹² адас – нўхат.

¹³ бебоку густоҳлик – кўркмасдан ва сурлик билан (?)

Кимки дўстига қабоҳат айласа,
Мард йўлин тўсгувчи бир номард ўша.

Нурга тўлмишдир адаб бирлан фалак,
Ҳам адабдин масъуму покдир малак.

Кун тутилса кўкда – густоҳлик сабаб;
Кўкдин ҳайдалди Азозил, беадаб...

Подшонинг илоҳий табиб ила мулоқоти, зеро у тусида шундоқ бир мулоқот этиш башоратини олган эди

Шоҳ қучиб меҳмонга чун лутф айлади,
Ишқи жон янглиғ юракка жойлади.

Қуллари пешонасидин ўпди ул,
Сўрди, оғир келмадими унга йўл?

Хол сўриб ул, тортди тўрга бир йўла,
Деди, ганж топдим ўзимга сабр ила.

Деди: эй нуринг башарга – дафъи ранж,
Ҳикматинг – Ас сабру мифтохул фараж,*
Сендин олгайдир жавобни ҳар савол,
Ҳал бўлур мушкул барি бекийлу қол.¹⁴

Дилда не бўлса, анга тафсир¹⁵ ўзинг,
Лойга ботган кимсага дасттир¹⁶ ўзинг.

Марҳабо, ё мужтабо ё Муртазо,
Ан тағабу жаъалқазо закулқазо.

Анта мавлал қавмиман лояштахий,
Қад радая калла лаън лам янатаҳий.*

**Подшо табибни беморни кўрсин учун унинг ёнига
бошлаб боргани**

Туз–таом берди, кўнгилни хушлади,
Сўнгра меҳмонни ҳарамга бошлади.

¹⁴ бекийлу қол – гап–сўзсиз.

¹⁵ тафсир – шарҳ қалиш, изоҳлаш.

¹⁶ дасттир – ёрдамчи, дастёр.

Сўйлади бир–бир кўнгил асрорини,
Сўнгра кўрсатди ўшал bemорини.

Хастага меҳру муруват кўрсатиб,
Ҳар не лозим, кўрди, текшириди табиб.

Деди: ҳар не дору–дармон боб–боб,
Фойда бермай, тани этмишди хароб.

Аввало билмоқ керак кўнгул сирин,
Астаъз–уллаҳа миммо афтурин.*

Хастага кўз солди, сирни англали,
Лек яшириди, шоҳга бир сўз демади.

Боиси сафро эмасди ул бутун,
Билса бўлгай, не ўтиндин не тутун.

Зоридин билди, нечук зор эрди дил,
Тан саломат, лек гирифтор эрди дил...

Келди ошиқлик кўнгилнинг зоридек,
Йўқ bemорлик кўнгил bemоридек.

Дарди ошиқ ўзгадир олам аро,
Ишқ –устурлоби* асрори Худо...

Ул тараф ё бул тарафданму келур,
Ишқ бадан мулкига чин раҳбар бўлур.

Қанча этмай ишқни мен шарҳу баён,
Ишққа дуч келсан, хижилдирман ҳамон.

Тафсири тил гар мудом равшан эрур,
Безабон ишқ дағи равшанроқ эрур.

Чун қалам ёзгай шитоб–ла сўзни, бас,
Ишққа етгач, сингай ул топгай шикаст.

Ақл ишқ шарҳида ожиз не тарийқ,¹⁷
Ишқ недир, ошиқ недир, англатди ишқ.

¹⁷ тарийқ – йўл, маслак.

Офтоб эрмиш далили офтоб,
Кел, далил истар эрсанг, кўргил шу тоб.

Ундан ҳар соя нишона кўрсатур,
Шамс нур жону жаҳона кўрсатур.

Соя тундек кўзга уйку келтирап,
Шамс чиқса, бас, инишаққул–қамар.*

Шамсдек ушбу жаҳона шамс йўқ,
Шамси жон боқийдир, унга амс¹⁸ йўқ.

Гарчи шамс фарддир жаҳонда, мен атай,
Унга монанд Шамсни ҳам тасвир этай.

Шамси жон келмиш жаҳонга мисли сир,
Ҳам шуурда, ҳам жаҳонда беназир.

Асли ганж деб сен тасаввур эт уни,
То тасаввур айлагайсен аслини.

То етишди бизга Шамсиддин* юзи,
Кўкда пинҳон бўлди Шамснинг орази.

Вожиб ўлгай, баски, айтдик номини,
Шарҳи рамзин сўйласак– инъомини.

Жон ёпишди доманимга,¹⁹ ул магар,
Топди чун Юсуф бўйидин бир асар.

Эслагил йилларча хуш суҳбатларинг
Суҳбат айлаб, топган ул неъматларинг.

Еру кўкни боз хандон айлагил,
Ақлу рух айшини чандон айлагил.

Ло тукллафний фаинний филфана,
Каллат аф ҳамий фала уҳсий–сана.

Кулли шайъин колажу ғайрул мафийк,

¹⁸ амс – завол.

¹⁹ доман – этак.

Иннатақлаф ав тақаллаф ла ялийқ.*

**Мен нетай, ёнимда ул ёр бўлмаса,
Бир томир жисимид ҳушёр бўлмаса.**

**Бу алам, бу айрилик, хуни жигар,
Шарҳини ҳозирча қўйгил, бошқа гал...**

**Қола атъамно фаоно жойеъун,
Ва аътажал филвакту сайфу қотетун.***

**Сўфи — вақт фарзанди эрмиш, эй рафиқ,
Галга солмас ишни ҳеч соҳиб-тарийқ.**

**Сен магар сўфийи мард эрмасмисан?
Йўқ бўлур, нақдингни нася айласанг...**

**Мен дедим: сир бўлса хущидир сирри ёр,
Сен ҳикоят зимнига қил эътибор.**

**Яхшидир сирри санамлар аслида
Бўлса ошкор бошқаларнинг баҳсида.**

**Ул деди: беркитма, ошкор сўйлагил,
Сўйлагил, дардимга дармон айлагил.**

**Парда очгил, сўйла ошкор, чунки ман
Ул санамни белибос кўрмоқчиман...**

**Мен дедимки, парда очсам, ул замон,
Бўлмагайсен, қолмагай сендин нишон.**

**Орзу қил, лекин бир оз ҳаддингни бил,
Бир сомон чўп бирла тоғни йиқмагил.**

**Ул қуёшким, бизга кўқдин нур тараф,
Гар яқинлашса, жаҳонни ёндирад.**

**Фитна, хунрезликни орзу этмагил,
Шамс Табризийни, қўй, эслатмагил.**

**Интиҳо билмас бу савдо, ортга қайт,
Ул ҳикоят охири не бўлди, айт.**

Канизак дардини аниқлаш учун ҳакимнинг подшодаи уларни холи қўйишни сўрагани

Деди: эй султон, бўшатгил хонани,
Ҳам йироқ тут ошино, бегонани.

Қолмасин даҳлизда то бир кимса ҳам,
Хастадан бир нарсани сўрамоқчиман...

Хона қолди холи дар—девор ила,
Қолди ёлғиз ул табиб бемор ила...

Шаҳрини сўрди, дедиким, эй малак,
Ҳар шаҳар аҳлига бир дармон керак.

Аҳли шаҳринг ичра энг аълоси ким?
Ул қариндошингму? — деб сўрди ҳаким.

Сўнг томир тутганча, қиздин сўрди ул:
Шум фалакдин не жафолар кўрди ул?...

Гар тикан ботса оёқقا, бегумон,
Тиззага олгунг оёқни шул замон.

Игна бирла чиқмаса ул бир йўла,
Лаб босиб, олмоқ бўлурсан тиш била.

Бас, тикан ботса оёқقا, бу азоб,
Дилга санчилса, не бўлғай, бер жавоб.

Дилга санчилган тиканни ҳар киши,
Кўрса, ғам—андуҳга бормасди иши.

Гар эшак кетига қистирсанг тикан,
Дум қисищдан бошқани билмас экан.

Оғритар кўпроқ қисилганда думи,
Оқил ўлсайди, оларди уни.

Етмагандек, ул яна життак отар,
Бир тикан деб ўзни юз абгор этар.

Ул ҳаким кўп оқилу доно эди,
Ҳам тикан олмоққа хўп усто эди.

Сўрди қиздан ақраболар ҳолини,
Дўстлари, ўртоқлари ахволини.

Қиз ҳакимга сўйлар эрди номма—ном,
Шаҳр аро кимлардир ул аҳли киром.²⁰

Гар қулоғи қиз сўзини терса—да,
Бор хуши эрди томирнинг зарбида.

Чун томирнинг зарбидин бўлгай аён:
Ким эмиш бу қизга мақсуди жаҳон.

Дўстлари, сирдошлари ким, сўйлади,
Сўзни сўнг бошқа шаҳарга бойлади.

Сўйлади, шаҳрини тарқ айлаб, кейин,
Қай шаҳарда, неча муддат бўлганин.

Сўнгра қайга борди, қайга етмади,
Сўйлади, лек томири қилт этмади.

Эслади кўп кимсаларни ул малак,
Ким билан бўлди яна нону намак.

Қиз ҳикоят этди, бир гап қолмади,
Лек томирда бир аломат бўлмади...

Ул канизак томири уйғонди сал,
Сўз Самарқанд устига етган маҳал.

Томири тарқ этди ўз оромини,
Тилга олган чоғда заргар номини.

Чун ҳаким ул рози дилни тинглади,
Боиси дарду балони англади.

Сўрди қиздан: қай маҳалла, қай гузар?
Сарипул, деди, кўйи Фотфар²¹...

Сўнг табиб дедики, билдим, чекма ғам,

²⁰ киром – меҳрибонлар, сахийлар.

²¹ Фотфар – маҳалла номи.

Мен сенинг дардингта дармон айларам.

Чора этгум, дарду андухинг кетар,
Бўйлаким, ёмғир чаманга наф этар.

Чекмагил ғам, мен сенинг дардинг олай,.
Бир падардек муниси жонинг бўлай.

Лек бироғга бу сириңгдин урма дам,
Гарчи подшо сўрса, қистоқ этса ҳам.

Махрами розингни ёлғиз дил билур,
Не муродинг эрса, ул ҳосил бўлур.

Дер Расулуллоҳки, кимки сир тутар,
Сирни сир айлаб, муродга ул етар...

Доналар чун ерга пинҳон бўлдилар,
Барқ уриб сўнг сабза, бўстон бўлдилар.

Симу зар гар бўлмаса қўздин ниҳон,
Бўлмас эрди симу зар бергувчи кон...

Ул ҳаким чун лутфу ваъда айлади,
Ҳар не қўркувни кўнгилдин ҳайдади.

Ваъдалар бўлғай ҳақиқий, дилпазир,
Ваъдалар бўлғай мажози тосагир.²²

Ваъдайи аҳли карам – нақди сафо,
Ноаҳллар ваъдаси – ранжу бало...

**Ҳакимнинг беморни тарқ этиб, подшо ҳузурига этиб, унга арз
қилигани**

Турди сўнг ул, озими шоҳ айлади,
Барча гапдин шоҳни огоҳ айлади.

Дедиким, тадбир этиб, ул мардни,
Ҳозир айлаб, даф қиласлик дардни.

²² тосагир – кўнгилни ҳайтуга ботибуручи ишодчи.

Ҳа, ўшал заргарни дарҳол чорлагил,
Олтину хильъат–ла кўнгилни овлагил...

Шоҳнинг заргарни олиб келиш учун Самарқандга элчилар юборгани

Шоҳ бир–икки кишини танлабон,
Элчи этди, айлади йўлга равон.

Элчилар шаҳри Самарга ётдилар,
Топдилар заргарнию арз этдилар:

Эй латиф, устоди комил маърифат,
Санъатингдин эл аро мадху сифат.

Шоҳимиз хушлаб сенинг заргарлигинг,
Ихтиёр этди бугун меҳтарлигинг.

Сенга хильъат²³ йўллади, зар бирла сийм,
Ол буларни, шоҳга бўл хосу надим.

Молу хильъатни кўриб заргар шу дам,
Шаҳрини тарк этди, фарзандларни ҳам.

Шоду шодмон йўл босарди ул, магар,
Шоҳнинг қасд этганидин бехабар.

От суради, соҳиби суръат эди,
Хун баҳоси – устида хильъат эди.

Эй бўлиб бундоқ сафарга юз ризо,
Ўз оёғи–ла юриб сўйи қазо.

Талпинурсан давлату иззат сари,
Лекин Азроил демишким: кел бери...

Етди манзилга ўшал марди ғарib,
Шоҳга бошлиб борди заргарни табиб.

Йўлда кўп кўрсатдилар лутфу ниёз,
Токи ёндиргай уни шаъми тироз*

²³ хильъат – тўн, мукофот тариқасида бериладиган уст кийим.

Кўрди чун заргарни, таъзим этди шоҳ,
Сийму зарни унга таслим этди шоҳ.

Шунда ҳозиқ айтди: шоҳим сийлагил,
Ул канизни доги инъом айлагил.

То канизак кўнглини хуш айласин,
Васл суйин дафъи оташ айласин...

Шоҳ инъом этди ул гулёрни,
Интизор ёрига қўшди ёрни.

Олти ой ўтди ародин хушком,
Қиз соғайди, бас, сиҳат топди тамом.

Шунда пайт пойлаб ўшал ҳозиқ ҳаким,
Тутди заргарга ажалнинг шарбатин.

Ул эриб, ҳусну жамоли қолмади,
Қиз боқиб, майли висоли қолмади.

Қовжираб қолди тани, сарғайди юз,
Қиз дилини аста–аста босди муз...

**Заргарнинг заҳар бериб ўлдирилиши ҳавои нафс ёхуд ёмон
бир ниятнинг натижаси бўлмай, балки ишорати
илоҳий эканлиги баёни**

Гарчи ул заргарни ўлдирди ҳаким,
Боиси – уммид эмасди ё ваҳим.

Бўлмади бул азбаройи таъби шоҳ,
Бўлмас эрди, бўлмаса амри илоҳ.

То Хизр кесди гўдакнинг бўғзини,
Англамас омий бу сирнинг магзини.

Улки олмишдир ваҳий – Ҳақдин жавоб,
Ҳар не қилса, қилмиши айни савоб.

Кимки жон бермиш гар ўлдирса, раво,
Улки ноиб, дастидир – дasti Худо.

Ўпгил И smoил каби* олдида ер,

Шоду хуррам бош кўйиб, жонингни бер.

Токи жонинг ханда ургай то абад,
Мисли Аҳмад жони топгандай аҳад.*

Ошиқ аҳли жон берурлар шодумон,
Ёри ўз илки-ла ўлдирган замон.

Шоҳ уни ўлдирмади шаҳватни деб,
Бадгумонликни ўзингга кўрма эп.

Сен гумон этдингки, ифлос – қилмиши,
Қилмишида тозалик эрди иши.

Бас, нечундир бул риёзат, бу жафо?
Нукрани кулдин айирмоқ – муддао.

Ўтказиб яхши-ёмонни басма-бас,
Қайнатиб, олтин олиш эрди гараз.

Етмасайди унга илҳоми илоҳ,
Ит бўларди балки, бўлмас эрди шоҳ.

Зотида йўқ эрди бир ҳирсу ҳаво,
Яхшилик қилди ва лекин баднамо.

Кема бўлди Хизр илкидин тешик,
Ул шикаста бор эди юз яхшилик.

Ул Мусоки соҳиби нурү ҳунар,
Парда тутмиш, беканот силкитма пар.

Ул қизил гулдир очилган, хун дема,
Ул ақлдин маст эрур, мажнун дема.

Кимки тўкса бир мусулмон қонини,
Коғир ўлгум, тилга олсам номини.

Ларза солгай Аршга ҳам мадҳи шақий,²⁴
Бадгумон бўлгай бу сўздин муттақий.²⁵

²⁴ мадҳи шақий – ёмонни мақташ, мадҳ этиш.

²⁵ муттақий – тақвадор.

Шоҳ бўлса, юртга огоҳ бўлсин ул,
Хос бўлсин, хоси Оллоҳ бўлсин ул.

Гар кишини бўйла бир шоҳ тортадир,
Сўйи баҳту давлату жоҳ тортадир.

Қаҳрида гар кўрмасайди наф у,
Бўлмас эрди лутфи мутлақ қаҳржӯ...

Гар бола тиг ваҳмидин титрар давом,
Она шўрлик ғам чекар, лек шодком.

Битта жон олгай–да, юз бир жон берар,
Улки ҳиммат айламай, эҳсон берар.

Сен ўзингдин чун қиёс этдинг, бироқ
Кўп йироқ тушдинг, назар сол яхшироқ...

Румий рубоийларидан

Ай дил, кўзингни оч, жаҳон ўтгусидур,
Умринг бу жаҳонда ройгон²⁶ ўтгусидур.
Тан манзилида маҳбусу ғофил қолма,
Манзил ошá манзил карвон ўтгусидур.

* *

Жоним берайин, ол уни, жондин кечма,
Дилдан кечайин, ол, у жаҳондин кечма.
Сен ўқсану мен эсам камонмен ҳануз,
Эй ўқ, сабр айла, камондин кечма...

* *

Кўнглим дуди бир нишони савдо, эй дил,
Ҳар лаҳза ул дуд кўнгилда пайдо, эй дил.
Конлар неча мавж урар менинг бағримда,
Тошгайму эди бўлмаса дарё, эй дил...

* *

Кўнглимни санама мубтало истармен,
Жонимга неча тири²⁷ бало истармен.
Кўйингда агар кечмаса умрим, санамо,
Конлар ютадирману қазо истармен...

* *

²⁶ ройгон – йўлдан топилган, текин, текинга келган нарса.

²⁷ тир – ўқ, камон ўқи.

Сокий қуядир бодаи ҳумро,²⁸ на қилай?
Гар бўса талаб айласа жоно, на қилай?
Иқболи висол ҳозир экан, кутмасмен,
Кутмоққа яна бўлмаса маъно, на қилай?...

* *

Сенданми чу безор бўлайин? Йўқ, йўқ, йўқ!
Бир бошқасига ёр бўлайин? Йўқ, йўқ, йўқ!
То боги висолингда фақат гул кўрдим,
Гулдин кечибон, хор бўлайин? Йўқ, йўқ, йўқ!

* *

Кўнглим ҳавасинг била рубобдир, рубоб,
Ҳар пораси ўртаниб кабобдир, кабоб.
Дилдорки дардимга боқиб хомушдир,
Хомушлиги менга минг жавобдир, жавоб...

* *

Мажнуни паришонинг ўзим, илким тут,
Саргаштаву ҳайронинг ўзим, илким тут.
Ҳар ҳоли харобда бир мададкор бўлай,
Ул бесару самонинг ўзим, илким тут...

* *

Эй сарви равон, ҳеч хазонлик кўрма,
Эй чашми жаҳон, ҳеч ёмонлиқ кўрма.
Эй жон, ки жон дер сени осмону замин,
Роҳат бори кўргилки, зиёнлиқ кўрма...

* *

Эй бош, сабаб сенда, сабаб сенда, сабаб,
Эй тан, ажаб сенда, ажаб сенда, ажаб.
Эй дил, талаб сенда, талаб сенда, талаб,
Эй жон, тараб²⁹ сенда, тараб сенда, тараб...

* *

Юзингда боқиб юзлари гулшан эрдим,
Кўзингга боқиб кўзлари равшан эрдим.
Дедимки, йироқ тутай ёмон кўзлардин,
Ёнингда ёмон кўзли магар мен эрдим?...

* *

Эй жону жаҳон, жону жаҳоним қайда?
Эй ой, замину осмоним қайда?
Сен майни қўлимгамас, лабимга тутгил,
Мастлик била билмасам: даҳоним қайда?...

²⁸ ҳумро – қизил.

²⁹ тараб – шод-хуррамлик, завқ.

* *

Ҳар лаҳза ғаминг чекиб, ғаминг олгаймен,
Ҳар лаҳза ғаминг била яна қолгаймен.
Ҳарчандки ғаминг чекиб—чекиб жон бердим,
Ғам улки, ғаминг чекиб—чекиб, толгаймен...

* *

Лаълинг, санамим, ҳамиша хандон бўлгай,
Ошиқ, сен ила хурраму шодон бўлгай.
Ҳар кимса сени қўрсаю гар бўлмаса шод,
Бахт юзини кўрмагай у, сарсон бўлгай.

* *

Жонимки, ҳариф³⁰ эрди, бегона эмиш,
Ақлимки, табиб эрди, девона эмиш.
Вайронага шоҳлар беришар ганж, ажаб,
Вайрона дилим ганж ила вайрона эмиш...

* *

Мен ўлсам агар, бошимда гирён бўлманг,
Жононима топширингу нолон бўлманг.
Жонсиз у лабимга лаб кўйиб жононим,
Жон менга ато айласа, ҳайрон бўлманг...

* *

Эй муниси рўзгор, нечуксан менсиз?
Эй ҳамдаму ғамгусор, нечуксан менсиз?
Мен бори ҳазонманду ҳаробман сенсиз,
Эй юзлари гулбаҳор, нечуксан менсиз?...

* *

Мен зарраву хуршедлик ойим сенсан,
Бемор ғамингману давойим сенсан.
Учмоққа қанот йўқ, vale учгайман,
Сомон бўлибман, қаҳрабойим сенсан...

* *

Дедим, санамо, магарки жононим ўзинг,
Жонимни нисор этай сенга, жоним ўзинг.
Муртад бўлайин, агарда тушсам айру,
Эй жону, жаҳон, куфр или иймоним ўзинг...

* *

Хушдирки бугун жисминг аро жон бўлса,
Қаршингда даги бир руҳи жонон бўлса.
Булбул каби дилда доги ҳижрон бўлса,
Маскан сенга эрта—кеч гулистон бўлса.

* *

Дерлар: ҳама ишқ ҳавоий номдир, ёлғон,

³⁰ ҳариф – ўртоқ, шерик, улфат.

Дерлар яна: ишқ умиди хомдир, ёлғон.
Бахт юлдузи кўқдамас, шу жонимда яшар,
Дерларки, баландлик неча томдир, ёлғон...

* *

Гар бўлса умр, боз бергайди худо,
Гар умри фано бўлмаса, накд умри бақо.
Ишқ оби ҳаёт эрур, унинг мавжига кир,
Ҳар қатраси бир ҳаёт эмиш, сенга фидо...

* *

Сўрдимки, қаердадир, ниғоро, хонанг?
Дедики, дилингdir ул — ўшал вайронанг.
Вайронага мен, қуёш, нечук киргаймен?
Эй, маст, ҳароб бўлгай ул кошонанг!...

* *

Нафсим итини, дедимки, мен пир айлай,
Тавба ипидан бўйнига занжир айлай.
Ҳар ерда ҳаром кўриб vale ул кўппак
Занжирни узар бўлса, не тадбир айлай?...

* *

Гар балиқ эсанг, сузгали дарёйинг ўзим,
Гар оху эсанг, кезгали саҳройинг ўзим.
Мен сенга асирману сен — менга нафас,
Сурнайнинг сурнайнинг сурнайнинг ўзим...

* *

Ишқ нашъаси бу кеча мудомдир, мудом,
Жому майи лаъл бизга давомдир, давом.
Оху ғаму андиша — ҳалолдир, ҳалол,
Қўй, уйқуни ўйлама — ҳаромдир, ҳаром.

Рашидиддин Фазлуллоҳ Ҳамадоний (1247–1318)

Рашидиддин Фазлуллоҳ ибн Абул Хайр Али Ҳамадоний 1247 иили Ҳамадонда туғилган. Унинг ҳаёти тўғрисида маълумотлар кам сақланиб қолган. Турли манбаларда айтилишича, Рашидиддин, отабоболари каби, мўғул хонлари саройида юқори лавозимларда хизмат қилган.

Рашидиддин ўз даврининг буюк қомусий олими бўлган эди. У асли табиб бўлса-да, тарих ва илоҳиётга оид сарлари унга шуҳрат келтирди. У “Китоб–ул ахиё ва ал асар” номли қомус яратгани маълум. “Мифтоҳ–ут–тафсир” асари эса Куръон шарҳига бағишланган. Уч жилдан иборат “Мажмуаи Рашидия” асари эса Шоғъия мазҳабига бағишланган ва араб тилига таржима қилинган.

Рашидиддинга шуҳрат келтирган асари “Жомеъ–ут–таворих” дир. Асар форс тилида ёзилган. Тарихшуносликда кашфиётчи бўлган Рашидиддин номусулмон бўлган халқларнинг тарихини уларнинг манбалари асосида, айни пайтда дунё халқлари тарихидан ажратилмаган ҳолда ўрганиш зарурлигини алоҳида таъкидлайди.

“Жомеъут–таворих”да келтирилган адабий парчалар, ривоятлар тарихий жараёнга, тарихий ҳақиқатга аниқлик киритадиган далиллар сифатида қаралиши керак.

Бир сўз билан айтганда, Рашидиддин тарихий ҳақиқат билан адабиётни бирлаштирди, у ҳам тарихчи олим, ҳам нозиктабъ ижодкор сифатида ўзини намоён қилди. Чингизхон ва унинг авлодлари тўғрисидаги ҳикоятлар шундан далолат беради. Рашидиддиннинг ўз таъбири билан айтганда, “шоирлар ва тарихчилар даврнинг хабарини энг яхши етказувчилардир”. Рашидиддин бу гапи билан асаддаги ривоятлар асосида ётган тарихий ҳақиқатларга ишора қилган эди.

“Жомеъу-т-таворих”дан

Ўғуз ва баъзи туркий уруғларнинг келиб чиқиши тўғрисида

Мусулмон тарихида айтиб ўтилганидай ва яхудий халқининг “Таврот”ида* ёзилганидай, Нуҳ пайгамбар — жойи жаннатда бўлсин— ер юзини шимолдан жанубга уч қисмга бўлди. Биринчи қисмини ўғилларидан бири Хомга берди. Хом қора танлиларнинг уруғбошиси бўлди. Иккинчи қисмини Сомга берди. Сом араб ва форсларнинг уруғбошиси бўлди. Учинчи қисмини Ёфасга берди. Ёфас туркларнинг уруғбошиси бўлди. Нуҳ Ёфасни Шарққа жўнатди. Мўгуллар ва турклар ҳам шу воқеани айтадилар. Турклар Ёфасни Булжа хон¹ деб атаганлар ва ҳозир ҳам шундай деб атайдилар. Лекин, Булжа хон ҳақиқатан ҳам Нуҳнинг ўғли ёки набираси бўлганини аниқ билмайдилар. Булжа хон Нуҳнинг наслидан ва унинг замонига яқин бўлгани ҳақиқатта тўғри келади. Ҳамма мўгуллар, турк қавмлари ва барча кўчманчилар Булжа хоннинг наслидан келиб чиққан. Бунинг батафсил тафсилотини куйидагича баён қиласидилар.

Булжа хон кўчманчи эди. Унинг ёзги қароргоҳи Ўртақ* ва Қазтоғда* жойлашган эди. Бу жойда баланд тоғлар бўлиб, Ионж деган шаҳар ҳам бор эди. Булжа хоннинг қишиқи қароргоҳи ҳам шу атрофларда — Бурсун, Кўкён ва Қоркурум деган жойларда эди. Қоркурумни Қорақурум деб ҳам айтадилар. Шу жойлар яқинида Талас ва Қари Сайрам шаҳарлари бор эди.

Қари Сайрам — қадимий ва гоятда қатта шаҳар. Кўрганларнинг айтишича, шаҳарнинг бу бошидан нариги четигача бир кунлик йўл, киркта дарвозаси бор. Ҳозирги пайтда бу шаҳарда мусулмон турклар истиқомат қиласидилар. Шаҳар Қайдунинг* қўли остида бўлиб, Кунжи улусидан* саналади. Унинг насллари ўша жой яқинида. Булжа хон Диб Якуй деганинг ўғли эди. “Диб”— мунозара ёки лавозим жойи деган маънони билдиради, “Якуй” эса бутун қабилалар устидан хукмронлик қиласидиган одам деганидир. Бу ўғил кучли бўлгани учун отасидан устун келиб, шоҳ бўлишга лойиқлигини исботлади. Унинг тўртта ўғли бор эди. Ўғилларнинг исми Қорахон, Ўрхон, Кўзхон ва Гўрхон эди. Бу халқларнинг ҳаммаси динсиз эди. Қорахон отасининг ўрнига таҳтга ўтирди. Қорахон ўғил кўрди, ўғли уч кунгача онасини эммади. Онаси эса йиглаб илтижо қиласиди. Ҳар кун кечаси она туш кўрар, тушида ўғли гўё унга шундай деяётгандай бўларди: “Эй она! Агар сен ҳақиқий худога ибодат қилиб, муҳаббат кўйсанг, мен сенинг сутингни эмаман”.

¹ яъни Абулжаҳон

Эри Қорахон ва бутун халқ ҳали танҳо худони билмагани учун, аёл “Агар танҳо худога сажда қилаётганимни билиб қолсалар, болам билан бирга ўзимни ўлдирадилар”, деб кўркарди. Аёл яширинча ҳақиқий худога тавба қилди ва комил ишонч билан Қодир худонинг ҳақиқатини севгучи бўлди — у шуҳрат топиб, ҳаммадан устун бўлсин! Гўдак онасининг кўкрагини эма бошлади. Бир ёшга етганда, фавқулодда покиза ва чиройли бола бўлди, манглайида етук ақлнинг ва ҳақиқий имон йўлида раҳнамоликнинг аломатлари ялтираб турарди. Шунда отаси Қорахон ўғлидаги бу аломатларни кўриб, айтди. Халқимиз орасида бунака қиёфадаги, бундай ҳусндор бола ҳали туғилмаган эди. Менинг ўғлим ўз тенгдошлари ва ўзига ўхшаганлар орасида улуг, ҳурматта сазовор бўлади, шубҳасиз, комиллик даражасига етади”.

Болага исм қўйиш муносабати билан отаси қариндош-уруғларини маслаҳаттага йиғди. Бир ёшли бола тилга кириб: “Мени Ўгуз деб айтинглар”, деди. Шу ерда ҳозир бўлганлар бу ахволдан ҳаддан ташқари ҳайратга тушдилар. Улар, чақалоқнинг айтганларига кўра, уни Ўгуз деб атадилар. Унинг бу сўзи Қодир худонинг ҳақиқатига амал қилишининг қатъий аломати эди.

Ўгуз вояга етгач, отаси Қорахон жиянларидан бирига — Кўзхоннинг қизига унаштириб қўйди. Қиз ниҳоятда чиройли ва ақлли эди. Ўгуз ҳеч кимга билдиrmай қизга айтди: “Агар сен ҳақиқий худога итоат этиб, илоҳий ҳақиқатга чин дўст бўлсанг, мен ҳам сенга қўнгил қўйиб, бир ёстиққа бош қўяман”. Қиз бу таклифни ўзи учун имконсиз деб билди ва Ўғузнинг маслаҳатига кулоқ солмасдан, деди: “Бу гапингни отангга айтаман, токи у сени йўқ қилсан”. Оқибатда Ўгуз қизга эътибор қилмади, мойиллик ҳам билдиrmади. Отаси кўрдики, Ўгуз бу қизни севмас экан, иккинчи укаси Гўрхоннинг қизига унаштириди. Қизни Ўгузга унаштирганларидан кейин, Ўгуз бу қизга ҳам ўша гапларини айтди. Лекин қиз унинг таклифини рад этиб, ҳақиқий динни қабул қилмади. Ўгуз бу қизга ҳам қўнгил қўймади ва қизга яқинлашмади. Қорахон кўрдики, Ўгуз бу қизга ҳам қўнгил қўймаяпти, иккала хотинидан биронтасига ҳам яқинлашмаяпти. Қорахон ўғлининг хоҳиши билан учинчи укаси — Ўрхоннинг қизига унаштириди. Ҳали қизни уйларига олиб келмаган эдилар, бир куни Ўгуз овдан қайтаётиб, дарё бўйида Ўрхоннинг қизини кўриб қолди. Қиз кийимлар юваётган чўриларини кузатиб турган эди. Ўгуз қизга яқин келиб, унга деди: “Биласанки, мен иккала амакимнинг қизларига уйланган эдим, лекин мен уларни севмайман, улар билан алоқа қилмайман. Сабаби шуки, улар самовий худога имон келтирсинглар, унга эътиқод қўйсинглар, деб истаган эдим. Лекин иккаласи ҳам менинг гапимга кирмадилар, сўзимни рад қилдилар. Энди эса менга сени унаштиридилар. Агар сен танҳо худони эътироф этсанг, унга имон келтирсанг, сенга уйланаман, сенга қўнгил қўяман”. Қиз шундай

жавоб берди: “Мен ҳақиқий худони билмайман, асло хабарим йўқ. Лекин биронта сўзингни, буйрганинг ерда қолдирмайман, сенинг амрингга итоат этиб, қулоқ соламан.” Ўғуз деди: “Юракдан истаганим шудир, сен илоҳий ҳақиқатга имон келтириб, севгин, деб амр қиласман”. “Сенинг айтгайнларингга розиман”, деб жавоб берди қиз. Шундай қилиб, қиз ҳақиқий динни қабул қилди ва илоҳий ҳақиқатни севди.

Шундан кейин Ўғуз уни олди, унга кўнгил кўйди, ҳар доим унга яқинлашди, бошқа хотинларига эса яқинлашмади. Ўғуз ҳақиқий худони таниб, солиҳ бўлгани учун отаси ва амакилари билан гаплашишини истамас эди. Чунки улар имонсиз эдилар. Шунинг учун доимо улардан узоқ туришни истар, улардан қочарди. Бир ўзи овга борар, ҳар доим араб тилида “Оллоҳ” деб худонинг исмини айтарди. Бу сўзнинг маъносини ҳеч ким билмасди. У ҳар доим ажойиб овоз билан “Оллоҳ!” деб хитоб қиласди. Қариндош–уруглари “Ўғуз бу сўзни эшитилиши ёқимли бўлгани учун, вақтини чоғ қилиш, эрмак учун айтяпти, бу сўз уни одат бўлиб қолган”, деб ўйлардилар.

Бир куни Қорахон келинларига зиёфат уюштириди, уларга меҳрибонлик кўрсатиб, сўради: “Иккала катта келинларим кичигига қараганда чиройлироқ. Лекин ўғлим катталарига қараганда, кичигини севади. Нега у ҳар доим кичигига боради, у билан муомала қиласди, катта хотинларига эса асло эътибор қиласмайди?” Иккала келин эрларидан норози бўлиб, уни жуда ҳам рашк қиласдилар. Қулай фурсат топиб, эрларига қарши чиқиб, дедилар: “У бошқа динни қабул қилган — ер ва осмонни яратган худога имон келтиради. У бизни ҳам шунга кўндиromoқчи бўлди, лекин унинг таклифини рад қилдик, унинг гапларига эътибор бермадик. Шу сабабдан у бизга ёмон ниятда бўлади. Нариги келинингиз эса, ўғлингизга ўхшаб, худога имон келтиради, у билан маслакдош бўлди. Табийки, эри уни яхши кўради, бизни эса кўрарга кўзи йўқ”.

Бу пайтда Ўғуз навкарлари ва баъзи дўстлари билан бирга овда эди. Қорахон укаларини, жиянларини, қариндош–уругларини, амирларини тўплаб, деди: “Ўғлим Ўғуз болалигида тақдир тақозоси билан эрка, жуда қобилиятли эди. Мен ҳам унга бутун юрагим билан боғлангандим. Лекин ҳозир у ёмон иш қилибди: бизнинг динимиздан қайтиби. Шунинг учун уни тирик қолдириб бўлмайди”. Йигилганларнинг ҳаммаси ғазабга келди, ҳамма бир овоздан Ўғузни ўлдиришга қарор қилди.

Ўғузнинг имондаги бир хотини бу воқеани эшигтгач, ўша заҳоти ишончли қўшни аёлни унинг олдига жўнатди ва воқеадан хабардор қилди. Ўғуз жангга тайёрланди. Ҳамма навкарларини ва дўстларини ҷақириб, воқеадан хабардор қилди. Улар ов қилаётган жойларидаёқ бир–бирлари билан бирлашди. Отаси, амакилари, қариндош–уруглари Ўғузни ўлдириш учун бирлашдилар. Иккала томон қўшинни ҳарбий

тайёргарликка келтириб, жанг бошладилар. Бу жангда душман ўқи Корахонга тегиб, яраланди ва ҳалок бўлди. Амакилари ва Ўғузнинг қабиласидан кўпчилик Корахонга қўшилганлари учун, улар бир бирлари билан етмиш беш йил урушдилар, улуслар ва жангчилар ўзаро тортишдилар.

Охир-оқибатда Ўғуз ғалаба қилиб, Талас ва Сайрамдан тортиб Бухорогача бўлган вилоятни босиб олди. Бу вилоят сўзсиз Ўғугза қарайдиган бўлди. Ўғугза қўшилмаган баъзи амакилари, ака-укалари ва жиянлари ундан шарқ томонда жойлашдилар. Улар, ҳамма мўгуллар бизнинг уруғдан тарқаган, деб ҳисоблайдиган бўлдилар. Бу даврда мўгуллар имонсиз эдилар. Вакт ўтиб, улар ҳам Чингизхон насли билан бирга танҳо худога эътиқод қиладиган бўлдилар.

Бу вилоят Ўғугза итоат этди. Ўғузнинг ҳукмронлиги мустаҳкам бўлгач, у олтин чодир ўрнатди ва катта зиёфат ташкил қилди, қариндош-уругларига, амирларга хурмат кўрсатди, ҳамма жангчиларини сийлади. Ўзига қўшилган амакиларига, уругларига уйғур деб ном берди. Чунки туркий тилда бу сўзнинг маъноси — *уюшмоқ* ва *ёрдам бермоқ* деган маънони билдиради. Уйғурларнинг ҳамма қабиласи уларнинг наслидан келиб чиққан. Бошқа қабилани қангли деб номлади. *Қипчоқ, қалач ва оғоч эри* қабилалари ҳам Ўғугза қўшилган ва унинг насли билан аралашган халқдан келиб чиққан. Ҳар бир қабиланинг номланиш сабаблари қуидаги бўлимларда батафсил баён қилинади.

Ўйғур

Ўғуз билан отаси ва амакилари ўртасида танҳо худога сажда қилиш оқибатида душманлик пайдо бўлгандан кейин, улар ўзаро уруш бошладилар. Ўғузнинг баъзи қариндошлари унга қўшилдилар, у томонга ўтиб, унга ёрдам бердилар. Баъзилари эса отаси, амакилари ва укалари томонга ўтдилар. Ўзига қўшилиб, ёрдам берганларга Ўғуз уйғур деб ном берди. Бу сўз туркийча бўлиб, форс тилидаги маъноси “У бизга қўшилиб, рози бўлиб ёрдам берди” деган маънодадир.

Бу халқ доимо Ўғуз билан бирга эди. Ўғуз бошқа давлатларни босиб олмоқчи бўлганда, улар менинг давлатим худудида бўлсин, деб уйғурларни тогли худудлардан қайтариб олиб келди. Улар Ўғуз қайтиб келгунча, унинг давлатини қўриқлаб турди. Уйғурларнинг ҳамма қабиласи ана шу халқдан келиб чиққан. Тамом.

Оғоч³ эри

Бу ном қадимги даврларда бўлмаган эди. Бу вилоятларга Ўғуз қабиласи келганда, шу ердаги ўрмонда бир одамнинг бошпанаси бор

³ яъни ёғоч.

эди. Бу одамни ўрмон номи билан “оғоч эри” деб аташарди. “Оғоч эри” — “ўрмон одами” деган маънони билдиради. Шу сингари, ўрмон ёнида бошпанаси бўлган мўгул қабилалари ҳам *хойин ирган* — *ўрмон қабиласи* деб юритилган.

Ўғуз билан бирга бўлган туркманлар ҳам уйғурлар билан кўшилдилар. Юқорида эсланган қабилалар билан бирдир.

Гарчи дастлаб Ўғуз ҳамма қабилаларни уйғур номи билан юритган бўлса ҳам, бу қабилалардан бир нечаси алоҳида номлар билан машҳур бўлиб кетгандан кейин, юқорида сабаблари кўрсатилганидай, *уйғур* сўзи бошқаларига ишлатиладиган бўлди, улар шу ном билан аталадиган бўлди.

Ўғузнинг ўғилларидан 24 та уруг келиб чиққан. Ҳар бири алоҳида ном ва лақаб олган... Дунёдаги ҳамма туркманлар юқорида эслатилган уруғлардан ва Ўғузнинг 24 ўғлидан келиб чиққан. Қадимда туркман сўзи бўлмаган. Ҳамма кўчманчи қабилалар ташки кўринишига кўра, туркларга ўҳшаган бўлганлари учун умумий равишда турклар деб номланган. Лекин ҳар бир қабиланинг мълум ва маҳсус лақаби бўлган эди. Ўғузнинг бу қабилалари ўз вилоятларидан Мовароуннаҳр мамлакатларига ва Эрон юртига келганларидан кейин, бу ерларда кўпая бошладилар. Сув ва ҳавонинг таъсирида уларнинг ташки қиёфаси аста—секин форсларнинг қиёфасига ўҳшайдиган бўлдилар. Улар ҳақиқий форс бўлмаганлари учун, тоҷик ҳалқи уларни туркман деб атадилар. Бу туркка ўҳшаган деганидир. Шу сабабдан бу ном остида Ўғузнинг ҳамма қабилаларининг уруғларини умумлаштирилар. Улар энди туркман номи билан машҳур бўла бошладилар. Ўғузнинг ўғилларидан келиб чиққан 24 уруғдан ярми — кўшиннинг ўнг қанотига, ярми — чаپ қанотига мансуб. Эндиликда бу қабила ва уруғларнинг ҳар бири ўз илдизи ва шоҳобчасини, яъни қайси ҳалқдан эканини билади. Бунинг изоҳи қўйидагича:

Ўғузнинг олтига ўғли бор эди. Уларнинг исмлари қўйидаги тартибадир: Кун, Ой, Юлдуз, Қўк, Тог, Денгиз. Ўғуз Эрон, Турон, Шом, Миср, Кичик Осиё, Франк давлатларини эгаллаб олгандан кейин, ўзининг асл юрти Ўртоғ ва Кўзтоққа қайтиб келди. Бу ерга қайтиб келгандан кейин, катта курутой чақирди. Баланд, олтин чодирини ўрнатиб, катта зиёфат уюштириди. Айтишларича, бу зиёфатга тўққиз юзта той ва тўқсон мингта қўй сўйган эканлар. У ҳамма хотинларини, болаларини, амирларини, лашкарбошиларини чақирди, ҳаммаларига меҳрибонлик кўрсатди. Айниқса, олти ўғлига алоҳида меҳрибонлик ва илтифот кўрсатди. Улар отаси билан бирга турли мамлакатларни босиб олишда доимо отасининг ёнида бўлган, ғайрат кўрсатиб, қилич солган эдилар.

Орадан бир неча кун ўтгач, ўғиллар биргаликда овга жўнадилар. Улар олтин ёй ва учта олтин ўқ топиб олдилар. Улар бу нарсаларни оталарига олиб келиб: “Бу нарсаларни қандай қилиб бўлсак экан?” деб

сўрадилар. Ота ёйни катта ўғилларига, учта ўқни эса кичик ўғилларига берди. Сўнгра ёйни олган катта ўғилларига “Сизлардан келиб чиқадиган қабилалар бузук номини ва лақабини олсин”, деди. Бузуқнинг маъноси — қисмларга бўлмоқ деганидир. Бу сўзни шунинг учун уларнинг лақаби қилиб бердики, ёйни бўлиш имкони бўлсин, зарур бўлганда, синдирилсин, деди ва лашкарнинг ўнг қаноти ана шу учала ўғлимга ва унинг наслига тегишли бўлсин, деб тайинлади.

Ўқларни олган учала ўғилларидан келиб чиқадиган қабилаларга учук лақабини берди. Бу лақаб уч ўқ сўзидандир. Ўғуз деди: “Эндиликда уларнинг насли мен берган лақабга алоқадор бўлсин. У лашкарнинг қайси қанотидан эканини ҳамма билиб қўйсин. Чунки ўнг кўл йўли юқоридир, шунинг учун мен уларга ёйни бердим, улар шоҳ даражасига тенгдир. Элчи даражасида турадиган ўқларни эса чап қанотда турадиганларга бердим”. Шунга мувофиқ, Ўғуз улар учун ўнг ва чап қанот манзилларини белгилаб берди ва шундай амр қилди: “Хукмдорнинг тахти ва менинг ворисим бўлиш ҳукуки бузук қабиласига тегишли бўлсин. Агар мендан кейин тўнгич ўғлим Кунтирик бўлса, ҳамма нарса унга ўтсин. Бўлмаса, иккинчи ўғлим Ойга ўтсин”.

Ўғузнинг вафотидан кейин, унинг васиятига биноан, Кунхон таҳтга ўтириди ва етмиш йил ҳукмдорлик қилди. Отасининг (яъни Ўғузнинг) Эръянги Кент Ирқил ҳўжа деган ноиби бўлар эди. У Кунхон даврида ҳам мушовир, вазир Кунхоннинг девонбеги эди. Бир куни у Кунхонга деди: “Ўғуз буюк ҳукмдор бўлган эди. У оламдаги ҳамма давлатларни эгаллаб олди, унинг ҳисобсиз ҳазинаси, мол—мулки, чорваси бор эди. У буларнинг ҳаммасини ўғилларига — сизларга қолдирди. Ҳар бирингиз худонинг марҳамати билан тўрттадан лаёқатли ўғилли бўлдингизлар. Худо кўрсатмасин, кейинчалик бу ўғиллар тахт учун душманлашиб, жанжаллашиб қолишса борми! Яхшиямки, ҳар бирига олдиндан унвон, йўл, исм, лақаб аниқланиб, тасдиқланган. Ҳар бири ўзининг тамгалари ва белгилари билан буйруқларини, ҳазинасини, йилқи ва подаларини алоҳида белгилаб олсин, деб алоҳида тамғаси ва белгисига эга эди, токи ҳар ким бир — бири билан жанжаллашмасин, тортишмасин, болаларнинг ҳар бири, уларнинг авлодлари ўзларининг исмини, лақабини ва йўлини билсин, токи булар давлатнинг мустаҳкамлигига ва уларнинг яхши исмларининг мўътадиллигига сабаб бўлсин”. Кунхон бу сўзларни маъқуллади. Эръянги—Кент Ирқил Ҳўжа айтганларини йўлга қўйиш билан машғул бўлди. Олтала ўғилга Бузук ва Учуқ лақаби берилгандан ва уларга лашкарнинг ўнг ва чап қанот томонлари берилгандан кейин, Ирқил Ҳўжа болалардан ҳар бирининг лақабини, исмини, тамғаси ва белгисини қайтадан тайин этиб, тасдиқлади. Мазкур 24 уруғнинг ҳар бирига маълум ҳайвонларнинг номи берилди. Бу ҳайвон номлари уларнинг унгуни* бўлди. Бу сўз иноқдан келиб чиқкан. Иноқ туркий

тилда марҳаматланган деган маънодадир. “Иноқ бўлсин!” — яъни марҳаматга сазовор бўлсин, дейдилар. Шундай одат бор: бирор қабила ўзининг унгунига ҳужум қилмайди, қаршилик кўрсатмайди, ўша ҳайвонларнинг гўштини истеъмол қилмайди. Чунки улар унгунни ўзларига яхши аломат сифатида қабул қилганлар. Ҳозиргача ўша урф сақланиб қолган, ҳар бир қабила ўзининг унгунини билади.

Ирқил Ҳўжа айнан шундай белгилаб берди: байрам кунлари гўшт тақсимланганда, ҳар бир уруғнинг улуши гўштнинг қайси қисми бўлади, улар яшайдиган ҳар бир мамлакатда, жойда зиёфат пайтида таом еганларида бир-бирлари билан тортишиб, бир-бирларини хафа қилмасинлар, деб ҳар бирининг улушкини аниқлаб берди.

Чингизхон тўғрисидаги ҳикоят

...Маркит қабиласи доимо Чингизхон билан уришиб келарди. Бу пайтда Чингизхон ёш эди. Ўша пайтда маркит қабиласи Чингизхонни мағлуб қилиб, асирга олди. У пайтлар асиirlарни дарров ўлдириш расм бўлмаган эди. Асирдан бирор нарса ундириб, кейин озод қилиш ҳам мумкин эди.

Воқеа шундай бўлган эди: Бир куни Чингизхон муҳим бир иш билан кетаётган эди. У баланд бир тепаликка етиб борди ва чўққига чиқа бошлади. Айил яхши тортилмагани учун, остидаги эгар қийшайиб, ерга йиқилди. Бу аҳволдан ҳайрон бўлиб, ўзига-ўзи деди: “Эҳтимол, Ҳудо бу йўлдан боришимни хоҳламаётгандир, балки ишим ўнгидан келмас” У, орқага қайтсаммикан, деб ўйланиб қолди. Лекин шайтон устун келиб, Чингизхон юрак амри билан йўлда давом этди. Кутилмаганда, маркит қабиласидан бир неча одам унга ҳужум қилиб, асирга олиб кетдилар. Орадан маълум вақт ўтиб, Чингизхон хонадонидан унинг эвазига нималардир юбориб олиб кетмагунларича асирикда ушлаб турдилар.

Чингизхон билан Ўн хон* ўртасига низо тушгандан кейин, иккаласи бир-биридан ажralиб кетди. Шу пайтгача маркит қабиласи Чингизхон билан ҳам, Ўн хон билан ҳам урушиб келарди. Чингизхон билан Ўн хон ўртасида низо чиққандан кейин, меркит қабиласи Ўн хон ва унинг укаси Жақонбу билан дўстлашиб олдилар. Тасодифан маркитлар Чингизхон устидан ғалаба қилиб, унинг хонадонини, чорвасини талон-тарож қилдилар. Чингизхоннинг тўнгич хотини Бўрта фужинни асирга олиб, Ўн хонга юбордилар. Чингизхон бу хабарни эшигтгандан кейин, ишончли бир одамни Ўн хоннинг олдига юбориб, ундан хотинини қайтариб беришни илтимос қилди. Ўн хон Чингизхоннинг хотинини софлик пардаси остида сақлаган эди. Уни келган ишончли одам ҳамроҳлигида қайтариб юборди. Йўлда Жўжи хон туғилди.

Ҳикоят

Эрон маликларидан бири ҳоқонга⁵ элчи жўнатиб, унинг фуқаролигига ўтганлигини маълум қилди. Малик ота–боболаридан мерос бўлиб қолган тарошланган лаълни ҳадялар қаторида жўнатди. Лаълнинг устига Ҳудо элчисининг муборак исми (Оллоҳ унга марҳамат қилин), остига эса маликнинг ота–боболари исми ўйиб битилган эди. Ҳоқон ўймакор устага шундай амр берди: "Ҳудонинг элчиси исмини Ҳудонинг хаққи–хурмати учун қолдир, бошқа исмларни ўчириб, Ҳудо элчисининг исми остига менинг исмимни, сўнгра ҳадя юборганинг исмини ёз"

Ҳикоят

Жаноби олийларининг ҳузурига бир араб келди. У муқаддас мусулмон динидан қайтганлардан экан. У ҳоқон олдида тиз чўкиб, деди: "Тушимда Чингизхонни кўрибман. У менга, ўғлимга айт, у мусулмонларни кўпроқ қирсин, чунки мусулмонлар жуда ёмон одамлардир, деб айтди". Ҳоқон бир лаҳза ўйланиб турди–да, сўради: "Сенга унинг ўзи гапирдими ёки тилмоч орқали гапирдими?" "Узи гапирди", деб жавоб берди араб. "Сен мўғул тилини биласанми?" деб сўради ҳоқон. "Йўқ", деб жавоб берди араб. Шунда ҳоқон айтди: "Шубҳа йўқки, сен ёлгон гапиряпсан, мен аниқ биламан: отам мўғул тилидан бошқа бирон тилни билмаган" Ҳоқон ўша зоҳоти арабни ўлимга ҳукм қилди.

Ҳикоят

Бир камбағал одам бор экан. Унинг бирон машғулоти йўқ, ишга лаёқатсиз, бирон хунари ҳам йўқ экан. Бир куни у бир қанча темир парчасини бигизга ўхшатиб қайрабди–да, сопга ўтказибди. Сўнг йўл бўйида ҳоқоннинг ўтишини пойлаб ўтирибди. Узоқдан ўша бечорага ҳоқоннинг марҳаматли назари тушибди. Ҳоқон бир амирини юбориб: "Билиб кел–чи, нима иш билан машғул экан", дебди. Ҳалиги камбағал "Мен бир бечора, қашшоқ, серфарзанд одамман, мана бу бигизларни ҳоқоннинг хизматига олиб келдим", дебди ва бигизларни берибди. Амир қайтиб келиб ўша одамнинг аҳволини баён қилибди. Бигизларни эса жуда noctorligi, сифати ёмонлиги сабабли кўрсатмабди. Ҳоқон "Нима олиб келган бўлса, менга бер", деб буюрибди. У марҳаматли қўллари билан бигизларни олиб, дебди: "Бу нарсалар ҳам керак бўлиб қолади. Чўпонлар қимиз қуядиган саночнинг тешигини тикадилар"

⁵ Угадайхон назарда тутилади.

Шундай деб, жў⁶га ҳам аризимайдиган ҳар бир бигиз учун бир кумуш балиш⁷ инъом қилибди..

Ҳикоят

Хоқон овда юрганда, бир одам унга қовун олиб келди. Хоқоннинг ёнида пул ёки кийим-кечак йўқ экан. Хотини Мука маликага “Анови одамга қулоғингдаги иккала катта жавоҳирни бериб юбор”, деди. Шунда хоқонга айтдилар: “Бу камбағал жавоҳирнинг қимматини тушунармиди. Яххиси, эртага келсин, ҳазинадан, ўзлари қанча буюрган бўлсалар, ўшанча пуд, кийим-кечак олиб кетаверади” Хоқон шундай жавоб берибди: “Камбағалда кутишга сабр-тоқат бўлмайди. Мана бу жавоҳирлар эса ўзимизга қайтиб келади” Буюрилганидай, ўша одамга жавоҳирларни бериб юборибдилар. Камбағал ўзида йўқ курсанд бўлиб қайтиб кетибди ва йўлда жавоҳирларни арзимас пулга сотибди. Жавоҳирларни сотиб олган одам ўзича “Бундай ноёб жавоҳир подшоҳларга ярашади”, дебди ва эртасига хоқонга олиб келибди. Шунда хоқон дебди: “Айтмабмидим жавоҳирлар ўзимизга қайтиб келади деб?! Қолаверса, камбағал одам ҳам хафа бўлиб қолмади” Хоқон жавоҳирларни Мука хотунга яна қайтариб берибди, ҳадя қилган одамни эса мукофотлабди.

Ҳикоят

Ҳамма соқчилар маст бўлиб ухлаб қолганда, бир одам қароргоҳдан олтин қадаҳни ўғирлабди. Қанча қидирсалар ҳам, қадаҳ топилмабди. Хоқон шундай амр қилибди: “Жар солинглар: қадаҳни олган одам қайтариб олиб келса, унга шафқат кўрсатилади, сўрагани берилади” Эртаси куни ўғри олтин қадаҳни олиб келибди. Ундан “Нега бу қадар беадаблик қилдинг?” деб сўрабдилар. Ўғри “Оламнинг ҳукмдори хоқон жанобларини эҳтиёткорликка чорлаш учун қилган эдим, жаноблари соқчиларга ишонмасинлар”. Хоқон бу гапни эшишиб шундай дебди: “Уни афв этамиз, бундай одамни қатл қилиш мумкин эмас. Бўлмаса, унинг кўкрагини ёрдириб, юраги билан жигари қанака экан, деб томоша қилган бўлардим”. Хоқон ўша ўғрига беш юз балиш, от, кўп сарполар инъом қилиб, бир неча минг лашкарга амир қилиб тайинлабди ва Хитойга жўнатибди.

⁶ жў — мисқоннинг 96 дан бири.

⁷ балиш — пул бирлиги.

Носируддин Бурҳониддин Рабғузий (XIV аср)

ХІУ аср ўзбек адабиёти Носируддин Бурҳониддин ўғли Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий” (Қисас—ул—анбиё) асари билан бошланади.

Рабғузийнинг ҳаётига оид маълумотлар “Қисаси Рабғузий”нинг муқаддимасида бор. Асарда Рабғузий ўзи ва асарнинг ёзилиши тўғрисида маълумот бериб, китобхонни танишитиради. Муқаддимадан маълум бўлишича, асар муаллифи Хоразмнинг Роботи ўғуз деган мавзесидан бўлиб, у ерда қозилик қилган. У мазкур асарини ҳукмрон беклардан Тўқбуғанинг топшириги билан ёзганини таъкидлайди.

Рабғузийнинг қачон туғилгани ва “Қисаси Рабғузий”дан бошқа қандай асарлар ёзгани маълум эмас. “Қисаси Рабғузий” ҳижрий 710 йилда (мил. 1310 йил) ёзилган.

Асар ҳамд, наът, муқаддима, қиссалар, лирик кечинмалар ва хотимадан иборат. Асарда 72 қисса ўрин олган.

Рабғузий қиссаларнинг аксариятини Куръон сюжетлари асосида яратгани аниқ. Айни пайтда Пайғамбарлар тарихи тўғрисидаги бошқа манбалар, жумладан, Абу Исҳоқ Нишопурнийнинг “Қисасул-анбиё”сидан* ҳам фойдаланган. Колаверса, Шарқ адабиётида “Қисасул-анбиё”ларнинг илк илдизлари У111 асрга бориб тақалади.*

Яна шуни айтиш мумкинки, Рабғузий қиссалар учун халқ орасидаги ривоятлардан ҳам фойдаланган. Қадимги Истроил тарихидан ҳам яхши хабардор бўлгани Мусо, Идрис, Довуд, Сулаймон, Исо Масиҳ ва бошқа пайғамбарлар тарихига оид лавҳаларда кўринади.

Муаллиф диний ақидаларни кундалик ҳаётга татбиқ қилишга даъват қиласида ва шу орқали инсонларда эзгу фазилатлар ҳукмрон бўлишини истайди: “...халқ орасида кўни ҳукм қилинг, куч қилманг, зино қилманг, қон тўқманг, хиёнат қилманг”. Бундай ўғитларни асардаги ҳар бир пайғамбарга бағишланган қиссада учратиш мумкин.

“Қисаси Рабғузий”дан

Сулаймон ибн Довуд алайҳиссалом қисаси

Ул ва ҳаб лий мулкан ла йанбағи ли аҳадин мин баъдий* тею Изидин¹ мулк тилаган, ҳаза атоунаа фамнун ав амсиқ бигайри ҳисаб* жавобин эшигтан ул, ғудуввуха шахрун раваҳуҳа шахрун* сифатлиғ маркаб берилган, ул фа фаҳҳамнаҳа Сулаймана ва куллан аатайнаа ҳукман ва илман кароматин* булған Сулаймон алайҳиссалом.

Шеър

Довуд ўғли ул Сулаймон Тенгримизнинг совчиси²,

Ел улоғлиғ шоҳ эдию ҳам учар күш элчиси.

Одамий, учқан, ютурган, дев, пари ҳам ел, булут,

Оғулуг бўлсун озиғлиғ барча анинг ишчиси.

Кузи тўрт юз қангли эрди кунда күшлуг ошиға,

Борғусида кур³ арслон, бўри, қоплон кўйчиси.

Тупучоқ отнинг уруги қолди андин дунёда,

Тилда ҳужжат, танда хидмат, кўлда мулкат қамчиси.

• Ўзи “ниъмал абду” атанди ҳам ялавоч ҳам малик,

Йўлдин озғанларга эрди ўзи ужмоҳ йўлчиси.

Сулаймон Довуд подшоҳлиқин мерос олди. Хабарда андоғ келур. Довуд ялавоч дуо қилди: “Изиё, менинг ҳақимда кўп лутфу карам қилдинг. Ўглим Сулаймон ҳам андағ—ўқ қилғил.” Хитоб келди: “Эй Довуд, Сулаймонга айғил, менинг ҳазратимда андоғ тирилсунким, сен тирилдинг. Мен тақи сенга қилған лутфу карамни анга қилайин. Мавло таоло укуш нарсаларни анга улуғ мулк берди. Аввал мулк ул эрдиким, Сулаймоннинг подшоҳлиқи ичинда яхшидин, ёмондин хабар берган учар күшлар эрди. Аймишлар, етмиш тун уюғ⁴ турди, дуо қилиб ёлборди: “Изиё, мени ёрлиқагил. Манга мулке бергилким, мандин ўзга ким эрсага бермиш бўлмагайсен. Қамугини бағишлаган сенсан. Раббиғир лий ва ҳаб лий мулкан ла йанбағи лиаҳадин мин баъдий иннака антал вахҳаб.”

Ёрлиғ келди. Йа Сулайману инний қабизу арваҳил—мулукни ҳатта ла йанбағи маликун гайрука фид—дуний.* Ёрликади: “Қамуғ маликларнинг жонини олғанман, дунё ичинда сендин ўзга малик бўлмагай”. Мавло таоло ул ваъдаға вафо қилди. Қамуғ маликларни

¹ Изи – Оллоҳ

² совчи – элчи, пайғамбар

³ кур – ботир, кўрқмас

⁴ уюғ – қоронгулик

кўтарди. Сулаймон ёлгуз қамуғ оламга малик бўлди. Етмиш тун яна уюғ турди. Айди: “Илаҳий тақи ортуғил” Ёрлиғ келди: “Париларни сенинг фармонингда қилдим” Тонглasi париларниг улуғларин йиғдурди. Вилоятларни уларға топшурди. Текмасини бир ишка наслб қилди. Яна етмиш тун уюғ турди. Мавло таоло девларни Сулаймон тасарруфига киорди. Вилоятларни уларға қисмат қилди. Яна етмиш тун уюғ турди. Айди: “Илоҳий, ортуқроқ керак.” Мавло таоло ани учар күшларға, югурур кийикларга эрклиқ қилди. Яна етмиш тун уюғ турди. Мавло таоло елни, тақи сувни мусаххар⁵ қилди. Ер-кўк орасинда не ким яратмиш бор эрса, қамуғини мусаххар қилди. Қамуғи бўюнсундилар. Аймишлар, қачан Сулаймон тоғдин кечар бўлса, ул тоғдағи олтин, кумуш неким бор эрса, барчаси тилга келур эрди: “Мен мундамен, керак бўлса, олғил”, теб. Тенгиз ҳам андоғ дер эрди. Керак бўлған девларға тоғда савмаа⁶ қаздурур эрди. Париларга, одамийларға иморат қилдирур эрди. Каъб ул-Ахбор* разияллоҳу анху айтур: Ўн икки минг йигоч⁷ ерни майдон қилдурди. Бир таҳт қилди қизил олтундин, тўрт юз йигоч ер анинг уза. Тўрт юз олим ўлтурур эрди. Қачон келиб ҳукм учун курси уза ўлтурса, Осаф* ўнгида ўлтурур эрди. Тўрт минг одамийлардин илайинда, тўрт минг девлардин, тўрт минг фаришталардин қанот кўлака қилиб туурулар эрди, бу тартиб уза. Сулаймон улан намозин⁸ қилғунча ҳукм қилур эрди. Андин сўнг эвига борур эрди. Тонг отғунча тоат қилур эрди. Андин сўнг эртаси халқға таом берур эрди.

Хабарда келмиш: қушлуқ ошиға тўрт юз қангли⁹, яна аймишлар етти юз қангли ун харж бўлур эрди. Тақи аймишлар, тол йигочлар йигиб, сабат тўқуб, килим¹⁰ кийиб, сабат сотар эрди. Ярим баҳосин садака қилур эрди, ярим баҳосиға арпа этмакни¹¹ олиб єюр эрди. Тақи айтур эрди: “Бу мулк Тенгрининг туур. Халойикға бературмен, аммо мен ўз қазғанчимни¹² єюрган.” Тўрт юз тилсим қилдурди, етти юз тоғни ўрниндин кўмурууб ўзга ерда ўрнаттилар. Ваҳб* айтур: Ул майдон тўрт йигоч ичинда, тўрт йигочлиқ ер эрди. Таҳт бир йигоч ер ичинда эрди. Ул таҳтини олтун, кумуш бирла қилмиш эрди. Одамийлар, девлар топуғинда¹³ туурулар эрди. Текма турлук күшлардин саф тутуб бу таҳт андозасинча кўлака қилур эрдилар. Ел келиб ул таҳтни мунча халойик бирла кўтуруб элтур эрди. Мунда бир

⁵ мусаххар – бўйсундирилган, ҳукм остига киритилган

⁶ савмаа – насронийлар ибодатхонаси

⁷ йигоч – тақминан б. км. масофа бирлаги.

⁸ улан намози – намози аср

⁹ қангли – арава

¹⁰ килим – жулдур кийим

¹¹ этмак – нон

¹² қазғанч – даромад, иш ҳақи

¹³ топуг – хизмат

о́йлик ерга элтиб яна келтуур эрди. Ғудувуҳа шаҳрун ва раваҳуҳа шаҳрун.*

Аймишлар, бу икки ойлиқ ерни ел уза юрганлардин билмас эдилар. **Фа саххарнаа даҳур-риҳа тажри биамриҳи рухоан ҳайсу асаб.*** Рухо араб тилинча юмшоқ ел бўлур. **Яна ёрлиқар: Ва асалнаа лаҳу айнал-қитри.*** *Маъниси ул бўлур.* Биз Сулаймон учун қитр елини эстурдук. Қитр маъносинда уламо қавллар аймишлар. Бир қавл ул туур, Сулаймондин бурун қитр йўқ эрди. Аймишлар, мўмиё туур. Форс вилоятининг тоғларинда бўлур. Халойиқнинг қамуғ заҳматлари, йиртуклари, синуқлари аниг бирла ўнгалур. Аймишлар, қитр оқар бақир¹⁴ бўлур, қитр қайнаюр бақир бўлур. Ҳисорлар томларин аниг бирла суварлар. Ул том йиқилмас бўлур. Нетакким, Зулқарнайн вақтинда билгурди. **Аатуний уфриғ алайҳи қитран.*** Тақи аймишлар, баъзи бирларни бир ишга наасб қилиб эрди, фаррошлиқ, канношлиқ¹⁵, таббоҳлиқ¹⁶. Баъзи наққош эрди. Аймишлар, девлар дунёда етти нарса тасниф қилди. Сулаймон пайғамбар вақтинда, андин бурун йўқ эрди. Ҳаммом, сув тегирмони, оҳак, наққошлиқ, сурат қилмоқ, тошни бу тоғдин ул тоғқа элтмак. Баъзилар кучлук қавий эрдилар. Сулаймонга бўйунсунмас эрдилар. Уларни тоғда занжир бирла сақлар эрди. Қачон малик Сулаймонга мусаллам бўлди эрса Мавло таоло илм ва ҳикмат бирла ялавочлиқ, қамуғин Сулаймонга оча берди. Калбий ривоят қилур, қачан Сулаймонга подшоҳлиқ муқаррар бўлди эрса дуо қилди: “Изиё, қамуғ халойиқни бир кун қўнуқлағайин¹⁷ тую сакинчим бор.” **Ёрлиқ келди.** Манинг халқимни мандин ўзга ким қўнуқлай олур? Сулаймон айди: “Менга укуш неъмат бердинг, дастур бергил” Мавло таоло ваҳи қилди қамуғ учқан, ютурғанларга фалон кун Сулаймон қўнуқлуқунга ҳозир бўлунг. Сулаймон қамуғ одамий ва девларга хабар қилди, фалон куни йиғилинг теб. Андин сўнг бир улуғ денгиз қирогинда секкиз ойлиқ кенг саҳро бор эрди. Ул ерда даъват қилди, дев, пари қамуғ танлиғларга буюрди. Мағрибдин машриқға теги егулук нарса жамъ қилдилар. Бир йиғоч ер ичинда йиғдилар. Девларга буюрди, қозонлар қилдилар. Текма бир қозоннинг адизлиги¹⁸ етмиш қари.¹⁹ Етти юз минг мундоғ қозон келтурдилар. Ичи қирқ қари, ичинда қирқ чаноқ²⁰ қилдилар. **Ва жифаний қал-жаваби ва қудурин росийатин.*** Ул секкиз ойлиқ ерни ош бирла тўлдурдилар. Сулаймон тахтини ул тенгиз қирғоинда кўйдилар. Бир курси урдилар. Сулаймон ул таҳт уза ўлтурди. Ул тенгизга боқар эрди. Тенгиздин бир балиқ бош кўтарди. Айди Сулаймонга: “Бизга ёрлиғ бўлди, санинг қўнуқлуқинга

¹⁴ бақир – мис

¹⁵ канношлиқ – ахлаткашлик

¹⁶ таббоҳ – ошпалик

¹⁷ қўнуқламоқ – меҳмон қилмоқ

¹⁸ адизлик – катталиқ, чукурлик, баландлик.

¹⁹ қари – қўл учидан тирсаккача бўлган ўлчов бирлиги.

²⁰ чаноқ – ёғоч идиш, толоқ, тогора.

келдук. **Халойик йигилгунча менинг сабрим йўқ. Менга таом берғил**" Сулаймон табассум қилди. Айди: "Эй балиқ, мунча таомларни халқ учун йигиб туурман. Неча керак эрса егил", теди. Балиқ бош кўтариб ул таомларнинг жумласин бир сукум қилди. Таки айди: "Эй Сулаймону, атиймин", яъни менга таом берғил. Сулаймон мутахҳайир қолди. Айди: "Бу таомларни мағрибдин, машриқдин йигдирмиш эрдим халойик учун. Сен қамуғини бир сукум қилдинг, ўзга таом йўқ", теди. Балиқ айди: "Зайяъака–Ллоҳу кама зайяътаний.* Мавло таоло манга ҳар кунда кирқ сукум ош берур эрди. Ҳар бир сукуми барча ошингча эрди. Бу кун ман оч қолдим. Ош йўқ эрмиш. Налук халқни кўнукладинг?" Сулаймон бехуш бўлди. Ҳушиға келди эрса айди: "Худоё, тавба қилдим. Рўзи бергучи сенсен, биз чигоймиз²¹"

Аймишлар, ул кун қамуғ танлиғлар оч қолдилар. Аймишлар, ул балиқ ерни кўтарган балиқ эрди. Мавло таоло ул ҳолда ерни балиқ орқасиндин кўтариб ўз кудрати бирла саклади. Ани Сулаймонга изди. Қамуғ халойик Мавло кудратин билсунлар, ўз ожизликларин англасунлар, ибрат олсунлар теб. Аймишлар, ул балиқ эрмас эрди. Мавло таоло ўз кудратин кўргузди. Сулаймон панд олсун теб.

Сулаймон қаринчقا²² билан сўзлашгани

Иза атая ала вадин намли қолат намлатун йа аййуҳан намлу удхулу масакинакум ла йаҳтиманинакум Сулайману ва жунудуху ва хум ла йашъурун.*

Сулаймон бир кун таҳт уза ўлтуур эрди, ел таҳтини кўтарди. Черики таҳт остинда юурур эрдилар. Бир улуғ қўлга²³ тегдилар. Ул қўл ичи тўлуғ қаринчقا эрди. Ул қаринчқаларнинг улуғи оҳсоқ эрди. Миндир отлиғ. Ун қилди: "Эй қаринчқалар, қочинг, эвларингизга киринг. Сулаймон черики сизларни босиб ҳалок қилмасун." Сулаймон ул сўзни эшигти. Кулимсиб айди: "Изиё, манга тавфиқ бергил. Манга берган таки отамга берган неъмат уза шукр қиласин. Таки тавфиқ бергил. Сен хушнуд бўлғунгтек эзгу ишлар қиласин." Фа табассма зоҳикан мин қавлиҳа ва қола рабби авзильний ан ашкура ниъматакал лати аиъамта алайя ва ала волидайя ва ан аъмала солиҳан тарзоҳу.* Сулаймон таҳтдин инди, қаринчқани унданди. Айди: "Эй қаринчқа, қаринчқаларни налук қочурдинг?" Қаринчқа айди: "Сен маликсен, мен ҳам маликмен. Мавло таоло манга кирқ табақ ер, мулк берди. Текма табак ёрда сарҳангларим²⁴ бор. Текма бир сарҳанг бирла қирқ минг қаринчқа черик бор. Мавло таоло ёрлиғи бўлса, ер юзида бир душманни қўймагайман." Сулаймон айди: "Андоғ черикингни

²¹ чигой – камбагал, йўқсил, бечора.

²² қаринчқа – чумоли

²³ қўл – водий

²⁴ сарҳанг – лашкарбоши

налук қочирдимг?” Айди: “Сенинг черигинг кечарда билмайин босқайлар. Улар ҳалок бўлгайлар деб қочурдим.” Сулаймон айди: “Сен налук қочмадинг?” Айди: “Мен буларнинг улугиман. Улуғ раъиятларга мушфиқ²⁵ керак. Бало келмишда ўзини балога қаршу тутғу керак.” Сулаймон айди: “Бу биликни қандин ўргандинг?” Қаринчқа айди: “Қамуғ оламнинг билиги мандаму турур тейтурсан?” Айди: “Иззи азза ва жалла биликни бирагуга бермади. Эмди дастур берсанг неча масъала савол қиласын.” Сулаймон айди: “Қилғил.” Қаринчқа айди: “Мавлодин не тиладинг?” Сулаймон айди: “Андоғ мулк тиладимки, мандин ўзга ким эрсада бўлмасун”. “Бу сўздин ҳasad иси келур, манга бўлгун, ўзгаларга бўлмагун. Тақи не тиладинг?” Сулаймон айди: “Елни тиладимким манга мусаххар қилди, миниб юруман. Астҳардин* Шомга, Шомдин Астҳарга бир ойлик ер турур. Кунда борурман ҳам келурман”. Қаринчқа айди: “Маъниси ул бўлур: сенинг илкингдаги мулкнинг қамуғи ел турур. Ани мингунча маърифат маркабини мингсанг сенга яхшироқ бўлур. Кўз юумуб очғунча бир соатда Аршға теккай эрдинг. Яна не тиладинг?” Айди: “Яған²⁶ сўнгукиндин тахт берди”. Қаринчқа айди: “Мавло таоло ёрлиқар: Вал арза фарашнача фа ниъмал маҳидун.* Бу кенг ер кифоят бўлмадиму?” Яна сўрди: “Тақи не берди?” Айди: “Учар қушларға ҳукм қилди. Бошим уза кўлака қилурлар”. Қаринчқа айди: “Адиз кўк кўлакаси санга бас эрмасму эрди! Тақи не берди?” Айди: “Бир юзук берди, қамуғ махлукот анинг бирла мусаххар туурлар”. Қаринчқа айди: “Мавло таоло сенга кўргузмишким, ердин кўкка теги, мағрибдин машриқга теги сенга бердим. Анинг баҳоси бир кесак тош турур, ҳалойиқ билсунларким, анинг қиймати йўқ. Мулк – ужмоҳ мулки турур. Ким эрса анинг қийматини қилмас”. Қаринчқа айди: “Тақи не берди?” Айди: “Дев, парини менга мусаххар қилдӣ.” Қаринчқа айди: “Бу сахл²⁷ мулк турур. Сабр қилсанг эрди фаришталарни сенга мусаххар қилур эрди. Нетак охир-уз-замонда Мұҳаммад отлиғ пайғамбар бўлғай. Мавло таолодин ҳеч нарса қўлмагай. Қамуғ фаришталар анга мусаххар келгайлар”. Сулаймон айди: “Бу биликни кимдин ўргандинг?” Айди: “Алламаний раббий”, яъни изим ўгратти.

Акуз малик бирла сўзлари. Бир кун Сулаймон отланиб борурда Ковон отлиғ адогға²⁸ тегди. Йилки кўрди, ўтлайур. Сулаймонни кўрдилар эрса учуб ҳавоға оғдилар. Сулаймон ани кўриб ҳайрат қилди. Ҳеч ким эрса кўрмиши йўқ. Сулаймоннинг ул отларға рағбати бўлди. Эвинга келди. Ковиш отлиғ дев бор эрди. Анга айди: “Қанотлиғ минг от кўрдум. Ковон отлиғ адогда юрурлар. Ани манга келтура бергил”. Ковиш айди: “Мен ул ишни қилу билмасман, аммо

²⁵ мушфиқ – меҳрибон, шафқат

²⁶ яған – фил

²⁷ сахл – енгил

²⁸ адог – дарёнинг куйилиш жойи

ким эрсага йўлчилағайин²⁹. Ул бориб келтургай” Сулаймон айди: “Ул ким туур?” “Ул адoғда Самдун отлиғ бир дeв бор. Ул ишни ул етургай”. Сулаймон айди: “Ман ҳам Самдунни тилаб топмасман” Бу Самдун бир дeв эрди явлоқ кучлуг, ҳайбатлик. Сулаймонга бўйунсунмас эрди. Қачон ани тутғали киши изса қочиб булутға огар эрди. Булутға оғсалар, қочиб тенгизга кирап эрди. Нe хийла қилғайсиз? Ковиш айди: “Ул ким эрсанинг сўзинга ионнис. Ёлгуз манинг сўзумга ионнур. Манга юз дeв бергил. Улар бир ерда бусуб ўлтурсунлар, ман анга ёлгуз борайин. Сан ўзугни хаста қилиб ётгил. Бир неча кундин сўнг Сулаймон ўлди тесунлар. Халойик орасинда ёзилсун. Хабар бизга келгай. Самдун бизга келиб сўрса мен ҳам андағ-ўқ ўлди теб айтту берайин. Андин сўнг ани ал³⁰ бирла бу девлар бусуб турған ерга келтурдайин”. Сулаймон юз девни Ковишга берди. Ўзи хаста бўлған бўлуб ётди. Неча кундин сўнг Сулаймон ўлди дeб чов³¹ бўлди. Ковиш Самдунга келди: “Бу не хабар туур?” теб сўрди. Ковиш айди: “Сулаймондин қутулдуқ” Самдун севунди. Ковиш “Сулаймон ўлди эрса қамуғ девлар, парилар қутулдилар. Саройлар қапуғи қуруғ қолди. Бориб томоша қилалинг” теб ўл тилтоғ³² бирлан Самдунни бусуғ³³ ерига келтурди. Юз дeв бусуғидин чиқа келиб Самдунни тутдилар. Сулаймонга келтурдилар. Сулаймон айди: “Эмди ўзунгни нетак кўрарсен?” Самдун айди: “Сен Тангри ялавочи эркликсен, сен қийнасанг қинға³⁴ лойиқмен, ёрлиқасанг каримсен” Сулаймон айди: “Сендин кечурдим бу шарт бирла. Шарт ул турурким, Ковон отлиғ адoғда минг қанот от кўрдум. Учуб ҳавога оғдилар. Уларни тутуб манга келтургил”. Самдун айди: “Манга минг дeв бергил, тақи минг ботмон юнг тақи минг кўза сувға менгзар чоғир бергил. Аларни тутуб келтурдайин” Сулаймон айди: Девларни нетарсен?” Айди: “Девларга буюрурман ул адогнинг сувин чиқарурлар, қўй юнгин булоқларнинг тулуклариға³⁵ суқарлар, беркитурлар. Ул чоғирлар ул қўлларға қўйдурурман. Отлар сув ичмак келсалар ночор сув ўрниға чоғирни ичib усургайлар³⁶, уча билмагайлар. Текма бир девга бир от тутуб бергайман, сенга келтургайлар” Сулаймон минг дeв, минг ботмон юнг, минг кўза чоғир берди. Самдун бориб ул сувларни чигартди. Булоқлар тулукин тикдурди, қўлларни чоғир бирла тўлдурди. Ўзи минг дeв бирла бусуб турди. Ул отлар сув ичгали келдилар. Чоғир исин топиб ичмадилар, ёндилаr. Ўзга сув топмадилар эрса, қайра келиб чоғирни ичтилар.

²⁹ йўлчилағамоқ – йўл қўрсатмоқ

³⁰ ал – хийла, алдов

³¹ чов – овоза, миш–миш

³² тилтоғ – баҳона

³³ бусуғ – пистирма

³⁴ қин – азоб, қийнов, жазо

³⁵ тулук – кўз

³⁶ усурмоқ – кайф қилмоқ

Исириб уча билмадилар. Самдун ул минг дев бирла келиб қамуғин туттилар. Сулаймонға келтүрдилар. Улан намози вақти эрди. Сулаймон намоз қилиб ўлтурмиш эрди. Осаф ибн Бархаёни ундаиди: "Отларни манга кўргузгил" теб. Из уриза алайҳи бил-ашийийи ас-софинатул жийаду.* Ёрлиқар. Арза қилди Сулаймонға кечалик ўғурди, уч азоки бирла туруб тўртунчи азоқининг тўпуғи уза турған эзгу отлар тўқкуз юз от, қолған юз отни арза қилур ҳолда кун ҳижобга кирди. Кун ботди. Экинди намози³⁷ фавт бўлди. Сулаймон ҳайбатлик эрди. "Намоз фавт бўлди", темадилар. Аймишлар, кун ботқали ёвушти. Мустахаб вақти қолмади. Аймишлар, намоз қазо бўлмади, аммо ўқийур вирди бор эрди. Ул фавт бўлди. Сулаймон ани билди эрса, айди: "Ман бу отлар севуклиги бирла машғул бўлуб Изи азза ва жалла зикрин кўймушман. Инний аҳбабту ҳуббал хайри ан зикри раббий ҳатта тавора билҳижаб.* Ул намозни қазо қилди. Яна вирдини ўқуди. Андин сўнг айди: "Ул отларни манга ёндура беринг!" Ёндура бердилар. "Буларнинг йўлидан манинг намозим кечикти", теп тўқкуз юз отнинг азоқларин, бўйунларин қилич бирла чопти. Руддуҳа алайя фа тафиқа масҳан бис-суқи вал аънақ.* Маъниси ул бўлур: Сулаймон илки бирла отларнинг азоқларин, бўйунларин сивади³⁸, узлат учун вақф қилди

Аймишлар, қачон экинди намози қазо бўлди эрса, дуо ва тазарруъға машғул бўлди. Ботқан кунни ёндура беринг, теб фаришталардин қўлди Руддуҳа алайя.* Кун ёнди, экинди намози тўрукти. Экинди намозин вақт бирла ўтади. Аймишлар, ул минг отни тўқкуз юз теб Сулаймонға арза қилмиш эрдилар. Ул отлар қолмади. Қолған юз отни Осаф ибн Бархаё ибн Хинуким Сулаймоннинг хос вазири эрди, ҳам холаси ўғли эрди, қизламиш³⁹ эрди, уя отлар қолди. Бу кун дунёда тубучоқ⁴⁰ отлар андин ёйилди. Аймишлар, қачон Мустафо алайхиссалом Сулаймон учун кун ёнғанин эшиитти эрса гайратланди. "Маним учун таки умматларим учун кун ёнса намозларимиз қазо бўлмаса, на бўлғай эрди", теб сақинти. Ёрлиғ келди: "Эй менинг ҳабибим Мұхаммад! Бу не каромат бўлур? Сулаймон учун кун ёнса, намозин вақтинда ўтаса, санинг кароматинг учун умматинг қазо намоз ўтамак қиёматга теги машруъ⁴¹ қилдим. Бир кунда юз ракаът намознинг қазосини ўтасалар, вақтинда ўтамиштек қабул қилгайман"

Сулаймон курсисининг сифати

³⁷ Экинди намози – шом намози

³⁸ Сивамак – силамок

³⁹ қизламак – яшимок.

⁴⁰ Тубучоқ – тулпор, чопкир

⁴¹ Машруъ – шариатта биноан, шаръий

Бир кун Сулаймон қамуғ одамийлар, дев, париларни жамъ қилди. Айди: “Мундоғ сифатлиғ курси керак. Ким мундоғ курси қила билгай?” Саҳр отлиғ пари бор эрди, ифритлардин. Ул “Қилайн, асбобин бергил”, теди. Сулаймон айди: “Не керак?” Ифрит олтун, кумуш, жавоҳир тилади. Сулаймон берди. Бир курси қилди, тўрт оёқлиғ, бир буржинда қизил олтундин тўрт арслон қилди. Тилсим бирла ўврулур⁴² эрдилар. Оғизлариндин ўт чиқар эрди. Қачон Сулаймон ул кўшкка оғар бўлса йипор, анбар сочар эрдилар. Ўзга ким эрса оғар бўлса, оғизлариндин ўтлар сочар эрдилар. Икинчи буржинда арслон қилди. Улуғ сифатлиғ. Учунчи буржинда икки каркас қилди. Кўзлари ёқутдин, қанотлари йинжудин. Қачон Сулаймон кўшкка оғар бўлса, каркаслар қанотлар ёзиб, гулоб сочар эрдилар, оғизларин очар эрдилар, йипор, анбарни Истроил олимлари уза сочар эрдилар. Аймишлар, Сулаймоннинг ўнг кўлинда етмиш олтин курси эрди, сўл кўлинда ҳам андағ—ўқ. Олимлар, қозилар ўлтурур эрдилар. Курси уза олтундин бир тўшак эрди, тегирмон менгизлик ўврулур эрди. Ул товуслар ҳам бирга ўврулур эрдилар. Осаф ибн Барҳаё ул ўрунда ўлтурур эрди. Андин сўнг ҳукм қилур эрди. Аймишлар: ул курси ўн уч йил Сулаймон бирла эрди. Қачон Сулаймон дунёдин борғу вақт бўлди эрса, ул курсини Байтул-Муқаддасга* элтиб бир тош тубинда кизладилар. Бухтнаср* келиб Байтул-Муқаддасни олмишда ул курсини чиқарди. Кўруб тонглади⁴³. “Минайин”, теди. Урдилар, бир азоки синди. Ким азок қўйғу ерни билмаса андоғ бўлур эрди, аммо Сулаймон билур эрди. Бухтнасрнинг аччиғи келиб курсини пора-пора қилди. Тенгизга солдурди. Сулаймоннинг кушлуқ ошиға икки минг қўй, тўрт юз уй⁴⁴ борур эрди.

Аймишлар, тўрт юз қўй кирап қозони бор эрди. Ривоятда келур, Сулаймон Самдун отлиғ девға айди: “Ажойиб кўрганларингдин айтғил”. Самдун айди: “Ё Расулуллоҳ, сандин қочиб юрурда бир адодга тегдим. Қирқ йигоч ер эрди кенглиги. Йигочлар тўлуғ. Ўзимни одам суратига қилдим, анга кирдим. Бир эр кўрдим, сўрдум: Бу тоғнинг эрклиги⁴⁵ ким туур? Айди: Акуз малик туур. Учдим, ул тоғ устига оғдим. Ўртасинда шаҳар кўрдим. Эни, узуни ўн икки йигоч ер эрди. Ул шаҳарнинг барча томлари тошдин, адизлиги сексон қари, эни йигирми қари. Ҳар буржи ўн икки қари, текма бир буржда бир хўрус, товуқ. Ул шаҳар ўртасинда бир минора кўрдум, руҳом⁴⁶ тошидин. Юз қари узуни, ўтуз қари эни. Ул минора табасинда кумушдин бир курси. Ул курси уза бақирдин бир хўрус. Тумшуқи, қанитлари, кўзлари қизил ёқутдин. Бу хўруснинг соғ ёнинда бир эркак арслон, бақирдин. Яна

⁴² ўврилмак— айланмоқ, ўгирилмоқ.

⁴³ тонгламоқ – ажабланмоқ.

⁴⁴ уй – қорамол

⁴⁵ эрклиг –подшоҳ

⁴⁶ руҳом – мармар.

ўзумни одам суратига қилиб бирагудин сўрдум. Бу шаҳарнинг оти не турур? Айди: Оти Сундурна. Яна сўрдум: Бу халқ кимга топинурлар? Айди: Бу минора устундаги хўрусга. Қачон кун чиқса бу хўрус чақиур. Анинг унин эшишиб икки минг хўрус чорлар, анда бу халойик анга сажда қитулар. Текма кунда икки йўли бу сўзни эшийттим эрса учуб хўруснинг, арслоннинг қотида кўндум. Етти минг етти юз жодулуқлар кўрдум. Улардин ўн бешни ўграндим. Санинг илкингга тушмасам қамуғни ўгранур эрдим. Ким эрса ул хўрусадин дастурсиз кечар бўлса, ул арслон тепунур⁴⁷. Қилич бирла чопиб ўлтурулар. Тилсим бирла жодулиқ бирла кечдим. Малик саройинға бордим. Улуг кўшк кўрдим, кенглиги тўрт йигоч. Анинг подшоҳлиқи, анинг черикитеқ черик кўрмадим. Олтун тахт уза ўлтурур. Боши тор, юзи чигит, бурни кенг, кўзи қора. Ўнгинда бир қиз ўлтурур. Одамийда, парийда андоғ кўркруг кўрмишим йўқ. Яна ўзумни одам суратига қилиб бирагудин сўрдум: Бу маликнинг оти не турур? Айди: Акуз малик. Айдим: Бу қиз не турур? Айди: Маликнинг қизи турур, Куна отлиғ". Сўрдим: "Бу текма хўрус олнинда не таблу аламлар бор?" Айди: Қачон маликка бир иш тушса, ул хўруслар чақиур. Ким эрса қоқмайин ул табллар⁴⁸ ун қилур. Текма бир хўрус ўнгинда ўн икки минг эр йигилур. Сўрдум: "Бу маликнинг бу атоғдин тош мулки, черики борму?" Айди: "Яна қирқ атоғга малик турур" Самдун айди: "Ё Расулуллоҳ, Мавло таоло манга икки минг юз йигирма йил умр берди. Икки минг юз бу жаҳонни кездим. Андоғ ажойиблар кўрмадим" Сулаймон айди: "Эй Самдун, бу сўзунг ростму турур?" Самдун айди: "Ё Расулуллоҳ, лайсал-хабару кал-муъайана.* Эшиitmак кўрмак бирла тенг эрмас. Агар тиласанг борғил, кўргил" Сулаймон фармонлади. Тўрт йигочлиқ бисоти эрди, кўтарди. Ўн минг олтун курси соғунда, ўн минг кумуш курси сўлинда. Ўнгинда, сўнгинда ўзга парилар, сарҳанглар. Юз минг одамий ўнгинда, юз минг пари сўлинда. Осаф ибн Барҳаёт ўн икки эр бирла соғинда. Мирбат ибн Сахро* ўн икки эр бирла сўлинда. Бугот ибн Зубиъа ибн Иблис ортинда. Сулаймон сўрдиким: "Неча ойлик ер турур?" Самдун айди: "Етти ойлик ер турур" Елга Сулаймон айди: "Бизни иза тегургил!" Ел уч яrim кунда тегурди. Ва ли Сулайманарриҳа ғудуввуҳа шаҳрун ва раваҳуҳа шаҳрун.* Сулаймон Осафа айди: "Черикни тузгил!" Осаф соғ кўлинда юз минг дев бирла Бугот Зубиъани кўйди. Сўлинда Мирбат ибн Сахро* бирла юз минг девни кўйди. Одамий черики бирла Осаф ўртасинда турди. Акуз Малик ибн Мориҳға хабар бўлди. Черик тортиб уруштилар. Сулаймон черики синди. Самдун келди, мадад кўлди⁴⁹. Сулаймон юз минг арслон, юз минг барс, юз минг қоплон, юз минг бўри, юз минг шагол кўмак изди. Бир нечадин сўнг етиб келди, ё

⁴⁷ тепунмак – ташланмоқ, ҳамла қилмоқ.

⁴⁸ табл – дўмбира, ногора

⁴⁹ кўлмоқ – тиламоқ, илтижо қилмоқ, сўрамоқ.

Расулуллоҳ, мадад керак теб. Текма турлук қушлардин изди. Айди: “Сиз бориб қанот бирла қўзларин тутунг, тумшук бирла этларин узунг”. Андоғ қилдилар, енга билмадилар. Андин сўнг елға буюрди. Келиб юз–кўзларинга тупроқ совурдилар. Дев, парилар тўқуш⁵⁰ қилдилар. Акуз чериги синди. Сулаймон ўз қамчисин Осафга берди. Қамчи бўйлуг ким эрсани тирик кўймади. Акуз ўзи отланиб чиқти. Бир арслон ўтру бориб бир янгоқлади⁵¹ эрса бўйни синди, ўлди. Бошин кесиб Сулаймонга келтурдилар. Йиғочдин осдилар. Осаф ибн Бархаё Сундуруна шаҳрига кирди. Ул буржларни бузди. Ул хўруслар, ул арслон, ул тилсимларни қамуғин ўтға куйдурди. Ул молларни, йилқи қоралар бирла Сулаймонга келтурди. Андин сўнг Самдунга аиди: “Ул айғанинг қиз қайда туур, манга олиб келгил. Аммо ўзга дев, пари ким эрсанинг илги тегмасун”. Самдун ул сўзга кулди, аиди: “Илик тегурмайин нетак келтурса бўлур?” Сулаймон аиди: “Бир тадбир ҳийла қилинг”. Ҳеч ким эрса жавоб аймади. Самдун аиди: “Булутга айғил, тенгизлар тубиндин йинжулар олсун. Кунанинг сарой қопуғинга ёмғуртек ёғдурсун. Қиз ани кўриб чиқғай. Булут қизни кўтариб сенга келтурсун. Мундоғ қилса ул саройға ким эрса кирмас” Аймишлар, девлар текма кун эр белинча йигар эрдилар. Ваш шайатина қулла банианин ва ғаввасин.* Булут борди, йинжулар келтурди. Куна саройи қапуғинга йига бошлади. Сарой рухом тошидин эрди. Йинжулар тошға тегиб ун қилдилар эрса қорабошлари⁵² югуриб чиқди. Кўрдилар, бир нечани кўриб қизға келтурдилар: “Булутдин мундоғ йинжу ёға туур” теб. Қиз ани тонглаб кўргали чиқти эрса оқ булут қизни йўргаб кўтарди. Ел бирла булут қизни Сулаймонга келтурди. Сулаймоннинг хотуни бор эрди. Кунани кўрди эрса олди. Қамуғдин ортуқ сувар бўлди. Яна сахроға келди.

Аймишлар, Куна ислом қабул қилди. Сулаймон сувмишдин исломсиз олмиш эрди. Аймишлар, бу сўзлар дуруст эрмас, аммо ҳалқ тилинда юритур. Шайтон илқоси бирла эътиқод тутмоқ керакмас. Хатоси кўп, куфр сўзлар ҳам бор. Нечама хатоси, куфри бор эрса, мунда ҳам ёд қиласинг. Хатони савобдин айира билсунлар. **Ва–л–лоҳул–ҳадий алар–рашад.***

Ҳикоятларда бу туур. Қачон Сулаймон Кунани исломсиз олди эрса, бир кун Иблис алайҳил–лаъна Кунанинг эвина отаси суратинча кирди. Куна кўргач сўрди: “Отам Акуз ҳоли нетаг туур?” Айди: “Отангни эринг ўлтурди. Элин хароб қилди”. Куна зор–зор йиғлади, отасин соғинди. Иблис аиди: “Эрингга айғил, отангнинг суратинча бир сурат қилсан. Ани кўруб овунғайсен”. Иблис кетди. Сулаймон кириб қелди. Куна Сулаймондин юз ўғурди, йиғлади.

⁵⁰ тўқуш – жант.

⁵¹ янгоқламоқ – урмоқ, тарсаки бермоқ.

⁵² қорабош – хизматкор.

Сулаймон “Не бўлди?” теди. Куна айди: “Сен отамни ўлтурмишсен, анга йиғлајурман. Тақи отамни соғинибмен. Айғил, отамға менгзайур бир сурат қилсунлар, кўруб кўнглум тинсун”. Сулаймон ани сувар учун қабул қилди. Рубиња отлиғ девға буюрди.

Артуч⁵³ йиғочдин бир сурат қилди. Аймишлар, Одамдин қиёматға теги ҳеч ялавоч эвинда сурат йўқ эрди, магар Сулаймон эвинда. Кими кумушдин, кими йиғочдин, кими руҳомдин. **Йаъмалуна лаху ма йашаъу мин маҳариба ва тамасила ва жифанин.*** Аймишлар, бурунки замонада эзгулар, йиглар ўлгандин сўнг суратин қилиб, анга боқмоқ раво эрди. Бу Куна отаси суратин ўнгинда қўйуб кече-кундуз анга топинур эрди. Сулаймон ани билмаз эрди. Қирқ тун-кун тамом бўлди эрса қурбон ийди бўлди. Иблис яна ўзини куртқа суратинча қилиб Кунаға келди. Айди: “Бу кун эрингнинг ийди турур, ўз Тенгриси учун қурбон қилур. Сен ҳам нарса олиб отанг суратига қурбон қилғил, отанг сендин хушнуд бўлсин”. Ийдға чиқар бўлди эрса бурун Кунаға келди. Сўзлади эрса жавоб бермади, юз ўвурди. Сулаймон: “Не бўлди?” — теди. Куна айди: “Сен тенгринг учун қурбон қилурсан, менга ҳам нарса берғил, отам руҳи учун қурбон қилайин” Сулаймон айди: “Изи азза ва жалладин ўзга ким эрсага қурбон раво эрмас” Куна айди: “Бир тева берғил”. Ул замон бир чугурка кириб келди. Куна айди: “Бу чугуркани бори берғил” Сулаймон ани сахл кўруб: “Олғил”, теди. Куна чугуркани тутди, азокларин боғлади, бут ўнгинда кемишти. Сулаймон чиқиб ийд намозин қилди. Осаф ибн Бархаё хатиб эрди. Қачон минбарга оғса, Изига ҳамд ва сано айтур эрди. Одамдин Сулаймонға теги қамуғ ялавочларни зикр қилур эрди. Қамуғини ёд қилди, аммо Сулаймонни аймади. Минбардин инди. Сулаймон айди: “Эй Осаф, бу кун хутбада мани налук ёд қилмадинг?” Осаф айди: “Эвингда бутға топинур бор. Андог ким эрсани хутбада нетак ёд қилайин?” Сулаймон айди: “Менинг эвимда ким топинур?” Осаф айди: “Куна топинур” Сулаймоннинг ранги, ҳоли ўзга бўлди. Эвига келди, кўрди чугуркани ўлтурмиш, бут ўнгинда қўймиш. Ўзи тизин чўкуб бутга қаршу ўлтурмиш. Сулаймон ани кўрди. Кунани сувар учун сўз темади. Аммо бутни синдириб ўтға ёқди. Тонгласи турди. Таҳорат қилғу ерга кирди. Сулаймон қачон таҳорат қилур бўлса, ич тўнини, юзукини Омина отлиғ қорабошиға берур эрди. Бу кун таҳорат қилғали кирди. Чиқмасдин бурун Изи азза ва жалла Сулаймон яловоч менгизни Ҳақиқ отлиғ девға берди. Сулаймондин бурун Оминаға келди. Ич тўнин, юзукин олди. Бармоқига сукти. Дев, пари анга мусаххар бўлдилар. Келди. Сулаймон таҳтиға ошиб ўлтурди. Сулаймон таҳорат қилиб чиқти. Оминани топмади. Ҳақиқни кўрди. Тахт уза ўлтурур. Қўркти, мани ҳалок қилғай тейу қочти. Изи азза ва жалла халойиқ кўзиндин

⁵³ артуч – сарв дарахти.

сақлади. Саҳар дарвозасинга теги бир кўнглак, бир дастор бирла югурди. Охшом бўлғунча азоклари қабарди. Ўлтурди. Мавло таолодин ерга ёрлик бўлди. Қарор бермағил теб. Тебрату бошлади. Ул кеча тонг отқунча югурди. Қабарғанлар шишти, ёрилди. Ориб, очиб бир кендан кирди. Бир қалуғда бир аврат чиқти. Сулаймон айди: “Таомга муҳтожман”. Аврат айди: “Эрим эвда йўқ. Эр киши йўқинда таом бермазман. Ул боғқа кириб ўлтурғил, неъмат егил. Эрим келса, сени кўнуклағай”. Сулаймон ул боғға кирди. Ҳавз қирғоғинда ўлтурди. Ерга ёрлиғ бўлди: Сулаймонга қарор берғил. Сулаймон ул тун-кун уйуди. Пашибалар улуғи, Тутарус отлиғ, Сулаймоннинг исин олди. Пашибаларга буюрди. Йигидилар. Сулаймонга заҳмат беру бошладилар. Бир йилон Сулаймоннинг исин олди. Келди, кўрди. Пашибалар Сулаймонга заҳмат берурлар. Тутарусга айди: “Билурмусен, бу ким турур?” Айди: “Сулаймон турур, аммо Изифа осий турур”. Йилон пашибаларни кува бошлади, бир йигоч будоғи бирла елпу бошлади. Анчада эв ияси⁵⁴ келди. Хотуни айди: “Бир қўноқ келди, таом қўлди, бермадим. Боғда ётур, бориб кўргил. Таом тиласа бергил”, теди. Келиб кўрди, пашибалар заҳмат берур, йилон кўриюр. Тонглади. Хотунидин келиб сўрди: “Бу киши ким турур, оти не турур?” Хотуни айди: “Сўрмадим”. Эри айди: “Бир ажойиб иш кўрдум, сен ҳам келиб кўргил”, теб, хотуни бирла келиб кўрди. Йилон уларни кўриб кетти. Хотуни айди: “Бу ариғ⁵⁵ киши бўлғай, уйғотиб таом бергил”. Эри ул йигоч будоғин сувға суқиб елпиди. Қатра юзига тегиб, Сулаймон уйғонди. Ул хотун суфра⁵⁶ келтурди. Сулаймон етти кун рўзадор эрди, озгина таом еди. Қўпти. Таҳорат қилиб, намоз ўқуди. Уч кун қўниқлади. Ул эр хотуни бирла явлоқ борса эрдилар, бир кўрклук қизи бор эрди. Телим кишилар тилаб, бермас эрдилар. Хотун эри бирла кенгашиб айдилар: “Бу эр бизга лойик куёв турур, қизимизни бунга берурмиз”, тедилар. Сулаймонга айдилар. “Ман қочмиш, кўрқмиш кишиман, мол товарим йўқ. Сизга бой куёв топилур”, теди. Қўп дарҳост⁵⁷ қилдилар эрса қабул қилди. Қизни Сулаймонга бердилар. Ул кеча Сулаймон тонг отқунча намоз қилди. Қизга боқмади. Тонгласи кун қиз ота-онасига айди. Бир куртқа кўнгшилари бор эрди. Куёвни кўрайин, теб Сулаймонни кўрди. Ич тўнни дасторидин бир кесак⁵⁸ йиртмиш, азоқинга чулғамиш. Куртқа айди: “Эй йигит, сен коҳил⁵⁹ кишиға ўхшайсан. Борғил, киши ишин ишлагил! Тўн, этмак ҳосил қилғил”. Сулаймон айди: “Эй куртқа, ман ише билмазман”. Куртқа айди: “Бу тенгиз қирғоғинда балиқчилар бор. Анда борғил, ҳаммоллиқ қилғил”, теб занбил келтурууб берди.

⁵⁴ йя – эга, хўжайин.

⁵⁵ ариғ – тоза, гуноҳсиз.

⁵⁶ суфра – дастурхон.

⁵⁷ дарҳост – ўтич, талаб, илтимос.

⁵⁸ кесак – парча.

⁵⁹ коҳил – дангаса, суст.

Сулаймон занбилни олиб тенгиз қирғоғыға борди. Кечага теги үлтүрди. Ким эрса иш буюрмади. Кеча келди, нарса келтурмади. Тонгласи куртқа яна келди. “Күёв не келтурди?” теди. “Нарса келтирмади”, тедилар. Сулаймонға қаттың сұзлади. “Борғыл, киши ишин ишлагил” Сулаймон ўз мулкин соқынди. Аччиқ бирла йиглади. Занбил күтариб, тенгиз қироқыға келди. Бир дәхқон келди отлиғ, қули бирла балиқ соткун олди. Қули бир порасин, Сулаймон занбил бирла бир порасин балиқнинг күтарди. Дәхқон эвіға бордилар. Дәхқон айди: “Изи азза ва жалла хурмати, тақи Сулаймон ҳаққи ким бу эр ҳаммол эрмаз”. Сулаймондин сұрди. Айди: “Харғыз ҳаммоллиқ қилишим йўқ. Зарурат бирла бу ерга тушдум”. Дәхқон сұрди: “Нетак тушдунг?” Айди: “Ман ғарифман. Қапутға келдим. Мани бояға киордилар. Қўнуқладилар, куч бирла қиз бердилар”. Дәхқон айди: “Ул эр, хотунким сени қўноқ қилдилар. Иккиси ҳам порсо⁶⁰ турур. Етмиш пора элда ул қиздин кўрклук қиз йўқ турур. Ул қуртқа явлоқ мурдор турур”. Дәхқон кулиға айди: “Ул балиқни пишуруб, ўзга таом бирла суфрага солиб, бу киши олинга келтургил” Келтурди. Сулаймон рўза эрди, смади. Дәхқон буюрди, беш ботмон этмак, беш ботмон эт, беш ботмон ун, беш кумуш ярмоқ, бир жома бўз ул балиқ бирла Сулаймонға бердилар. Дәхқон айди: “Эй йигит, ҳар кунда манга келгил. Мундағ—ўқ берайин. Текма йилда олтмиш жома бўз, бир қат тўн заъифангга берайин. Ман тириқ бор эрсам қайғурмагил”. Сулаймон келди, келтурганин заифаси ўнгинда қўйди. Ўзи намозға машғул бўлди. Тонг откунча намоз қилди. Тонгласи куртқа келди. “Күёвингиз не келтурди?” теди. Келтурганин кўргуздилар. Куртқа айди: “Буларни ўзга ерда пишуруб қўйған эмиш” Сулаймон йигирми кунда ул теграда жавиқди⁶¹. Хастани ўқуб дам берса, сиҳҳат топди. Девонаға ўқуса, савалди. Бу иш шухрат топди эрса Сулаймон фикр қилди. Мани топмасунлар, теб улардин кетди. Бир тоғға келди. Ул тоғда эркакли, тишили⁶² икки арслон йўлукти. тишиси эркакка айди: “Кел, бу одамийни егалинг” Эркак арслон келиб Сулаймонни кўрди, таниди. Икилари йуқунуб, Сулаймонға салом қилдилар, азоқин ўпдилар. Сулаймон мулкиндин айрилғали ўттуз етти кун кечмиш эрди. Бирагу Сулаймон тахтинда үлтурған девға келдиким оти Ҳақиқ эрди. Яна чиқиб айди: “Сулаймон коғир бўлмиш” Эл ичинда чов бўлди. Ваттабаъу ма татлуш шайатину алға мулки Сулаймана.* Гавғо қўпти. Осаф ибн Бархаёға келдилар. Осаф айди: “Ўттиз етти кун бўлди, бу сифат ўзга турлук. Муни кўрарман”, теп саройларға борди. Хотунлари фарёд қилдиларким: “Эй Осаф, ўттуз етти кун бўлдиким, Сулаймоннинг хабарин билмасмиз” Осаф йиглайу бошлади. Чиқти: “Не қилсангиз сиз билинг”, теди. Одамийлар ва парилар, куш, куртлар бариси кеттилар. Олимлар, зоҳидлар

⁶⁰ порсо – тақвадор, художўй.

⁶¹ жавиқмоқ – шухрат топмоқ, доңг тарағмоқ.

⁶² тиши – ургочи.

Сулаймоннинг тахти уза ўлтурган Ҳақиқ девға ҳамла қилдилар. Девқочти, тенгизга келди. Илкингдаги юзукни чиқариб сувга солди. Мавло таоло Архам отлиғ балиқға илҳом берди. Ул юзукни олиб ютти, айди: “Худоё, бу менинг қутумму турур?” Ёрлиғ келди. “Ул санинг кутунг эрмас. Мандин санга ёрлиғ бўлгунча сақлағил” Балиқ айди: “Худоё, ман ани сақламиш им учун не берурсан?” Ёрлиғ келди. “Балиқларга подшоқ бўлғил”. Архам севунди. Андин сўнг Сулаймон боёқи кендан келди. Ани оғирладилар⁶³. “Бизга иш қилмагил. Бу кун неча балиқ тутсақ санга бералинг”, тедилар. Оғ⁶⁴ солдилар, нарса тушмади. Улуғлари айдилар: “Бу кун ани оғирланг. Анинг одига оғ солинг” Ўн бир оғ солдилар. Кечага теги ҳеч нарса илинмади. Учунчи кун ҳам ҳеч нарса илинмади. Тўртунчи кунким, Сулаймон мулкиндин айрилғали қирқ биринчи кун эрди. Сулаймонга айдилар: “Сен оғ солғил” Сулаймон тек турди. Ўн эр оғ солдилар. Тенгизга эрклик бўлған Фирқойил отлиғ фариштага ёрлиқ бўлди. Балиқларни суруб оғларга кийурди. Текма бир оғфа юз минг балиқ кирди. Андин сўнг: “Сулаймон, сен оғ солғил”, тедилар. Сулаймон солди эрса, Архам келиб оғфа кирди. Архам нуриндин жаҳон равшан бўлди. Мавло таоло Архамга тил берди. Сулаймонга айди: “Қўлингни оғзимға суқғил” Сулаймон элини⁶⁵ суқди эрса, юзук элинга кирди. Бармоқиға суқти. Қамуғ дев, пари, учар күшлар Сулаймонға йигилдилар. Балиқчилар: “Сен кимсен?” — тедилар. Айди: “Сулаймон ялавочман” Айдилар: “Ё Расулуллоҳ, бу не ҳол эрди?” Айди: “Ман Мавло азза ва жаллага ёздим⁶⁶, мани қийнади”. Анда Жаброил Мавло таолонинг саломини тегурди. Таки ёрлиғ бўлди: “Тўрт хато иш қилдинг сандин кечурдум. Аввал Кунани исломға кийурмайин олдинг. Иккичи. Кофира тишини никоҳ қилдинг. Учунчи. Анинг учун бут йўндурудинг. Тўртунчи. Чугуркани қурбонлиқ бердинг” Қамуғни билди эрса Сулаймон узр кўлуб саждаға борду. Изи азза ва жалла яна мамлакатга тегурди. Елға ёрлиғ бўлди, сарчадин⁶⁷ бир кубба⁶⁸ келтурди. Хотунин солиб кўтарди. Яна саҳроға келтурди. Сулаймон тобут қилдуруди. Кунани анга суқти, тенгизка солди. Таки Ҳақиқ девни тутти. Минг ботмон темурни бўйнига осиб, кўлин–сёқин боғлаб, тенгизга солиб ҳалок қилди. Ўзи ўрнуnda ўлтурди. Эй азиз, билгилким, Сулаймон қиссасинда телим хатолар бор. Аймишлар, бир хато бу Куна отлиғ қиз ҳикояти турурким, айтдуқ. Бу қамуғ жоҳил сўзи турур. Аввал хато, ул кабира ёзуқ бўлғай. Мундин ортиқ ким бутға топунсалар, ялавоч эвина ул ани билмаса, сен хотунинг ҳайзи келмиш ҳолини билмасанг, фосиқ бўлурсен. Субҳоналлоҳи Сулаймон ялавоч эвина бутқа топундилар,

⁶³ оғирламоқ – хурматламоқ.

⁶⁴ оғ – тўр.

⁶⁵ эл – қўл.

⁶⁶ ёзмоқ – гуноҳ қилмоқ.

⁶⁷ сарча – шиша.

⁶⁸ кубба – кубба, гумбаз.

бilmadi teýursan. *Иккинчи хато*, Сулаймон хотуни бутқа топунча кофира бўлгай эрди. Сулаймон кофирани никоҳ қилмағай эрди. Агар билмаса кофира эрдүкин Мавло таоло хабар бергай эрди. *Учунчи хато*, Шайтон Сулаймон суратига келиб йузук олди тейурлар. Андоғ бўлса Мавло таоло яна бир одамни санинг суратинг эврурга қудрати йўқму? *Тўртунчи хато* ул туурким, Сулаймоннинг сурати ўврулди тейурлар. Суврат ўврулса масх⁶⁹ бўлур. Ким мұни раво тутса Шайтонни ялавочлиқфа раво тутмиш бўлур. *Бешинчи хато* ул туурким, дев Сулаймон хотунлари бирла хилват қилди тейурлар. Андоғ бўлса қайу қиз хотун эрига қиз келгай эрди. Мавло таолонинг ҳукми ул туур, мўъминларнинг моли уза тақи ҳарами уза ҳеч Шайтоннинг тасарруфи йўқ. Бу сўзлар қамуғ ёлғон туур. Ноаҳлардин, кофирлардин, зиндиқлардин⁷⁰ мусулмонлар оғзига тушди, билмасликдин сўзлайурлар. *Олтинчи хато* ул туурким, ялавочлар хотунлари никоҳ бирла ўзгаларга ҳаром туур. *Еттинчи хато* ул туурким, шайтон Сулаймон тахти уза ўлтурди тейурлар, оят далил қилурлар, бу ҳам хото туур. Анинг учунким, бу илқо ҳасад ул вақтда эрдиким, Сулаймонга ул тахт, ул мулк азим берилмай эрди, дев ҳам мусаххар эрмас эрди. Тахт бўлмаса, мулки азим бўлмаса, дев мусаххар бўлмаса, йузукни ким олмиш бўлур. Сулаймонга бу мулк берилмас эркан. Тақи далил бу туурким, Сулаймон бу жумладин сўнг бу дуони қилди ким, Рабби –ғифир– лий ва ҳаб лий мулкан ла янбағий ли аҳадин мин баъдий иннака антал-ваҳҳаб.* Эмди савоб, тақи дуруст тафсир ул туур ким, баён қилалинг. **Ин шаъа-Алоҳу таъала.**

⁶⁹ масх – шаклинг ўзгариб, хунук киёфага кириши.

⁷⁰ зиндиқ – худосиз, динга ишонмайдиган.

Маҳмуд ибн Али ас-Саройи (XIV аср)

Асарнинг муаллифи Маҳмуд ибн Али Олтин Ўрда пойтахти Сарой шаҳрида яшагани унинг таҳаллусидан маълум бўлади.

Саройининг ҳаёти, ижоди тўғрисида батафсил маълумотлар ҳозирча маълум эмас. Ундан биргина асар “Наҳж-ул-фародис” (Жаннатларнинг очик йўли) бизгача етиб келгац Бу асар ҳижрий 761 (милод. 1360) йилнинг баҳорида ёзиб тугатилган. Шунингдек, муаллиф китобни тугатгандан кейин орадан икки кун ўтгач, “дорулфанодан дорулбақога риҳлат қилгани”, бу китобдан кўп алломалар фойдалангандари китоб сўнгиди баён қилинган.

“Наҳж-ул-фародис” тўрт бобдан ва ҳар бир боб бир неча фасллардан иборат. Асар “Қисас-ул-анбиё” гуруҳидаги асарларга мансуб бўлса-да, Пайғамбарлар тарихи баёнида ривоят ва афсоналар эмас, балки тарихий воқеалар асосий ўрин эгаллайди. Қолаверса, “Наҳж-ул-фародис”ни ёзишда муаллиф турли ишончли манбаларга таянгани учун ҳам асарга кўп алломалар мурожаат этганлар.

Биринчи бобда ас-Саройи Пайғамбар а.с.нинг тарихини бошдан — охиригача баён қилмайди, балки унинг ҳаётидаги энг муҳим нуқталарга эътибор қаратади. Жумладан, Худойи Таоло унга Пайғамбарлик сифатини ато қилгани, мусулмонликни ilk бор қабул қилганлар — Абу Бакр, Ҳадича, Али ва Зайд тўғрисидаги воқеалар, Пайғамбар а.с.нинг Макқадан Мадинага бориши, унинг мўъжизалари ва б. шулар жумласидандир.

Халифалар Абу Бакр, Умар, Усмон, Али ва тўртала имом — имоми Аъзам, имом Шафев, имом Малик, имом Аҳмад ва “аҳли байт” — Фотима, Ҳасан ва Ҳусайнга оид воқеалар иккинчи бобда баён қилинган.

Учинчи боб — Ҳақ таоло томонидан юборилган амаллар баёнига, тўринчи боб — ёвуз амаллар ва уларнинг оқибатларига бағищланган.

Гарчи муаллиф асарни тўрт бобга бўлган бўлса ҳам, Пайғамбар а.с.нинг фаолияти, таълимоти бутун асар давомида бўртиб кўринади.

“Наҳж–ул–фародис”дан Тұртінчи боб. Бешинчи фасл

Ёлғон тақи ғийбат оғатининг баёни ичинде турур¹

Имом Абу Исо Термизий* “Жомеъ” отлиғ китобинда бу ҳадисни келтурмиш. Ҳадис бу турур: “Пайғамбар а.с. хабар беру ёрлиқар: “Эй умматим! Күркінг ёлғон сұзламақдин! Ҳақиқатта ёлғон сұзламак одамини ёвуз ишқа тегуур, тақи¹ ёвуз иш одамини тамуғқа² тегуур”

Тақи Пайғамбар а.с. айди: “Ёлғонларнинг улуғроқи уч түрүр. Аввал ул турурким, бир кимарса айса: Мундоғ туш күрдүм, тақи андоғ түшлар күрдүм, теп айса. Тақи ҳақиқатта күрмадин ёлғон түшлар чатса³ Аниңг вабали⁴ тақи уқубати инган улуғ турур. Иккінчisi ул турур ким: Мен фалон ўғли турурман, теп айттур. Тақи ҳақиқатта ул айған кишининг ўғли эрмас. Билип ёлғонни айттур ким, манга халойик ҳурмат қылсунлар, теп. Учунчisi ул турур ким, мендин ҳадис ривоят қилур. Тақи айттур ким: Пайғамбар а.с. мундоғ айттур, теп. Меним уза ёлғон чатар, мен аймамиш ҳадисни билур эркан, Пайғамбар айди, тейтур”

Бир кун Пайғамбар а.с. қатинга бир кимарса келди, тақи айди: Ё Расууллах! Мен уч маъсият⁵ бирда мубтало бўлуп турурман. Ҳеч нафсимни манъ қилу билмазман. Манга бир тадорук⁶ бар эрса, ўгратинг. Бўлғай ким, Ҳақ таоло мени тайиблардин⁷ қилғай”, теди. Яна Пайғамбар а.с. айди: “Ул уч маъсийат қайу маъсийатлар турур?” теди эрса, ўл кимарса айди: “Зино қилмоқ, тақи ҳамр ичмақ, тақи ёлғон сұзламак”, теп айди эрса, Пайғамбар а.с. айди: “Меним учун ёлғон сұзламакни қўдғил, тақи меним бирла аҳд қилғилким, буқундин сўнг ёлғон сұзламагайсен”, теди эрса, ул тақи қабул қилди тақи борди. Яна нафси тақозо қилдиким, зино қилса. Яна андиша қилдиким, агар манга Пайғамбар а.с. су(в)ал қилсаным: “Зино қилдингми?” — теп. Агар қилдим тесам, ҳад ўргай ва агар қилмадим тесам, ёлғон аймиш бўлгайман. Тақи Пайғамбар а.с. бирла аҳд қилмишдинг сўнг аниңг аҳдини бузар бўлсам, бу тақи улуғ маъсийат турур, теп андиша қилди. Тақи ул зинони тарқ қилди. Яна нафси тақозо қилдиким, ҳамр ичса. Соёқитег андиша қилди. Ани тақи тарқ қилди. Тақи тайиб бўлди ёлғонни тарқ қилмақ сабабидин.

¹ тақи – яна

² тамуғ – дўзах

³ ҷат – югуртирумок; бу ўринда: келтирумок, айтмоқ маъносида

⁴ вабал – айб, гуноҳ

⁵ маъсийат – гуноҳ

⁶ тадорук – хозирлик, тайёргарлик

⁷ тайиб – пок, тоза, яхши, муборак.

Пайғамбар а.с. айди: “Кимким Тангри таолони бирласа, тақи қиёмат кунинда бутса, тақи сўз сўзлар бўлса, хайр сўз сўзласин ё тақи тек турсун”, теди. Яна пайғамбар а.с. айди: “Ким ким ўт⁸ бўлса, икки энгаги орасинданаки тилини сақламақ бирла икки адақи орасинданаги фаржини сақламоқ бирла, мен тақи ўт бўлтурман ўл кимарсага учмаж⁹ бирла”, теп айди.

Ухуд тўкусинда бир йигит шаҳид бўлди. Боқтилар, қорнинда тош боғламиш эрди очлиқдин. Ул йигит онаси келди. Тақи ўғли йузинданаки тупроқларни кўтаририп, тақи айтур: “Эй ўғлум! Учмаж сакинат¹⁰ бўлсан”, теди эрса, Пайғамбар а.с. айди: “Эй заифа! Не билдинг оғлунг учмахлиғ бўлғанини. Ажаб эрмаз ким оғлунг тилиндин керакмаз сўзлар келмиш бўлса ё тақи керак нарсаларни манъ қилмиш бўлса”, теп айди.

Раби ибни Хайшом* ўн икки йил сақландиким, ҳеч нарса сўзламади. Ўн ىкки йилдинг сўнг неким сўзласса, алларни битийур эрди. Тақи кечак бўлса, ўзи бирла ҳисоб қилур эрдиким, қиёмат кун бўлса, бу сўзлаган сўзларимка муъақиб бўлғайми”, теп ўзи бирла сақиш¹¹ қилур эрди.

Бир кун бир кимарса нахҳасқа борди. Қул олмақ учун борди. Тақи бир кулни ихтиёр қилди эрса, ул кулнинг хўжаси айди: “Эй азиз! Бу кулнинг бир айби бор, ул айбини айту берайин. Агар рози бўлсанг, сен билурсен”, теди эрса, ул қул олғучи айди: “Айби не туур?” — теп сувал қилди эрса, қул хўжаси айдиким: “Бу қул ёлғончи туур, ёлғон укуш¹² сўзлайур”, теди эрса, қул олғучи айди: “Бу ёлғон сўзламаки анча айб эрмас, мен бу айбқа розимен”, теди. Тақи олди, тақи эвинга келтурди. Бу қул тақи бир қач айём бу хўжа қатинда турди. Бир кун хўжа эвдин чиқти, тақи хотун ёлғуз қолди. Бу қул хотунга айтурким: “Эй хотун, кўрарманким, бу хўжа сизка ҳеч муҳаббати йўқ. Мен сихр қилмоқ билурмен. Бир кун хўжа қатиғ уйқуға бормища керай¹³ бирла энгасасидин йулусангиз. Тақи анинг соchlарини манга берсангиз, мен тақи сихр қилсам, бу хўжа сизни қатиғ севгай эрди. Тақи ҳеч сизинг фармонингиздин чиқмагай эрди”, теди эрса, бу хотун тақи бу кулнинг сўзина эътимод қилди. Андин сўнг бу қул хўжага айдиким: “Эй хўжа! Бу хотун сизни ўлтурмакка фурсат истайур туур. Зинҳор бу хотундин яхши сақланинг”, теди. Хўжа тақи бу кулнинг сўзина эътимод қилди. Эртаси куни қайлула вақти бўлди эрса, хўжа қайлула қилурман, теп ўзини уйқуға кемиши. Валекин уёғ туур эрди. Тақи боқарким, бу хотун не иш бирла машғул бўлур, теп. Бу орада эрдиким, хотун

⁸ ўт – ақл

⁹ учмаж – жаннат

¹⁰ сакинат – бир жойда яшовчилар.

¹¹ сақлиш – ҳисоб

¹² укуш – кўп

¹³ керай –устара

ериндин қўпти, тақи элгинга бир йитиг керай алди. Тақи акрун¹⁴ бу эр қатингга келу бошлади эрса, бу андағ сақиндиким¹⁵: “Керай бирла меним бўғзимни кесгай, тақи мени ўлдургай”, теп дарҳол қўпти. Тақи бу хотунни ўлдурди эрса, бу хабар хотуннинг қаяшларинга тегди эрса, анлар тақи жам бўлуб келдилар. Тақи бу кишини ўлдурдилар. Яна бу кишининг қаяшлари келип анлар бирла уруш қилдилар. Арада укуш кимарсалар ўлдилар бу ёлғон сўзламак шумлиғидин.

Пайғамбар а.с. айди: “Қайу бир мўъмин ва муваҳҳид¹⁶ ёлғон сўз сўзламакка қасд қилмишдин сўнг Ҳақ таолодин кўрқип, ул ёлғон сўзни тарқ қилур бўлса, Ҳақ таоло ул қулға учмаҳ ҳисари¹⁷ ичинда бир эв бина қилу бергай. Ва агар тақи кимарса бирла хусумат қилмақ тиласа, тақи шеръон даъво қилиб хусумат қилмақи раво эркан орамизда хусумат, тақи бемазалик бўлмасин, теп ул хусуматни тарқ қилса, Ҳақ таоло ул қулға учмаҳнинг ўртасинда эв бино қилу бергай. Тақи қайу мўъминким қилиқни кўрклог қилса, тақи халойиқ бирла хуш муомилат қилса, Ҳақ таоло ул қулқа учмаҳнинг йўксак еринда эв бино қилу бергай”, деп айди.

Тақи Пайғамбар а.с. андоғ айдиким: ”Тамуг ўти бўлсун ул кимарсака ким: ёлғон сўз сўзлагай халойиқни кулдурмак учун”, теп уч катада айди.

Ақабат ибни Амир айди: “Пайғамбар а.с. хидматинга бордим, тақи айдим: “Ё Расулуллоҳ! Қиёматта қуртулмақ не иш бирла туур?” — теп сувал қилдим эрса, Пайғамбар а.с. айди: “Ё Ақаба! Борғил, тилинг сақлағил, тақи эвингда ўлтурғил. Тақи заруратсиз чиқмағил, тақи қилмиш ёзукларинга йиғлағилким, қуртулғанлардин бўлғайсиз”, теди.

Яна гийбат қилмоқдин сақланмоқ керак, анинг учунким гийбат қилмоқ улуғ ёзуклардин туур. Тақи Ҳақ таоло гийбат қилмоқдин кулларини йиғип туур, натагким Каломи масжиди ичинда хабар беру ёрлиқар: “Ҳақ таоло хабар беру ёрлиқар: Эй мўминлар! Баъзингиз тақи баъзингизга гийбат қилманг, севарму сизларда бирингиз қариндошингизнинг этини емак ўлугсалик ҳолинда, тақи йиграндингиз ул ўлугса этини емакка? Андағ эрса қариндошингизга гийбат қилманг. Агар гийбат қилсангиз, этини емиш бўлғайсиз. Тақи ул ўлугса этини йигранурсиз гийбат қилмоқни, тақи йиграннинг”, теди. Тақи Тангри таолодин кўрқунч, тақи тавба қилингким Ҳақ таоло тавбани қабул қилған туур, тақи раҳмат қилған туур”, теди.

Бу оятнинг сабаби нузули ул эрдиким Ибни Аббос* айди: “Саҳобаларда икки кимарса бор эрди. Пайғамбар а.с. Салмон Форсийқа* буюрдиким: “Ё Салмон! Сен бу икки кимарсага хидмат

¹⁴ акрун- яқнилик билан бояланган

¹⁵ сақиндя- ўйлади

¹⁶ муваҳҳид – Танҳо Оллоҳга эътиқод қилувчи.

¹⁷ ҳисар –кўргон, қалъа

қилғил, ошларини биширгил. Тақи таомларини муҳайё қилғил”, теди. Салмон Форсий тақи ул икки кимарсанинг таомларини хидмат қилиб, таомларини муҳайё қилур эрди. Бир кун Салмон Форсий уйқуға борди, тақи уйқу ғалаба қилди. Таомларини вақтинда муҳайё қилу бирмади эрса, ул кимарсалар айдилар: “Ё Салмон! Таом ниша омода қилмадинг?” теп айдилар эрса, Салмон Форсий айдиким: “Уйқу ғалаба қилди, таомға машғул бўлу билмадим”, теди эрса, ул саҳобалар айдилар: “Андоғ эрса, Пайғамбар а.с. ҳазратинда борғил, тақи бизка таом келтургил”, тедилар эрса, Салмон Форси тақи Пайғамбар ҳазратинга келди. Тақи таом тилади эрса, Пайғамбар а.с. айди: “Ё Салмон! Ашамадин сувал қилғилким, таом барму” — теп. Ашама Пайғамбар а.с.нинг ходими эрди. Қачон ким Салмон Ашамадин сувал қилди эрса, Ашама айди: “Ҳеч нарса қолмади таомдин”, теди эрса, Салмон борди. Тақи ул кимарсаларка хабар берди эрса, ул икки кимарса бири бирингга айдиларким: “Бу Салмон агар тўлуг сувлуг қуйуқға¹⁸ борур бўлса, ул қуйуқнинг суви сугалғай”, тедилар, тақи турдилар. Пайғамбар а.с. хидматинга келдилар эрса, Пайғамбар а.с. айди: “Сизка не бўлдиким, икагунгизнинг оғизларингизда эт қизиллигини кўурман?” теди эрса, анлар айдиларким: “Ё Расулуллоҳ! Букун бизлар эт тановул қилмадуқ”, тедилар эрса, Пайғамбар а.с. айди: “Андоғ эрса, букун сизлар гийбат қилиб туурсизлар. Ул гийбат қилмақи одамининг этини емак бўлур”, теди эрса, анлар айдилар: “Ё Расулуллоҳ! Бизлар бу миқдор айдуқжим, бу Салмон тўлуг сувлуг қуийуққа борса, ул қуийуқ суви сугалғай, тедук. Бизлар билмадукким бу қадар сўзламак ҳаром турур, теп. Тавба қилдуқ”, тедилар, тақи бу Салмондин узр қўлдилар. Яна Пайғамбар а.с. айди: “Мусулмоннинг қонини ноҳақ ерда тўқмак ҳаром турур. Тақи ноҳақ ерда молини олмақ тақи ҳаром турур. Тақи йузи сувини тўқмак ҳаром турур” Яна айди: “Умматим, зинҳор сақланинг мўминларга гийбат қилмоқдин. Ҳақиқатта бу гийбат қилмоқ зинодин тақи қатиқроқ турур, анинг учунким: агар кимарса зино қилмишдин сўнг агар ҳақиқат тавба қилса, Ҳақ таоло анинг тавбасини қабул қилур. Ва лекин гийбат қилган нечама ким тавба қилса, Ҳақ таоло тавбасини қабул қilmaz, анчага тагиким ул гийбат қилинган афв қилмагинча”.

Ҳақ таоло Мусо пайғамбар алайҳиссаломға ваҳи қилди, тақи айди: “Ё Мусо! Билғил, огоҳ бўлғилким, агар гийбат қилғучи ҳақиқат тавба қилса, анинг тавбасини қабул қилурман, ул вақтинким ул гийбат қилинған кишини хушнуд қилса. Ва лекин учмаҳқа кирганлардин бу гийбатдин тавба қилғичи барчадин сўнг киргай. Тақиким гийбат қилғучи бўлса, тақи тавба қилмадин ўлар бўлса, тамугқа кирганларнинг аввали ул бўлғай”, теп теди.

¹⁸ қуийуқ—кудуқ

Пайғамбар а.с. айди: “Меъроҳ тунинда бир ўгур ҳалойиқни кўрар манким ўз тирноқлари бирла юзларини тирмарлар. Тақи юзларини пора пора қилурлар, қонатурлар. Тақи анларнинг тирноқларини Ҳақ таоло бақирдин йаратмиш бўлғай, теп айдим: “Ё Жаброил! Бу кимлар туурларким, ўзларини мундоғ қилу туурлар?” — теп сувал қилдим эрса, Жаброил а.с. айди: “Ё Мұхаммад! Бу ғийбат қилғучилар туурлар, теди”.

Пайғамбар а.с.фа сувал қилдилар, тақи айдилар: “Ё Расулуллоҳ! Ғийбат не нарса туур?” — теп айдилар эрса, Пайғамбар а.с. айди: “Ғийбат ул туурким, қариндошингизни йаз қилсангиз, андоғ нарсалар бирлаким, ул эшитур бўлса, хотири хаста бўлур, тақи кўнгли йигранур”, теди эрса, айдилар: “Ё Расулуллоҳ! Агар бир мўминда бор айбни айсақ натаг бўлғай?” тедилар эрса, Пайғамбар а.с. айди: “Агар бор айбини айсангиз, ғийбат бўлғай. Тақи йўқини айтсангиз, бўхтон бўлғай”, теди.

Ойиша айди: “Мен Пайғамбар а.с. хидматинда эрдимким, бир хотун кечти эрса, айдим: Бу хотуннинг тўни нима узун тўн туур, теп айдим” эрса, Пайғамбар а.с. айди: “Ё Ойиша! Ғийбат қилдинг, ул хотуннинг тўнини ғийбат қилдинг. Оғзингдин ул хотуннинг этини бирақғил, теди эрса, мен оғзимдин туф қилдим эрса, бир пора эт оғзимдин тушти. Яна бир кун Пайғамбар а.с. хидматинда эрдимким, бир хотун кечтиким қомати ашақ¹⁹ эрди. Мен тилим бирла нарса темадим. Ва лекин илғим бирла ишорат қилдим, бу не ашақ, теп. Пайғамбар а.с. айди: “Ё Ойиша! Ул заифага ғийбат қилдинг. Билгил, оға бўлғилким гўр азобининг уч улушда бири ғийбатдин бўлғай. Тақи бир улуши ғаммозлиқдин бўлғай. Тақи бир улуши йўлдин азитмақдин бўлғай”, теди.

Шайх Ҳасан Басрий* айди: “Золим подшоҳ ё тақи ҳаким бўлса, анинг зулмини аймоқ ғийбат эрмас. Ё тақи ошкора фисқ қилған фосиқнинг ёмонлигини аймоқ ғийбат эрмас. Ё тақи Пайғамбар а.с.нинг суннатинча йуримаган тақи саҳобанинг сиратинча юримаган бадъат ишлар бирла машгул бўлғаннинг ёмонлиқини аймақ ғийбат эрмас. Ё тақи бир кимарса бир айб бирла ҳалқ аро машҳур бўлса, ун айбини аймадин ани билмазлар. Ул тақи ғийбат бўлмаз”, теп аймиш.

Имом Газзолий* айтур “Иҳё—ул—улум” отлиғ китоб ичинда: “Бир эр зоҳидлик бирла машҳур бўлғанлардин ғийбат келур. Риё бирла ўзларини ҳалқ аро порсалик²⁰ бирла зикр қилурлар. Тақи ўнгинларни²¹ ўртуглуг²² ғийбат қилур. Бу инган ёмон ғийбат туур, натагким айтурлар: Фалон кимарса подшоҳ хидмати бирла машгул бўлур. Ё тақи фалоннинг хидматинда мулоzимат қилур. Шукур ул

¹⁹ ашақ – буқри

²⁰ порсалик – тақвадорлик, художўйлик

²¹ ўнгин – бошқа

²² ўртуглуг – яширинча, маҳфий

Тангригаким бизларни анингтег ишлардин сақлади. Тақи ҳаром, тақи шубҳалиғ луқмалардин пок қилди, теп айтурлар. Муродлари ўзларини ўгуп, ўнгинларни зам²³ қилмақ туур. Ё тақи бир кимарса бир хўжадин дунёвий нарса тиласа, айтурлар: Ё Раббано! Санга сифинурбиз уятсизлиқдин. Эшиттукким, фалон кимарса фалон хўжадин дунёвий нарса тиламиш, теп. Муродлари бир мўъминни гийбат қилиб, ўзларини ариғлиғ бирла ёд қилмақ туур. Ё тақи мундоғ айтурларким: Фалон кимарса тоат ва ибодат ичинда инган яхши туур эрди. Эмди эшитурбизким, бурунки тег эрмаз эрмиш. Ё Раббано! Бизларни сустлуқдин сен сақлагил, теп дуо қи: үрлар. Муродлари дуо эрмаз. Ва лекин бир мўъминни гийбат қилмоқ туур, тақи ўзларини поклик бирла ёд қилмоқ туур. Мунда ҳам гийбат бор, ҳам тақи риё бор. Тақи бир кимарсадин бир маъсият содир бўлса, тақи анинг ул маъсиятини бу зоҳидлар эшитур бўлсалар, айтурлар: Субҳаноллоҳ, не ажаб иш туур. Бу фалон кимарса мундоғ офат бирла мубтало бўлмиш. Ё Раббано! Сен ул мискинга тавба рўзи қилғил, теп айтурлар. Ё тақи муродлари андоғ дуо қилмоқ эрмаз. Ва лекин анинг айбини халқ аро зоҳир бўлсун, тақи ўзларининг ариғлиги зоҳир бўлсун темак туур. Бу ишларнинг зоҳири халқ аро тоат ва ибодатқа ўхшайур. Ва лекин Ҳақ таолоким кўнгуллари ичинда сизларка мутталиъ²⁴ туур. Анинг қатинда улуғ кабира туур, тақи ҳийла ва достон туур. Тақи динларини дунёка сотмоқ туур”, теп аймишлар.

Абу Ҳурайра* айтур: “Бир кун Пайғамбар а.с. чиқти. Бизлар жумла ҳозир эрдук. Айди: Эй умматларим! Эй ёронларим! Зинҳор бири бирингиз бирла ҳасад қилмангиз. Тақи бири бирингизни йигранмангиз. Тақи бири биринга гийбат қилмангиз, тақи бири бирингизка қариндош бўлуп, Тангри таолоқа қул бўлунг”, теп айди. Тақи бири бирингизнинг айбини халқ аро очманг. Ким бир мўъминнинг айбини халқ аро очар бўлса, Тангри таоло ани фазиҳат²⁵ қилғай”

Энас ибни Малик* айтур: “Бир кун Пайғамбар а.с. айди, ёронларингизгаким: Жумла саҳобалар рўза тутсинлар, тақи ифтор вақти бўлса, мендин дастур бўлмадин ифтор қилмасунлар, теп фармонлади эрса, жумла саҳобалар тақи рўза тутдилар. Қачонким ифтор вақти бўлди эрса, ким ким рўза тутмиш эрди, жумласи келиб дастур тиладилар эрса, жумлага ифтор қилмаға дастур берди. Тақи бир кимарса келди тақи айди: Ё Расулуллоҳ! Маним аҳлимда икки хотун тақи рўза тутдилар. Онлар сизнинг хидматингизға келип дастур тиламакка уфтанирлар.²⁶ Анларга ифтор қилмоққа дастур берурмисиз?

²³ зам – ёмонлаш

²⁴ мутталиъ – кабар топган

²⁵ фазиҳат – расвогарчилик, шармандагарчилик.

²⁶ уфтанимак – уялмоқ

теди эрса, Пайғамбар а.с. юзини бир ёнга чевурди. Тақи ул кимарсага жавоб бермади эрса, икинчи иодат қилди.²⁷ Яна жавоб бермади. Учинчи иодат қилмишда Пайғамбар а.с. айди: Онлар букун рўза тутмадилар. Натаг рўза тутмиш бўлурларким, икагун ўлтуруп букун гийбат қилиштилар, тақи мусулмонларнинг этларини едилар. Онлар натаг рўза тутмиш бўлурлар? — теди. Тақи ул кишига айдиким: Борғил, ул икки авротини мунда ундағил. Мен онларни бу саҳобалар қатинда фазиҳат қиласин, теди эрса, ул кимарса борип, тақи ул икки авротни ундағи эрса, онлар тақи келдилар. Пайғамбар а.с. айди: “Боринг, бир қадаҳ келтуруни”, теди эрса, келтүрдилар. Пайғамбар а.с. айди: “Эй заифа! Бу қадаҳ ичинда қай қилғил (қай — қусғил темак бўлур)”, теди эрса, ул заифа тақи оғзинга бармоқини қатти эрса, оғзидин қуюқ қон, тақи иринг қустиким, ул қадаҳ тўлди. Ани тўқтилар. Яна бир заифага буюрдиким: “Сен тақи қусғил”, теди эрса, ул тақи қуюқ қон бирла иринг қусдиким, ул қадаҳ тўлди. Андин сўнг Пайғамбар а.с. айди: “Бу икки заифа ўз ҳалол хидматларидин йигип рўза туттилар. Тақи ҳаром луқма бирла рўзаларини очдилар. Ул Тангри бирла онд ёд қилурманким, мен, Мұҳаммаднинг руҳи аниңг тасарруфинда туур. Агар бу икки хотун қусмаса эрдилар, тақи бу еганлари ичинда сингса эрди, тамуғ ўти бу икагуни куйдургай эрди. Аниң учунким қайу танким ҳаром луқма бирла борур бўлса, ул тан ўтқа сазо туур”, теди.

Малик ибни Динор айтур раҳматуллоҳи алайҳи: “Исо пайғамбар ҳаворийлари бирла кечип борурда, бир ит ўлугсаси кўрдиким, инган сасијур эрди. Ҳаворийлар айдиларким: Не ёмон сасијур, тедилар эрса, Исо пайғамбар а.с. айди: Бу итнинг тишларининг оқлиғи не яхшироқ туур, теди эрса, ҳаворийлар билдиларким, Исо пайғамбар а.с. ўлмиш итни тақи айбламак тиламаз, аниңг ичинда бир нарсаси бўлса, мадҳқа ярайуртег ани, ул киши бирла мадҳ қилур хоссаким одам ўғлини, теп айдилар. Тақи кишини айб қилмоқни тақи гийбат қилмоқни тарқ қилдилар”

Пайғамбар а.с. айди: “Эй ёронларим! Қайу бирингизким тақи бир мўъминнинг молини шариатдин тоштин олмиш бўлса, тақи гийбат қилип юзи сувини тўқмиш бўлса, зинҳор ул молни эдисинга қайтарсун. Тақи юзи сувини тўқуп озор қилмишдин беҳилик тиласин. Ул қиёмат куни келмасдин узаким, аниңг ичинда олтун тақи йўқ, кумуш тақи йўқ. Кимким тақи бир кимарсага куч тегурмиш бўлса, ул куч тегурганинг ҳасанотидин²⁸ олғайлар, тақи бу мазлумқа берғайлар. Ва агар ҳасаноти бўлмаса, бу мазлумнинг ёзуқларини ул золимқа юклагайлар. Тақи бу мазлум ёзуқсиз бўлиб, учмоҳқа киргай. Тақи ул золим ўкуш ёзуқлар бирла тамуғқа киргай”, деп айди.

²⁷ Иодат қилмақ – тақрорламоқ

²⁸ Ҳасана – яхшилик, савоб иш

Шайх Ҳасан Басрийқа бир кимарса ғийбат қилди эрса, ўзинга келип хабар бердиларким: “Фалон кимарса сизка ғийбат қилди”, төп. Шайх ул ғийбат қилғанга бир табақ хурмо идо берди. Тақи ўкуш узрлар айдиким: “Ўзи қарам қилмиш, бизка ҳасанотлардин идмиш. Биз ул ҳасанотқа натаг мукофот қилу билалинг? Ва лекин қувватимиз бу миқдорқа етар”, төп узур қилип идо берди эрса, ул кимарса азим хижолат ичинда бўлди, тақи тавба қилди.

Олтинчи боб Дунёни севмак оғатининг баёни ичинда туур

Имом Абул-Лайс Самарқандий* ”Танбеху-л-ғофилм“ отлиғ китобинда бу ҳадисни келтурмиш. Ҳадис бу туур: “Пайгамбар а.с. андоғ хабар беру йарлиқарким: “Бу дунё мўъминнинг зиндони туур, тақи гўр мўъминнинг ҳисори туур. Тақи учмоҳ мўъминнинг сифингу ери туур”, төп айди. Тақи Пайгамбар а.с. айди: “Қайу мўъмин ва мұваҳҳид эрталаса²⁹, тақи аниң қадғусининг улуғроқи дунё қадғуси бўлса, ул мўъминнинг Ҳақ таоло ҳазратинда ҳеч ҳурмати, тақи иззати бўлмағай. Тақи айди: “Эй умматим! Дунёниг ортуқларидин қочинг натагким, чузам иллатидин қочмиш менгизлиг, аниң учунким дунёниг Ҳақ таоло ҳазратинда сингак³⁰ қанотинча ҳурмати бўлса эрди, кофириларга бир ичим сув бермагай эрди”, төп айди.

Абу Хурайра айтур: “Пайгамбар бир кун манга айди: “Ё Абу Хурайра! Мен сенга дунёниг мажмуини кўргузайнми? теди эрса, мен айдим: “Бали, ё Расулуллоҳ! Манга кўргузунг”, тедим эрса, Пайгамбар а.с. илгимни тутти, тақи бир қўлға³¹ келдурдиким, ул қўл ичинда одамининг бошлари, тақи сўнгуклари бор. Тақи жониворларнинг ҳам сўнгуклари бор. Тақи эски чўпрак³² бор. Тақи одамининг нажосатлари бор. Пайгамбар а.с. айди: “Ё Абу Хурайра! Ушбу дунё теганим бу туур. Ушбу одамининг бошлариниким кўрарсен, мунлар дунёға ҳарислиқ қилтур эрдилар. Сизлар ҳарислик³³ қилмишингиз менгизлиг, тақи мунлар узун уминч тутар эрдилар сизлар тутмишингиз менгизлиг. Букун кўрарсен, ё Абу Хурайра, сўнгук бўлуп туурлар, ҳеч этлари йўқ, тақи терилари йўқ. Яна бир қач айём кечар бўлса, бу сўнгуклар тақи култег бўлғайлар”, теди. Яна айди: “Ё Абу Хурайра! Бу нажосатларким кўрарсен, мунларнинг жумласи таомлар эрдиким, ўzlари бирла кўтарири эрдилар. Букун нажосат бўлуп туур. Одами кўрар бўлса, йигранур”, теди. Яна айди: “Ё Абу Хурайра! Бу эски чўпракларниким кўрарсен, бу чўпраклар

²⁹ эрталамақ – бирор ишга киришмоқ

³⁰ сингак –пашша

³¹ қўл – водий

³² чўпрак(ҳ) – жулдур кийим

³³ ҳарислик – хоҳлаш, бирор нарсага қаттиқ берилганлик.

жумласи бу одамларнинг тўнлари эрдиким, бу тўнларни кедип ўзларини ораста қилип йўриор эрдилар. Букун бу тўнлар андоғ бўлуп туурким, одами элга олса, олу билмаз, тақи боқмоқға йигранур”, теди. Яна айди: “Ё Абу Хурайра! Кўрамусен бу жониворлар сўнгукларини? Ушбу сўнгуклар жумласи жониворлар эрдилар. Баъзисини бу одамлар минар эдилар, тақи оламни кезар эрдилар, тақи баъзисини ишлатур эрдилар. Букун жумла сўнгук бўлуп ётурлар, узаларинда ел эсар. Ушбу дунё мунлар турур”, теди эрса, мен йигладим эрса, манга айди: “Кимким дунё учун йигламоқ тиласа, йигласун”, теди.

Пайгамбар а.с. хабар беру йарлиқар: “Тангри таоло ҳазратинга дунёдин йигранчилик нарса йўқ, теди. Ҳақ таоло ул вақтнеким дунёни яратти, ул вақтдин беру дунёға ҳеч назар қилмади”.

Сулаймон пайгамбар а.с. бир кун таҳти бирла ҳаво узра учуп борурда Бани Исроил обидларидин³⁴ бир обид кўрдиким, Сулаймон пайгамбар а.с. хайли³⁵, ҳашами бирла одамлари, парилари бирла бу улуг азамати бирла ҳаво уза учуп, куш менгизлиг борур эрди. Айди: “Валлаҳ, эй Довуд ўғли Сулаймон! Ҳақ сенга инган улуғ мулк берди”, теп таажжуб қилди эрса, ел тақи Сулаймон пайгамбарқа мусаххар эрди, ел ул обид сўзини Сулаймонга эшийттурди эрса, Сулаймон пайгамбар елка буюрдиким: “Эй ел! Бу таҳтингни обид қатинга эндургил”, теп. Дарҳол ел Сулаймон пайгамбар таҳтини ул обид қатинга эндуруди эрса, ул обид тақи Сулаймон пайгамбар хидматинга келди. Тақи салом қилди эрса, Сулаймон пайгамбар тақи жавоб қайтарди. Андин сўнг Сулаймон пайгамбар айди: “Эй обид! Меним бу таҳтим ҳаво узра учуп келурда сен не айдинг, манга баён қилғил?” — теди эрса, ул обид тақи айғанини Сулаймон пайгамбар а.с.қа баён қилди. Қачонким Сулаймон обид сўзини эшиitti эрса, айдиким: “Эй обид! Мен санга бу сўзни аймоқ учун ёндим. Билгил, тақи огоҳ бўлгил, мўъмин қул қачонким Ҳақ таоло ҳазратинда бир тасбих³⁶ айтур бўлса, тақи ул бир тасбих савобининг девонинда битилур бўлса, бу меним таҳтимдин, тақи жумла мулкимдин яхшироқ турур. Анинг учунким бу таҳт тақи мулк дунёning асбоблари жумласи фоний турур. Тақи тасбих савоби боқий турур. Боқий яхшироқ турур фонийдин”

Пайгамбар а.с. айди: “Қиёмат кун бўлса, қавмлар келгайлар, тоат ва ибодатларининг савоблари Тихоманинг тоглари* менгизлиг бўлғай. Ҳақ таолодин фармон келгайким: Буларни тамуғқа элетинг, теп. Забониёлар* келип, бу кимарсаларни тамуғқа элетгайлар”, теди эрса, саҳобалар айдилар: “Ё Расууллоҳ! Бу кимарсалар намоз қилурми эрдилар, тақи рўза тутарму эрдилар?” — теп сувал қилдилар эрса, Пайгамбар а.с. айди: “Намоз тақи қилур эрдилар, рўза тақи тутар

³⁴ обид –ибодат қилувчи, сингинувчи

³⁵ хайли – тўда, гуруҳ

³⁶ тасбих –тасбих ўғириб дуо айтиш; бу ўриндаг Оллоҳѓи зикр қилмоқ.

эрдилар. Тунлар тақи ахёлиқ қилур эрдилар. Ва лекин мунларнинг одати ул эрдиким, қачон дунё мунларга арқурса эрди, сакрашу, севинишу, дунё ўзинга тушар эрдилар. Ҳеч андиша қилмаз эрдиларким, бу дунё бизгаким зоҳир бўлди, ҳалолму туур ё тақи шубҳатлиғму туур. Ё тақи ҳаромму туур, теп тафаккур қилмадин юзин тушар эрдилар. Ул дунё муҳаббати шумлигидин тамуғ уқубатинга сазо бўлдилар”, теп айди. Яна айди: “Эй ёронларим! Бу дунёниг муҳаббати, тақи охиратнинг муҳаббати мўъминнинг кўнглинда мустақим бўлмаз”.

Жаброил а.с. бир кун Нуҳ пайғамбар* а.с. га сувал қилди, тақи айди: “Эй пайғамбарларда узун умр булған Нуҳ пайғамбар! Бу дунёни натаг булдунг?” — теп сувал қилди эрса, Нуҳ пайғамбар а.с. айди: “Ё Жаброил! Бу дунёни бир сарой булдумким, икки қапуғи бор. Бир қапуғдин кирдим, тақи бир қапуғидин чиқдим”, теп айди.

Исо пайғамбар а.с.га айдилар: “Ё Исо! Бу дунёда ҳеч эв бино қилдингизму? Бир эв бино қилсангиз бўлгайму?” — теп айдилар эрса, Исо пайғамбар а.с. айди: “Бурунқилар бино қилмиш хароб эвлар бизга тап туур. Биз дунёни иморат қилмоқ учун келмадук, Тангри таолога ибодат учун келдук”, теп айди..

Абу Ҳазимга* бир кимарса келди, тақи айди: “Ё шайх! Меним кўнглумдин ҳеч дунё муҳаббати чиқмаз, натаг қилайин?” — теп айди эрса, Абу Ҳазим айди: “Агар мол ҳосил қилур бўлсанг, қатигланғил,³⁷ ҳалол жиҳатидин ҳосил қилғил. Ва агар тақи молни харж қилур бўлсанг, маъсиятқа харж қилмағил. Тақи кимкаким шариатта санга нафақа вожиб бўлғай, ани адо қилғил. Тақи молингнинг закотини мустаҳқиларга³⁸ тегургил. Санга дунё муҳаббати зиён қилмағай. Тақи дунё муҳаббати ул кимарсаларка зиён қилурким, молини муҳофарат³⁹ учун жамъ қилурлар. Тақи хайр ва садақа қилсалар, риё учун қилурлар. Анларға ул дунё муҳаббати зиён қилғай. Ва лекин кимарса молини жамъ қилса, ҳалойикға манфаат тегурмак учун, тақи як-ёвуқларға, тақи мискинларға, тақи дарвишларға эҳсон ва инъом қилмоқ учун жамъ қилса, тақи эҳтиёт бирла ҳалолдин жам қилса, тақи ҳалол йўнларинга⁴⁰ сарф қилса, тақи закотини ҳийласиз адо этса, андоғ жамъ қилмоқ зиён қилмағай. Магар охиратта сувал ва ҳисоблари бўлғай. Анинг учунким Пайғамбар а.с. айдиким: “Бу молнинг ҳалолинга ҳисоб бор туур, ҳароминга азоб бор туур”, теп аймиш. Ул маънидин ўтру укуш кимарсалар бу молни жамъ қилмадилар, ҳисобидин кўркур”, теди.

Фузайл* айди: “Агар бу дунё жумласи олтун бўлса, тақи охират сақсикдин бўлса, оқил киши охиратни ихтиёр қилғай. Тақи дунёни

³⁷ қатигланмок – қатъийлик кўрсатмок, қатъий бўлмок.

³⁸ мустаҳқ – муносиб, лойиқ.

³⁹ муҳофарат – ўликлар учун, у дунё учун.

⁴⁰ Йўн – томон, жиҳат.

тарк қилгай ул маъни учунким, охират боқий турур, тақи дунё фоний турур. Андоғ эрса, фоний нарсани иктиёр қилип, боқийни тарк қилмок оқиллар иши эрмаз”, төп айди.

Қачонким Пайғамбар а.с.қа ваҳий келди, тақи Пайғамбар нубувват⁴¹ – даъво қилип, ҳалойиқға Тангри таолонинг фармонини тегру бошлади эрса, бу хабарни шайтонлар Иблисга эл эттилар эрса, Иблис айди: “Эй ёронларим, бу Пайғамбар умматлари ҳеч дунёға муҳаббатлари борму?” теди эрса, шайтонлар айдиларким: “Умматининг муҳаббатлари дунёға бор турур”, теди эрса, Иблис айди: “Андоғ эрса мен ҳеч пок⁴² тутмазмен. Агар анлар путпарас бўлмаса бўлмасунлар, қачонким онларнинг дунёға муҳаббати бўлса, мен онларни оздорғайман”, төп айди. Тақи айди: “Уч нарса бирла эрта-кеча келгайман: Мол жамъ қилмоқға таҳрис⁴³ қилгайман, қачонким мунлар мол йиғмоқға ҳарош⁴⁴ бўлсалар, ҳалолдин тақи жамъ қилгайлар, ҳаромдин тақи жамъ қилгайлар. Яна мунларни таҳрис қилгайменким бу молларни ҳаром ерларға сарф қилгайлар, тақи закотни манъ қилгайлар. Қамуғ шер тақи ёвузилик бу ишлар ичинда турур”, төп айди...

Иброҳим ибни Адҳам* бир кимарсаға сувал қилдиким: “Санга уйкунг ичинда бир йармок⁴⁵ берсаларму яхшироқ турур, ё тақи уйоқлиқда бир мисқол қизил олтун берсаларму яхшироқ турур?” — төп сувал қилди эрса, ул кимарса айдиким: “Манга бир мисқол қизил олтун уйоқлиқда берсалар, яхшироқ турур”, теди эрса, Иброҳим ибни Адҳам айди: “Ёлғон айтурсан” Ул киши айди: “Ё шайх! Натаг ёлғон айттурман?” — теди эрса, Иброҳим ибни Адҳам айди: “Пайғамбар а.с. андоғ айдиким, дунё ичинда бу ҳалойиқ қамуғи уйқу ичинда турур. Қачонким ўлсалар, ул вақтин уйғонурлар”, теди. Андоғ эрса, бу элгингдаги жумла молинг уйқу ичинда берилмиш мол бўлур. Тақи охиратта берилган уйоқлиқда берилмиш мол турур. Тақи сен муни яхши кўрур, мунга юзун тушуп эрта-кеча қадғунг тақи ҳасратинг муни жамъ қилмоқ ичинда турур. Андоғ эрса, сўзунг ёлғон турур...”

Бир кун Умар хилафотинда минбарга минди, тақи ҳалойиқға айдиким: “Эй ҳалойиқ, бу жамъ ичинда ким ким Ироқ эллиг эрса, ўру қўпсун”, темиши эрди. Укуш ҳалойиқлар қўптилар. Яна айди: “Бу ҳалойиқ ичинда ким ким Күфалик эрса, ўру турсун, ўзгалар ўтурсун”, теди эрса, бу ҳалойиқнинг баъзилари ўлтурдиди. Андин сўнг айдиким: “Бу ҳалойиқ ичинда кимким Мурод қабилалиғ эрса, ўру турсун, ўзгалари ўлтурсун”, теди эрса, баъзи ҳалойиқ тақи ўлтурдилар. Ондин сўнг яна айдиким: “Бу ҳалойиқ ичинда кимким Қорон қабилалиғ

⁴¹ нубувват – пайғамбарлик.

⁴² пок – садоқатли.

⁴³ таҳрис – хирсини ўйготиш, тама қўзгатиш.

⁴⁴ ҳарош – 1. тарошлаш, йўниш.2. ташвиш солмоқ, ташвишга берилмоқлиқ.

⁴⁵ йармок – танга.

бўлса, ул ўру турсун, тақи ўнгинлари ўлтурсунлар”, теди эрса, жумла ҳалойик ўлтурдилар. Магар бир кимарса ўлтурмади, ўру қолди. Умар айди: “Сен Корон қабилалигимусен?” — теп сувал қилди эрса, ул кимарса айди: “Ё амирул-мӯъминин, Коронлиг турурмен”, теди. Умар айди: “Меним сувалим санга ул турурким, Увайс Қоронийни билурмисен?” — теп сувал қилди эрса, ул кимарса айди: “Ё амирул-мӯъминин, билурмен”. Умар айди: “Натаг билурсен?” — теди эрса, ул кимарса айдиким: “Бизим Корон қабиласинда андин аҳмоқ, тақи андин делурак⁴⁶ кимарса йўқ. Эрта чиқар, сахрова юрийур, ҳеч кишилар бирла сўзлашмаз, ҳеч кишиларға қаришмаз. Ногоҳ элга киур бўлса, ўғлонлар ортинча тош отарлар. Ул айтур: “Эй норасидалар, тош отар бўлсангиз, мен рози турурмен. Ва лекин инган улуғ тош отип, адағимни синдумангизким, Раббимга тоат қилмоқликга монеъ бўлмасун”, теп ўғлонларқа хуш сўз бирла сўзлашур. Боши очик, адағи очик, сочи ўрпак, юзи тўғулуг⁴⁷. Киши нарса берса, олмаз. Хурмо сағракларини⁴⁸ букуп, андин чиқған сутни ичар. Тақи суплукларда⁴⁹ эски чупракларни⁵⁰ ювип тўнинга ямоқ қилур”, теди эрса, Умар минбар узаринда йиглади. Тақи айдиким: “Дунёдин иъроз⁵¹ қилип, Ҳақ бирла бўлған кишининг ҳоли андоғ керак. Мен пайғамбар а.с.дин андоғ эшиттимким: Увайс Қороний қиёмат кун бўлса, меним умматимдин Робиъа қабиласи сонинча ҳалойиқни шафоат қилғай, теп айди. Тақи ҳамиша айтур эрдиким: Мен Яман тарафидин Ҳақ таолонинг раҳматининг йидигини йиддайурман, теп айтур эрди. Тақи муроди Увайс Қороний эрди. Ул бу мақомга дунёдин иъроз қилмоқ сабабидин тегди”, теди.

⁴⁶ делу – телба.

⁴⁷ тўғулуг – кўркам.

⁴⁸ сағрак – жом, идиш.

⁴⁹ суплук\ сувлаг – молларнинг сув ичадиган жойи.

⁵⁰ чупрак – эски кийим.

⁵¹ иъроз – юз ўтириш, қайтиш.

Изоҳлар

Қадимги миф ва афсоналар

“Оламнинг яратилиши”

Бу афсона турк олими Абдуқодир Ионнинг “Тарихда ва бугун шомоннинг” (Анқара, 1954 йил, 13–20–бетлар, турк тилида) китобидан таржима қилинди.

Абдуқодир Ионн мазкур афсонани В.В.Радлов асарларидан олганини айтади (W. Radloff. Proben, 1, 159-166; яна қаранг: Aus Sibirien, 11, 3-5).

Мазкур афсонанинг яратилишида қадимги турклардаги шомонлик оқими асосий рол ўйнагани ҳолда, насронийлик ва буддизм ҳам кучли таъсир этган.

**Курбистон* — пок руҳлар ҳомийси.

**Эрлик* | *Эрклиг* — ўлим маъбути. Эрклиг хон ҳам Тангрига ўхшаб ер яратмоқчи бўлиб, унга ҳасад қилгани учун, Тангри уни қоронгулик дунёсига — ер остига ҳоким қилиб жўнатиб юборган. Эрклиг ер юзида яшашдан маҳрум.

**Майтўра* — санскритчадан олинган бўлиб, “дўстлик билан алоқадор” деган маънони билдиради. Будда мифологиясида бу ном яқинлашиб келаётган олам тузилишининг бўдисатви ва буддасини англатади. Майтўра — буддизмнинг ҳамма йўналишларидағи таълимотни эътироф этадиган ягона бўдисатвdir.

**Мангдашира* — шомонлик мифологиясига кўра, Тангрининг ёрдамчи руҳларидан бири. Шомонлик мифологияси оламни уч қаватдан — юқори, ўрта ва қуий оламдан иборат, ҳар бир олам ўз навбатида бир неча қатламларга бўлинади, деб қарайди. Мангдашира — одамлар ва руҳлар ўргасидаги воситачи бўлиб, юқори оламга мансуб, Тангрининг “лашқари”.

**Шалима* — ўрта оламга мансуб бўлиб, бу оламда инсонлар ва сон-саноқсиз хўжайн-руҳлар жойлашган, Шалима ёрдамчи руҳ сифатида шуларни ҳимоя қиласди.

**Япқара* — қуий оламдаги ёрдамчи руҳ.

“Одамнинг яратилиши”

*Бу афсона ҳам Абдуқодир Ионнинг юқоридаги асаридан (20–21–бетлар) олинди.

**Қоратоғчи* — афсонавий тоғлардан бири.

“Тўфон”

*Бу афсона ҳам Абдуқодир Иноннинг юқоридаги асаридан (22–24 бетлар) олинди. Абдуқодир Инон ҳар иккала афсонани ҳам В.В.Радловнинг юқоридаги асарларидан олганини айтади.

**Улген* — пок руҳлар худоси, *Қурбустан* деб ҳам юритилади.

**Қўмгудай ва Улутти тоғлари* — афсонавий тоғлар.

**Ёйик(Тўфон)* ҳон — Бу исмда, бир томондан, қадимги турклар эътиқод қилган сув культи бор. Ёйикнинг айнан Тўфон маъносини ифодалаши шу фикримизни тасдиқлади. Иккинчи томондан, Наманинг *Ёйикхон* исмини олиши қадимги турклардаги исм қўйиш одатларини ҳам ўзида гавдалантиради. Қадимги туркларнинг одатларига кўра, ўғил бола ёки эркак киши бирор қаҳрамонлик кўрсатса, унга бошқа исм ҳам берилган.

Скифлар тўғрисидаги афсоналар

*Мазкур афсоналар Геродотнинг “Тарих” (История: в девяти кни�ах. — М.: 1993, с.188–190) китобидан таржима қилиб олинди.

Геродот ҳар уч афсонага ўз муносабатини билдиради. Жумладан, биринчи афсонани эллинларнинг ўzlари тасдиқласалар ҳам, ишонмаслигини, учинчи афсона ҳақиқатга яқинлигини таъкидлайди. Қолаверса, учинчи — Геродот ишончли деб ҳисоблаган афсона — скифларнинг Ўрта Осиёдан келиб чиқсанлиги тўғрисидаги афсонада тарихийлик тамойили бош ўрин тутади. Массагетларнинг Ўрта Осиёдаги мавқеи тўғрисида қадимги Хитой йилномаларида ҳам маълумотлар бор.

**омоч, бўйинтурук, ойболта ва коса тушган экан* — Геродот келтирган бу буюмларга скифлар культ сифатида қараганлар.

**эллинлар* — қадимги юоннлар.

**минг йил вақт ўтган* — минг йиллик шоҳлик шарқона таълимот бўлиб, римликларга ва этрускларга ҳам ўтган.

**скифлар...* шунча жойни берадилар — Лев Толстойнинг “Одамга қанча ер керак” ҳикояси сюжети Геродотнинг мазкур афсонасини эслатади.

**булар... кўришга халақит беради* — чамаси, Геродот бўронни назарда тутган.

**Скиф шартни бажарибди* — бу шарт қадимги туркларнинг пайдо бўлишига оид афсоналарга уйғундир. Турклар ҳам ўзларининг келиб чиқишини бўрига боғлайдилар, она бўридан туғилган ўнта акуалар орасида энг кичиги Ашин шартни бажариб, қабила бошлиги бўлади. Шунинг учун Ашин қабиласи, худди Скиф каби, Турк хоқонлигини барпо қилган ва энг нуфузли уруг ҳисобланган.

*...азалдан киммерийларники экан — скифларнинг бостириб келиши (м.о. 700 йил) тўғрисида Геродот берган маълумот акгад манбаларида ҳам бор. Ҳозирги Ғарбий Туркистандан (яъни Ўзбекистон

—тузувчилар) массагетлар томонидан сиқиб чиқарилган скифлар Амударёдан кечиб ўтиб, Каспий дengизининг жанубий қирғокларига ўтдилар ва Жанубий Рус ерларини эгалладилар.

**Тирас* — бу дарёни Геродотнинг “Тарих” китобига изоҳ тузувчилар Днестр дарёси деб кўрсатадилар (Геродот. История.., с.591).

Тўмарис

*Афсона Геродотнинг “Тарих” (История: в девяти книгах. — М: 1993, с.76–79) китобидан таржима қилиб олинди. Гарчи ўзбек адабиётида мазкур афсона бир неча бор нашр этилган бўлса—да, воқеалар баёнида узилишлар, ноизчилликлар сезилади. Чунки олдинги таржималарда кўп ўринлари, номаълум сабабларга кўра, тушириб қолдирилган. Биз қайта таржима қилишда туширилган ўринларини тиклашга ҳаракат қилдик.

**Тўмарис* — “Қадимги муаллифлар Ўрта Осиё ҳақида” (Древние авторы о Средней Азии, У1 в. до н.э. — 111 в. н. э. — Ташкент, 1940, с.31–32) китобида *Тамирида* деб берилган.

**Спарганис* — Миркарим Осимнинг “Тўмарис” ҳикоясида *Спартангиз* деб берилган.

Широқ

Бу афсона “Қадимги муаллифлар Ўрта Осиё ҳақида” (“Древние авторы о Средней Азии”; У1 в. до н.э. — 111 в. н. э., Тошкент, 1940, с.34–35) мажмуасидан таржима қилиб олинди. Мазкур афсона бу мажмуага Полиэннинг “Военные хитрости” китобидан олиб киритилган. Қаҳрамон номи *Сирак* деб кўрсатилган.

**Аполлон* — юон мифологиясида Зевснинг ўғли; Аполлон юон мифологиясида кўп вазифа бажаради: у — чўпон, поданинг қўриқчиси, шаҳарлар асосчиси ва қурувчиси, қабилаларнинг уругбошиси ва ҳимоячиси. Кўп ҳолларда Аполлоннинг бу вазифалари инсонларга хизмат қилишга оид мифлар билан боғлиқ бўлиб, бу хизматга уни Зевс ўйналтиради.

**Бактра* — Панж ва Амударёнинг ўрта оқимини ўз ичига олган жой, Бақтрия, Амударёни шу ном билан ҳам атаганлар.

Эрдана кун афсонаси

*Бу ривоят Рашидиддиннинг “Жомеъут-таворих” (Собрание летописей, М.:—Л.: 1952, 1 том, 153–154—бетлар) китобидан таржима қилинди. Баъзи манбаларда, жумладан, Абулғозийнинг “Шажарайи

турк” (Тошкент, “Чўлпон” нашириёти, 1992, 28–30–бетлар) *Арқанакун деб номланган*.

**нукуз* — Арданакундан келиб чиққан нукузлардан беклар авлоди тарқалган. Нукузнинг яна бир тоифаси пайдо бўлган ва “булар ҳам нирун қабиласидан бўлиб, Кэнду-син ва Улуғ-чиннинг авлодлариридир”, лекин бу тоифаси унчалик машҳур бўлмаган. (Рашидиддин. Собрание летописей.., 155–156–бетлар). Рашидиддин X111 асрда Эронда нукуз уруғидан келиб чиққан мингбошилар тўгрисида ҳам баён қиласди (Рашидиддин. Собрание летописей.., 155–бет). Бу мингбошилар Арданакундан келиб чиққан нукузлардан экани аён бўлади.

**қиёт* — *Киённинг* кўплиги. Бу уруғнинг келиб чиқиши тўгрисида Рашидиддин шундай дейди: “Нирун (Аланкуводан келиб чиққан беклар авлоди, Алонкувонинг эри Добун Боён вафот атгандан кейин, Алонкуво нурдан ҳомиладор бўлиб, учта ўғил туқдан. Ўша учала ўғилдан тарқалган авлод *нирун* деб юритилган — тузувчилар) қиёт деб ҳам юритилади. Улар икки шохобчага бўлинадилар: биринчиси — том маънодаги *нирунлар*... иккинчиси — қиёт деб ҳам номланадиган нирунлар. Иккинчи тоифадаги қиётлар...кўк кўзлар деган маънони билдиради. Бу уруғлар Чингизхоннинг отасидан тарқалганлар ва шунинг учун Чингизхон авлоди билан қариндошлик муносабатлари бор” (Собрание летописей.., 78–79–бетлар). Алонкувонинг олтинчи авлоди Қобулхон давригача ҳамма уруг *нирун* деб юритилган. Қоблухондан бошлаб нируннинг бир тоифаси қиёт деб ҳам юритиладиган бўлган (Қаранг: Рашидиддин. Собрание летописей.., 1 том, 153–бет).

**мўгул-дурулган* — Рашидиддин ўғузлардан келиб чиққан ўғуз ва туркӣ қабилаларнинг 24 уруғини икки алоҳида гуруҳга ажратиб, икки мўгул қабиласини — *дурулган* ва *нирунни* шажара белгиларига кўра бирлаштиради. Алонкуводан келиб чиққан беклар авлоди — нукуздан дурулганни фарқлаш мақсадида дурулганни “мўгули хос” деб изоҳлайди (Рашидиддин. Собрание летописей.., 1 том, 28–бет). Дурулган қадимий, улар Добун боён ва Алонкувогача ҳам бор эди.

**урунқут* — Рашидиддин яна *дурулган* деб ном олган турк-мўгул қабилаларига урунқут, кўнгирот, урайут, хушин, сулдус, илдурқан, боёвут, қингит уруғларини киритади ва нирун деб ном олган қабилалардан алоҳида ажратади (Қаранг: Рашидиддин. Собрание летописей.., том 1, 153–178–бетлар).

**кўнгирот* — бу қабиладан бошқа уруғлар ҳам келиб чиққан ҳар бири ўз номига эга бўлган. Бу уруғнинг пайдо бўлиши ва турк-мўгул қабилалари орасида тутган ўрни, кўнгирот қабиласининг ҳукмдорлари тўгрисида ривоятлар, бошқа маълумотлар кўп (қаранг: Рашидиддин. Собрание летописей.., том 1, 160–166–бетлар).

Авесто

* Бу таржима “Ўзбек тили ва адабиёти” журналидан (1999 йил, 2-сон, таржимон — тарих фанлари доктори М. Исҳоқов) олинди.

**Ахура Мазда* — “Авесто”да шу ном ишлатилган; қадимги форс тилида — *Аурамазда*, паҳлавий тилида — *Хурмузд*. Ахура Мазданинг луғавий маъноси — “Донишманд Ҳудо” демакдир. Ахура Мазда оламни ҳаракат билан ёки фикр орқали яратади ва муқаддас олов олдида ўзига ибодат қилишиларини талаб этади. Ахура Мазда — *Аша, Сраоши, Рашна, Митра* каби ёрдамчи худоларнинг отасидир.

**Ангра Майийу* ёки *Ахриман* — “ёвуз ниятли” демакдир, ёвузлик худоси. Ахура Мазда 16 эзгулик мамлакатига асос солганидек, Ахриман 16 ёвузлик мамлакатига асос солади (Вендибот, 1) Ҳалол жонзотларга қарама-қарши ўлароқ, Ахриман илонни, аждарни ва бошқа ҳаром жонзотларни яратади. Унинг мақсади — моддий оламни, оламда солиҳликни йўқ қилиш эди.

**Заотар* — табақаларнинг ижтимоий бўлинишига кўра, коҳин; кичик “Авесто”да ва “Гатлар”да учрайди (Бу ҳақдаги мунозаралар тўғрисида қаранг: А.О.Маковельский. Авеста., 93-бет). Бу коҳинлар “Ясна”дан мадҳияларни ёддан ўқиганлар.

**Сраоша* — намоз ва эътиқод ишлари нозири ҳисобланувчи маъбуд. Унинг ёрдамида одамлар намоз адо этиб худога мурожаат этадилар ва қабоҷат кучлари билан курашадилар.

**Фраваши* — эзгулик ҳимоячиси. Хўрмузд яратган ҳар ҳар бир маҳлукотга тайинланган маъбуда, бу маъбудани Хўрмузд яратган, у Хўрмузднинг ижодини ёвуз иблислардан ҳимоя қиласди. Бу маъбуда Аҳмонийлар ва Аршакийлар давлатида мидиёнийлар орасида амал қилган. Аммо *фраваши* — инсоннинг ўзига хос самовий “мен“и деган фикрлар ҳам бор (қаранг: Е.Э.Бертельс. Очерк истории персидской литературы. — Л.: 1928, с.16).

**қаралан* — Мазда дини душманлари, қарапанлар паст табақа ҳисобланган.

**Хварно* — Илоҳий ато этиладиган баҳт, салтанат рамзи. Бунга эга бўлганларга улуғ тақдир насиб бўлади.

**Кавийвор* — зардуштийликни ёйишга имкон берган шоҳ *Кави*, яни Виштаспдир. Паҳлавий матнларига кўра, Зардуштни афсунгар ҳукмдор Дурашрава таъқиб қилганда, Виштасп Зардуштнинг ҳомийси ва издоши бўлди. *Кавининг* луғавий маъноси “уругбоши”дир.

**Эронвеж* — бу мамлакат номи бўлиб, Э. Герцфельд афсонавий мамлакат, дейди. Дормстетер “Эронвеж дастлаб афсонавий бўлган, кейинроқ Аракс ҳавзаси шу ном билан аталган”, дейди (Бу ҳақда қаранг: А.О.Маковельский. Авеста. — Баку, 1960, 63-бет). Герцфельднинг фикрида муқимлик йўқ. Бошқа бир ўринда “Эронвез

ва Турун — “Туркистондаги бир мамлакатнинг номи” дейди (А.О.Маковельский. Авеста., 57-бет).

**Данти* — Дармстетернинг фикрига кўра, Аракс дарёсининг қадимги номи (қаранг: А.О. Маковельский. Авеста., 52-бет).

**Ардзи* — сув ва ҳосилдорлик худоси, Ардиссура деб ҳам айтилади.

**Ахуна-Варъя* — бизнингча, “мустаҳкам ҳокимият” деганидир, Ахура Мазда ўз таълимотини пайғамбар Зардушт орқали эълон қиласди. Маздага эътиқод қилганлар Зардуштнинг издоши бўлишлари шарт. Шунинг учун Зардуштнинг муқаддас номи Ахура Мазданинг номи билан бирга айтилиши керак. *Ахуна-Варъя* ибодат пайтида айтиладиган Зардуштнинг номидир. *Ахуна-Варъя* ҳам Ахура Мазда билан баб-баравар бошчилик қиласди.

**Аша Вахишта* — Рим мифологиясидаги Фартуна сингари, муваффақият, фаровонлик худоси; олов руҳи вазифасини ҳамда оламда, жамоа ва оиласдаги идеал тартиб-қоидаларнинг моҳиятини бирга уйғуллаштиради, бир сўз билан айтганда, “солиҳлик”, “энг аъло тартиб-қоида” демакдир.

**Ушида тоги* — Вурукт денгизи (аксарият овруполик аветошунослар бу денгизни ё Орол денгизи ёки Каспий денгизи деб қарайдилар) бўйидаги тог, Сатавеса (энг ёруғ юлдузлардан бири) бу тоққа туман ва ёмғир олиб келади.

**Ушидарна* — бизнингча, куруқликни ўраб турган ва икки дарё оқиб тушадиган тоғлардан бири, *Ушида тоги* тўғрисида маълум фикрлар билдирилгани ҳолда, бу тогнинг қаерда жойлашгани тўғрисида бирор фикр йўқ.

**Асмо Хванҳо* — эзгулик маъбуудидан бири бўлса керак.

**Гаокерна дарахти* — “шифоловчи дарахт” деган маънодадир, барча ўсимликларнинг уруги шу дарахтда бўлади. Бу дарахт Ворукаша кўли ўртасида ўсади ва бақалар ҳамда бошқа ярамас маҳлуқлардан қўриқланади. Аксарият ҳалқлар мифологиясида олам дарахти мавжуд. Бизнингча, “Авесто”да бу дарахт ҳам “олам дарахти”ни ўзида мужассамлантиради.

**Вараҳран* — бизнингча, бу уруш маъбууди(қаранг: Мифы народов мира, том 1, М.:1991, с.562).

**Роман* — осойишталик, тинчлик маъбууди.

**Вайу* — шабада, шамол маъбууди.

**Зрувана ёки Зерван* — Абадий замон ва тақдир худоси. Зерван монийлик оқимида *Азруа* (“Монавийларнинг тавбаномаси”) деб ҳам айтилади. Зерван ҳакидаги мифдан маълум бўлишича, олам эмбрионал ҳолатда бўлганда, у Абадий замон деб эътироф этилган, абадий замон айнан Зерванда мужассамлашган. Зерван — худди қадимги туркийлардаги Тангри сингари, бош худо бўлиб, дуалистик мифлар ундан бошланган. Зерван минг йиллар давомида ўғли Хўрмузд

туғилиши учун курбонлик қиласи. Туғилажак Хўрмузд оламни яратиш учун даъват қилинган эди. Лекин Хўрмузд туғилавермагач, қилган курбонликлари фойда беришига Зерван шубҳа қила бошлайди. Ана шу шубҳалари оқибатида Хўрмузд билан баравар Ахриман ҳам туғилади. Зерван “Биринчи туғилған фарзандимга олам устидан ҳукмонлик қилиш хукуқини бераман”, деб ваъда қиласи. Хўрмузд ҳали туғилмасдан олдин, Зерванинг ниятини англаб етган эди. Шунинг учун Ахриманга билганларини айтиб берди. Ахриман эса Зерванинг корнини ёриб чиқиб, биринчи бўлиб туғилди ва “Мен Хўрмуздман” деб зълон қилди. Зерван ўз фарзанди Ахриманинг бадбашара қиёфасини кўриб, ундан воз кечди. Худди шу пайтда чиройли, келишган Хўрмузд туғилди. Лекин ваъдага биноан Зерван Ахриманга олам устидан ҳукмронликни бериши ва Ахриман тўқиз минг йил давомида оламга ҳукмдор бўлиши керак эди. Ундан кейин эса Хўрмузд олам устидан ҳукмронлик қилиб, ёвуз руҳнинг қўлмишлари оқибатини бартараф қилиши керак эди. Маздакийларнинг “Ибтидо” (асл номи “Бундахишн” бўлиб, зардуштийликнинг Ахмонийлар даврида шаклланган кўриниши) ва “Хўрмузд” китобидаги мадхияяга кўра, Зерван “иккала кучдан — эзгулик ва ёвузликдан ҳам кудратлироқдир” Эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги кураш ҳамда бу оламда юз бераётган ҳамма ҳодисотлар, жумладан, инсоният ҳаёти ҳам, Зерван томонидан олдиндан белгилаб қўйилган. Гарчи маздакийликнинг зерванизмга таъсири кучли бўлса ҳам, маълум бир даврларда, хусусан, сосонийлар даврида маздакийликдан устун бўлди. Баъзи Оврупо олимлари Зерван ҳақиқидаги мифларни эътиборга олмай, зерванизмдаги “зулмат беги” деган ақидани инобатга олиб, факат салбий оқим сифатида баҳолайдилар. Зервани “олий худо”, “Улуғворлик Отаси” деб талқин қилиш монийлик, шунингдек, митраизм тарафдорлари томонидан ҳам қабул қилинган.

Хуастуанифт (Монийларнинг тавбапомаси)

Матн “Тюркологические исследования” (М.: 1963) китобидан қадимги туркчадан табдил қилинди.

“Хуастуанифт”нинг қадимги туркийда учта нусхаси бор. Лондон ва Берлин нусхаси — моний ёзувида, Санкт-Петербург нусхаси — эски уйғур ёзувида битилган. Энг тўлиғи — Лондон нусхаси, нотўлиғи эса Берлин нусхасидир. Асар яратилган давр тўғрисида В.В. Радлов фикр билдириб, тахминан У асрга мансуб деб айтган эди (W. Radloff. Altтуркische Studien. V. St.- Petersbourg, 1911, стр. 442–446). С.Е.Малов эса У11 асрга мансуб деб қарайди (С.Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. — М.: — Л.: 1951, стр. 108). Агар монийлик оқимининг мавқеи ҳамда тил хусусиятларига асосланиб

хулоса чиқариладиган бўлса, В.В. Радловнинг фикри ҳақиқатга яқинроқ бўлиб чиқади. Л. Дмитриева ҳар учала нусха асосида 1963 йилда “Хуастуанифт”нинг тўлиқ ўйғма матнини яратди.

**Шмну* — ёвузлик худоси, “Авесто”даги Ахриманнинг айнан ўзи. Шмну Зерван ҳақидаги мифда тўлиқ ўз аксини топган.

**Бурхан* — будда хон сўзининг ўзгарган шаклидир. Бурханлар монийлик оқимига буддизмдан ўтган бўлиб, пок руҳонийларни билдиради.

**ёмон ер* — дўзах маъносида; монийлик оқимида дўзах тушунчаси аниқ тасаввур қилинган, “Улим тасвири”, “Дўзах тасвири” шеърлари бунинг мисолидир.

**Груштаг ва Бдуагтаг* — буддавийликдаги худоларнинг номлари.

**Вусанти* — бизнингча, буддавийликдаги Майтўра (келажак оламдаги Будда)нинг таълимотини ёйишга хизмат қилган *Васубандхунинг* исмидир. Монийлик оқимининг шаклланишида буддавийликнинг кучли таъсири бўлганини “Хуастуанифт”даги буддавийлик терминлари тасдиқлади. *Васубандху* акаси Асанта билан бирга “ягона онг” ғоясини ривожлантирган ва қатор асарлар яратган (қаранг: М. Элиаде. Словарь религии, обрядов и верований. — М.: СПб.: 1997, с.81).

**Жимғу* — моний жамоаси аъзоларининг қонун–қоидалари бўлса керак, деган тахмин бор.

Урхун–енисей ёдгорликлари

Кул тигин ва Билга хоқон ёдгорликлари “Қадимий ҳикматлар” (Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987), С.Е.Маловнинг “Памятники древнетюркской письменности (М.: — Л.: 1951) ва “Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии” (М.: — Л.: 1959) китобиларидан баъзи тузатишлар билан олинди.

Кул тигин (Кичик битиг)

**шадапит* — Турк хоқонлигидаги юқори лавозимдаги амалдорларга берилган унвонлардан бири.

**тархон* — Турк хоқонлигидаги унвонлардан бири, бек лавозимига тўғри келади. Маҳмуд Кошғарий бу сўзни аргуча деб кўрсатади (ДЛТ, 1, 409)

**буйруқ беклар* — “буйруқ берадиган беклар” маъносини билдириб, тахминан бош лашкарбошидан кейинги мавқени эгаллаган шахсларга берилган унвон ҳамда лавозим номи.

***түккиз ўгуз** — уйгур қабиласи, ўгуз уруғларининг уюшмаси; ўгузлар гарчи этник жиҳатдан турк қавмларига мансуб бўлса ҳам, алоҳида ажратилиб кўрсатилади.

***Ўтукан йиш** — Ёдномада Турк хоқонлигининг маркази сифатида талқин қилинади. Қадимги турклар ижтимоий-сиёсий ҳаёти Ўтукан билан бевосита алоқадордир. Маҳмуд Кошғарийнинг айтишича, "татар (мўгул – тузувчилар) сахроларидан бирининг номи, уйгурларга яқиндир" (ДЛТ, 1, 156).

***Шантунг чўли** — Турк хоқонлиги билан Хитой чегараси ўртасидаги жой.

***Темир дарвоза** — Жиззах билан Самарқанд ўртасидаги тоғлик жойдаги ўтиш жойи.

***Табғач ҳалқи** — Маҳмуд Кошғарийнинг кўрсатишича, табғачлар туркларнинг 20 қабиласидан биттаси, "Мочин, кун чиқарга яқин жойлашган қабила" (ДЛТ, 1, 64). Бу мамлакат Чиндан тўрт ойлик йўл узоқдадир. Чин аслида учтадир: 1) Юқори Чин – бу Шарқда бўлиб, бунга Табғач дейилади..." (ДЛТ, 1, 422–423). Айни пайтда Маҳмуд Кошғарий уйгурларни ҳам табғач деб кўрсатади ва "тат" деб изоҳлайди. "форслар" маъносидаги "тат" билан уйгурларга нисбатан ишлатилган "тот" — этник ном, уйгурларга нисбатан ишлатилган "тот" — кофир маъносидадир.

***Чуғай йиш** — бу жой тўғрисида кўп муноザаралар бор. Кўпчилик олимлар ички Мўгулистанда деб айтадилар, баъзилар Тянь-Шань бўлиши ҳам мумкин дейдилар (қаранг: А.Г.Маявкин. Танские хроники о государствах Центральной Азии. —, Новосибирск, 1989, 122–132-бетлар).

***Ўн ўқ авлоди** — Гарбий Турк хоқонлигидаги турк қабилаларидан бири, тургашлар ҳам шу ном билан юритилган.

***тот** — форсларга нисбатан ишлатилган ном.

(Улуғ битиг)

***Бўмин хоқон** — Марказий Осиёда туркий қабилаларни бирлаштириб, жужанлар (манқуртлар) хукмронлигидан озод қилган ва Турк хоқонлигини барпо қилган (551 йилда) тарихий шахс, 552 йили вафот этган.

***Истами хоқон** — Бўмин хоқоннинг укаси. Турк хоқонлиги барпо бўлгач, хоқонликнинг гарбий қисми (ҳозирг ўрта Осиё қисми)да ҳукмронлик қилган, унга ябгу унвони берилган. Истами хоқон жасурлиги, довюраклиги билан Византия, Эрон сосонийлар сулоласида донг таратган, Оқ ҳунларни, Эрон сосонийлар сулоласини мағлуб қилиб, Турк хоқонлиги учун гарбга савдо йўлини очган. 576 йили вафот этган.

***Қадирқан йиш** — Хинган чўли; У асрда жужанлар шу ерларда ҳукмронлик қилган эди.

**Бўкли чўли* — Манчжурия ва Амур дарёси бўйларидағи чўл.

**Авар* — хун (хионит), *вар* (вар деб ҳам юритилади, угср қабилалари гуруҳига мансуб), *ўғур* (хозирги хунгар халқининг аждодлари) қабилаларининг бирлашувидан ташкил топган қавм. Милоддан олдинги 11 асрда (?) яшаган Рим тарихчиси Феофилакт Симокатта “Бу “авар”ларни Ўрта Осиёда истиқомат қилган ҳақиқий аварлар (абарлар) билан аралаштиրмаслик керак”, деб айтади (Бу ҳақда қаранг: Л.Н. Гумилев. Древние тюрки. —М.: 1967, 75-бет).

**Рум* — Кичик Осиё ҳудуди. Маҳмуд Кошғарий “Рум” авлоди Иброҳим пайғамбар ўғли Исҳоқ, Исҳоқ ўғли Исуга бориб тақалишини айтади (ДЛТ, 1, 64).

**Қирғиз* — Енисей дарёсининг юқорисида яшаган йирик туркий қабилалардан бири, ҳозирги ҳакас халқининг аждодлари. Бу қабила IX асрда Қирғиз хоқонлигини барпо қилганлар.

**уч қуриқан ёки қуриқан* — ҳозирги ёкут халқининг аждодлари. Қуриқан қабиласи темир қазиб эритиб, буюмлар, жанг қуроллари ясашда моҳир бўлганлар.

**Ўттиз татар* — Шарқдаги қабилалардан бири. Хитой сайёҳлари бу қабилани Шивэй деб атаганлар. Ўттиз татар қабиласи мўғул лаҳжасида сўзлашганлар деб тахмин қилинади. Маҳмуд Кошғарий Румдан кун чиқарга томон жойлашган турк қабилаларидан бири сифатида кўрсатади (ДЛТ, 1, 64) ва уларнинг тили ўзига хослигини, лекин туркчани яхши билишларини айтади (1, 66).

**Қитаний* — мўғул қабилаларидан бири, У аср бошларида Марказий Осиёда хунлар, татаби қабилалари қатори катта мавқега эга бўлганлар. Марказий Осиёning шарқий чегарасида истиқомат қилганлар.

**Татаби* — Марказий Осиёning шарқий чегарасида яшаган қабила.

**Элтариш хоқон* — Билга хоқон ва Култигиннинг отаси. Туркий қавмларни Хитойнинг Тан сулоласи асоратидан озод қилиб, Иккинчи Турк хоқонлигини (680 йилдан бошлаб) барпо қилган тарихий шахс, 692 йили вафот этган.

**Элбилга жотун* — Билга хоқон ва Кул тигиннинг онаси.

**Тўлис* — қадимги турк қабилаларидан бири бўлиб, дастлаб тардушлар билан қабилалар уюшмасини ташкил қилганлар ва Чуй водийсида, Тўла кўли бўйларида истиқомат қилганлар. У11 асрда теленгит қабиласи ҳам тўлис қабилаларидан бири ҳисобланарди. Рашидиддин туркий қавм бўлган тўлис қабиласи мўғуллашганини айтади (қаранг: Рашидиддин. Собрание летописей, 1952, 1 том, 121-бет).

**тардущ* — тўлисга қаранг.

**ябгу* — мұғулча сүз бұлиб, “хоқоннинг ўринбосари” маъносини билдиради. Бўмин хоқон Истамига ябгу унвонини бериб, Турк хоқонлигининг Ғарбий қисмини бошқариш учун юборган эди.

**шад* — Турк ва Уйгур хоқонлигида (745–840) юқори ҳарбий-маъмурий унвонлардан бири.

**Баз* — тўкуз ўгузларнинг хоқони исми. “Тан–шу” номли Хитой йилномасида *Били* деб номланган. Иккинчи Турк хоқонлиги ташкил топаётган пайтда (680–687 йиллар) *Баз* хоқон Тан сулоласи билан тил бириктириб, Элтариш хоқонга зарба бермоқчи бўлади. Лекин *Баз* хоқон ҳалок бўлади ва тўкуз ўгузлар Турк хоқонлигига тобе бўладилар.

**Яшил ўгуз* — Хуанхэ дарёси.

**Кўгман* — Саяннинг гарб томони.

**Тургаш* — уларнинг этник тарихи тўғрисида аниқ маълумот йўқ. “Тан сулоласи тарихи”да айтилишича, тургашлар “сариқ” ва “кора” уругларга бўлингандар (қаранг: Л.Н.Гумилев. Древние тюрки.., 294–бет).

**аз* — Саян төғ тизмалари билан Олтой оралиғида яшаган кичик бир қабила.

**Кангу Тарман* — Хинган чўлига туташ чўлнинг номи.

**Умай* — қадимги туркларнинг диний–мифологик тизимиға кўра, инсон болаларини ва ҳайвонларнинг болаларини муҳофаза этувчи худо. Кейинги даврларда ҳам шомонликка эътиқод қилувчи ёқут ҳалқида, шунингдек, Сибирдаги баъзи туркий ҳалқларда *Умай* культи сакланиб қолган (қаранг: Абдуқодир Ион. Тарихда ва бугун шаманизм.., 35–36–бетлар).

**Ўнг тутук* — 692 йили Тарим водийсидан тибетларни кувиб чиқарган лашкарбоши. Лекин бу шахс ҳақида мунозаралар кўп (қаранг: Л.Н.Гумилев. Древние тюрки.., 292–бет).

**Чача сангун* — генерал Чача, Хитойнинг Тан сулоласи лашкарбошиси.

**Тадқан чур* — Кул тигин билан бирга жанг қилган ва унинг кўл остидаги қўмондонлардан бири бўлиши мумкин.

**Ишбара Ямтар* — Култигин билан бирга жанг қилган ва унинг кўл остидаги қўмондонлардан бири бўлиши мумкин.

**Еган Силиг бек* — Кул тигиннинг кўл остидаги қўмондонлардан бири бўлиши мумкин.

**Ер байирку* — Турк хоқонлигининг шимолида истиқомат қилган қабила, Турк хоқонлигига ўлон тўлаб келган.

**Турғи Яргун* — Турк хоқонлигининг шарқидаги кўлнинг номи.

**Сунга йиш* — қаерда жойлашганини аниқлаб бўлмади.

**Олтин йиш* — Олтой худудидаги тоғлик жой.

**Бўлучу* — Урунгу дарёси, Иртиш дарёсидан таҳминан 50 км. жанубда.

**Сүгдак* — сүгд халқи; Сүгдлар Марказий Осиёning турли минтақалариға бориб жойлашганлар. Маҳмуд Кошғарийнинг кўрсатишича, сүгдлар “Болосоғунга жойлашган бир қавм, улар Самарқанд ва Бухоро ўртасидаги Сүгдан бўлиб, кейин турклашиб кетган” (ДЛТ, 1, 437).

**Кенгарас* — Сирдарёning куйи ва Ўрта оқимида яшаган турк қавмларидан ; қангли ёки бажноқ деб ҳам юритилган.

**Алп Шалчи* — Култигиннинг қўл остидаги қўмондонлардан бири бўлиши мумкин.

**Кушу Тутуқ* — қаердалигини аниқлаб бўлмади.

**Қарлуқ* — Маҳмуд Кошғарийнинг айтишича, қарлуқлар — турклардан бир гуруҳидир. Улар кўчманчи бўлиб, ўғузлардан бошқадир. Қарлуқлар ҳам туркмандир” (ДЛТ, 1, 439). Қадимги турк даврида “уч ўғуз” номи билан ҳам юритилган. Ўз атрофига узоқ-яқин қабилаларни бирлаштириб, хонликлар ташкил қилган.

**Тамғидуқ баш* — Олтой ҳудудидаги муқаддас ҳисобланган тоғлардан бири, 716 йили Кул тигин қарлуқларни шу ерда мағлуб қилган. Бу сўзни баъзи туркийшунослар *Тамағ ыдуқ баш* деб ҳам ўқиганлар ва “муқаддас Тамағ тоги” деб изоҳлаганлар (қаранг: С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности., 32-бет).

**Қоракўл* — Ғарбий Мўғулистандаги кўл. 711–715 йилларда Кул тигин аз халқини шу ерда мағлуб қилган эди.

**Изгил халқи* — Селенга дарёсининг юқори қисмида яшаган қабила. Хитой тарихий манбаларида *сиге, си-цзе* деб ҳам юритилган.

**Тўғу шахри* — Тўла дарёси бўйидаги шаҳар, Кул тигин бошлиқ лашкар тўкуз ўғузлар билан биринчи марта шу шаҳарда уруш қилган эдилар.

**Күшлагақ* — Тўла дарёси бўйидаги жой.

**Чуш боши* — бу жойни туркийшунос тарихчи олимлар аниқлаш имконига эга эмаслар.

**Тўнга тигин* — бизнингча, бу шахс Турк хоқонлигидаги бирор шахс эмас, балки Алп Эр Тўнганинг вафот ҳар йили эсланиб, маросим ўюштирилганига ишора.

**Маги кўргон* — бу жойни туркийшунос тарихчи олимлар аниқлаш имконига эга эмаслар.

**Ўғсиз* — Култигиннинг қўл остидаги қўмондонлардан бири бўлиши мумкин.

**Барчакар* — бу ном бирор манбада қайд этилмаган. Бизнингча, Ўрта Осиёдаги, хусусан, Сирдарё ва Амударёning куйи оқимида истиқомат қилган, парфёнийларнинг яқин қариндошларидан бўлган ва туркийлашган гузлардир. Бундай фикрга келишимизга сабаб Сўгд, Бухорога ҳудудий жиҳатдан яқин бўлган халқ тўғрисида сўз кетаётганидир.

Билга хоқон

**Түрк илохий давлат* — қадимги түрклар ўзларини осмон билан ернинг никоҳидан пайдо бўлган ҳалқиз, деб тасаввур қилғанлар. Осмон (кўк Тангри)ни илохийлаштирганлар, яъни кўк Тангри “турк илохи” деган маънода тасаввур қилинган.

**Билга хоқон* ёдгорлигининг 3–23 сатрлари Кул тигин ёдгорлигининг 1–24 сатрларининг айнан такоридир. Шу боисдан ҳамма нашрларда Билга хоқон ёдгорлигининг 3–23 сатрлари тушириб қолдирилади. Ҳар иккала ёдгорликнинг муаллифи Йўллиғ тигин бўлиб, Турк хоқонлиги ташкил топгандан кейинги, хусусан, Қапаған, Билга хоқон давридаги воқеалар ўзгаришсиз ҳар иккала ёдгорликда такорланган. Қолаверса, ҳар иккала ёдгорлик Билга хоқон тилидан ҳикоя қилинади.

**Тангут* — Маҳмуд Кошғарийнинг айтишича, 20 туркий қабиладан бири (ДЛТ, 1,24). Ражидиддин ҳам “Жомеъут-таворих” асарида тангутларни ўз хонига эга бўлган қамлардан бири сифатида кўрсатади. Тангут хонлиги 1227 йили Чингизхон томонидан тугатилган (Рашидиддин, Собрание летописей..., 132, 143, 144-бетлар).

**Идар баш* — бу жойни туркийшунос тарихчи олимлар аниқлаш имконига эга эмаслар.

**басмил* — унча катта бўлмаган бу қабила қирқ уруғдан ташкил топган эди, Жунгарияда яшаганлар. Маҳмуд Кошғарий “Басмилларнинг тили ўзига хосдир, шу билан бирга туркчани ҳам яхши биладилар” (ДЛТ, 1,66), деб кўрсатади.

**идиқут* — Басмил хукмдорларининг унвони (Қаранг: В.В.Бартольд. Сочинения, том У, М.: 1968, 50-бет).

**чик* — Енисей дарёси бўйларида яшаган қабила, ёқутларнинг ота-боболари.

**Кама дарёси* — Сибирдаги ҳозирги Кама дарёси.

**Ўрлан* — бу жойни туркийшунос тарихчи олимлар аниқлаш имконига эга эмаслар.

**Иртиш дарёси* — Ҳозирги Шарқий Қозогистон, Россиянинг Омск ва Тюмен вилоятларини бўйлаб оқадиган дарё, Об дарёсининг чап ирмоғи. Маҳмуд Кошғарий Эртиш сўзига шундай изоҳ беради: “Йэмак саҳросида оқадиган бир сувнинг номи. Бир неча тармоқдан иборат бўлган шу сув ўша ердаги бир кўлга қуилади. уни Эртиш суви дейилади. Бу сўз сувдан ўтишда “ким тез ўтар” маъносида кўлланадиган эртиш(мок) сўзидан олинган” (1, 122).

**Бешбалиқ* — Маҳмуд Кошғарийнинг кўрсатишича, “уйғурларнинг энг катта шаҳри, Бешбалиқ — беш шаҳар демакдир” (1, 360).

**Антаргу* — бу жойни туркийшунос тарихчи олимлар аниқлаш имконига эга эмаслар.

- * *Түнгра* — қайси хон эканлигини аниқлаш имкони йўқ.
- * *Азгани қадаз* — бу жойни туркийшунос тарихчи олимлар аниқлаш имконига эга эмаслар.
- * *Агу* — бу жойни туркийшунос тарихчи олимлар аниқлаш имконига эга эмаслар.
- * *Селенга* — ҳозирги Селенга дарёси.
- * *Уйгар Элтабар* — бу шахснинг кимлигини аниқлаш имкони йўқ.
- * *Тудун Ямтар* — бу шахснинг кимлигини аниқлаш имкони йўқ.

Шимол томони

- * *Куг сангун* — Тан сулоласи генерали.
- * *Тунгкар тог* — бу жойни туркийшунос тарихчи олимлар аниқлаш имконига эга эмаслар.
- * Бу маълумотда бир оз ноаниқлик бор. Чамаси, Билга хоқоннинг сўзи тошга ўйиб ёзилётганда, сангтарошлар шахс (*қанг* – ота)ни адаштириб юборганлар. Билга хоқоннинг отаси Элтариш хоқон 692 йили вафот этган. Бу пайтда Билга хоқон 7 ёшда эди. Бу сатрдаги *қанг* ўрнида Билга хоқоннинг қариндошларидан ёки фарзандларидан бири бўлса керак.
- * *Йигирма еттисида дағн маросимини ўтказдим* — етти сони Кул тигин ёдномасида (ойнинг ўн еттинчи куни Кул тигин вафот этган, *йигирма еттинчи* куни маросимини ўтказган, *еттинчи* ойнинг *йигирма еттисида* мармартош ўрнатилган) ҳам, Билга хоқон ёдномасида ҳам муқаддас, сеҳрли рақам саналиб, табиатнинг маълум бир даври тугалланганини билдиради (Яна қаранг: Джек Трессидер. Словарь символов. — М.:1999, с.327–328).
- * *Буқаг тутук* — кўшни мамлакатлардан биридаги вилоятнинг ҳарбий бошлиги бўлса керак, лекин матннинг давоми ўчиб кетгани учун кимлигини аниқлаб бўлмади.
- * *Лисун Тай сангун* — 679 йили 180 минглик қўшинга бош бўлиб, энди ташкил топаётган Иккинчи Турк хоқонлигига ҳужум қилган Тан сулоласининг “давлат котиби”
- * *Кули чур* — Гарбий Турк хоқонлигининг амалдорларидан бири. Кули чур ёдномаси шу амалдорнинг шарафида ўрнатилган.
- * *ала тархан* — Тўнюкуқининг унвони, у Турк хоқонлигидаги уч хоқон (Элтариш, Қапаған ва Билга хоқонлар)нинг маслаҳатчиси бўлган.
- * *туман тархон* — ўн минг одамга бошчилик қилган бек.
- * *Тўнюкуқ бўйла баға тархан* — фақат Тўнюкуқقا берилган унвон, чамаси, Тўнюкуқ хақон маслаҳатчиси бўлгани учун шу унвонга сазовор бўлган.

**Кул Эркин* — қадимги туркий тилда *кул* сўзининг маъноси кенг, бир маъноси “баҳодир, кудратли, машҳур”. Бошқа унвонларга ҳам кўшиб ишлатилган (*кул хоқон, кул билга ва х.*). Қандай маънода ишлатилган бўлмасин, *кул* сифат маъносида ишлатилган (Яна қаранг: А.Г.Малевкин. Танские хроники о государствах Центральной Азии. — Новосибирск, 1989, с.166) Кул Эркиннинг шахси ҳақида маълумот йўқ.

Жануб томони

Битигтош кўп заарлангани учун матннинг 1–8–сатрлари ўчиб кетган, баъзи сўзларгина сақланиб қолгани ва мазмун ифодаси йўқлиги учун 9–сатрдан бошланди.

**Амаким* — Қапаган хоқон назарда тутилади.

**кўк олмахон* — чамаси, олмахон қадимги туркларда ҳам фаровонлик рамзи бўлган.

**Йўллиғ тигин* — Билга хоқон ва Кул тигиннинг жияни, ҳар иккала битигтошнинг муаллифи. Битигтошларда учраган ягона муаллиф шу Йўллиғ тигиндир. Кул тигин ва Билга хоқон битигини тошга ўйиб ёзиш ишларини Хитой усталари Иси ва Ликанг бажарганлар.

Сужи ёдгорлиги

**Яғлақар хон* — Яғлақар шахси тўгрисида туркийшунослиқда мунозаралар кўп. Бу шахс тўгрисида А.Н.Бернштам мулоҳаза билдириб қирғиз хони деб талқин қиласи ва Яғлақар 647 йили вафот этган деб кўрсатади (А.Н.Бернштам. Социально-экономический строй орхено-енисейских тюрок У1–У111 веках. — М.:–Л.: 1946, 48–бет), С.Е.Малов ҳам Яғлақар шахси ҳақида мулоҳаза билдириб, Яғлақарни қирғиз бекларидан бири, деб талқин қиласи (С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. — М.:–Л.: 1951, 89–бет) С. Е.Малов Яғлақарнинг аниқ шахси ҳақида бирон фикр айтмайди. Бизнингча, Яғлақар бу ёдномада бирор хоннинг исми эмас, унвони сифатида қўлланган. Хитой манбаларида ҳам Яғлақар уйғур хоқонларининг туркийча унвони сифатида қўлланган ва бу унвон 976–1004 йиллари Яғлақар унвони билан давлат бошқарган хоқон қайд қилинади. Кейинчалик Яғлақар–Жэнь Юй (1004–1016), Яғлақар Гуй–хуа (1016–1023), Яғлақар Тун–шунь(1023–1025) ва х. Кўринадики, Яғлақар исми А. М. Бернштам кўрсатганидек, 847 йили эмас, 976 йилда биринчи марта учрайди (А.Г.Малевкин. Уйгурские государства 1Х–X11 вв. — Новосибирск, 1983, 99–бет). Ҳамма мунозара Сужи ёдномасининг биринчи уч мисраси устида кетади. Аксарият туркийшунослар биринчи мисрани “*Уйғур ерига Яғлақар хон ота келди(m)*” деб ўқийдилар. А. Н. Бернштам бу мисрани ўқишида туркий тилнинг

грамматик қоидаларига риоя қилмагани учун ҳам битигнинг шу мисрасини нотўғри таржима (В земле уйгуро отец Яглакар хан пришел) қиласди. С.Е.Маловнинг таржимаси эса қуйидагича: “Я, Яглакар хан ата, был пиршелец в уйгурской земле” Кўринадики, ҳар икки таржимадаги фарқлар охирги феъл сўз туркуми *кал*— ва *ата* сўzlари туфайлидир. Ҳар иккала олим ҳам туркий тилнинг грамматик курилишига оид бир қонуниятга эътибор бермаганлар. Мазкур сатрдаги Яғлақар унвонидан кейин *хон* ва *ота* сўзларини ҳар иккаласи ҳам изоҳловчи сифатида қарайдилар. Аммо қадимги туркий тилда икки изоҳловчининг ёнма-ён келмаслиги аён ҳақиқат. Бизнингча, *ата* сўзи *ота*, яъни от туркумидаги сўз эмас, балки *ат-* (*номла-*) феълидан ҳосил бўлган равишдош шаклидир. Бу равишдош шакли бошқа ёдномаларда кўп учрайди. Калти феълига 1 шахс қўшимчасини қўшиш ҳам ортиқча. Ҳамма тадқиқотчилар ҳам тахминан тиклаганлар. Шу мулоҳазаларимизга таяниб, Яғлақарни биз уйғур хоқонлигидаги бирор мансабдор шахснинг унвони ва бу унвон ном сифатида қабул қилинган бўлса керак, деб ўйлаймиз. Қолаверса, Сужи ёдномасининг биринчи мисрасини ўз кузатишларимиз бўйича ўқиганимизда, мазкур ёднома Яғлақар унвонли одамга эмас, балки бошқа амалдорга атаб ўрнатилган, деган холосага келдик. Биринчи мисра билан кейинги мисраларда бошқа-бошқа шахслар тўғрисида сўз кетаётгани аён бўлади. Кейинги мисралардаги унвонлар Яғлақар унвонини олиб келган одамга эмас, балки бутунлай бошқа одам (хон)га тегишли экани маълум бўлади (Тўликроқ маълумот олиш учун қаранг: Н. Раҳмонов. Урхун-енисей ёдномалари ва туркий эпослар. — док. дис., 1991, 97–100–бетлар).

**Бойла қутлуг йарған* – қадимги турк хоқонлиги ва ундан кейин ташкил топган уйғур хоқонлигидаги унвон, хоннинг буйруғини ижро этувчи.

**Қутлуг баға тарқан* — 795 йили Уйғур хоқонлигидаги амалдорлар тайинлаган хон.

Ирқ битиги

Қадимги турк давридан бизга ҳозирча иккита Ирқ битиги маълум. Улардан бири У111 асрнинг охирларига яратилган ва Шарқий Туркистондан топилган Ирқ битиги (Фол китоби) бўлиб, урхун ёзувида битилган. Ирқ битиги қадимги турк давридан қофозга ёзилган ягона ёдгорликдир. У асарни XIX асрнинг охири инглиз археологи А. Стейн топган. Даниялик олим В.Томсон 1912 йили нацир қилган. Сўнгра С.Е.Малов ҳам рус тилига таржима қилган.

Қуйида матни илова қилинган Ирқ битиги ҳам 1X аср бошларида яратилган ва моний ёзувида битилган. Мазмун ва моҳияти, мақсади жиҳатидан ҳар иккала Ирқ битиги бир-биридан тамомила фарқ

қилади. Ўрхун ёзуидаги Ирқ битиги Н. Раҳмоннинг “Турк хоқонлиги” (Тошкент, 1993) китобида ва “Ўзбек адабиёти тарихи” (9–синф учун мажмуа, Тошкент, “Ўқитувчи, 2001) берилгани учун ушбу мажмууга киритишин лозим кўрмадик ва илмий жамоатчилик ҳамда кенг омма хабардор бўлмаган моний ёзуидаги Ирқ битигини киритишин лозим топдик.

*1–сатр асл матнда ўчиб кетган. Биз таъбирнинг мазмунига ҳамда таъбирдан келиб чиқиб ҳамда қадимги туркларнинг тасаввуртушунчаларига асосланган ҳолда, таъбир объектини “қуёш” деб ҳисобладик ҳам шарҳда ўзбекча матнни тикладик.

* оқ совуқ — ёғингарчилик билан бўладиган совуқ.

“Шундай ерларда”

Шеър матни турк олимни Рашид Раҳматий Аратнинг “Эски турк шеъри” (Истанбул, 1990 йил) китобидан ва “Ку тай афсонаси” С.Е. Маловнинг “Памятники древнетюркской письменности” (М.: –Л., 1951) китобидан қадимги туркчадан табдил қилинди.

Шеърнинг номи остида Будда таълимоти акс этган. *Шундай ер* — будда ғояларини кўнгилда қўриш, эшитиш, сезиш орқали ҳис қилиш, кўнгилга жо қилишини билдиради.

**Аранйадан* — бизнингча, қадимги ҳинд мифологиясидаги *Араняньи*, яъни ўрмон худосидир. Чамаси, мазкур шеър ўрмон худосига бағишлиланган мадҳия бўлган. Аранйадан, гарчи ерга ишлов бермаса ҳам, озиқ-овқатга бой худо, ўрмондаги худоларнинг онасиdir. Бу худо хушбўй мойларнинг ҳидини таратади, гаройиб товушлар чиқаради. Ўрмонда адашиб қолган йўловчилар *Аранйаданга* мурожаат этадилар. *Аранйадан* ўрмон культига алоқадор.

* *Имирт, чўгурт* — дарахтнинг қандай турига кириши маълум эмас. Бизнингча, будда таълимоти бўйича муқаддас деб эътироф этилган дарахтлар турига мансуб бўлиши мумкин.

**Кўз қочигиларини пайдо қилиб* — буддизмдаги таълимотга биноан, битта ҳис қилиш аъзоси. Будда фалсафасига кўра, бурун, тана, интри (ҳис қилиш), кўнгил, кўз, қулоқ, тил каби аъзолар ҳис қилиш аъзоларидир.

“Олтин ёруқ”

Туркий халқлар дунёсида “Олтин ёруқ” номи билан машхур бўлган бу асарни С.Е.Малов 1910 йили Шарқий Туркистоннинг Хансу вилоятидаги Вун шигу қишлоғидан топган. Бу асарнинг факсимиле нусхасини 1913–1917 йилларда В.В.Радлов ва С.Е.Малов нашр қилдиргандар. 1913 йили олмон олими В. Мюллер асарнинг 192 саҳифасини хитойча асл нусхаси билан қиёслаган ҳолда чоп эттиради.

Турк олими Рашид Рахматий Арат ҳам "Олтин ёруқ"ни транслитерацияси ва усмонли турк тилига ағдаришни бошлаган, бир қисмини тайёрлаган ҳам. Лекин иш ниҳоясига етмаган. В.В.Радлов немис тилига қилган бир қисм таржима 1930 йили босилиб чиқди. Яна бир турк олими Чевал Қоя В.В. Радлов ва С.Е. Маловнинг факсимиile нашри асосида тўлигича транслитерация қилиб, чоп эттирди (Ceval Kaya. UYGURCA ALTUN YARUK.— Ankara, 1994).

"Олтин ёруқ"ни X асрда Бешбалиқ шаҳрида хитой тилидан Сенгу Сели Тудунг деган одам қадимги турк^{**}га таржима қилган. Бу достоннинг қадимги туркча таржимаси топилмасдан олдин ҳам, санскрит, тибет, мӯғул, хитой тилларидаги нусхалари маълум эди. Достон муқаддимасидан маълум бўлишича, асар буддавийликка эътиқод қилган туркий қавмлар орасида машҳур бўлган ва X асрдан бошлаб бир неча марта кўчирилган. Мазкур топилган "Олтин ёруқ" ХУ111 асрда кўчирилгани аниқланган. Демак, буддавийликнинг мавқеи бу даврда анча баланд бўлган.

"Олтин ёруқ" ўнта афсонани ўз ичига олиб, 355 варақдан иборат. Бу кўлёзма ҳозирда Санкт-Петербургдаги Осиё музейида сақланади. Барча афсоналарда ҳам буддавийликнинг асосий таълимоти — "нажот топиш" тўғрисидаги таълимоти бош ўрин тутади.

"Шаҳзода ва барс"

Бу афсона "С.Е. Маловнинг "Памятники древнетюркской письменности" (М: –Л.: 1951) китобидан олиниб, қадимги туркчадан ўзбекчага табдил қилинди.

*Чамбуди — Ҳиндистондаги қадимий ўлкалардан бирининг номи бўлса керак, деган тахмин бор.

*...мени ваҳима босялти...ёвуз ҳайвонлар бизга шикаст етказиб юрмасин — тўнғич ўғилнинг бу гали шуни билдирадики, у ҳали будда таълимотидан бехабар.

*...жонимни асрагим келмайди, бизга биродарлардан айрилишдек ғам-ташвиш бўлмаса, деб кўрқаман — иккинчи ўғил буддавийликнинг биринчи олий ҳақиқатига мансуб; биринчи олий ҳақиқатга кўра, севган одамдан ажralиш — азобдир.

*...жондан айрилишдек ташвишим йўқ...ҳар ҳолда, мени аллақандай шодлик, хурсандлик кутаётир, биз бирор яхши неъмат топсан керак — учинчи ўғил охирги — тўртингчи олий ҳақиқатга мансуб; тўртингчи олий ҳақиқатга кўра, охир-оқибатда нажот йўлини топган одам бўдисатвdir.

*...бекорга, ҳеч кимга фойда келтирмай, неча марталаб чириди — буддавийликда қайта туғилмаганликни билдиради.

**бўдисатв* — келгусида қайта тугиладиган Будда, у бўдисатв бўлиб, ваъдасига кўра, ўз азоб-уқубатларини очиқ изҳор қилиш билан оламни тўлдирган.

**Сансар* — борликнинг доимо ҳаракатда бўлиши, қайта тугилишнинг абадийлиги; эзгулик ва ёвузлик олами ҳам *сансара* деб юритилади.

* олий эзгулик — буддавийликнинг охирги, тўртинчи босқичи назарда тутилган.

**дено илм* — бу ўринда Будданинг нажот ва қайта тугилиш ҳақидаги таълимоти назарда тутилади.

**уч наъ дунё* — ҳаракатдаги борлик, яъни сансара уч қаватдан, ҳар бир қават икки тоифадан иборат. Икки тоифа (дўзах аҳолиси ва мечкай руҳлар) — ер остида, икки тоифа (ҳайвонлар ва инсонлар) — ер устида, икки тоифа (иблислар ва худолар) — осмонда жойлашган.

**азоб денгизи* — ўрта олам, яъни ер юзи.

**Бўдисатв* — Мағастви энди Буддага айланди, шунинг учун энди унинг номи Бўдисатв деб юритилади.

**Rafu* — бизнингча, буддавийликдаги бирор худонинг туркийчага ўзгарган номи бўлса керак.

**илоҳий нилуфар гуллар* — будда мифологиясида нилуфар муҳим ўрин эгаллайди. Гулнинг бу нави поклик, гаройиб тугилиш, руҳан осойишталик ва ҳамдардлик рамзи сифатида қўлланади.

“Ку тай”

Бу афсона С.Е. Маловнинг “Памятники древнетюркской письменности” (М: –Л.: 1951) китобидан қадимги туркчадан ўзбекчага табдил қилинди.

**тўрт руҳ* — буддавийлик таълимоти бўйича, улар фаришталар эмас, балки инсон нажот топишига олиб борадиган тўртта йўл: 1) билиш; 2) амалий фаолият, аскетизм ва б.; 3) мистик мушоҳада; 4) Будданинг нажоткорлик кучига ишонч.

**кўк кийимли бек* — тўрт руҳдан бири бўлиб, кийимининг кўк ранги буддавийлика донишмандлик рамзидир.

**Тақдир китоби* — буддавийлик таълимоти натижасида турли мамлакатларда (масалан, Япония, Тибет, Корея ва ҳ.) турли китоблар яратилган. Ўрта Осиёда Кушон давлатида шоҳ Канишка (унинг ҳукмронлиги милодий 78 йилдан бошланган) даврида буддавийликнинг *маҳаяна* мазҳаби бош ўрин тутди. Канишка буддавийлик тарихига “иккинчи Ашок” (милоддан олдинги 274/ 268–236/234 йилларда ҳукмронлик қилган шоҳ, у Бақтрия, Суғдга миссионерлар юборган) номи билан кирди. Канишка даврида махаяна мазҳабининг асосий қоидаларини ўз ичига олган кўп асарлар яратилди. Махаяна мазҳабига кўра, ҳаёт — азобдир, инсоннинг мақсади — ҳаётни тарк этиш бўлмоғи лозим. Махаяна мазҳаби ҳам Будданинг

тўрт олий босқичига таянади. *Тақдир китоби*, бизнингча, Будда таълимотининг Марказий Осиёга ёйилган маҳаяна мазҳабини ёритган китобдир.

**олтин ёруқлик билан нур сочиб турган китоб* — “Олтин ёруқ” достони назарда тутилган.

**Шоҳқитоб* — Будданинг ўнта амрини англатади. Узлатда ҳаёт кечиришга аҳд қилган тақвадорларга Будда ўнта амр бериб, уларнинг ҳаёт тарзи қандай бўлиши лозимлигини кўрсатиб берган эди (Будданинг амрлари тўғрисида батафсил маълум ют олиш учун қаранг: Клайв Эррикер. Буддизм. — М.: 1998, с.19–27).

**мавжудотлар одамзод дунёсида тугилдилар* — буддавийликда танани қурбон қилиш.

**ўзлик* — буддавийликда “вужуд ўлиши” демакдир.

“Ўғузнома”

Достон А.М. Шчербакнинг “Огузнаме. Мухаббатнаме” (М.: 1959) китобидан олинди. “Шарқ Юлдузи” (1987, 4-сон) журналида ҳам мазкур достоннинг ҳозирги ўзбек тилидаги баёни нашр қилинган (нашр муаллифи Насимхон Рахмонов).

*Асл матннинг шу жойида буқага ўхшаш ҳайвоннинг сурати берилган.

* Ушбу ўринда йиртқичнинг сурати берилган.

**Улуғ Турк* — бу тимсол остида шомон тушунилади. Улуғ Турк шомон сифатида Тангри билан Ўгуз хоқон ўртасидаги воситачи вазифасини бажаради. “Ўғузнома”да шомонлик оқими бош ўрин тутгани учун бу оқимга оид тимсоллар муҳим вазифа бажаради. *Кўк тангри, кўк нур, кўк ёлли бўри, дараҳт ва б.*

**Бузуқлар, Учуклар* — бу қавмнинг келиб чиқиши тўғрисида мазкур мажмуадаги “Рашидиддиннинг “Жомеъут–таворих” асаридан “Оғоч эри” афсонасига қаранг.

Абу Мансур ас–Саолибий

“Йатимат ат–даҳр”дан Бухоронинг арабийнавис шоирлари

Келтирилган парчалар филология фанлари доктори, профессор Исматулла Абдуллаевнинг “Бухоронинг арабийнавис шоирлари” (“Фан” нашириёти, Тошкент, 1965 йил) китобидан олинди. Шеърий таржималар — Абдусодик Ирисовники.

Абу Аҳмад ибн Абу Бакр ал–Қотиб ижодидан

**Ал–Жайҳоний* — 914– 922 йилларда Сомонийлар давлатида вазирлик қилган.

Абу Тайиб Муҳаммад ибн Хотим ал–Мусъабий

ижодидан

* *Кимор, Тибет — жой номлари,*

* ...*олтмиш уч берган нодонсан* — бу ерда 63 ёшида вафот этган Мұхаммад пайғамбар күзда тутилмоқда.

Абу Мұхаммад ас-Суламий ижодидан

* ...*На одам түркідек хұсну туси йўқ* — бу шеър амир Нуҳ ибн Наср ҳукмронлик қилған (943–954) даврда вазир бўлған ал-Жалилни танқид қилиб ёзилған.

**Абул Қосим Абдуллоҳ ибн Абдураҳмон ал-Динаварий
ижодидан**

* *Мөхржон* — Шарқдаги байрамларнинг бир тури, асосан, кузда ўтказилади. Бу байрамнинг Шарқда ўзига хос тарихи бор. Афсоналарга кўра, Арабистон шаҳзодаси Захҳок Жамшиднинг такаббурланиб, худолик даъво қылганидан фойдаланиб, Эрону Турон ерларини босиб олади. Бунда Захҳокка иблис — Ахриман ёрдам беради, шоҳ ошхонасида тансиқ таомлар пиширадиган ошпаз сифатида ном чиқаради. Захҳок Иблисдан ”қылған хизматларинг учун тила тилагингни” дейди. Инсоният душмани баттол Ахриман шоҳдан икки елкасини ўпишга ижозат беришини сўрайди. Захҳок икки кифтини очади. Иблис бўса олади-да, кўздан гойиб бўлади. Кўп ўтмай шоҳнинг елкаси қичишиб, икки илон ўсиб чиқиб, унинг миясини кемирмоқчи бўлади. Шунда Захҳок табибларни чақириб, бу балонинг олдини олишни сўрайди. Табиб суратида келган Ахриман илонларни ҳар куни “икки одамнинг мияси билан боқиши” маслаҳат беради. Натижада подшо одамлари ҳар куни иккитадан одамни ўлдириб, миясини илонларга келтириб бера бошлайди. “Авесто”да бу одамхўр “уч бошли олти кўзли” маҳлуқ сифатида лаънатлаб тилга олинади. Халқнинг оҳидан оташ ўрлайди. Охири улар темирчи Кова бошчилигига қўзғолон кўтариб, Захҳокни тутиб, Дамавон тогига михтайдилар ва Жамшид қавмидан бўлған Фариудунни таҳтга ўтқазадилар. Ана шу кун Мехргон номи билан зардустийларнинг куттуғ шодиёна кунларидан бирига айланган. Мехргон, яъни Мехргон Ўрта Осиё халқлари орасида кейинги асрларда куз, яъни ҳосилни йигиб олиш, дәхқончилигу боғдорчиликнинг якуни — ҳосил байрами сифатида нишонлаб келинади (Қаранг: Ҳ.Ҳомидов. “Авесто” файзлари. — Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, Тошкент, 2001, 75–76-бетлар).

* *Очиб зарпардан шоҳин гўзал кўкси-да бир хиллар* — бу ерда беҳи тўғрисида сўз кетяпти.

* *Раъно юзли, сариқ холли* — бу ўринда олма назарда тутилади.

* *ичи гавҳарга лиқ тўлган* — анор назарда тутилади.

* *Язидий* — Уммавийлар сулоласида Язид исмли халифа ўтган, эҳтимол, ўша халифа бўлиши мумкин.

Абул Фазл ас-Суккарый ал-Марвазий ижодидан
***аммо нима тугнинни билмайди — яни эрталаб нима бўлишини билмайди.**

***“Денгиз суви тоншиб ётганини кўриб турса ҳам, ит ундан тили билан ичади”** —денгиз суви туганмас бўлса ҳам, ит хасислик қилиб ундан тили билан ичади.

Абу Райҳон Беруний
“Ўтмиш асрлардан қолган ёдгорликлар” асаридан

Келтирилган ҳикоятлар “Бируни. Избранные произведения. Том 1. — Памятники минувших поколений” (Ташкент, 1957, перевод М.Салье) китобидан таржима қилиб олинди.

***Али ибн Мусо ал-Рид** — халифа Алининг авлодларидан, Маъмун ибн Маъмун хукмронлиги пайтида унинг яқин кишиларидан бўлган.

***Калваз** — Бағдоддан унча узоқ бўлмаган жой.

“Минералогия” китобидан

Келтирилган ҳикоятлар “Бируни. Минералогия” (М.: 1967, перевод А.М.Беленицкого) китобидан олинди.

***мурувват ва футувват** — ҳимматлиликка оид яқин тушунчалар бўлиб, X11 асрда бутун Яқин Шарқда ҳунармандлар уюшмаларига ўз таъсирини ўтказган “футувват одамлари” номли биродарлик ташкилотлари пайдо бўлган эди. Айниқса, X1У асрларга бу оқим жуда ривож топди. Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Футувватномаи султоний” (Тошкент, 199, форс тилидан таржима, таржимон профессор Н.Комилов) асарида яхши баён қилинган.

***Жаҳз ал-Бармоқий** — (вафоти 936 йил) илк Аббосий халифлари давридаги Бармоқийлар хонадонига мансуб машҳур вазирлардан.

***Исмоил ибн Аҳмад ас-Сомоний** — Сомонийлар сулоласининг иккинчи ҳукмдори, 890–907 йилларда ҳукмдорлик қилган.

***Исом** — Хир шоҳи Нўймон бин ал-Мунзирнинг саройидаги хизматкори исми.

*** (Эй инсонлар) сизларни...** — Куръоннинг “Таносур” сурасидан 1–2–оятлар.

***Ар-Рашид** — Хорун ар-Рашид, Аббосийлар сулоласининг халифаларидан, 786–809 йилларда ҳукмронлик қилган.

***Абу Нунос** — ал-Ҳасан ибн Ҳони Абу Нунос (вафоти тахминан 814 й.), халифалар Хорун ар-Рашид ва Аминнинг саройидаги шоир.

***“айн”нинг ўрнига “ҳамза”ни қўйибди** — “зйоҳ” сўзи тўгрисида сўз кетялти. Келтирилган шеърдаги “йўқолган” сўзининг охирида “айн” ёзилса, “йўқолмоқ” маъносини билдиради. Агар бу сўз охирида

“хамза” бўлса, “ялтираган” маъносини билдиради. Шу икки белгига мувофиқ шеърнинг мазмуни тамомила ўзгариб кетади.

**ал-Хутайа* — шоир, Жарвал ибн Оснинг тахаллуси (вафоти 650 й.), ўз ҳажвиялари билан машҳур бўлган.

**Зибриқан ибн Бадр* — Мұхаммад а.с. давридаги бадавий қабилаларидан бирининг йўлбошчиси.

**Хассон ибн Собит* — жанубий Сурия ва Хирда исломгача бўлган араб беклари саройида хизмат қилган шоир, исломни қабул қилган. 563 йилда туғилиб, халифа Умардан кейин вафот этган.

**Ал-Муътадид* — Аббосийлар сулоласидаги халифа, 892–902 йилларда ҳукмронлик қилган.

**Убайдуллоҳ ибн Сулаймон* — (вафоти 900 й.) халифалар Муътамид ва Муътадид давридаги вазир.

**Али ибн Бассом* — (вафоти тахминан 915 й.) халифа Муътадид даврида яшаган шоир.

**Ибн ал-Муътаз* — Аббосийлар сулоласининг халифаси, 908 йили таҳтга кўтариладиган кунда ўлдирилган. Шоир ва поэтикага оид асарнинг муаллифи сифатида маълум.

**Ибн Ҳамдин ан-Надим Абдуллоҳ ибн Аҳмад* — халифа Муътадиднинг яқинларидан бири.

**кунья* — “фалончининг отаси ёки онаси” деб ўғилнинг исми бўйича лақаб билан айтиш.

**Мунис ал – Ҳадим ал – Музаффар* — дастлаб халифа Муътадид саройида ҳарам ходими бўлган. Муқтадир даврида амирул-умаро, яъни бош қўмондон унвонини олган, халифатнинг тақдирини ҳал қилувчи шахс бўлган.

**Саймара* — Ғарбий Эрондаги бир шаҳар.

Абу Али ибн Сино

Ибн Синонинг “Тайр” ва “Соломон ва Ибсол” қиссалари “Ўзбек адабиёти” (Бешинчи том, иккинчи китоб, Ғафур Гулом номидаги бадиий адабиёт нацириёти, Тошкент, 1968) китобидан олинди.

“Тайр” қиссаси

Бу асар инсон учун қайпуриш, унинг маънавий камолотини ўйлаш каби тасаввуфий ғояларни илгари сурган асардир. Фаридиддин Атторнинг “Мантиқ ут–тайр”, Навоийнинг “Лисон ут–тайр” асарлари руҳидаги асардир. Саломон ва Ибсол” қиссаси ҳам гарчи шу руҳдаги асар бўлса–да, унда Шарқ эртакларига хос анъана бош ўрин тутади.

“САЛОМОН ВА ИБСОЛ”

**Ажал заҳрини ютинглар, яшайжаксиз, ўлимни севинглар, тирик бўлажаксиз* — Бу ўринда Ибн Сино нафсни синдириш, фано

босқичида “ўлмасдан бурун ўлиш”ни кўрсатмоқда. Инсоннинг моддий жиҳатдан ўлмай туриб, нафсини назорат остига олишни назарда тутган.

**Қай* — қадимги Эрон шоҳларининг унвони бўлиб “шоҳ” маъносини билдиради ва кўп шоҳлари (*Қайқубод*, *Қайковус*, *Қайхусрав ва б.*) исмининг таркибий қисми сифатида ишлатилган. Ибн Сино *Қай* юрти остида Эрон шоҳлари қўл остидаги мамлакатни назарда тутган.

**Син(д)* — Жанубий Осиёдаги ҳозирги Ҳинд дарёси.

**Хофиқайн* — ҳозирги Афғонистондаги бир вилоятнинг қадимги номи, кейинги асрларда ҳам бу вилоят машҳур бўлиб, *Хоф* номи билан юритилган (бу ном таркибидаги *қай* тўғрисида юқоридаги изоҳга қаранг).

Маҳмуд Кошғарий

Келтирилган парчалар “Маҳмуд Кошғарий. Девону лугати-т-турк” (1 жилд, Тошкент, 1960; 11 жилд 1961; 111 жилд 1963, нашрга тайёрловчи филология фанлари доктори С. Муталлибов) китобидан олинди.

“Девону лугати-т-турк”дан

**маҳсус алифбо тартиби* — “Девон”да сўзлар икки туркум (исм, феъл)га айириб кўрсатилади. Олдин исмлар, сўнгра феъллар берилади. Исмларда ҳам, феълларда ҳам олдин ҳамза (у, о, а) ҳарфлари билан бошланадиган сўзлар, кейин маҳсус алифбо тартибида бе, те ва бошқа ҳарфлар билан бошланган сўзлар изоҳланади. “Девон”да оз ҳарфли сўзлар олдин, кўп ҳарфли сўзлар кейин берилади. Маҳмуд Кошғарий энг кам ҳарфли исм икки ҳарфли, энг кўп ҳарфли исм етти ҳарфли деб тахмин қиласди (1 жилд, 28-бет).

**сажъ* — қофиляли наср бўлиб, ритмик-синтактик параллелизмни ҳосил қилувчи бадиий санъат турларидан бири. Шуниси диққатга сазоворки, Маҳмуд Кошғарий сажъни бошқа адабий жанрлардан ажратиб кўрсатади, чамаси, у бу санъатни алоҳида жанр сифатига назарда тутган.

**ражаз* — жангларда ботирларнинг қаҳрамонликларини тасвиrlовчи парчалар.

**наср деб аталган адабий парчалар* — Маҳмуд Кошғарий “адабий парчалар” парчалар остида афсоналарни назарда тутган ва шу тариқа жанрлар таснифида маълум аниқ йўл тутган.

**ҳамзалик (сўзлар) бўлими* — сўзнинг бошида ёй, вов, алиф келган сўзлар бўлимиdir.

**солим бўлими* — сўз таркибида араб тилида “ҳарфи иллат” деб аталувчи, ёй, вов, алиф ҳарфларидан биронтаси бўлмаган, шунингдек, тақрорланган ҳарфи бўлмаган сўзлар.

**музоаф бўлими* — бир ҳарфи икки қайта тақрорланган сўзлар бўлими.

**мисол бўлими* — сўзнинг бошида, ўртасида ёки охирида ёй, вов, алиф ҳарфларидан бири бўлган сўзлар бўлими.

**уч ҳарфли сўзлар бўлими* — шарҳлардаги “уч ҳарфли сўзлар”, “тўрт ҳарфли сўзлар” деган ибораларда араба ҳарфлари назарда тутилади. Чунки унда асосан ундош ҳарфлар асосга олинади.

**гунналилар бўлими* — таркибида бурун товушлари келган сўзлар бўлими.

**икки ундош қатор келган сўзлар бўлими* — ундош товушлар тақрорланган сўзлар бўлими.

**Халил ибни Аҳмад* — нахъв, аruz ва бошқа кўп фанларда ўз даврининг йирик устоди бўлиб, унинг аruz ҳақидаги асари машҳурдир. “Калила ва Димна” асарини арабчага таржима қилган ибн Муқаффаъ билан бир қанча масалаларда баҳслашган, кўп шогирдлар етиштирган, ҳижрийнинг 170 йилида вафот этган. Халил ибни Аҳмад кўпгина асарлар ёзган бўлса ҳам, энг машҳур асари “Китобул-айн”дир. Бу асар айн ҳарфи билан бошлангани учун шундай номланган. У вақтларда қатъий алифбе тартиби ишланмаган эди.

**Йувулди* — бу сўз, чамаси, кўчма маънода ҳам кенг кўлланган. Келтирилган тўрглиқдаги *йувулди* феъли яқинлик кўрсатмоқ маъносида ишлатилган.

Алп Эр Тўнга марсияси

*Абдурауф Фитрат “Энг эски турк адабиёти намуналари” (Самарқанд –Тошкент, 1927) китобида бу марсияни маълум тартибида келтириб чоп эттирган эди. Биз ҳам марсияни айнан сақладик.

**Бегларбеги* — бу ўринда Элп Эр Тўнга – Афросиёб назарда тутилади.

“Девону луғати-т-турк”даги мақоллар ва ҳикматлардан

Келтирилган мақол ва ҳикматлар “Девону луғатит-турк” (индекс луғат, F. Абдураҳмонов ва С. Муталлибовлар иштироқи ва таҳрири остида, Тошкент, 1967)дан танлаб олинди.

Юсуф Ҳос Ҳожиб

Достоннинг уч нусхаси — Вена, Қоҳира ва Наманган нусхалари мавжуд. Бу нусхалар ичидаги нисбатан тўлиғи Наманган нусхасидир.

Асарнинг турк-уйғур нусхаси мавжудлиги тўғрисидаги дастлабки хабар XIX асрнинг биринчи чорагида пайдо бўлди. Бу асарнинг 1439 йили Ҳиротда турк-уйғур ёзуви билан Ҳасан Қора Сайил Шамс томонидан кўчирилган нусхаси Туркияning Тугат шаҳрига, бу ердан эса Истамбулга келтирилади. Уйғур ёзувидаги нусхаси 190 саҳифадан иборат. Охирги тўрт саҳифада кўлёзма котиби Ҳасан Қора Сайил Шамснинг 38 байтдан иборат қасидаси, охирги саҳифада Абдураззоқ бахшининг бешта туюғи бор. Бу нусхани шарқшунос олим Ҳаммер Пургшталл Истамбулда сотиб олиб Вена сарой кутухонасига келтиради. Шундан сўнг бу асар ҳақидаги дастлабки хабар ва унинг баъзи намуналари фарнцуз шарқшуноси Жауберт Амеди томонидан 1823 йилда “Journal Asiatique” да нашр этилади. 1870 йилда бу асарнинг баъзи парчаларини венгер олими Герман Вамбери “Уйғур тили обидалари ва “Кутадғу билиг” номи билан нашр қилди ва таржимасини берди (H.Vamberi. Uigurische Sprachmonopmente und das Kudatku Bilik, Innsbruk, 1870). 1890 йилдан бошлаб В.В.Радлов жиддий ўрганишга киришиди.

1896 йили “Кутадғу билиг”нинг араб ёзуви билан кўчирилган иккинчи нусхаси Қоҳирада топилди. Бу нусханинг фотоси ҳозирда Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида сақланади.

1890 йили В.В.Радлов Вена нусхасининг факсимилесини, 1891 йили шу факсимиле асосидаги матнни манҷ жур ёзуви билан нашр қилди. Қоҳира нусхасидан кўчирма олгач, у икки нусхани қиёслашга мұяссар бўлди ва 1910 йили “Кутадғу билиг”ни немис тилига таржима қилдирди (Das Kudatku Bilik des Iusuf Chass Hadschib aus Balasagun, Teil 11, St-Petersburg, 1910).

1913 йили “Кутадғу билиг”нинг учинчи нусхаси тўғрисида А.З.Валидов маълумот берган эди (Восточные рукописи в Ферганской области, Записки восточного отделения, 1914, X11 т., 312–313–бетлар). Бу нусхани 1924 йили Абдурауф Фитрат Намангандан Мұҳаммадхожи Эшон Лолареш исмли одамдан олиб келган. Орадан бир йил ўтгач, Фитрат “Маориф ва ўқитғувчи” журналида бу нусха (бу нусха ҳозирда Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг кўлёзмалар хазинасида сақланади) ҳақида катта мақола эълон қилиб, олдинги икки нусха ва унинг ўрганилиши тўғрисида қисқача маълумот берилб, бу нусханинг мундарижаси, “Кутадғу билиг”нинг моҳияти ҳақида жиддий фикрларни айтди (Қаранг: Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 11 жилд, нашрга тайёрловчи

филология фанлари доктори, профессор, Ҳамидулла Болтабоев, Тошкент, “Маънавият”, 2001, 11–16–бетлар).

Достондан келтирилган парчалар Кутадгу билиг” (Тошкент, “Фан” нашриёти, 1971, нашрга тайёрловчи филология фанлари номзоди Қаюм Каримов) китобидан олинди.

Аҳмад Яссавий

Яссавийнинг тугилган юрти тўғрисида турличалик бор. Абдурауф Фитрат “Яссавий бир ривоятга кўра Ясси (ҳозирги Туркистон) шахрида, бир ривоятга кўра Сайрамда туғулган. Унинг қачон туғулиши маълум эмас”, деб кўрсатади (Қаранг: Абдурауф Фитрат. Таңланган асарлар. 1-1 жилд, Тошкент, “Маънавият” нашриёти, 2000 йил, нашрга тайёрловчи филология фанлари доктори, профессор Ҳамидулла Болтабоев).

Кейинги пайтларда Яссавийнинг таваллуд санаси тўғрисида турли фикрлар пайдо бўлди. Шаҳобиддин Яссавий 1103 йили деб кўрсатса, қозоқ олимаси С. Тақибоева 1105 йил деб кўрсатади. Бир қатор тадқиқотчилар, Яссавий 63 йил умр кечирган дейишса, бошқа бирлари 73 ёки 85 йил яшаган, деган қарорга келишган. Фуод Кўпрулизоданинг айтишича, Яссавий 120 йила яшаб, ҳаётдан кўз юмган. В.А. Гордлевский 125 йили деб кўрсатади.

Унинг Яссавий тахаллусини олгани тўғрисида ҳам икки хил қараш мавжуд. Биринчиси — унинг Яssiда яшагани ва шу ерда янги бир тариқатга асос солгани билан белгиланса, иккинчиси — ривоят мазмунига эгадир (қаранг: Иброҳим Ҳаққул. “Аҳмад Яссавий” Г Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001, 6–бет.).

“Девони ҳикмат”дан

Келтирилган намуналар “Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат” (нашрга тайёрловчи Расулмуҳаммад Ашурбой ўғли Абдушукуров, Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Нашриёт – матбаа бирлашмаси, 1992) китобидан олинди.

**Фазкуруллоҳ қасиран* – “Бас, Оллоҳни кўп ёд этинглар” (Куръон ояти)

**Муту қабла ан тамуту* – “Ўлишдан аввал ўлинглар.” Бу ўринда фано бўлиш, ўзликдан кечишга ишорат қилинмоқда.

**фалязҳаку қалилан* – “Бас, оз кулинглар” (Куръон оятига ишора.)

**валъбқу қасиран* – “Кўп йиғласинлар” (Куръон оятига ишора.)

“Фақрнома”

“Фақрнома” “Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат” (нашрга тайёрловчи Рағулмуҳаммад Ашурбой ўғли Абдушукуров, Тошкент, Ғафур Гулом номидаги Нашриёт – матбаа бирлашмаси, 1992) китобидан олинди.

**Кутб ул-ақтоб* — кутбларнинг кутби, яъни авлиёларнинг шоҳи.

**Бурҳон ал-атқиё* — тақво аҳлиниңг ҳужжати.

**Дажжол* — мусулмон мифологиясидан қиёматдан олдин одамларни васвасага солувчи, у қояга занжирбанд қилинган ва жинлар уни қўриқлаб туради. Қиёматдан олдин занжирдан бўшлиб, Макка ва Мадинадан ташқари ер юзининг ҳамма жойида лашкари билан пайдо бўлади, ўз шоҳлигини ўрнатади, унинг шоҳлиги 40 кун (ёки 40 йил) давом этади.

**ориғи биллоҳ* — Оллоҳни таниған киши.

**Зуннун Мисрий* — (796 – 860) мисрлик илк тасаввуф вакили. Ўндан ортиқ асар ёзганлиги маълум. У сўфийлиқда мақомот ва ҳол асосчиси ҳисобланади. Навоий “Насойим–ул–муҳаббат” асарида айтишича, тасаввуф, ундаги тариқат йўли, Оллоҳ васлига муридлик ҳақидаги илк фикрларни ҳам Зуннун Мисрий айтган.

**Ло илоҳа иллалоҳу* — Оллоҳдан ўзга маъбуд йўқ.

**Саффан саффо* — сафланинглар. Бу ерда ёзилишича, 120 минг ошиқ жаннаттаги киришлари учун саф торттирилади.

**Наъузубиллоҳи мин золика* — бундан бизни Худо асрасин.

**Ўғон изим* — Худойи парвардигор.

**Ҳу-ҳу демак* — Оллоҳ номини зикр этмоқ.

**Жаброил* — Муҳаммад а.с.ни Буроқ номли отга миндириб арши аълого олиб чиққан фаришта. Насроний адабиётларида Исо Масихнинг туғилиши тўғрисида хабар берган фаришта ҳам Жаброилдир.

**Хизр бобо* — Ислом ақидасида доимий, барҳёт пайгамбар сифатида қаралади. У абадий тириклик сувини ичган, у ҳамма воқеадан, ҳамма аҳволдан хабардор. Худо унга ўз билимини инъом этган.

*“*Аласт*” ҳамри — азалият, ибтидосиз замоннинг дастлабки пайти майи.

**Ал-фақру фахри* — ҳадисдан, маъноси: “Фақирлик менинг фахримдир”.

**Ҳуббу-л-фуқарои мин-ал имон ва бугзу-л-фуқарои мин-ал куфри* —

Хурмату-л-фуқарои-л-мўъминина аъзаму индаллоҳи мин сабъи-с-самовоти ва сабъи-л-арзинна — мўъмин фақирларни ҳурматлаш Худо олдида етти қат осмон ва ердан ҳам улуғроқдир.

**наҳи мункар қилмоқ* — ёмон ишлардан қайтариш.

**вирд-аврод* — ўқиладиган вазифа(дуо)лар.

**Ҳасан Басрий* — Иброҳим Адҳам, Увайс Қороний, Абуҳошим Қуфий каби зоҳидлик давридаги машҳур сўфиylардан. Улар тақво ва парҳезкорликни бош мақсад деб билган. Мадинада 642 йили туғилиб, ўша ерда 728 йили вафот этган.

**Меъроj кечаси* — фаришта Жаброил тунда Муҳаммада.с.ни Каъбадан Буроққа миндириб Куддусдаги төf тепасига олиб келган. Расули Акрам етти қават осмондан ошиб, Тангри оламига яқинлашдилар, юзлари фақат Тангри томонида бўлди, бошқа ҳеч нарсага қарамадилар, ўнлаб пардалар очилди. Ҳабибуллоҳ билан Тангри орасида икки қош ораси, балки ундан ҳам камроқ масофа қолди. Расули Акрам Тангри билан суҳбатлашиб, иноятлар кўриб, яна Маккага келиб тушган.

**Бурок* — Муҳаммад алайхиссалом миниb арши аълога кўтарилган от номи.

**азза ва жалл* — Худонинг номи тилга олингандаган жумла бўлиб, у ўз ишида ғолиб ва қудратли бўлсин, деган маънени билдиради.

**сайид ал-мурсалин* — пайғамбарларнинг улуғи, сарвари демакдир.

**Айюб пайғамбар* — Библияning Қадимги Аҳд китобидаги ва исломий адабиётдаги пайғамбар; Худо Айюбнинг сабр-тоқатини синаш учун бошига кўп кулфатлар ёғдиради. Айюб пайғамбар ҳамма кулфатларга сабр билан бардош беради ва сабр тимсоли бўлиб қолади.

**Шайх Шаҳобиддин* — иирик тариқат арбобларидан Шаҳобиддин Суҳарвардий(вафоти мил.1191).

**илмул-яқин*” — бирор ишни ишончли кишилар орқали ва аввалгилардан эшлиши орқали шак-шубҳасиз эканини билим орқали англаш.

***айнул-яқин*” — бирор нарсани ўз кўзи билан кўриб, тўлиқ тажриба қилиб кўриб, унинг моҳиятига тўлиқ ишонч ҳосил қилиш.

**ҳаққул-яқин*” — бирор нарсанинг қандайлиги ва моҳиятини билиб, Ҳаққа етиш илми.

**бечуну бечугуна Ҳақ* — ўхшashi ва шакли йўқ Худо.

**Шайх Сирри Сақтий* — машҳур сўфиylардан, ҳақ йўлига кирган дарвешнинг руҳий изтироблар сафаридан сўнг кўлга киритган маънавий маърифатини у “тавҳид” (бирлашиш) деб атаган.

* *Жунайд Бағдодий* — вафоти 910 йил, тасаввуфнинг ilk даврида мақомот ва тариқат асосларини ишлаб чиқиб, сўфиyliek йўриқларини, вазифаларини белгилаган машҳур шайхул-машойихлардан бири.

**Шайх Шақиқ Балхий* — тасаввуfdаги зуҳдни кенг ривожлантирган мутасаввуф.

**Шайх Аҳмад Жомий* — (1049–1142) Салжуқийлар салтанати даврида Хурсонда яшаб ўтган иирик мутасаввуф шайх, шайхулислом.

**Шайх Қутбиддин Ҳайдар* — машҳур шайхлардан, Ҳожа Аҳмад Яссавийнинг издоши.

**Мансур Ҳаллож* — (858–922) буюк мутасаввуф, тасаввунинг илк даврида мақомот ва тариқат асосларини ишлаб чиқиши, сўфиийлик йўриқларини, вазифаларини белгилашда ва илоҳий ҳақиқатларни эл орасида ёйишда катта хизмат қилган. Ҳақ оламига қўшилиб кетиб (“ҳаққул-яқин” илми), “Мен Ҳақман” деди. Бунда инсонни илоҳийлаштириш, комил инсон сифатлари билан Илоҳ сифатлари орасида тенгли аломати қўйиш бор эди. Унинг устози Боязид Бистомий ҳам айни шу фикрни олга сурган эди.

**Луқмон Сарахсий* — Ҳасрларда яшаган машҳур шайхлардан, ўз муридларини мардлик ва фидойилик, саховат ва қаноат руҳида тарбиялаш, жавонмардликни тариқат шиорига айлантиришга интилғанлардан бири.

**Идрис алайҳиссалом* — Ахнуҳ пайғамбар деб ҳам юритилган, ўлмайдиган ягона пайғамбар — Идрис пайғамбардир, деб айтилади (Қисаси Рабғузий, Тошкент, “Ёзувчи” нашриёти, 1 жилд, 1990, 37-бет).

**Иброҳим алайҳиссалом* — Мусонинг “Ибтидо” китобидаги ва исломий адабиётдаги пайғамбар. Асли Месопотамиянинг Ур шаҳридан чиқиб, Кањон юртига келиб ўрнашган. Араб ҳалқлари унинг чўриси Ҳожардан туғилган ўғли Исмоилдан, иброний ҳалқи — хотини Сорадан туғилган ўғли Исҳоқдан тарқалган.

**Мусо алайҳиссалом* — Ёкуб а.с.дан кейин пайдо бўлган пайғамбарлардан, Исройл ҳалқини Миср юргидан олиб чиққан ва Худонинг қудрати билан кўп мўъжизалар кўрсатган.

**Исо алайҳиссалом* — Руҳуллоҳ номи билан машҳур бўлган пайғамбар. Библиянинг “Янги Аҳд” китоблари Исо Масихнинг таълимоти асосида юзага келган.

**Сулаймон алайҳиссалом* — Сулаймон ҳақида мазкур мажмуанинг “Носируддин Бурҳониддин Рабғузий” бўлимига қаранг.

**Яҳё алайҳиссалом* — бу пайғамбар гоятда гариб яшаган — устига теридан кийим кийиб, чигиртка билан озиқланиб, ўттиз ийл саҳрова яшаган.

Сулаймон Бокирғоний

Алишер Навоий “Насойим–ул–муҳаббат”да шундай ёзади: “Ҳаким ота — оти Сулаймондур. Ҳожа Аҳмад Яссавийнинг муридидур. Ҳамонки, бир кун Ҳожа табхе (овқат пишириш) буюргондурларки, матбахий (ошпаз) ўтун етмайдур деб келгандур. Алар асхобга дегандурларки, ёзидин ўтун териб келтурунг ва ул замон ёғин ёғодур экандур. Асхобким, ўтун терибтурлар, матбахга (ошхонага) келгунча ёғин жиҳатидин ўтунлар ўл бўлғондур. Ҳаким ота

терган ўтунларни тўниға чирмаб, қуруқ келтургандур. Ҳожа ҳазратлари дегандурларки, “Эй фарзанд, ҳакимона (яни доно, файласуфларча — тузувчилар) иш қилдинг” ва аларға бу лақаб андин қолғондур ва Ҳаким отага ҳикмат тили гўё бўлубтур”.

Келтирилган парчалар “Сулаймон Боқирғоний. Боқирғон китоби” (шеърлар ва достон, нашрга тайёрловчилар Иброҳим Ҳаққул, Сайфиддин Рафиддинов, Тошкент, “Ёзувчи” нашриёти, 1991) дан олинди.

**Малакул-мавт* — жон олувчи фаришта, Азроил.

**Фотима* — (606–633) Мұхаммад а.с. ва Хадичанинг кенжә қизи, Алиниң хотини. Саййидлар Фотима ва Али ибн Абу Толиб авлодлариданdir.

**Ибни Аббос* — Мұхаммаднинг амакиси авлодларидан бири.

**Али* — Мұхаммад а.с.нинг күёви, Фотиманинг эри.

**Сидратул-мунтаҳо* — ривоятларга кўра, еттинчи осмондаги улкан бир дараҳт номи.

**Вайсул-Қарни* — Увайс Қороний назарда тутилади, у ҳақда “Наҳжул-фародис” изоҳига қаранг.

**чаҳор ёр* — тўрт халифа назарда тутилади.

**Фиръавн* — Мусо пайгамбарнинг динига кирмаган, Куръонда зикр қилинган коғир подшоҳ. Бу фиръавннинг тарихи аслида жуда қадимга — Исроил ҳалқининг Мусо бошчилигига Миср юртидан чиқишига бориб тақалади. Ўша пайдаги Миср фиръавни Исроил ҳалқини қулликда сақлаш учун қаттиқ ҳаракат қилган (Бу ҳақда қаранг: С.М.Дубнов. Краткая история евреев. — Ростов на Дону, 1997, с.35–47;)

**Ҳомон* — фиръавннинг коғир вазири.

**Юсуф Қанъон* — Юсуф алайхиссалом назарда тутилади.

**зиҳ* — тасанно, офарин. Бу ўринда ҳол илми назарда тутилади. Мақомат даражаларини бир–бир эгаллаб, муваффақиятга эришган солик ҳол мартабасига етади ва тасаввуф–таҳаййулда илоҳий жамолни мушоҳада қила бошлайди, қалбини завку шавқ қамраб олади. У шундай бир ҳолатга кўтариладики, бутун аъзолари гўё Оллоҳ дейдиган, ҳар нафаси буюк Тангрининг борлигидан хабар берадиган бўлади. Ҳол илмининг ҳам босқичлари бор (қаранг: Н. Комилов. Тасаввуф. — Биринчи китоб, Тошкент, 1996, 30–35–бетлар).

**Бобом Арслон* — боб арабчада “эшик” маъносини ифодалайдиган сўз бўлиб, туркчада эса бу калима ислом дини тарғиби учун фидойилик кўрсатганларга берилган лақаб бўлган. *Бобом Арслон* — Аҳмад Яссавийнинг биринчи устози Арслон боб. Аҳмад етти ёшида Ясида илк сабоқни Арслон бобдан олган эди (батафсил маълуомт олиш учун қаранг: Иброҳим Ҳаққул. Аҳмад Яссавий. — Тошкент, 2001, 5–9–бетлар).

***ладун илми** — Оллоҳ билан хилватда қолган дарвешда шундай ҳолат юз берадики, унда илмлардан илҳом пайдо бўлиб, Унинг раҳмати билан юксалади. Дарвешдаги бу ҳолат оддий одамлар ва исбот-далил аҳли учун қоронгудир. Авлиёларга юбориладиган **ладун илми ёки ладунний илм** шудир.

***Яздон** — Худонинг исмларидан бири.

***шайх Иброҳим** — Аҳмад Яссавий шайх Иброҳим хонадонида дунёга келган, шайх Иброҳим Сайрамдаги энг нуфузли оиласалардан бири, марифатли ва жавонмардликка ихлос-эътиқоди баланд бўлган.

***шариат** — Аҳмад Яссавийнинг мазкур мажмуудан ўрин олган “Фақрнома” асаридан батафсил маълумот оласиз. Кўшимча маълумот олиш учун яна қаранг: Н. Комилов. Тасаввуф. — Биринчи китоб., 74–90-бетлар.

***тариқат** — Аҳмад Яссавийнинг мазкур мажмуудан ўрин олган “Фақрнома” асаридан батафсил маълумот оласиз. Кўшимча маълумот олиш учун яна қаранг: Н. Комилов. Тасаввуф. — Биринчи китоб., 74–90-бетлар.

***ҳақиқат** — Аҳмад Яссавийнинг мазкур мажмуудан ўрин олган “Фақрнома” асаридан батафсил маълумот оласиз. Кўшимча маълумот олиш учун яна қаранг: Н. Комилов. Тасаввуф. — Биринчи китоб., 35–48-бетлар.

***доруссалом** — Салом уйи. Халифалик пойтахти Бағдодга берилган нисбат.

***Илёс** — Илёс пайғамбар назарда тутилади. Бу пайғамбар жамики жонзорларнинг тилини билган (“Қисаси Рабғузий” га қаранг).

“Хикматлар”идан

***Кипчоқ** — Даҳти Қипчоқ назарда тутилади. Ҳозирги Қозогистон ерлари ҳамда Волгадан то Днепргача чўзилган Жанубий Россия ерлар X1 асрдан бошлаб шу ном билан юритилган.

***талаб** — сўфийликдаги етти водийнинг бири. Ибн Синонинг “Тайр” қиссасида ва Навоийнинг “Лисону-т-тайр” достонида Талаб водийси кенг тасвир этилган.

“Меърожнома”

*“**қоба қавсайн**” — “**қоба қавсайн ав адно**” – икки ёй орасида ёки ундан ҳам яқинроқ” оятига ишора. Меърож кечаси қурб манзилида Оллоҳ ва Муҳаммад а.с.нинг ўзаро яқинлашуви ёки йўлди Муҳаммад а.с. ва Жаброил фаришта ораларидаги яқин масофани билдиради.

***Абужаҳл** — Муҳаммад Пайғамбар билан Маккада жанг қилган қурайиш қабиласининг йўлбошлиаридан бири, Бадр тоги ёнида Муҳаммад а.с. лашкарлари билан бўлган жангда ўлдирилган.

***Жаброил** — Худо билан пайғамбарлар ўртасида воситачилик қилувчи фаришта.

***Жаббор** — жабр қилувчи, ғазаб қилувчи; курдатли, азамат; Худонинг бир исми.

***Микоил** — Куръонда доимо Жаброил билан бирга келади; Оллоҳга яқин фаришталардан бири, ривоятга кўра, Бадр ёнидаги жангда (624 йил) маккаликларга қарши бўлган жангда мусулмонларга ёрдам берган.

***Исрофил** — ривоятга кўра, исломда қиёмат куни келганлиги ҳакида карнай чалиб хабар берадиган фаришта.

***масжиди Ақсо** — энг йироқдаги масжид, Арши аъло йўлидаги масжид назарда тутилади.

***Сафияулло** — Одам Атонинг сифати, исломда Одам Ато пайғамбар деб эътироф этилади.

***Байтул-маъмур** — “обод уй”, милоддан олдинги X асрда Сулеймон қурдирган Маъбад назарда тутилади, Исо Масих бу Маъбадда кўп ваъз айтган.

***Арш** — айвон, осмон, таҳт. Қадимий тасаввурларга кўра, арш тўққизинчи кўқдадир. Арш бутун оламларни бағрига олган мунаvvар бир борлиқ. Арш сўфиylар тасаввурида борлиқ ва вужуддир. Арш коинотнинг муazzам руҳи бўлиб, моддий оламнинг илк босқичи саналган. Шунинг учун у илоҳий таҳт деб қабул қилинган. “Арши муалло”, “Арши раҳмон”, “Арши илоҳи”, “Арши Яздон”, “фалаки аъзам” — аршга кўйилган номлардир.

***Саттор** — Худонинг исмларидан бири, айбларни кўрсатмайдиган, гуноҳларни кечирадиган Оллоҳ.

***Сидра** — Дараҳтга ташбех қилинган, еттинчи қават осмондаги мақом номи (қаранг: Osmanlica-Turkca Ansiklopedik Biyuk lugat, Istanbul, 1990, 883 s.).

***Уфқ** — ер ва осмоннинг кўзга кўринарли жойлари.

***Рафраф** — ёстиқ. Мұхаммад а.с.ни Арш аълога олиб борган бир восита.

***Гаффор** — кечирувчи, Оллоҳнинг сифатларидан бири.

***Лавлока ламо ҳалақтул афлок** — “Нодиру-л-мерож” китобида бу сўз ҳакида шундай фикр юритилади: “Худойи таоло нури Мұхаммад алайҳиссалоту вассаломга хитоб қилдики, “Лавлока ламо ҳалақтул афлок”, яъни “Сен бўлмасанг эрди, ман осмонларни ва ундаги нарсаларни ҳалқ этмас эрдим. Сан мани ҳабибим, буюргил, ҳарнаки истасанг, ани қилурман. Мани нурим айди: “Худовандо, сани сунъингни тамошо этмоқни хоҳларман” (Шайх Акбарободий. “Нодир-у-л- меърож”, Тошкент, 1329 ҳижрий, 497) (Мазкур иқтиbos “Боқирғон китоби” (73-бет)дан олинди).

Аҳмад Юғнакий

Алишер Навоий “Насойим–ул–муҳаббаг” асарида адиб Аҳмаднинг номини эслатиб ўтади ва “Ҳибат–ул–ҳақойик”дан куйидаги байтни келтиради:

Тилни бэкта тутғыл, тишинг синмасун,
Қалы чықса бэкта тишингни сыйур.

Тилингни бекит, маҳкам ушла, агар чиқиб қолгудай бўлса, бекит,
бўлмаса, тишингни синдиради.

Яна Алишер Навоий Аҳмад Юғнакий турк қавмига мансуб экани, туркча шеърлар айтишда ниҳоятда моҳир эканини айтиб ўтади. Шунингдек, Навоий адиб Аҳмаднинг кўзи ож¹з бўлса ҳам, дил кўзи очиқ, соғ кишиларга нисбатан равшан эди, деб баҳо беради. (Насиймул–муҳаббат, бет.) Шу боисдан “Ҳибат–ул–ҳақойик”ни Аҳмад Юғнакий оғзидан котиблар ёзиб олган, деган фикр туғилади.

Ҳибат–ул–ҳақойик”нинг мазкур тўлиқ матни филология фанлари доктори Қозоқбой Махмудовнинг “Аҳмад Юғнакий ва унинг “Ҳибатул–ҳақойик” асари ҳақида” (Тошкент, 1972) китобидан олинди.

**Содик* — Ҳазрати Абу Бакр Сиддиқнинг сифатлари.

**Форуқ* — Ҳазрати Умарнинг нисбалари.

**Зайн–нурин* — Ҳазрати Усмоннинг сифатлари.

*Истанбулдда араб ва уйғур ёзувида кўчирилган нусхада “Турк ва Ажамнинг улуг амири Дод Споҳсолар бек Тангри ёрлақагурнинг мадҳи ҳақида” деб кўрсатилган.

**Симак юлдузи* — Балиқ қўйруғи деб аталувчи юлдузлар туркуми.

**Нуширавон* — тўлиқ исми *Нўширавони одил биннул Кубод* — Сосонийлар сулоласига мансуб шоҳ, сулоланинг биринчи подшоҳи Ардашер. Бобакнинг қоида ва расм–руsumларини ўрганиб тиклаган. Навоининг таърифича, адолат ва шафқат қонунини кўп ортирган (Нуширавон ҳақида батафсил маълумот олиш учун қаранг: А.Қаюмов. Нодир саҳифалар. — Тошкент, “Фан” нашриёти, 1991, 118–119–бетлар).

**Ажам* — араб мамлакатларидан бошқа юртлар, асосан Эрон ва эроний халқлар назарда тутилган.

**зоҳид* — бу дунёга меҳр қўйишдан ўзларини тийиб, фабр–тоқат билан факирона ҳаёт кечирган шахслар; улар Оллоҳ билан дўстлашиш йўлида ўзларини ҳар жиҳатдан поклашга интилганлар. Газзолий “Иҳёу улум ид–дин” асарида зоҳидликнинг уч ботиний белгиси ҳақида ёзган эди: биринчиси — бор нарсага хурсанд бўлмаслик, кетган нарсага ғам чекмаслик, балки унинг акс ўлароқ мол–дунёнинг мавжудлигидан хафа, ҳеч нарсаси йўқлигидан эса хурсанд бўлмоғи лозим; иккинчиси – зоҳид учун уни мақтовчи ҳам, мазаммат қилувчи ҳам баробардир; учинчиси — фақат Оллоҳ таолога ошно бўлмоғи ва қалбига ибодат қилишдан оладиган ҳаловат ғолиб бўлмоғидир.

*ориф — барча илмларни қамраб оладиган, ҳикмат ва фалсафани ҳам қўшадиган сўфийлардир (сўфийларнинг тофалари ҳақида яна қаранг: Н. Комилов. Тасаввуф. — Тошкент, 1996, Биринчи китоб, 47-48-бетлар).

*Сайфиддин — “Ҳибат–ул–ҳақойиқ”ни нашрга тайёрлаган Қ. Маҳмудов бу исмга изоҳ бериб: “Бу сарлавҳанинг матнга алоқаси йўқ”, деб айтади. Фитрат “Ҳибат–ул–ҳақойиқ” мақоласида Дод Споҳсолор бекнинг саройида хизмат қилган шоир Сайфи(ддин) Исфарангий ҳақида маълумот беради.

*Хўжа Арноб Арслонхўжа — хоразмшоҳлардан; Абдурауф Фитрат Сайфи Исфарангий муносабати билан Эл Арслон ҳақида сўз юритиб, унинг вафоти ҳақидаги маълумотни Жувайниндан (Жувайнин Эл Арслон вафот этган санани ҳ.561 деб кўрсатади) ва Давлатшоҳ Самарқандидан (у ҳ. 561 деб кўрсатади) келтиради (қаранг: Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 11 жилд, Тошкент, “Маънавият” нашриёти, 48-бет).

*кошгарча — Қораҳонийлар давридаги туркий адабий тилнинг номи.

*саккиз юз қирқ саккизинчи йил — милодий йил ҳисоби бўйича 1444 йил; “Ҳибат–ул–ҳақойиқ”нинг турк–уйғур ёзувидағи нусхаси тўғрисида сўз кетмоқда.

*саккиз юз саксон тўргинчи йил — милодий йил ҳисоби бўйича 1480 йил; “Ҳибат–ул–ҳақойиқ”нинг араб ёзувидағи нусхаси тўғрисида сўз кетмоқда. Бу нусханинг сатрлари устида турк–уйғур, остида эса араб ёзуви билан кўчирилган; арабча байт, иборалар, ҳадис ва оятлардан олинган парчалар фақат араб ёзувидадир.

“Маснавий маънавий”

Жалолиддиннинг отаси Муҳаммад Баҳоиддин Валад замонининг машхур сўфийси, нотиқ ваъзхони бўлган. У султону–л–уламо аталган. Жалолиддин ёшлигида барча илмларни отасидан ўрганди. 1231 йили Баҳоиддин Валад Кўнёда вафот этгач, Жалолиддин отаси ўрнига Олтинпо мадрасасига бош мударрис этиб тайинланади. Обиддин Пошо “Таржима ва шарҳи “Маснавий шариф” (6 жилдли, усмонличада, Истанбул, 1324, 1- жилд) ёзишича, Мавлоно Румийнинг энг севимли муридиаридан Ҳисомиддин Чалабий: “Устоз, Атторнинг “Мантику–т–тайр” йўлида, Ҳаким Санойи услубида бир китоб ёсангиз”, дея унга кўпчилик фикрини илтимос тарзида етказади. Мавлоно муридига бу фикр анча илгари ўз кўнглига келганини, ҳатто китобнинг бир қисми ёзилганини ҳам айтади. Шундан сўнг ҳазрати Жалолиддин салласининг бур бурчига қистирилган қофоз олиб, шогирдига тутқазади. Бу “Маснавий”га ибтидо бўлган дастлабки ўн саккиз байт

эди. Мавлавийлар бу 18 байтга алоҳида эҳтиром билан қараб, уни “Найнома” деб атайдилар. Ҳисомиддин устозга ёзув ишларида ёрдам берип, хизмат қилиб туради. Ниҳоят, олти жилдли 25700 байтдан иборат “Маснавий шариф” битилади. Бу китоб Абудраҳмон форсий таъбирича, форс тилидаги Куръон деб улугланади.

Мавлоно бу асарни 55–56 ёшларида ёзаб бошлаган ва 65 ёшида тутатган. “Маснавий”и шариф форс тилидаги адабиётга катта таъсир кўрсатган.

Обиддин Пошо “Таржима ва шарҳи “Маснавий шариф” (13–бет) асарининг “Ихторот” (Эслатмалар)да таъкидлашича, ўкувчи “Маснавий”даги ҳикоянинг суратига эмас, маънога, мақсадга диққат қилиши керак.

Носириддин Соҳибзамонийнинг Техронда чиққан “Хатти севвум” китобида айтилишича, Мавлоно ҳақида ёзилган дастлабки асарлар кўйидагилар: 1. Унинг ўғли Баҳоиддин Султон Валад(1224–1315)нинг “Маснавийи Валад” ёки “Валаднома”си (Техрон, ҳ.1315). 2. Шамсиддин Аҳмад Афлокий (шоирнинг замондоши)нинг “Маноқибул–орифин” (таржима, 1959, Анқара). 3.Фаридун бин Аҳмад Сипоҳсолорнинг “Рисолайи дар аҳволи Мавлоно” (мил.1319–1328, Техрон).

Келтирилган парча “Сино” журналининг 2001 1–2–сонларидан (таржимон Жамол Камол) олинди.

**Дебоча* — асарнинг кириш, муқаддима қисмини билдиради. Муқаддима араб тилида ёзилган.

* *Жонилус* — машхур юонон ҳакими Гален (мил. 130–200 йилларда яшаган).

**Афлотун* — Платон, асл номи *Аристокл* (милоддан олдинги 428/427– 348/347 йилларда яшаган) қадимги юонон файласуфи, Сүкротнинг шогирди. Афинада Платон Академияси номи билан танилган файласуфлар мактабига асос солади. Платоннинг 30 дан ортиқ асарлари маълум (“Федр”, “Парменид”, “Тимей”, “Қонунлар”, “Давлат” ва б.)

**Тур масти харро Мусо соиқо* – Тур тоги маст бўлди.

**Ас сабру мифтоҳул фараж* – сабр –саодатнинг қалитидир.

* *Марҳабо*, ё мұжтабо ё *Муртазо*, ан тағабу жаъалқазо зақулқазо, анта мавлал қавмиман лояштахий, қад радая калла лаън лам янатахий — Марҳабо, эй Ҳаққа етган, Тангрининг рози бўлиб, унинг ризосига етишган эр... Сенсиз қазо яқин, фазо тору танг бўлгай. Сен қавмнинг суури, Сени изламаганлар юз тубан кетгай ёки ҳалок бўлгай.

**Астаъз–уллаҳа миммо афтурин* – жоҳиллардан ўзинг асрагин, Оллоҳим.

**устурлоб* — астрономик асбоб бўлиб, осмон жисмларини текширишда ишлатилган.

**иншаққул– қамар* – қуёш чиқса, ой сўнади, маъносида

**Шамсиддин* — ориф ва мутафаккир зот Шамсиддин Табризий (1188– 1248) назарда тутилган, унинг асл исми Шамсуддин Муҳаммад бин Али бин Маликдод. У Румийнинг дунёқарашига катта таъсир кўрсатган. 1244 йили Кўнёга келади. Мавлон Румий кўчада бораётганда дарвиш Шамсиддин билан учрашиб қолади. Шамс Табризий Жалолиддинга “Пайғамбар Муҳаммад буюкми ёки шайх Боязидми?”, — деган мазмунда савол беради. Мавлоно, табиийки, ҳазрат Пайғамбаримиз буюкроқдир, деган жавобни беради. Дарвиш Шамсиддин буни рад қиласи ва ўз фикрини исботлайди. Шу бўйича улар ҳамсұхбат, дўст бўлиб қоладилар. Шамсиддин Аҳмад Афлокийнинг “Маноқибу-л-орифин” (муаллиф Мавлононинг замондоши бўлиб, бу китобини 1318 йили ёза бошлаган) асарида айтилишича, иккала улуг сўфий уч ой ташқарига чиқмай сұхбатлашган. (бу маълумотлар Жалолиддин Румийнинг “Учмоқса қанот йўқ, vale учгайман” (Жамол Камол таржимаси, Тошкент, 1994) китобига Тоҳир Қаҳҳор ёзган “Сўнг сўз”дан олинди) Румийнинг бошқа муридлари Шамсиддинга ҳасад қилиб уни яна Табризга қайтиб кетишга мажбур қиладилар. Румий ўғли Султон Валадни Табризга юбориб, Шамсиддинни яна Румга қайтариб олиб келтиради. Охири рақиблар Шамсиддинни қатл этиб кутуладилар (батағсил маълумот олиш учун қаранг: Н.Комилов. Тасаввуф. — Биринчи китоб, Тошкент, 1996, 53–54–бетлар).

**Ло тукллафний фанинний филфана, каллат аф ҳамий фала уҳсий-сана, кулли шайъин колаҳу гайрул мафийк, иннатаклаф ав тақаллаф ла ялийқ* — Мени қийнама, кулфатга солма. Мен йўқлик ҳолатидамен, ақлу идроким ҳам йўқлиқда, ҳамду сано айтишга ожизман. Инсон ҳушсизликда айтганларини эслай олмайди, бу ҳолатда сўзламоқ, бир нафасга ружу қилмоқ жоиз эмас.

**Кола атъамно фаоно жойеъун, ва аътажал филвакту сайфу қотетун* — Жон деди: очман, мени тўйдир, тез бўлким, фурсат кутиб турмайди, вақт кескир қиличга ўхшайди.

**шамъи тироз* — 1. Базмларда ёқиладиган нақшли шам. 2.“Зебзийнатларнинг шами, олови уни ёндиради” деган маънода.

**Исмоил каби* — исфаҳонлик атоқли форс–тожик шоири Камол Исмоил, 1238 йили мўғуллар томонидан ўлдирилган, “Девон”и мавжуд.

**Мисли Аҳмад жони топгандай аҳад* — “Аҳмаднинг жони ёлғиз, якка топгандай”, бу ўринда Муҳаммад а.с. назарда тутилган.

Рашидиддин Фазлуллоҳ Ҳамадоний

Рашидиддин “Жомеъу-т-таворих” асарини яратиш билан умумий тарихни ўрганиш борасида янгилик яратди. Унингча, умумий тарих жаҳон тарихидан ажратилмаган ҳолда ўрганилиши, шарқ ва

ғарбнинг тарихи ягона бир тизим остида ўрганилиши мақсадга мувофиқдир, франклар (ғарбий Оврупо ҳалқлари) тарихи ҳатто шарқнинг энг чеккасидаги Хитой тарихидан ҳам ажратиб ўрганилмаслиги керак.

“Жомеъу-т-таворих” уч жилдан иборат. Асар Улжайти султоннинг бўйруғи билан ёзилган бўлиб, 1 жилди Улжайти султоннинг акаси Ғозон хонга бағишланган.

1 жилд туркий ва мўгул қавмларининг келиб чиқиши ҳамда мўгул қабилаларининг туркий қавмлардан келиб чиққанлиги тўғрисидаги тарихий воқеаларни, ривоятларғи, Чингизхоннинг илк аждодлари Добун Боён ва Алонқуво ҳақидаги ривоятлардан тортиб Улжайти султонгача (1304–1316 йилларда ҳукмронлик қилган) бўлган ҳукмдорлар тарихини қамраб олади.

11 жилднинг катта қисми Угадай хонга ва унинг Даشتி Қипчоқ Булғор, Рус, Олония, Бухоро, Бошқирдга қилган юришларига, Хитой ва Мочин ҳоқонлари тарихига, Угадай хоннинг хасталаниб, вафот этишига, Угадай хон тўғрисидаги қатор ҳикоятларга бағишланган. Шунингдек, бу жилдан Чингизхоннинг ўғиллари Жўжи хон, Чигатой хон, Тулу хон, Угадай хоннинг ўғли Куюк хон, Тулуй хоннинг ўғиллари Менгу хон, Кубилай хон ва уларнинг авлодлари тарихи ва улар билан боғлиқ равища бошқа ҳалқларнинг шоҳ ва шаҳзодалари тарихига оид воқеалар ҳам ўрин олган.

111 жилд Халоку хон, Абоку хон, Текудор (Султон Аҳмад), Арғун хон, Гайхат хон, Ғозон хон ва уларнинг оила аъзолари, куёвлари тўғрисида ҳикоя қиласи. Бу жилда Ғозон хоннинг тарихига оид воқеаларга кўп ўрин берилган. Ғозон хоннинг »ришлари ва у босиб олган мамлакатлар ҳукмдорлари билан боғлиқ воқелар, Ғозон хон қилган ислоҳотларга ҳам ўрин олган.

Рашидиддиннинг ўзи ёзишича, унинг бобоси ва отаси 1256 йилдан бошлаб мўгул элхонлари хизматидан бўлган. Рашидиддин ҳам 19 йил саройда юксак лавозимда хизмат қилган. Лекин ҳаёти фожиали тугади. 1317 йили ҳар хил иғволар туфайли ёш ҳумдор Абу Сайд Баҳодирхон аввалига Рашидиддинни саройдан четлатди, сўнгра Улжайти хонни заҳарлашда (у саройнинг бош ҳакими ҳам эди) айблаб ўлимга ҳукм қилинди. 1318 йили июль ойида 71 ёшида бир ўғли билан бирга қатл қилинди, мол–мулки мусодара қилинди. Рашидиддиннинг душмани амир Чўбон 1327 йили шоҳнинг ғазабига учраб, қатл қилингач, Рашидиддиннинг барча мол–мулки ўғилларига қайтариб берилди.

Келтирилган ҳикоятлар Рашидиддин Фазлуллоҳ Ҳамадонийнинг “Собрание летописей” (Жомеъу-т-таворих) асаридан (Ленинград, 1952, 1–111 жилд) ўзбек тилига таржима қилинди.

Ўғуз ва баъзи туркӣ уруғларнинг келиб чиқиши тўғрисида

* “Таврот” — Библия таркибидаги биринчи китоб ва Мусо пайғамбарнинг ҳам бешта китобидан биринчиси ҳисобланади.

*Ўртақ ва Қазтог — таҳминларга кўра, ҳозирги Олатовдан бошлаб Сирдарёнинг ўнг қирғоғига чўзилиб кетган тоғлар (Батафсил маълумот олиш учун қаранг: Рашидиддин. Собрание летописей., 80-бет).

* Қайду (Хитой тарихчилар Ҳайду дейдилар) — улуғ ҳон Угадай (1227–1241)нинг набираси, Угадайнинг ўғли Қашидан туғилган.

*Кунжи улуси — Арқанакунда яшаб, ўш ердан келган ҳақиқий мўғул ҳалқидан пайдо бўлган улус.

* Үнгун ёки ункун — ўрта асрлардаги туркӣ тилда мавжуд бўлиб, чорвадаги мулк белгиси ҳисобланган. Шунингдек туркӣ қабилалардаги улуғланадиган қушларда ҳам шу белги бўлган эди. Рашидиддин бу сўздан истифода этар экан, қабилаларнинг тотемини назарда тутган. Рашидиддин бу сўзниңг этимологиясини изоҳлагандা, негадир иноқ сўзидан деб ноаниқликка йўл қўйган.

Чингизхон тўғрисидаги ҳикоят

Рашидиддин Чингизхон тўғрисида алоҳида ҳикоя келтирмайди, балки бирор қабила тарихи муносабати билан Чингизхоннинг ўша қабилага муносабати тўғрисида ҳикоя қиласди.

*марқит — мўғулларнинг катта бир қабиласи, улар кучли, катта лашкарга эга бўлган эдилар.

*Ўн ҳон — Чингизхоннинг отаси Эсугей баҳодир ва Чингизхон даврида ҳукмдорлик қилган.

Носируддин Бурҳониддин Рабғузий

Абу Исҳоқ Нишопурийнинг форсча “Қисасу-л-анбиё” асарининг туркчага таржималари бор. (Унинг асл исми Абу Абдуллоҳ Мұҳаммад, йирик араб ёзувчиси ва олим.) Пайғамбарлар тарихига оид “Китоб-ул-мабда ва Қисасу-л-анбиё” ва “Китобу-л-мажозий” асарлари муаллифи.) Бу таржималарнинг бири Истанбулдаги Нури Усмония қутубхонасида, иккинчиси Сулаймония қутубхонасида сақланади (Бу ҳақда қаранг: 14 yuzila ait bir KISAS-I ENBIYA nushasi uzerinda sentaks incelemesi. Dr. Ismet Cemiloglu.— Ankara, 1994, 16 s.).

**“Қисас-ул-анбиё”лардаги Пайғамбарлар тарихи фақат Куръони каримда эмас, балки Библияниң Эски Аҳд китобида ҳам баён қилинган. Куръони карим ва ҳадиси шариғларда номлари қайд қилинган Пайғамбарлар тарихини илк бор араб адабиётида Вахб бин Мунаббих (мил. 728 йилда) яратган. Шунингдек, Сахи бин Абдуллоҳ ат-Тустарий (мил. 896 йилда), Мұҳаммад бин Абдурмалик ал-

Мусаббиҳий-ал-Хороний (мил.1029 йилда) ҳам араб тилида “Қисас—ул-анбиё” ёзганлар. Мұхаммад бин Абдуллоҳ ал-Қисай номли муаллифнинг “Китаби Бадъи ад-дунйа ва Қисас—ул-анбийа” (хиж. У аср) номли асари ҳам машхур бўлган. Айнан шу муаллифнинг асари ХҮ1–ХҮ111 асрларда туркчага таржима этилган ва ҳозирда Туркиядаги кутубхоналарда сақланади (Бу таржималарнинг қўллэзма нусхалари тўғрисида қаранг: Исмат Жамилўгли. Юқоридаги асар, 15–16–бетлар). Аҳмад Жавдот Пошшонинг “Қисасу—л—анбиё ва Таворихи хулафо” номли асари кейинги даврда тур’ий тилда яратилган “Қисасу—л—анбиё”ларнинг энг машҳуридир. 12 дафтардан иборат бўлган бу асарнинг б дафтари Аҳмад Жавдот Пошшо томонидан, б дафтари 1908 йилядан кейин унинг қизи Фотима Олия хоним томонидан нашр этилган. Асар 1900, 1901 йилларда “Қисасу—л—анбиё алайҳ ас—Салом” ва “Қисасу—л—анбиё ва тарихи хулафо” номлари билан Қозонда икки марта нашр қилинган (тўлиқроқ маълумот олиш учун қаранг: Исмат Жамилўгли. Юқоридаги асар, 17–бет).

*Келтирилган парча Носируддин Бурҳониддин Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий” (иккинчи китоб, Тошкент, “Ёзувчи” нашириёти, 1991, нашрга тайёрловчилар академик Э. Фозилов, филология фанлари доктори, профессор Ҳ. Дадабоев, филология фанлари номзоди А. Юнусов) китобидан олинди.

Сулаймон ибн Довуд алайҳиссалом қиссаси

*ва ҳаб лий мулкан ла йанбаги ли аҳадин мин баъдий ҳаза атоунаға фамнун ав амсиқ бигайри ҳисаб — Бу бизнинг сенга ато қилиб берганимиздир, хоҳласанг, ундан бошқаларга инъом қил, хоҳласанг, ўзингда сақла, ҳисоб йўқдир.

* гудуввуха шаҳрун раваҳуҳа шаҳрун — Унинг, яъни шамолнинг тонгда юриши бир ойлик масофа ва кечда юриши ҳам бир ойлик масофадир.

*фа фахҳамнаҳа Сулаймана ва куллан аатайнаа ҳукман ва илман кароматин — Унинг ҳукм йўлларини Сулаймонга тушунтиридик ва уларнинг ҳар бирига илм ва ҳикмат бердик.

*Раббиғfir лий ва ҳаб лий мулкан ла йанбаги лиаҳадин мин баъдий иннака антал ваҳҳаб — Эй парвардигорим, мени мағфират қил ва менга бир подшоҳлик ато қилгинки, мендан кейин ҳеч кимда ундей мулк бўлмасин. Сен ҳақиқий ато қилувчисан.

*Йа Сулайману инний қабизу арваҳил—мулуки ҳатта ла йанбаги маликун гайрука фид—дунйа — Эй Сулаймон, мен ҳамма подшоҳларнинг жонини оламан, токи дунёда сендан бошқа подшоҳ қолмасин.

**Каъб ул-Ахбор* — Абу Исҳоқ Каъб ибн Моте деб ҳам айтилади. 652 йили Ҳиммас шаҳрида вафот этган, асли яхудий. Машҳур ровий бўлган.

**Осаф* — Сулаймон пайғамбарнинг вазири.

**Ваҳб* — Араб адабиётида илк бор “Қисас-ул-анбиё” яратган (мил. 728 йилда) Ваҳб бин Мунаббиҳдир.

**Гудуввуха шаҳрун ва равахуҳа шаҳрун* — Унинг, яъни шамолнинг тонгда юриши бир ойлик масофа ва кечда юриши ҳам бир ойлик масофа.

**Фа саххарнаа лаҳур-риҳа тажри биамриҳи руҳоан ҳайсу асаба* — Биз унга шамолни мусаххар қилиб, бўйсундириб бердикки, унинг фармони билан хоҳлаган томонга оҳисталик билан эсиб туради.

**Ва асалнаа лаҳу айнал-қитри* — Биз унинг учун мис булоқларни оқизиб қўйдик.

**Аатуний уфриғ алайҳи қитран* — Келтиринглар менга эритилган мисни, мен унинг устига куяй.

**Ва жифанин кал-жаваби ва кудурин росийатин* — Ҳовуздай келадиган лаганлар ва қимирламайдиган қозонлар.

**Заййаъака-Ллоҳу кама зайдайтаний* — Мени хорлаганингдек, Оллоҳ ҳам сени хор қиласин.

**Иза атаа ала вадин намли қолат намлатун йа аййуҳан намлу удхулу масакинакум ла йаҳтиманнакум Сулайману ва жунудуху ва ҳум ла йашъурун* — У, яъни Сулаймон чумолилар водийсига келган вақтида бир чумоли деди: “Эй чумолилар, уйларингизга киринглар, тағин Сулаймон аскари билан билмай сизларни босиб кетмасин”.

**Фа табағсма зоҳикан мин қавлиҳа ва қола рабби авзийний ан ашкура ниъматакал лати анъамта алайҳа ва ала волидайҳа ва ан аъмала солиҳан тарзоҳу* — Унинг сўзидан Сулаймон табассум қилиб кулди ва деди: “Эй парвардигорим, менга ва ота-онамга берган неъматларингга шуқр айтишни насиб қилгил ва сен рози бўладиган солиҳ амалларни қилиб боришимни насиб этгил”.

**Астҳар* — Рабгузий қайси мамлакатни назарда тутган — буниси маълум эмас. Бизнингча, бу жой Оссурия (юононлар дастлаб Месопотамия — икки дарё оралиғи деб номлаганлар, асл номи *Ором наҳарайим*, кейинчалик Месопотамиянинг шимолий қисмидан Оссурия давлати ажралиб чиқди)дир (қаранг: The Anchor Bible Dictionary, volume 4, USA, 1992, pages 714-755).

**Вал арза фарашинаҳа фа ниъмал маҳидун* — Ва биз ерни тўшадик, қандай яхши тўшовчилармиз биз.

**Из уриза алайҳи бил-ашийи ас-софинатул жийаду* — Шом вақтида уига (Сулаймонга) зотли аргумоқ отлар кўрсатилгандা.

**Инний аҳбабту хуббал хайри ан зикри раббий ҳатта таворат билҳижаб* — Афсуски, мен аргумоқлар муҳаббатини парвардигорим

зикридан ортиқ күрибман, ұатто қуёғ ҳам парда орқасига яшириниб ботибди.

*Руддуұха алаййа фа тафиқа масқан бис-суқи вал аънақ — “Қайтаринглар уларни менга”, деди. Кейин уларнинг оёқларини ва сонларини силай бошлади.

Сулаймон курсисининг сифати

*Руддуұха алаййа — Қайтаринглар уларни менга.

*Байтул-Муқаддас — Милоддан олдинги X асрда Сулаймон бунёд қылган Маъбад. Бу парчадаги Байтул-Муқаддас (Муқаддас, яъни Худога бағищланған уй)нинг таърифи тарихий манбалардаги, хусусан, Библиядаги Маъбаднинг таърифига уйғун келади.

*Бухтнаср — Милоддан олдинги 586 йилда Яхудо давлатини босиб олган Бобил шоҳи; у Навуходназар деб ҳам айтилади.

*Лайсал-хабару қал-муъайана — Хабар ҳеч қачон күз билан күргандай бўлмайди.

*Ва ли Сулайманарриҳа ғудуввұҳа шаҳрун ва раваҳұҳа шаҳрун — Биз Сулаймонга шамолни мусаххар қилиб бердик, унинг тонгда юриши бир ойлик масофа ва кечда юриши ҳам бир ойлик масофадир.

*Мирбат ибн Сахро — Сулаймон саройидаги меъмор.

*Ваш шайатина кулла баннын ва ғаввасин — Биз яна унга ҳар бири қурувчи ва сувга шўнгувчи ғаввослардан иборат девларни мусаххар қилиб, бўйсундириб бердик.

*Ва-Ллоҳул-ҳадий алар-рашақ — Тўғри йўлга бошловчи Оллоҳ.

*Йаъмалуна лаҳу ма йашаъу мин маҳариба ва тамасила ва жифанин — Улар Сулаймонга унинг истаган нарсаларини қилиб берар эдилар: баланд иморатлар, тимсоллар ва лаганлар.

*Ваттабаъу ма татлуш шайатину ала мулки Сулаймана — Сулаймон пайғамбарнинг подшоҳлик замонида шайтонлар ўқийдиган нарсага эргашдилар.

*Рабби -ғfir- лий ва ҳаб лий мулкан ла янбагий ли аҳадин мин баъдий иннака антал-ваҳҳаб — Эй парвардигорим, мени мағфират қил ва менга бир подшоҳлик ато қилгинки, мендан кейин ҳеч кимда ундей мулк бўлмасин. Сен ҳақиқий ато қилувчисан...

Маҳмуд ибн Али ас-Саройи

Туркияда нашр қилинган ”Наҳжу-л-фародис”да муаллифнинг исми *Маҳмуд Али* деб кўрсатилади.

“Наҳжу-л-фародис”нинг муаллифи масаласида кўп баҳслар бор. Давлатшоҳ Самарқандий “Тазкирату-ш-шуаро” тазкирасининг Навоийга бағищланған қисмида қўйидаги қитъани келтиради:

Туркийсин кўруб қилурлар эрди тарку тавба ҳам,

Гар тирик бўлсалар эрди Лутфий билан Кардарий,
Бовужуди форси дар жунби шеъри комилаш,
Чист ашъори Заҳиру кист бори Анварий.

Мазкур қитъадаги Кардарий тахаллуси бирмунча мунозараларга сабаб бўлиб келмоқда. Мақсад Шайхзода “Тазкирачилик тарихидан” (“Навоийга армугон”, Тошкент, 1968, 37-бет) мақоласида шундай фикрни айтган эди: “Мазкур қитъада зинъ этилган Кардарий Хоразм ўлкасининг Кардар қишлоғида ҳижрий 761\ милодий 1359–1360 йилда вафот этган Маҳмуд ибн Али деган шахс, “Наҳжул–фародис” номли диний–ахлоқий асар муаллифидир. Умрининг бир неча нусхалари сақланиб қолган. Бу асарнинг Кардарий тирик вақтида хоразмлик котиб кўчирган нусхаси Хоразм шеваси ва адабий лаҳжасининг тарихини ўрганишда жуда катта аҳамиятга эгадир. Ҳар ҳолда Давлатшоҳ туркий назм устаси деб кўрсатган Кардарий деган шоир шу Маҳмуд ибн Алидан бошқаси эмас”. Немис олим Н. Хофман ҳам Кардарий шахси ҳақида ўзининг олти жилдлик “Турк адабиёти” китобида ҳам маълумот берган. Унинг фикрича, “бу шоир... машхур туркигўй шоир Маҳмуд ибн Али ас–Саройи Булғорий Кардарийдир. Кардар Хоразмдан бўлган. Давлатшоҳ Самарқандий “Тазкират ушшуаро”даги ўз қитъасида уни тилга олган. Тарихда Кардарий тахаллусли шоирлар бир эмас, бир неча бўлган. Лекин унинг туркий тилда ёзилган “Наҳж–ул– фародис” асари бизга маълумдир” (Турк адабиёти, 1969, 103–109–бетлар).

*Матн “Наҳж–ул–фародис” (Истанбул, 1992) китобидан олинди.

Тўртинчи боб. Бешинчи фасл Ёлғон тақи ғийбат оғатининг баёни ичинда турур

**И мом Абу Исо Тирмизий* — (вафоти мил. 888–89 йил) машхур муҳаддис ва тарихчи олим. Термиз шаҳри яқинида туғилган, имом Исмоил Бухорийдан таҳсил олган. Ҳурсон, Ироқ ва Ҳижоз мамлакатларида бўлган, ҳадишунослик ва тарих бўйича қатор асарлар ёзган.

**Раби ибни Хайшом* — Муҳаммад а.с. ҳаётига оид кўп маълумотлар йиққан ровий, Абу Исҳоқнинг “Суврати расули Оллоҳ” китобига кўп маълумотлар киритган.

**Ибни Аббос* — Муҳаммаднинг амакиси авлодларидан бири.

**Салмони Форсий* — Муҳаммад а.с. яқин саҳобалардан бири, Маккада орқасида меш билан сув ташиб, кишиларнинг чанқогини бостириш билан шуғулланган. У “Футувват — барчага инсофмурувват кўрсатиш ва эвазига ҳеч нарса талаб қилмасликдир”, деган эди (қаранг: Н. Комилов. Тасаввуф.— Биринчи китоб, Тошкент, 1996, 124–бет).

*Шайх *Хасан Басрий* — бу шахс ҳақида мазкур мажмуанинг “Аҳмад Яссавий” бўлимида маълумот берилган.

*Имом *Ғаззолий* — Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ғаззолий (1058–1112) йирик илоҳиётчи, мутасаввuf. Асосий асарлари: “Таҳофуту-л-фалосифа”, “Ихё улум ад-дин”. У илми қалом билан тасаввufни, шариат билан тариқатни қўшиш лозимлигини айтган. Унингча, олий даражадаги мустаҳкам иймон сўфийнинг иймонидир. Ўз асарларида тасаввufни ислом илмларининг таркибий қисми сифатида чукур ўрганганд, тариқатни инсон аҳлоқини покловчи ва ҳалок этувчи хислатлардан кутқарувчи йўл деб кўрсатган (батафсил маълумот олиш учун қаранг: Н.Комилов. Тасаввuf. —Биринчи китоб, Тошкент, 1996, 82–87–бетлар).

*Абу *Хурайра* — Муҳаммад а.с.нинг яқин дўсти, пайғамбар ҳадисларини тўплаган машҳур муҳаддис. 676–678 йилилар орасида Мадинада 78 ёшида вафот этган.

*Энас ибни Малик — (716–800) сунний мазҳабининг мадиналик йирик тўртта имомларидан иккинчиси, машҳур муҳаддис, Муҳаммад а.с.нинг содиқ хизматкори, бу имом фирмасига эргашувчилар ҳозир Жазойир, Марокаш ва Тунисда кўпчиликни ташкил этади.

Олтинчи боб

Дунёни севмак оғатининг баёни ичинда турур

*Имом *Абул -Лайси Самарқандий* — (вафоти 1003 йил) машҳур қонуншунос ва илоҳиёт олими, Самарқанд шайхулисломи, панд-насиҳат руҳидаги “Хизонату-л-Фикҳ” (Фикҳ хазинаси), “Бўстону-л-орифин” (Орифлар бўstonи), “Тафсиру-л-Куръон” (Куръон тафсири) каби асарлари ҳам машҳурдир.

**Тихоманинг тоғлари* — Арабистоннинг жануби-ғарбида жойлашган кирғоқ бўйидаги ерлар номи.

*Забониёлар — забона (аланга, ёлқин) сўзидан; дўзах алангасига олиб борувчилар.

*Нуҳ пайғамбар — Мусонинг “Ибтидо” китобида бутун дунё тўғонидан солиҳлиги туфайли тирик қолган пайғамбар. Ер юзидағи жамики одамзод Нуҳнинг ўғилларидан тарқалган. Рабгузийнинг “Қисаси Рабгузий” асарида ҳам алоҳида қисса Нуҳ пайғамбар тарихига бағишланган.

*Абу Ҳазим — бизнингча, илк сўфийлардан Абу Ҳожим (вафоти мил. 788 йил), биринчи хонақоҳни у қурган (батафсил маълумот олиш учун қаранг: Н.Комилов. Тасаввuf. — Биринчи китоб..., 15–16–бетлар).

*Фузайл — бизнингча, 1X асрда Самарқанд яқинидаги Талақон қишлоғидан чиққан Фузайл ибн Иёд Талақоний. У ёшлигида қароқчи бўлган, сўнгра тавба қилиб, шариат илмларини ўрганиш учун Куфа

шахрига борган. Маккага бориб, бутунлай сўфийлик тариқатини қабул қилган (қаранг: Н. Комилов. Тасаввуф. — Биринчи китоб., 87–88–бетлар).

**Иброҳим ибни Адҳам* — шоҳлиқдан воз кечиб, тасаввуф йўлини қабул қилган балхлик машҳур шахс. “Иброҳим Адҳам” қиссаси(Тошкент, “Ёзувчи”, 1991, 10-бет)да айтилишича, “Бағдодда... Адҳам отлиғ бир девона бор эрди ва ул Каён подшоҳзодаларидан эрди. Ва ул шаҳзодаликни тарк қилиб, фақирликни ихтиёр қилиб, саққоллик (мешкобчилик — тузувчилар) қилур эрди”. Ўз фаолиятида фақр ва таваккулни кенг тарғиб қилган. Фақрликни мақсаддага етишишнинг асосий воситаси деб билган. 777 йили вафот этган.

**Увайс Короний* — илк сўфийлардан, Увайсия тариқатининг асосчиси. Муҳаммад а.с.нинг замондоши ва дўсти, Пайғамбарнинг чексиз хурматига сазовор бўлган. Пайғамбар вафоти чогида ўз мур角度看 (сўфийлик жун тўнини) Увайс Коронийга топширилишини буорган. Увайс Короний туж бокиши билан шуғулланган.

Мундарижа

Сўз боши	3
Исломгача бўлған туркий адабиёт	9
Қадимги миф ва афсоналар	
 Авесто...	24
Хуастуанифт” (Монийларнинг тавбаномаси).	31
Монийлик оқимидағи шеърлар	41
 Урхун-енисей ёдгорликлари	45
Ирқ битиги	67
Туркий шеърлар ва “Олтин ёруқ”	85
Ўуз хоқон ҳақидаги достон	94
 ИСЛОМДАН КЕЙИНГИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИ.	101
Абу Мансур ас-Саолибий	102
“Йатимат ат-даҳр”дан	
Абу Райҳон Беруний	106
“Ўтмиш асрлардан қолган ёдгорликлар” асаридан	
“Минералогия” китобидан	
Абу Али ибн Сино	114
“Тайр” қиссаси	
САЛОМОН ВА ИБСОЛ	
Маҳмуд Кошгарий	124
“Девону лугати-т-турк”дан	
Юсуф Хос Ҳожиб	142
“Кутадғу билиг”дан	
Аҳмад Яссавий	159
“Девони ҳикмат”дан	
Факрнома	

Сулаймон Боқирғоний	180
“Боқирғон китоби”дан	
Адиб Аҳмад Югнакий.	195
“Ҳибат-ул-ҳақойик”	
Мавлоно Жалолиддин Румий.....	224
“МАСНАВИЙИ МАЬНАВИЙ”дан	
Рашидиддин Фазлуллоҳ Ҳамадоний.....	246
“Жомеъу-т-таворих”дан	
Носируддин Бурҳониддин Рабғузий...	256
“Қисаси Рабғузий”дан	
Маҳмуд ибн Али ас-Саройи.....	272
“Наҳж-ул-фародис”дан	
Изоҳлар	287

**Насимхон Раҳмонов
Ҳамидулла Болтабоев**

Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари

1 - жилд

**Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети
Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган**

Муҳаррир: М.Содикова

Теришга берилди: 11 октябр 2003 йил. Босишга рухсат этилди:
16 октябр 2003 йил. Бичими 60 x 84 ¼, 20.75. Шартли босма
табоқ. Ҳисоб нашриёт табоғи 19,5. Адади 1000 нусха.
114 рақамли шартнома.

Ўзбекистон Республиқаси Фанлар академияси “Фан” нашриёти:
700047, Тошкент, акад. Яҳё Фуломов кўчаси, 70 - уй.

“SANKOR QURILISH” МЧЖ босмахонасида босилди.
Тошкент 700059, Усмон Носир кўчаси, 91 - уй.